2026. 13 (5)

Asian Journal "STEPPE PANORAMA"

ISSN 3135-8055

ISSN 3135-8055 (online)
Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 3 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
Журнал сайты: https://ajspiie.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2026
© Авторлар ұжымы, 2026

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Женгиз Алилмаз — филология ғылымдарының докторы, профессор, түрколог-ғалым, Бурса Улудаг Университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия Республикасы)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы - тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы — PhD, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының директоры (Қазақстан)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Болон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Черниенко Ирина Борисовна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, аға ғылыми қызметкер Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының (Қазақстан)

РЕДАКТОР

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Ағзам Райымбек Рзабекұлы – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері, магистр (Қазақстан)

Бурханов Бимурад Бадритдинұлы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 3135-8055 (online)
Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:
№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.
Адрес редакции и издательства:
050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28
РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
Сайт журнала: https://ajspiie.com

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Коллектив авторов, 2026

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Женгиз Алилмаз — доктор филологических наук, профессор, тюрколог-учёный, профессор Бурса Улудаг Университет (г. Бурса, Турецкая Республика)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) – доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна – доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дарья Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль Фараби. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства имени М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабитов Жаксылык Муратович - PhD, директор научного института изучения Улуса Джучи (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожахметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Черниенко Ирина Борисовна – кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан)

РЕДАКТОР

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы – магистр, сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Казахстан)

Бурханов Бимурад Бадритдинович — магистр, научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 3135-8055 (online)
Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.
Editorial and publisher address:
28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan
RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan
Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
Journal website: https://ajspiie.com

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2026
© Group of authors, 2026

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Cengiz Alyılmaz — Doctor of Philological Sciences, Professor, Turkologist scholar, Professor at Bursa Uludağ University (Bursa, Republic of Türkiye).

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor. (Kazakhstan)
Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SC MSHE RK (Kazakhstan)
Diener Alexander – Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Kansas. (USA)
Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)
Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)
Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Kozhamzharova Daria Perneshovna – doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)
Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)
Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)
Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)
Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)
Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)
Sabitov Zhaxylyk Muratovich — PhD, Director of Research Institute for Jochi Ulus Studies (Kazakhstan)
Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK (Kazakhstan)
Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)
Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)
Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)
Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)
Chernienko Irina Borisovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan)

EDITOR

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek Rzabekuly – Master’s degree, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).
Burkhanov Bimurad Badritdinovich — Master’s, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1243-1261, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1243-1261

THE EVOLUTION OF HISTORICAL SCHOLARSHIP ON THE GOLDEN HORDE IN KAZAKHSTAN

Seitmagambetova Zhazira Toktarovna[1], Ualiyev Talapker Askarovich[2*]

[1] Sh. Ualikhanov Kokshetau University
(76 Abai Str., 020000, Kokshetau, Republic of Kazakhstan).
1st-year PhD student in the «History» (8D02201) educational program,
https://orcid.org/0009-0008-6117-8060. E-mail: anticorruption1494@gmail.com

[2]Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkin Str., Astana 010000, Republic of Kazakhstan)
Sh. Ualikhanov Kokshetau University
(76 Abai Str., 020000, Kokshetau, Republic of Kazakhstan).
Senior Lecturer.
https://orcid.org/0000-0002-0738-7338. E-mail: tarikhname10@gmail.com
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Seitmagambetova Zh.T., Ualiev T.A., 2026

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the analysis of the main stages in the development of Kazakhstani historiography of the Ulus of Jochi (Golden Horde) and the evolution of scholarly views on the place of the Golden Horde heritage in the history of Kazakhstan. It examines changes in research approaches, from the earliest Soviet studies of the 1930s-1940s to contemporary interpretations developed in independent Kazakhstan. Particular attention is paid to the influence of ideological factors on the study of Golden Horde history, as well as to the emergence of new scholarly approaches to the political history, historical geography, and source studies of the Ulus of Jochi. *Purpose and Objectives of the Study.* The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the development of Kazakhstani historiography of the Golden Horde and to identify the principal directions of its evolution. To achieve this goal, the following objectives are pursued: (1) to examine the main stages in the study of the history of the Ulus of Jochi during the Soviet and post-Soviet periods; (2) to analyze the contribution of leading Kazakhstani scholars to Golden Horde studies; (3) to investigate scholarly debates concerning the localization and relationship between the Ak Orda (White Horde) and the Kok Orda (Blue Horde); and (4) to identify current trends in the development of Golden Horde studies in Kazakhstan. *Materials and Methods.* The study is based on a comprehensive historiographical analysis of scholarly literature devoted to the history of the Ulus of Jochi and its study in Kazakhstan. The methodological framework is grounded in the principles of historicism and objectivity. Comparative-historical, problem-chronological, and historiographical methods were employed. The research materials include works by Soviet and contemporary Kazakhstani historians, academic publications on the history of Kazakhstan, editions of written sources, and specialized studies on the political history, historical geography, and source studies of the

Golden Horde. Particular attention is paid to the works of S.D. Asfendiyarov, M.P. Vyatkin, V.P. Yudin, T.I. Sultanov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, A.K. Kushkumbayev, Zh.M. Sabitov, K.Z. Uskenbay, and other scholars who have made significant contributions to the study of the Golden Horde.
Keywords: Golden Horde, Ulus of Jochi, Ak Orda, Kok Orda, historiography, History of Kazakhstan, source studies, historical geography, Kazakh Khanate, historical memory
Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the implementation of a grant from the program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan» (IRN BR24993173).
For citation: Seitmagambetova Zh.T., Ualiev T.A. The evolution of historical scholarship on the Golden Horde in Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1243–1261. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1243-1261

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Сейтмағамбетова Жазира Тоқтарқызы[1], Уалиев Талапкер Асқарұлы[2*]

[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(76, Абай к-сі, 020000, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы)
«8D02201 - Тарих» білім беру бағдарламасының I курс докторанты
https://orcid.org/0009-0008-6117-8060. E-mail: anticorruption1494@gmail.com

[2] Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты
(15Б, Пушкин көшесі, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы);
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(76, Абай көшесі, 020000, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы),
Сеньор-лектор
https://orcid.org/0000-0002-0738-7338. E-mail: tarikhname10@gmail.com
*Автор-корреспондент.

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Сейтмағамбетова Ж.Т., Уалиев Т.А., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақала Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) тарихының қазақстандық тарихнамасының негізгі даму кезеңдерін және Алтын Орда мұрасының Қазақстан тарихындағы орны туралы ғылыми көзқарастар эволюциясын талдауға арналған. Зерттеуде 1930-1940 жылдардағы алғашқы кеңестік еңбектерден бастап тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі заманауи тұжырымдамаларға дейінгі зерттеу тәсілдерінің өзгерісі қарастырылады. Алтын Орда тарихын зерттеуге идеологиялық факторлардың ықпалына, сондай-ақ саяси тарих, тарихи география және деректану салаларындағы зерттеулердің дамуына ерекше назар аударылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты - Алтын Орда тарихының қазақстандық тарихнамасының дамуын кешенді талдау және оның эволюциясының негізгі бағыттарын анықтау. Осы мақсатқа сәйкес келесі міндеттер қойылды: Ұлық Ұлыс тарихының кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі зерттелуінің негізгі кезеңдерін қарастыру; қазақстандық зерттеушілердің алтынордатану ғылымының дамуына қосқан үлесін талдау; Ақ Орда мен Көк Орданың орналасуы және өзара арақатынасы мәселелеріне қатысты ғылыми пікірталастарды зерттеу; Алтын Орданың қазақстандық тарихнамасының қазіргі даму үрдістерін айқындау. *Материалдар мен әдістер*. Зерттеу Ұлық Ұлыс тарихына арналған ғылыми әдебиеттерді кешенді тарихнамалық талдауға негізделген. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық пен объективтілік қағидаттары, сондай-ақ

салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық және тарихнамалық әдістер құрайды. Зерттеудің деректік базасын кеңестік және қазіргі қазақстандық тарихшылардың еңбектері, Қазақстан тарихына арналған академиялық басылымдар, жазба дереккөздердің жарияланымдары және Алтын Орданың тарихы мен тарихнамасына арналған арнайы зерттеулер құрады. Зерттеу нәтижесінде қазақстандық алтынордатанудың негізгі даму кезеңдері айқындалып, ғылыми пікірталастардың басты бағыттары анықталды және Ұлық Ұлыстың Қазақстан тарихындағы рөлін бағалаудағы ғылыми ұстанымдардың өзгерісі көрсетілді

Түйін сөздер: Алтын Орда, Ұлық Ұлыс, Ақ Орда, Көк Орда, тарихнама, Қазақстан тарихы, деректану, тарихи география, Қазақ хандығы, тарихи жады.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру грантын іске асыру аясында «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» (IRN BR24993173) тақырыбында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сейтмағамбетова Ж.Т., Уалиев Т.А. Қазақстан тарихнамасындағы Алтын Орда тарихының эволюциясы// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1243–1261 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1243-1261

ЭВОЛЮЦИЯ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Сейтмагамбетова Жазира Токтаровна[1], Уалиев Талапкер Аскарович[2*]

[1]Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(76, ул. Абая, 020000, Кокшетау, Республика Казахстан)
Докторант I курса образовательной программы «8D02201 - История»
https://orcid.org/0009-0008-6117-8060. E-mail: anticorruption1494@gmail.com

[2]Научно-исследовательский институт изучения Улуса Джучи
(15Б, ул. Пушкина, 010000, Астана, Республика Казахстан)
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(76, ул. Абая, 020000, Кокшетау, Республика Казахстан)
Сеньор-лектор
https://orcid.org/0000-0002-0738-7338. E-mail: tarikhname10@gmail.com
*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Сейтмагамбетова Ж.Т., Уалиев Т.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу основных этапов развития казахстанской историографии Улуса Джучи (Золотой Орды) и эволюции научных представлений о месте золотоордынского наследия в истории Казахстана. Рассматриваются изменения исследовательских подходов от первых советских работ 1930-1940-х гг. до современных концепций независимого Казахстана. Особое внимание уделено влиянию идеологических факторов на изучение истории Золотой Орды, а также развитию исследований в области политической истории, исторической географии и источниковедения. *Цель и задачи исследования.* Целью статьи является комплексный анализ развития казахстанской историографии Золотой Орды и определение основных направлений ее эволюции. Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: рассмотрение основных этапов изучения истории Улуса Джучи в советский и постсоветский периоды; анализ вклада казахстанских исследователей в развитие золотоордыноведения; исследование научных дискуссий по вопросам локализации и соотношения Ак Орды и Кок Орды; определение

современных тенденций развития казахстанской историографии Золотой Орды. *Материалы и методы*. Исследование основано на комплексном историографическом анализе научной литературы по истории Улуса Джучи. Методологическую основу работы составляют принципы историзма и объективности, а также сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и историографический методы. Источниковую базу исследования составили труды советских и современных казахстанских историков, академические издания по истории Казахстана, публикации письменных источников и специальные исследования, посвященные истории и историографии Золотой Орды. В результате исследования выявлены основные этапы развития казахстанского золотоордыноведения, определены ключевые направления научных дискуссий и показана трансформация подходов к оценке роли Улуса Джучи в истории Казахстана.

Ключевые слова: Золотая Орда, Улус Джучи, Ак Орда, Кок Орда, историография, История Казахстана, источниковедение, историческая география, Казахское ханство, историческая память

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации гранта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» (ИРН BR24993173).

Для цитирования: Сейтмагамбетова Ж.Т., Уалиев Т.А. Эволюция истории Золотой Орды в Казахстанской историографии// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1243–1261. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1243-1261

Введение.

Вопросы истории Улуса Джучи занимают важное место в современной казахстанской исторической науке. За последние десятилетия существенно расширилась источниковая база исследований благодаря публикации восточных письменных памятников, развитию археологических работ и активизации источниковедческих исследований. Это позволило по-новому взглянуть на многие аспекты политической, социальной и культурной истории Золотой Орды.

Вместе с тем изучение золотоордынского наследия на протяжении длительного времени развивалось под влиянием различных идеологических и методологических установок. В советский период господствующее положение занимала марксистско-ленинская методология, в рамках которой монгольские завоевания преимущественно рассматривались через призму их социально-экономических последствий, а сама Золотая Орда нередко интерпретировалась как внешняя по отношению к истории народов СССР политическая сила. Подобный подход оказал существенное влияние на характер научных исследований и определил основные направления изучения золотоордынской проблематики во второй половине XX века.

Несмотря на существовавшие идеологические ограничения, именно в советский период были заложены основы современного изучения истории Улуса Джучи. Введение в научный оборот новых письменных источников, развитие археологических исследований и формирование отечественной школы востоковедения создали предпосылки для последующего пересмотра многих устоявшихся представлений о Золотой Орде и ее месте в истории Казахстана.

После обретения независимости произошли существенные изменения в подходах к изучению золотоордынского наследия. В отечественной историографии получил распространение взгляд на Улус Джучи как на один из важнейших этапов исторического развития Великой степи и формирования казахской государственности. Это способствовало расширению исследовательской проблематики и активизации работ, посвященных политической истории, источниковедению, исторической памяти и проблемам преемственности государственности.

Целью настоящей статьи является анализ основных этапов развития казахстанской историографии Улуса Джучи, выявление ключевых тенденций в интерпретации золотоордынского наследия, а также определение основных направлений развития современных исследований. Особое внимание уделяется влиянию идеологических факторов на изучение истории Улуса Джучи и трансформации научных подходов в советский и постсоветский периоды.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма и научной объективности, а также методы историографического анализа. Работа базируется на комплексном изучении эволюции научных представлений о Золотой Орде в казахстанской исторической науке на протяжении XX — первой четверти XXI века.

В исследовании использованы сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и историко-генетический методы. Сравнительно-исторический метод позволил сопоставить различные подходы к интерпретации истории Улуса Джучи, существовавшие в советский и постсоветский периоды. Проблемно-хронологический метод использован для выделения основных этапов развития казахстанской историографии Золотой Орды и определения их характерных особенностей. Историко-генетический метод дал возможность проследить преемственность и трансформацию научных концепций, связанных с оценкой роли золотоордынского наследия в истории Казахстана.

Основным методом исследования выступает историографический анализ, направленный на выявление изменений в исследовательских приоритетах, методологических подходах и концептуальных оценках места Улуса Джучи в историческом развитии Великой степи. Особое внимание уделено влиянию идеологических факторов на формирование научных интерпретаций золотоордынского периода, а также процессу переосмысления данного наследия в условиях независимого Казахстана.

Источниковую базу исследования составляет широкий круг публикаций, посвященных истории Золотой Орды и ее изучению в Казахстане, который целесообразно разделить на две основные группы.

В первую группу были выделены специализированные исследования отечественных историков, востоковедов и медиевистов. Данный пласт охватывает как базовые труды С. Асфендиарова (1935), М.П. Вяткина (1941), Т.И. Султанова (1970) и В.П. Юдина (1983), заложивших методологический, терминологический и источниковедческий базис джучидоведения, так и изыскания современных авторов, сфокусированные на политических процессах, феномене исторической памяти и рефлексии золотоордынского наследия.

Вторую группу формируют академические обобщающие издания и коллективные монографии по истории Казахстана — от первых советских системных работ 1940-х годов до позднейших многотомных проектов (История Казахской ССР, 1943, 1949, 1957; История Казахской ССР, 1979; История Казахстана, 1997, 2010).

Предложенный принцип систематизации дает возможность проследить динамику узкоспециальных историографических изысканий в сопоставлении с эволюцией официальной академической концепции истории Казахстана на протяжении XX — начала XXI вв. Особое внимание уделено исследованиям, опубликованным в рамках государственных программ по изучению историко-культурного наследия, а также новейшим работам казахстанских ученых, отражающим современные тенденции развития золотоордынской медиевистики и переосмысления места Улуса Джучи в истории Казахстана и Центральной Евразии.

В исследовании термин «академические издания» используется в широком значении и включает как фундаментальные обобщающие труды по истории Казахстана, так и монографические, источниковедческие и историографические исследования профессиональных историков, опубликованные в академической научной среде. Такой подход позволяет проследить эволюцию представлений о Золотой Орде как на уровне академических синтезов, так и в рамках специализированных исследований.

Обсуждение

Как уже отмечалось выше, развитие казахстанской историографии в советский период происходило в условиях сочетания научного поиска и идеологического контроля. Несмотря на существовавшие ограничения, именно в это время были созданы многие фундаментальные исследования по истории Улуса Джучи. Поэтому далее внимание будет сосредоточено на наиболее значимых работах и основных историографических тенденциях.

Для более наглядной демонстрации эволюции концепций в академических изданиях по истории Улуса Джучи и Золотой Орды проведен сравнительный анализ того, как в различных академических изданиях менялось место Золотой Орды и связанных с ней государственных образований в истории Казахстана. Результаты анализа представлены в виде таблицы.

Год	Название труда	Характеристика Золотой Орды	Роль в истории Казахстана	Ак Орда и другие ордынские образования	Связь с формированием Казахского ханства
1943	«История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней»	Золотая Орда представлена как феодальное государство; одновременно признается ее значение для этногенетических и социокультурных процессов.	Ордынский период рассматривается как значимый этап исторического развития казахского народа.	Ак Орда трактуется как государство, наиболее тесно связанное с будущим Казахским ханством; столицей названа Сыгнак, первым правителем — Сасы-Бука. Закрепляется представление об Ак Орде как государстве потомков Орда-Эджена.	Ак Орда выступает важнейшим связующим звеном между Улусом Джучи и Казахским ханством; формирование казахской государственности связывается с постордынским развитием.
1949	«История Казахской ССР. С древнейших времён до наших дней»	В отношении базовой схемы издание сохраняет концептуальные положения, сформированные в академическом нарративе 1940-х гг.	Золотоордынский период сохраняет место в общей схеме исторического развития Казахстана, при этом непосредственная преемственность преимущественно связывается с Ак Ордой.	Концепция Ак Орды как государства потомков Орда-Эджена воспроизводится и закрепляется в историографической традиции.	Преемственность с Казахским ханством преимущественно выстраивается через Ак Орду.
1957	«История Казахской ССР: с древнейших времен до наших дней»	Сохраняется сформировавшаяся в 1940-е гг. модель интерпретации золотоордынского периода.	В общей периодизации истории Казахстана значение Улуса Джучи определяется в рамках советской схемы,	Представление об Ак Орде как владении потомков Орда-Эджена продолжает воспроизводиться.	Ак Орда остается основным промежуточным звеном между Улусом Джучи и Казахским ханством.

			усиливавшей внимание к завоевательному характеру монгольской экспансии и ее последствиям.		
1979	«История Казахской ССР» в пяти томах, т. II	Несмотря на развитие специального золотоордыноведения, обобщающий труд сохраняет традиционную советскую модель; внимание к Золотой Орде во многом опосредовано через историю ее государств-наследников.	Акцент сохраняется на завоевательном характере монгольской экспансии; вопросы внутреннего развития Улуса Джучи и его государственно-институционального наследия представлены менее отчетливо.	Улус Орда-Эджена по-прежнему отождествляется с Ак Ордой, хотя в специальной историографии это положение уже подвергалось критике.	Ак Орда продолжает выполнять функцию непосредственного предшественника Казахского ханства.
1997	«История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)» в пяти томах, т. II	В постсоветский период начинается пересмотр оценки золотоордынского наследия; Золотая Орда включается в более широкий контекст формирования казахской государственности, однако ряд советских интерпретаций сохраняется.	Улус Джучи все отчетливее рассматривается как один из этапов исторического развития Великой степи и как часть более длительного процесса формирования государственности.	В обобщающем нарративе сохраняется преемственность традиционной схемы Ак Орды, тогда как специализированные исследования уже предлагают новые трактовки Кок-Орды и постордынского пространства.	Связь с Казахским ханством осмысливается шире прежней схемы, однако преемственность все еще во многом выстраивается через Ак Орду.
2005 – 2006	«История Казахстана в арабских источниках» (2005); «История Казахстана в персидских источниках» (2006)	Это источниковедческие издания, а не обобщающие исторические синтезы. Они существенно расширяют документальную базу для изучения политического устройства и функционирования Улуса Джучи.	Их значение состоит в создании источниковой основы для более детального изучения золотоордынского периода и его места в истории Восточного Дешт-и Кыпчака.	Публикуемые и комментируемые материалы позволяют уточнять вопросы легитимации власти чингизидов, административного устройства, генеалогии и политической географии ордынских государств.	Расширенная источниковая база создает предпосылки для более сложного понимания преемственности между ордынскими государствами и Казахским ханством.
2010	«История Казахстана с древнейши	Золотая Орда уже включена в контекст формирования казахской	Наряду с традиционной периодизацией усиливается	Потомки Орда-Эджена по-прежнему рассматриваются	Преемственность между Улусом Джучи, Ак Ордой и Казахским

	х времен до наших дней» в пяти томах, т. II	государственности, однако обобщающий труд сохраняет ряд устоявшихся интерпретаций предшествующей историографии.	внимание к золотоордынскому наследию как составной части исторического развития Великой степи.	как правители Ак Орды, что показывает сохранение прежней схемы несмотря на развитие специализированной дискуссии о соотношении Ак Орды и Кок Орды.	ханством сохраняется как важный элемент нарратива, хотя содержание самой концепции уже подвергается критике в специальной историографии.

Таблица 1. Эволюция концепций в академических изданиях по истории Улуса Джучи и Золотой Орды [Evolution of Concepts in Academic Publications on the History of the Ulus of Jochi and the Golden Horde]

Сравнение академических трудов демонстрирует, что исторический нарратив развивался нелинейно. В коллективной монографии 1943 года Золотая Орда трактовалась двояко: с одной стороны, как следствие иноземного завоевания, с другой — как ключевая среда для политических, этногенетических и социальных трансформаций. Идеологические повороты 1943–1944 годов кардинально изменили акценты. Основной упор стали делать на разрушительных последствиях монгольских походов, а роль прямого предшественника Казахского ханства закрепили за Ак Ордой. Эта трактовка зафиксировалась в академических изданиях 1949, 1957 и 1979 годов и без существенных изменений перекочевала в пятитомник 2010 года, хотя специализированная историография Золотой Орды к тому моменту ушла далеко вперед. Ключевые концептуальные сдвиги сначала вызревали в узкотематических работах и лишь затем с задержкой попадали в фундаментальные обобщающие издания. Переломный момент наступил благодаря введению в научный оборот неизвестных ранее письменных памятников и пересмотру того, как соотносятся между собой Ак Орда и Кок Орда. В постсоветский период сама логика исторической преемственности расширилась. Улус Джучи перестали воспринимать как чужеродную структуру: его признали естественным этапом формирования государственности в Великой степи. Работа над новым семитомным изданием «История Казахстана с древнейших времен до наших дней», где Улусу Джучи отвели целый третий том, показывает, что академическая историография постепенно сблизилась с современными золотоордынскими исследованиями.

Примечание. В табличном материале четко разведены обобщающие академические труды и источниковедческие публикации. Последние не задают единую концептуальную рамку, но их присутствие необходимо, чтобы проследить, как расширение источниковой базы создавало фундамент для новых исторических трактовок.

Первые попытки научного осмысления роли Улуса Джучи в истории Казахстана относятся к 1930–1940-м гг. Для работ этого периода характерно стремление рассматривать Золотую Орду не только как результат завоеваний, но и как важный этап политического и социального развития степного региона. В отличие от многих более поздних советских интерпретаций, С. Асфендиаров не сводил историю Золотой Орды исключительно к последствиям монгольского завоевания. Ордынская эпоха рассматривалась им как противоречивый период, сочетавший масштабные разрушения с процессами политической консолидации, развитием торговых связей и этнокультурными трансформациями в степном пространстве (Асфендиаров, 1935: 38–39).

Схожий подход прослеживается и в работе М.П. Вяткина «Очерки по истории Казахской ССР» (1941). Рассматривая историю Золотой Орды как неотъемлемую часть исторического развития Казахстана, автор уделял особое внимание анализу общественных отношений в степном регионе и связывал ордынский период с дальнейшей эволюцией феодальных отношений на территории казахских земель. Опираясь на широкий круг письменных источников, Вяткин стремился реконструировать внутренние социально-экономические

процессы в Улусе Джучи, не сводя его историю исключительно к последствиям монгольских завоеваний (Вяткин, 1941: 65–70). В целом для довоенной казахстанской историографии было характерно более сложное и многогранное понимание золотоордынского периода, чем это стало возможным в последующие десятилетия.

Опубликованная в 1943 г. коллективная монография «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» во многом сохраняла положения предшествующих исследований. Несмотря на использование марксистской методологии, ее авторы рассматривали Золотую Орду не только как феодальное государство, но и как важный фактор этногенетических и социокультурных процессов в истории казахского народа (История Казахской ССР, 1943: 79–80).

Однако после идеологических кампаний 1943–1944 гг. характер интерпретации золотоордынского наследия заметно изменился. Критика «Истории Казахской ССР» за проявления «буржуазного национализма» (Юрганов, 2011: 693) стала важным рубежом в развитии советской исторической науки. Если в работах 1930-х — начала 1940-х гг. Улус Джучи рассматривался как один из значимых этапов исторического развития народов Казахстана, то в последующие десятилетия в историографии усилился акцент на завоевательном характере монгольской экспансии и ее негативных последствиях. Вопросы внутреннего развития Золотой Орды, ее роли в этногенезе и формировании государственности народов степи постепенно отошли на второй план.

В этих условиях значительная часть исследовательского интереса сместилась к изучению Ак Орды, которая стала рассматриваться как более непосредственный предшественник Казахского ханства. Важную роль в формировании и закреплении данной концепции сыграли академические издания по истории Казахстана. Так, в «Истории Казахской ССР» 1943 г. Ак Орда характеризовалась как государство, наиболее тесно связанное с историей будущего Казахского ханства среди политических образований, возникших после распада Золотой Орды. Ее столицей назывался Сыгнак, а первым правителем — Сасы-Бука. Тем самым Ак Орда представлялась важнейшим этапом становления казахской государственности (История Казахской ССР, 1943: 83–84).

Следует отметить, что данная интерпретация во многом опиралась на сведения Муин ад-Дина Натанзи, опубликованные во втором томе «Сборника материалов, относящихся к истории Золотой Орды» в 1941 г. (Из «Анонима Искандера», 1941). Включение этого источника в научный оборот оказало заметное влияние на формирование представлений об Ак Орде в советской историографии. Вместе с тем сведения Натанзи были восприняты преимущественно как достоверное отражение политической истории восточной части Улуса Джучи и легли в основу академического исторического нарратива. В результате концепция Ак Орды как государства потомков Орда-Эджена получила широкое распространение и была воспроизведена в последующих изданиях «Истории Казахской ССР» 1949 и 1957 гг., окончательно закрепившись в отечественной историографии (История Казахской ССР, 1949; История Казахской ССР, 1957).

Развитие советского золотоордыноведения во второй половине XX в. привело к пересмотру ряда устоявшихся представлений об Ак Орде и Кок Орде. В работах М.Г. Сафаргалиева и А.Г. Федорова-Давыдова было поставлено под сомнение традиционное отождествление улуса Орда-Эджена с Ак Ордой (Сафаргалиев, 1960: 14–15; Федоров-Давыдов, 1973: 141–144). Существенное значение для дальнейшего развития дискуссии имело введение В.П. Юдиным в научный оборот сведений «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи (Утемиш-хаджи, 1992). В результате получила распространение концепция, согласно которой владения потомков Орда-Эджена следует связывать с Кок Ордой, тогда как Ак Орда соотносилась с улусом потомков Шибана.

Однако данные изменения практически не нашли отражения в академических обобщающих трудах по истории Казахстана. Так, Г.Ф. Дахшлейгер продолжал рассматривать Ак Орду как государство, в рамках которого происходило формирование предков казахского народа (Дахшлейгер, 1969: 99). Аналогичный подход был воспроизведен в пятитомной

«Истории Казахской ССР» конца 1970-х гг., где улус Орда-Эджена по-прежнему отождествлялся с Ак Ордой (История Казахской ССР, 1979: 129). Эта же схема была сохранена и в пятитомной «Истории Казахстана», изданной уже в постсоветский период, где потомки Орда-Эджена продолжали рассматриваться как правители Ак Орды (История Казахстана, 2010: 104).

Показательно, что пересмотр взглядов на соотношение Ак Орды и Кок Орды, получивший распространение в специальном золотоордыноведении, практически не повлиял на содержание академических исторических синтезов. Это свидетельствует о существовании определенного разрыва между развитием специализированных исследований и официальным историческим нарративом, воспроизводившим концепции, сформировавшиеся еще в 1940-е гг. Сохранение традиционной интерпретации объяснялось не только инерцией историографической традиции, но и ее соответствием сложившейся схеме национальной истории, в рамках которой Ак Орда выступала важнейшим связующим звеном между Улусом Джучи и Казахским ханством.

Вместе с тем даже в условиях идеологических ограничений исследовательская работа не прекратилась. Значительная часть научного интереса была сосредоточена на истории Ак Орды, Казахского ханства и других государств постордынского пространства, что позволяло обращаться к проблемам политической истории Дешт-и Кыпчака без прямого пересмотра официальных оценок Золотой Орды. Одновременно продолжалась работа по выявлению, переводу и публикации восточных письменных источников. Особое значение в этом процессе имела деятельность В.П. Юдина, внесшего существенный вклад в изучение и введение в научный оборот источников по истории Улуса Джучи и его государств-наследников.

Важным событием стало издание в 1969 г. сборника «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» (Ибрагимов и др., 1969). Подготовка данного фундаментального корпуса источников осуществлялась при активном участии В.П. Юдина, который выполнил значительную часть переводов, подготовил комментарии и источниковедческие статьи к опубликованным текстам. Публикация сборника существенно расширила возможности изучения политической истории Дешт-и Кыпчака и создала предпосылки для последующего пересмотра ряда устоявшихся представлений об истории Улуса Джучи.

Определенные изменения в изучении золотоордынского наследия наметились в 1970–1980-е гг. Хотя общая методологическая рамка советской исторической науки оставалась неизменной, исследователи все чаще обращались к вопросам политической истории, исторической географии и источниковедения Улуса Джучи. Важную роль в этом процессе сыграло введение в научный оборот новых восточных письменных источников, что позволило по-новому взглянуть на ряд дискуссионных проблем истории Дешт-и Кыпчака.

Одним из ключевых направлений исследований стало уточнение политической географии и терминологии государств постордынского пространства. В работе Т.И. Султанова «К вопросу о терминах «Ак-Орда», «Кок-Орда» и «Юз-Орда»» (Султанов, 1970: 94–96) был проведен анализ происхождения и содержания этих понятий на основе восточных письменных источников. Исследование способствовало уточнению представлений о политической структуре Улуса Джучи и заложило основу для дальнейших дискуссий о локализации и статусе Ак-Орды и Кок-Орды.

Развитие данного направления получило продолжение в работах Н.Н. Мингулова и В.П. Юдина. В исследовании Н.Н. Мингулова «К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды» была предпринята попытка систематизации и критического анализа сведений восточных письменных источников по истории и политической географии восточной части Улуса Джучи. Опираясь на данные средневековых письменных источников, исследователь придерживался традиционной для советской историографии точки зрения, согласно которой Ак Орда представляла собой владения потомков Орда-Эджена, а термин Кок Орда относился к улусу Шибана (Мингулов, 1981: 84–86, 94–95). Тем самым он стремился разрешить существовавшие в источниках противоречия относительно локализации Белой и Синей Орд, связывая оба политических образования с восточной частью Улуса Джучи. На основе данных Рашид ад-

Дина, Му‘ин ад-Дина Натанзи и других средневековых авторов он также аргументировал существование Ак Орды как самостоятельного политического образования, сохранявшего лишь номинальную зависимость от золотоордынских ханов (Мингулов, 1981: 86–88). Тем самым работа отражала господствовавшую в советской историографии интерпретацию Ак Орды как государства потомков Орда-Эджена. Вместе с тем существенный пересмотр сложившихся представлений был предложен В.П. Юдиным еще в статье «Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...» (Юдин, 1983), позднее включенной в публикацию «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи (Утемиш-хаджи, 1992). В отличие от предшествующих авторов, ученый ввел в научный оборот и подверг детальному анализу сведения тюркоязычного источника XVI в. «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи, рассматривая его как важное свидетельство степной исторической традиции (Утемиш-хаджи, 1992: 25). На основе анализа этого памятника исследователь пришел к выводу, что первоначально понятия Белой и Синей Орд обозначали не самостоятельные государства, а юрты (ставки) потомков Джучи, отражавшие определенную систему династической иерархии и цветовой символики (Утемиш-хаджи, 1992: 26–27). Согласно реконструкции Юдина, Белая Орда первоначально соотносилась с владениями Бату и правым крылом Улуса Джучи, тогда как Синяя Орда была связана с улусом Орда-Эджена и левым крылом (Утемиш-хаджи, 1992: 27). По мнению исследователя, последующие изменения политической географии Дешт-и Кыпчака привели к трансформации первоначального содержания этих терминов, что стало одной из причин возникновения противоречий в письменных источниках и историографии (Утемиш-хаджи, 1992: 27–28).

Важное место в исследовании В.П. Юдина занимал анализ причин возникновения противоречий в историографии Белой и Синей Орд (Ак Орда и Кок Орда). Исследователь связывал их как с особенностями позднесредневековой исторической традиции, прежде всего шайбанидской историографии, так и с некритическим использованием отдельных восточных источников. По мнению Юдина, существенную роль в возникновении историографической путаницы сыграли сведения Му‘ин ад-Дина Натанзи, который, как отмечал исследователь, «ошибочно поменял местами Белую и Синюю Орды, а также совершенно запутал вопрос о династиях, правивших в Восточном Дашт-и Кыпчаке» (Утемиш-хаджи, 1992: 28). В результате в историографии Восточного Дешт-и Кыпчака закрепился ряд спорных представлений о локализации Белой и Синей Орд, требовавших пересмотра на основе более широкого круга источников. Таким образом, работа В.П. Юдина стала важным этапом в переосмыслении проблемы Белой и Синей Орд, заложив основы для последующих исследований Т.И. Султанова, А.К. Кушкумбаева и Ж.М. Сабитова, направленных на переосмысление политической географии и терминологии Улуса Джучи.

В целом исследования 1970–1980-х гг. способствовали существенному расширению источниковой базы и постановке новых научных проблем. Несмотря на сохранявшиеся идеологические ограничения, именно в этот период были заложены основы для последующего пересмотра многих устоявшихся представлений об истории Улуса Джучи.

Начальный этап становления независимого Казахстана сопровождался не только расширением источниковой базы, но и постепенным пересмотром места золотоордынского наследия в национальном историческом нарративе. Если в советской историографии Улус Джучи преимущественно рассматривался через призму монгольских завоеваний и их негативных последствий, то в 1990-е гг. исследовательский акцент начал смещаться в сторону изучения внутренних политических процессов, государственно-правовых институтов и роли ордынского наследия в формировании последующих государств Дешт-и Кыпчака.

Определенный интерес для изучения политической истории восточной части Улуса Джучи представляет работа А.И. Исина (Исин, 1997), посвященная истории Кок-Орды. В отличие от многих предшествующих исследований, рассматривавших восточную часть Улуса Джучи преимущественно как периферию Золотой Орды, ученый трактовал Кок-Орду как самостоятельное государственное образование Восточного Дешт-и Кыпчака, сформировавшееся уже в середине XIII в. Особое внимание исследователь уделял проблеме преемственности между Кок-Ордой и Казахским ханством, подчеркивая связь населения Кок-

Орды с процессами формирования казахского народа. Работа отражала характерное для казахстанской историографии 1990-х гг. стремление переосмыслить место золотоордынского наследия в истории казахской государственности.

Однако процесс переосмысления золотоордынского наследия в академической науке протекал неравномерно. Несмотря на существенные достижения востоковедческих исследований, их результаты долгое время слабо интегрировались в обобщающие академические издания. Так, в многотомной «Истории Казахстана» сохранялись многие концептуальные положения советской историографии. Хотя история Золотой Орды была включена в контекст формирования казахской государственности, само изложение по-прежнему основывалось на устоявшихся интерпретациях 1970–1980-х гг. Это свидетельствует о существовании определенного разрыва между развитием специализированных исследований и обновлением официального исторического нарратива. В результате в конце XX века в казахстанской историографии сосуществовали две тенденции: сохранение инерции советских подходов в академических обобщениях и формирование новых исследовательских парадигм, ориентированных на признание Улуса Джучи одним из важнейших этапов исторического развития Великой степи (История Казахстана, 1997).

В XXI веке исследование золотоордынского наследия прочно утвердилось в качестве одного из приоритетных векторов казахстанской исторической науки. Особую роль в этом процессе сыграла реализация государственной программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), которая обеспечила системный подход к поиску, систематизации и публикации ранее труднодоступных материалов. Благодаря этим инициативам в научный оборот был введен масштабный корпус письменных памятников, позволивший детализировать представления о социально-политическом устройстве и функционировании Улуса Джучи. К примеру, издание 2005 года «История Казахстана в арабских источниках» (История Казахстана..., 2005) представляет собой глубоко переработанный и дополненный первый том «Сборника материалов, относящихся к истории Золотой Орды» (СМИЗО) В.Г. Тизенгаузена. Под редакцией Б.Е. Кумекова и А.К. Муминова корпус арабских извлечений был снабжен современными комментариями и новыми сведениями, что существенно обогатило источниковую основу изучения восточного дешт-и-кипчакского направления. Вышедший в 2006 году четвертый том серии «История Казахстана в персидских источниках» (соответствующий второму тому СМИЗО) стал результатом кропотливой работы коллектива под руководством М.Х. Абусеитовой (История Казахстана..., 2006). Данный труд включает переводы и дополнения к персидским сочинениям, в которых содержатся уникальные сведения о легитимации власти чингизидов, административном устройстве и дипломатических связях Золотой Орды.

Заметный вклад в развитие источниковедческих исследований истории Улуса Джучи внесла Ж.М. Тулибаева. В своих работах исследовательница ввела в научный оборот и проанализировала ряд малоизученных письменных памятников, содержащих сведения по истории Золотой Орды. Особое значение имеют исследования источников «Улус-и арба-йи Чингизи» и «Муджмал-и Фасихи», позволившие уточнить отдельные аспекты политической истории, генеалогии Джучидов и функционирования золотоордынских институтов (Тулибаева, 2011; Тулибаева, 2012). Существенный интерес представляет также работа, посвященная отражению истории Золотой Орды в хивинской историографической традиции, что способствовало расширению представлений о сохранении исторической памяти о государстве Джучидов в постордынскую эпоху (Тулибаева, 2020). Важным направлением исследований стало и изучение генеалогических источников, связанных с потомками Джучи-хана, что позволило уточнить сведения о структуре и статусе чингизидской элиты (Тулибаева, 2022).

В современной казахстанской историографии значительное место занимают труды З. Кинаятулы, посвященные проблеме преемственности государственности в Великой степи (Кинаятулы, 2004; Кинаятулы, 2010). В отличие от советской традиции, рассматривавшей Золотую Орду преимущественно как внешнее по отношению к истории Казахстана

государственное образование, автор последовательно обосновывает концепцию политической и институциональной преемственности между Улусом Джучи и Казахским ханством. Работы З. Кинаятулы стали одним из наиболее ярких проявлений постсоветского пересмотра взглядов на золотоордынское наследие, в рамках которого история Джучидов начала рассматриваться как важная составляющая исторического развития казахской государственности. Это способствовало дальнейшему развитию исследований, ориентированных на изучение эволюции государственных институтов и политических традиций степного мира.

Важное место в современной историографии занимают работы К. Ускенбая, посвященные политической истории восточной части Улуса Джучи. На основе анализа восточных письменных источников исследователь уделил особое внимание вопросам исторической географии, династической истории Джучидов, а также роли Ак-Орды в политических процессах Дешт-и Кыпчака XIII-XV вв. Работы ученого способствовали дальнейшему изучению проблем политической организации постордынского пространства (Ускенбай, 2013).

Одним из наиболее дискуссионных вопросов современной историографии остается проблема политического статуса Ак Орды и соотношения терминов Ак Орда и Кок Орда. В работах К.З. Ускенбая Ак Орда рассматривается как самостоятельное государственное образование, сыгравшее важную роль в политической истории Восточного Дешт-и Кыпчака. В свою очередь, Ж.М. Сабитов и А.К. Кушкумбаев на основе анализа письменных и устных источников подвергли критике традиционное отождествление Ак Орды с государством потомков Орда-Эджена. Исследователи пришли к выводу, что термины «Ак Орда» и «Кок Орда» первоначально обозначали ханские ставки и династические владения Джучидов, а их последующая интерпретация как названий самостоятельных государств стала результатом позднейших историографических трансформаций (Сабитов, Кушкумбаев, 2013; Сабитов, Кушкумбаев, 2015). Наличие различных подходов свидетельствует о сохранении научной дискуссии по вопросам политической географии и внутренней структуры Улуса Джучи.

В современной казахстанской историографии заметное место занимают исследования А.К. Кушкумбаева, посвященные военно-политической организации и институциональному устройству Улуса Джучи. В докторской диссертации «История военного дела кочевников Золотой Орды XIII-XV вв.» (2010) и последующих публикациях автор рассмотрел вопросы военной организации, административного устройства и принципов функционирования государства Джучидов. В отличие от более ранних работ, сосредоточенных преимущественно на отдельных аспектах политической истории, исследования ученого были направлены на реконструкцию механизмов функционирования золотоордынской государственности. Анализ военно-административной структуры, принципов территориального деления и системы управления позволил существенно расширить представления о внутренней организации Улуса Джучи и способствовал развитию институционального подхода в изучении государства Джучидов (Кушкумбаев, 2010; Кушкумбаев, 2012). Значительное место в научном наследии исследователя занимают также работы по ордынской терминологии. Обращение к проблемам происхождения и семантики терминов «Ак Орда», «Боз Орда» и «Золотая Орда» способствовало пересмотру ряда устоявшихся историографических представлений и уточнению политической географии постордынского пространства (Кушкумбаев, 2017а; Кушкумбаев, 2017б).

Одно из направлений изучения Улуса Джучи в современной казахстанской историографии составляют исследования Ж.М. Сабитова, посвященные вопросам политической истории, генеалогии и источниковедения золотоордынского периода. В работах исследователя рассматриваются проблемы распределения власти между различными ветвями Джучидов, роль степной аристократии в политической системе Улуса Джучи, а также процессы формирования элит в государствах постордынского пространства (Сабитов, 2011; Сабитов, 2015а).

Отдельное направление исследований связано с реконструкцией генеалогии золотоордынской знати и правящих династий. На основе письменных и генеалогических

источников автор анализирует происхождение и родственные связи представителей чингизидской аристократии, что позволяет уточнить отдельные аспекты политической истории Улуса Джучи и государств постордынского пространства (Сабитов и др., 2022; Сабитов, 2025).

Значительное внимание в работах Ж.М. Сабитова уделяется источниковедческим вопросам. Исследователь обращается к анализу таких памятников, как «Аноним Искандера», «Муизз ал-ансаб», «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» и «Маджму ат-таварих», рассматривая их информативные возможности для изучения политической истории и генеалогии Джучидов (Сабитов, 2008; Сабитов, 2010; Сабитов, 2017; Сабитов и др., 2022).

Вместе с тем объектом современных исследований становится не только история Золотой Орды, но и вопросы изучения ее истории и культуры в советский период, а также процессы формирования исторической памяти о золотоордынском наследии в постсоветском Казахстане. Подобные исследования способствуют переосмыслению научного наследия и позволяют глубже понять влияние идеологических установок и современных общественно-политических факторов на интерпретацию золотоордынской проблематики (Kurmanov et al., 2025; Abdimomynov et al., 2026).

В настоящее время завершается подготовка семитомного издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней». Особый интерес представляет третий том, посвященный истории Улуса Джучи. Его содержание отражает современные тенденции казахстанской историографии, связанные с изучением политической и институциональной преемственности между Улусом Джучи и Казахским ханством.

Показательно, что сходные тенденции наблюдаются и в зарубежной историографии. Если в классической работе Б. Шпулера основное внимание уделялось политической истории монгольского государства (Spuler, 1943), то в последующих исследованиях Д. ДеУиза, Т. Оллсена и М. Фаверо акцент сместился в сторону изучения культурных взаимодействий, исламизации, трансрегиональных связей и роли Золотой Орды в истории Евразии (DeWeese, 1994; Allsen, 2001; Favereau, 2021). Тем самым трансформация подходов к изучению Золотой Орды в Казахстане развивалась в русле более широких изменений, происходивших в мировой медиевистике.

Современный этап развития казахстанской историографии Улуса Джучи характеризуется расширением источниковой базы, активным использованием междисциплинарных подходов и постепенным переходом от изучения отдельных событий и персоналий к исследованию государственных институтов, социальных структур, механизмов исторической памяти и проблем исторической преемственности. Это свидетельствует о формировании зрелой исследовательской традиции, в рамках которой золотоордынское наследие рассматривается как важная составная часть истории Казахстана и Центральной Евразии.

Заключение.

Проведенный анализ позволяет сделать вывод, что развитие казахстанской историографии Улуса Джучи прошло несколько этапов, каждый из которых был обусловлен как состоянием источниковой базы, так и господствующими методологическими и идеологическими установками.

Первые попытки научного осмысления золотоордынского наследия в 1930–1940-е гг. характеризовались стремлением рассматривать Улус Джучи как важный этап исторического развития народов Казахстана. Однако после идеологических кампаний середины XX века исследовательский дискурс претерпел существенные изменения. В советской историографии усилился акцент на завоевательном характере монгольской экспансии и ее негативных последствиях, тогда как вопросы внутреннего развития Золотой Орды, ее политических институтов и роли в формировании государственности народов степи оказались на периферии научного внимания.

Несмотря на существовавшие ограничения, именно во второй половине XX века были созданы предпосылки для последующего пересмотра многих устоявшихся представлений об истории Улуса Джучи. Введение в научный оборот новых письменных источников, развитие археологических исследований и работы В.П. Юдина, Т.И. Султанова, Н.Н. Мингулова и других исследователей способствовали расширению источниковой базы и постановке новых научных проблем.

После обретения Казахстаном независимости произошел качественный пересмотр подходов к изучению золотоордынского наследия. В центре внимания исследователей оказались вопросы политической и институциональной преемственности, исторической памяти, источниковедения, генеалогии и внутренней организации государства Джучидов. В работах современных ученых Улус Джучи все чаще рассматривается не как внешнее по отношению к истории Казахстана государственное образование, а как важный этап исторического развития Великой степи и формирования казахской государственности.

Современный этап развития казахстанской историографии характеризуется расширением исследовательской проблематики, активным использованием междисциплинарных подходов и дальнейшим ростом интереса к золотоордынскому наследию. Свидетельством этого является подготовка нового семитомного академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней», в котором отдельный том посвящен истории Улуса Джучи и государств постордынского пространства. Одновременно сохраняется необходимость дальнейшего изучения ряда дискуссионных вопросов политической истории, исторической географии и источниковедения Улуса Джучи. Это свидетельствует о сохранении высокого научного потенциала золотоордынских исследований и их значимости для понимания исторических процессов, происходивших на пространстве Центральной Евразии. Показателем возрастающего внимания к данной проблематике стало проведение 19–20 мая 2026 г. в городе Астане под патронажем ЮНЕСКО Международного симпозиума «Золотая Орда как модель степной цивилизации: история, археология, культура, идентичность».

References

Abdimomynov et al., 2026 — *Abdimomynov N., Ospanova A., Djumashev A.* From Ideology to Empirical Synthesis: The Evolution of the Soviet Russian Historiography on the Political Economy of the Golden Horde // Asian Journal "Steppe Panorama". Vol. 13. No. 1. P. 7–22.

Allsen, 2001 — *Allsen T.T.* Culture and conquest in Mongol Eurasia. Cambridge University Press. 245 p.

Asfendiarov, 1935 — *Asfendiarov S.D.* Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen) (History of Kazakhstan (from Ancient Times)). Alma-Ata; M.: Kazakhstanskoe kraevoe izd-vo. 262 p. (In Russ.).

Dakhshleiger, 1969 — *Dakhshleiger G.F.* Istoriografiya sovetskogo Kazakhstana (Historiography of Soviet Kazakhstan). Alma-Ata: Nauka KazSSR. 192 p. (In Russ.).

DeWeese, 1994 — *DeWeese D.A.* Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tukles and conversation to Islam in historical and epic tradition. The Pennsylvania State University. 638 p.

Favereau, 2021 — *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge (MA): Harvard University Press. 384 p.

Fedorov-Davydov, 1973 — *Fedorov-Davydov G.A.* Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy (The Social System of the Golden Horde). M.: Izdatelstvo MGU. 178 p. (In Russ.).

Ibragimov et al., 1969 — Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenii) (Materials on the History of the Kazakh Khanates of the 15th-18th Centuries (Extracts from Persian and Turkic Works). Comp. S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 651 p. (In Russ.).

Isin, 1997 — *Isin A.* Traktovka politicheskoi istorii Kok-Ordy (Interpretation of the Political History of the Kok Horde) // Vestnik universiteta «Semey». No. 1. Pp. 99–105. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoi SSR, 1943 — Istoriya Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei (History of the Kazakh SSR from Ancient Times to the Present Day). Eds. M. Abdykalykov, A. Pankratova. Alma-Ata: KazOGIZ. 670 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoi SSR, 1949 — Istoriya Kazakhskoi SSR. S drevneishikh vremen do nashikh dnei (History of the Kazakh SSR. From Ancient Times to the Present Day). 2nd ed., rev. and enl. Vol. 1. Eds. I.O. Omarov, A.M. Pankratova. Alma-Ata: Kazakhskoe ob"edinennoe gosudarstvennoe izd-vo. 511 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoi SSR, 1957 — Istoriya Kazakhskoi SSR: s drevneishikh vremen do nashikh dnei (History of the Kazakh SSR: From Ancient Times to the Present Day). Ed. M.O. Auezov. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. Vol. III. 608 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoi SSR, 1979 — Istoriya Kazakhskoi SSR (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V pyati tomakh (History of the Kazakh SSR (from Ancient Times to the Present Day). In Five Volumes). Vol. II. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 424 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana, 1997 — Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V 5 t. (History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present Day). In 5 Vols.). Vol. 2. Almaty: Atamura. 624 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana, 2010 — Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei. V 5 t. (History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present Day. In 5 Vols.). Vol. 2. Almaty: Atamura. 624 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana..., 2005 — Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh (SMIZO. T. I) (History of Kazakhstan in Arabic Sources (Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. I)) / Extracts from Arabic works collected by V.G. Tizengauzen. Prep., introd., suppl. and comm. by B.E. Kumekov, A.K. Muminov. Almaty: Daik-Press. Vol. I. 711 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana..., 2006 — Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh (SMIZO. T. IV) (History of Kazakhstan in Persian Sources (Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. IV)). Ed. M.Kh. Abuseitova. Transl., introd., comm. and indexes by M.Kh. Abuseitova and Zh.M. Tulibaeva. Almaty: Daik-Press. Vol. IV. 620 p. (In Russ.).

Iz «Anonima Iskandera», 1941 — Iz «Anonima Iskandera» (From the “Anonymous of Iskander”) // Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. T. II. Izvlecheniya iz persidskikh sochinenii, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym (Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. II. Extracts from Persian Works). Ed. P.P. Ivanov. M.; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Pp. 126–138. (In Russ.).

Kushkumbaev, 2010 — *Kushkumbaev A.K.* Istoriya voennogo dela kochevnikov Zolotoi Ordy XIII-XV vv. Avtoref. diss. dokt. ist. nauk (The History of Military Affairs of the Golden Horde Nomads in the 13th-15th Centuries. Abstract of Dr. Hist. Sci. Diss.). Almaty. 50 p. (In Russ.).

Kushkumbaev, 2012 — *Kushkumbaev A.K.* «Altun bosagaly Aq orgeni Saiyn-khanga saldy…» (Krylevaya model v voenno-politicheskoi organizatsii imperii Dzhuchidov) (“He Built the Golden-Threshold White Horde for Saiyn Khan…” (The Wing Model in the Military-Political Organization of the Jochid Empire)) // Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov (Military Affairs of the Ulus of Jochi and Its Successors). Astana: Foliant. Pp. 109–164. (In Russ.).

Kushkumbaev, 2017a — *Kushkumbaev A.K.* Termin «Orda» v kochevykh imperiyakh Tsentralnoi Azii (domongolskoe vremya) (The Term “Orda” in the Nomadic Empires of Central Asia (Pre-Mongol Period)) // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. No. 10. Pp. 84–91. (In Russ.).

Kushkumbaev, 2017b — *Kushkumbaev A.K.* «Bolat bosagaly Boz Ordany Shaibanga saldy» (“He Built the Steel-Threshold Gray Horde for Shiban”) // Nasledie Zolotoi Ordy v gosudarstvennosti i kulturnykh traditsiyakh narodov Evrazii: Materialy XIII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Faizkhanovskie chteniya» (The Heritage of the Golden Horde in the Statehood and Cultural Traditions of the Peoples of Eurasia: Proceedings of the XIII International Scientific Conference “Faizkhanov Readings”). M.: Medina. Pp. 26–53. (In Russ.).

Mingulov, 1981 — *Mingulov N.N.* K nekotorym voprosam izucheniya istorii Ak-Ordy (On Some Issues in the Study of the History of the Ak Horde) // Kazakhstan v epokhu feodalizma (Problemy etnopoliticheskoi istorii) (Kazakhstan in the Feudal Era (Problems of Ethnopolitical History)). Alma-Ata: Nauka KazSSR. Pp. 79–95. (In Russ.).

Qinayatuly, 2004 — *Qinayatuly Z.* Qazaq memleketi zhane Zhoshy khan (tarikhi-saraptamalyq zertteu) (The Kazakh State and Jochi Khan: A Historical and Analytical Study). Astana: El Orda. 344 p. (In Kaz.).

Qinayatuly, 2010 — *Qinayatuly Z.* Shyngys khan zhane Qazaq memleketi. Eki tomdyq gylymi zertteu (Genghis Khan and the Kazakh State. A Two-Volume Scholarly Study). Almaty: Tarikh Tagylym. 728 p. (In Kaz.).

Sabitov, 2008 — *Sabitov Zh.M.* Anonim Iskandera kak genealogicheskii istochnik (The Anonymous of Iskander as a Genealogical Source) // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Kazan. Iss. 1. Pp. 117–122. (In Russ.).

Sabitov, 2010 — *Sabitov Zh.M.* Natanzi kak istochnik po istorii Zolotoi Ordy (Natanzi as a Source on the History of the Golden Horde) // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Kazan. Iss. 3. Pp. 150–154. (In Russ.).

Sabitov, 2011 — *Sabitov Zh.M.* Ulusy Dzhuchidov v 1242–1266 godakh (The Jochid Uluses in 1242–1266) // Natsionalnaya istoriya tatar: teoretiko-metodologicheskie problemy (National History of the Tatars: Theoretical and Methodological Problems). Iss. II. Kazan: Institut istorii AN RT. Pp. 46–63. (In Russ.).

Sabitov, 2015a — *Sabitov Zh.M.* Politicheskaya istoriya Ulusa Dzhuchi v 1256–1263 godakh (Political History of the Ulus of Jochi in 1256–1263) // Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review. No. 2. Pp. 51–64. (In Russ.).

Sabitov, 2017 — *Sabitov Zh.M.* «Madzhmu at-Tavarikh» kak istochnik po istorii Ulusa Dzhuchi (“Majmu‘ al-Tawarikh” as a Source on the History of the Ulus of Jochi) // Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review. No. 3. Pp. 577–590. (In Russ.).

Sabitov, 2025 — *Sabitov Zh.M.* K voprosu o proiskhozhdenii zolotoordynskikh emirrov Nangudaya i Kutluk-Timura (On the Origin of the Golden Horde Emirs Nangudai and Qutluq-Timur) // Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review. Vol. 13. No. 3. Pp. 563–580. (In Russ.).

Sabitov et al., 2022 — *Sabitov Zh.M., Margulan A.S., Kambarbekova G.A.* Sravnitelnyi analiz genealogii Dzhuchidov po pyati spiskam «Muizz al-Ansab» (Comparative Analysis of Jochid Genealogies Based on Five Copies of the “Mu‘izz al-Ansab”) // Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review. Vol. 10. No. 4. Pp. 799–818. (In Russ.).

Sabitov, Kushkumbaev, 2013 — *Sabitov Zh.M., Kushkumbaev A.K.* Ulusnaya sistema Zolotoi Ordy v XIII-XIV vekakh: K voprosu o lokalizatsii Ak Ordy i Kok Ordy (The Ulus System of the Golden Horde in the 13th-14th Centuries: On the Localization of the Ak Horde and Kok Horde) // Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review. No. 2. Pp. 60–72. (In Russ.).

Sabitov, Kushkumbaev, 2015 — *Sabitov Zh.M., Kushkumbaev A.K.* Terminy Ak-Orda i Kok-Orda v pismennykh i ustnykh istochnikakh (k voprosu o semantike terminov) (The Terms Ak-Orda and Kok-Orda in Written and Oral Sources (On the Semantics of the Terms)) // Nauchnyi Tatarstan. No. 3. Pp. 33–42. (In Russ.).

Safargaliev, 1960 — *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoi Ordy (The Disintegration of the Golden Horde). Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatelstvo. 275 p. (In Russ.).

Spuler, 1943 — *Spuler B.* Die goldene horde: die Mongolen in Russland, 1223–1502. O. Harrassowitz. 556 p.

Sultanov, 1970 — *Sultanov T.I.* K voprosu o terminakh «Ak-Orda», «Kok-Orda» i «Yuz-Orda» (On the Terms “Ak Horde”, “Kok Horde” and “Yuz Horde”) // Pismennye pamyatniki i problemy istorii kultury narodov Vostoka (Written Monuments and Problems of the Cultural History of the Peoples of the East). M.: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury. Pp. 94–96. (In Russ.).

Tulibaeva, 2011 — *Tulibaeva Zh.M.* «Ulus-i arba-yi Chingizi» kak istochnik po izucheniyu istorii Zolotoi Ordy (“Ulus-i Arba-yi Chingizi” as a Source for the Study of the History of the Golden Horde) // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Kazan. Iss. 4. Pp. 79–100. (In Russ.).

Tulibaeva, 2012 — *Tulibaeva Zh.M.* «Mudzhmal-i Fasikhi» kak istochnik po izucheniyu istorii Zolotoi Ordy (“Mujmal-i Fasikhi” as a Source for the Study of the History of the Golden Horde) // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Kazan. Iss. 5. Pp. 45–52. (In Russ.).

Tulibaeva, 2020 — *Tulibaeva Zh.M.* Istoriya Zolotoi Ordy v khivinskoi istoriografii (The History of the Golden Horde in Khivan Historiography) // Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review. Vol. 8. No. 2. Pp. 366–377. (In Russ.).

Tulibaeva, 2022 — *Tulibaeva Zh.M.* Soslovie potomkov Dzhuchi khana: perevod izvlechenii iz «Muntakhab al-tavarikh-i Mu‘ini» (The Estate of the Descendants of Jochi Khan: Translation of Extracts from “Muntakhab al-Tawarikh-i Mu‘ini”) // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. No. 2(105). Pp. 58–70. (In Russ.).

Uskenbai, 2013 — *Uskenbai K.Z.* Vostochnyi Desht-i Kipchak v XIII — nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoi istorii ulusa Dzhuchi (Eastern Dasht-i Qipchaq in the 13th — Early 15th Century: Problems of the Ethnopolitical History of the Ulus of Jochi). Kazan: Fen AN RT. 288 p. (In Russ.).

Utemish-khadzhi, 1992 — *Utemish-khadzhi*. Chingiz-name (Chingiz-name). Facsimile, translation, transcription and notes by V.P. Yudin. Alma-Ata: Gylym. 296 p. (In Russ.).

Vyatkin, 1941 — *Vyatkin M.P.* Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR. S drevneishikh vremen po 1870 g. (Essays on the History of the Kazakh SSR from Ancient Times to 1870). M.: OGIZ; Gospolitizdat. Vol. I. 367 p. (In Russ.).

Yudin, 1983 — *Yudin V.P.* Ordy: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya… (Hordes: White, Blue, Gray, Golden…) // Kazakhstan, Srednyaya i Tsentralnaya Aziya v XV-XVIII vv. (Kazakhstan, Middle and Central Asia in the 15th-18th Centuries). Alma-Ata: Nauka. Pp. 106–165. (In Russ.).

Yurganov, 2011 — *Yurganov A.L.* Russkoe natsionalnoe gosudarstvo. Zhiznennyi mir istorikov epokhi stalinizma (The Russian National State. The Life World of Historians in the Stalin Era). Mozhaisk: Mozhaiskii poligraficheskii kombinat. 759 p. (In Russ.).

Литература

Асфендиаров, 1935 — *Асфендиаров С.Д.* История Казахстана (с древнейших времен). Алма-Ата; М.: Казахстанское краев. изд-во, 262 с.

Вяткин, 1941 — *Вяткин М.П.* Очерки по истории Казахской ССР. С древнейших времен по 1870 г. М.: ОГИЗ; Госполитиздат. Т. I. 367 с.

Дахшлейгер, 1969 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Историография советского Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР. 192 с.

Из «Анонима Искандера», 1941 — Из «Анонима Искандера» // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. ред. П.П. Иванов. М.; Л.: Изд-во АН СССР. С. 126–138.

Исин, 1997 — *Исин А.* Трактовка политической истории Кок-Орды // Вестник университета «Семей». № 1. С. 99–105.

История Казахской ССР, 1943 — История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / Под ред. М. Абдыкалыкова, А. Панкратовой. Алма-Ата: КазОГИЗ. 670 с.

История Казахской ССР, 1949 — История Казахской ССР. С древнейших времён до наших дней. Под общ. ред. И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. 2-е изд. исп. и доп. Т. 1. Алма-Ата: Казахское объединенное гос. изд-во. 511 с.

История Казахской ССР, 1957 — История Казахской ССР: с древнейших времен до наших дней / Под ред. М.О. Ауэзова. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. Т. III. 608 с.

История Казахской ССР, 1979 — История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. II. Алма-Ата: Наука КазССР. 424 с.

История Казахстана, 1997 — История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 т. Т. 2. Алматы: Атамұра. 624 с.

История Казахстана, 2010 — История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5 т. Т. 2. Алматы: Атамұра. 624 с.

История Казахстана..., 2005 — История Казахстана в арабских источниках. (СМИЗО Т.I) / Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном / Подг. к нов. изд., введ., доп. и комм. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс. Т. 1. 711 с.

История Казахстана..., 2006 — История Казахстана в персидских источниках. (СМИЗО Т. IV) / Отв. ред. М.Х. Абусеитова / Пер. и доп. подг. к нов. изд., введ., пер., комм., состав. указ. М.Х. Абусеитовой и Ж.М. Тулибаевой. Алматы: Дайк-Пресс. Т. IV. 620 с.

Кушкумбаев, 2010 — *Кушкумбаев А.К.* История военного дела кочевников Золотой Орды XIII-XV вв. Автореф. дисс. …докт. ист. наук. Алматы. 50 с.

Кушкумбаев, 2012 — *Кушкумбаев А.К.* «Алтун босағалы Ақ өргәні Сайын-ханға салды…» (Крыльевая модель в военно-политической организации империи Джучидов) // Военное дело Улуса Джучи и его наследников: Сборник научных статей / отв. ред. А.К. Кушкумбаев. Астана: Фолиант. С. 109–164.

Кушкумбаев, 2017а — *Кушкумбаев А.К.* Термин «Орда» в кочевых империях Центральной Азии (домонгольское время) // Золотоордынская цивилизация. № 10. С. 84–91.

Кушкумбаев, 2017б — *Кушкумбаев А.К.* «Болат босағалы Боз Орданы Шайбанға салды» // Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: Материалы XIII Международной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». М.: Медина. С. 26–53.

Материалы по истории казахских ханств, 1969 — Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: (Извлечения из перс. и тюрк. сочинений). Сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: Наука КазССР. 651 с.

Мингулов, 1981 — *Мингулов Н.Н.* К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). Алма-Ата: Наука КазССР. С. 79–95.

Сабитов, 2008 — *Сабитов Ж.М.* Аноним Искандера как генеалогический источник // Золотоордынская цивилизация. Казань. Вып. 1. С. 117–122.

Сабитов, 2010 — *Сабитов Ж.М.* Натанзи как источник по истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань. Вып. 3. С. 150–154.

Сабитов, 2011 — *Сабитов Ж.М.* Улусы Джучидов в 1242–1266 годах // Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы. Вып. II. Казань: Институт истории АН РТ. С. 46–63.

Сабитов, 2015а — *Сабитов Ж.М.* Политическая история Улуса Джучи в 1256–1263 годах // Золотоордынское обозрение. № 2. — С. 51–64.

Сабитов, 2017 — *Сабитов Ж.М.* «Маджму ат-Таварих» как источник по истории Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение. № 3. — С. 577–590.

Сабитов, 2025 — *Сабитов Ж.М.* К вопросу о происхождении золотоордынских эмиров Нангудая и Кутлук-Тимура // Золотоордынское обозрение. Т. 13. № 3. С. 563–580.

Сабитов и др., 2022 — *Сабитов Ж.М., Маргулан А.С., Камбарбекова Г.А.* Сравнительный анализ генеалогий Джучидов по пяти спискам «Муизз аль-Ансаб». Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review. 2022, т. 10, № 4, с. 799–818.

Сабитов, Кушкумбаев, 2013 — *Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К.* Улусная система Золотой Орды в XIII-XIV веках: К вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды // Золотоордынское обозрение. № 2. — С. 60–72.

Сабитов, Кушкумбаев, 2015 — *Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К.* Термины Ак-Орда и Кок-Орда в письменных и устных источниках (к вопросу о семантике терминов) // Научный Татарстан. №3. — С. 33–42.

Сафаргалиев, 1960 — *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство. 275 с.

Султанов, 1970 — *Султанов Т.И.* К вопросу о терминах «Ак-Орда», «Кок-Орда» и «Юз-Орда» // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. М.: Глав. ред. вост. лит. С. 94–96.

Тулибаева, 2011 — *Тулибаева Ж.М.* «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань. Вып. 4. С. 79–100.

Тулибаева, 2012 — *Тулибаева Ж.М.* «Муджмал-и Фасихи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань. Вып. 5. С. 45–52.

Тулибаева, 2020 — *Тулибаева Ж.М.* История Золотой Орды в хивинской историографии // Золотоордынское обозрение. - 2020. — Т. 8, № 2. - С. 366–377.

Тулибаева, 2022 — *Тулибаева Ж.М.* Сословие потомков Джӯджӣ хана: перевод извлечений из «Мунтахаб ал-тавāрӣх-и Му‘ӣнӣ» // Вестник КазНУ. Серия историческая. № 2(105). С. 58–70

Ускенбай, 2013 — *Ускенбай К.З.* Восточный Дешт-и Кипчак в XIII — начале XV века. Проблемы этнополитической истории улуса Джучи. Казань: Фэн АН РТ. 288 с.

Утемиш-хаджи, 1992 — *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, примечания В.П. Юдина. Алма-Ата: Ғылым. 296 с.

Федоров-Давыдов, 1973 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М.: Изд-во МГУ. 178 с.

Юдин, 1983 — *Юдин В.П.* Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая… // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XV-XVIII вв. Алма-Ата: Наука. С. 106–165.

Юрганов, 2011 — *Юрганов А.Л.* Русское национальное государство. Жизненный мир историков эпохи сталинизма. Можайск: Можайский полиграфический комбинат. 759 с.

Қинаятұлы, 2004 — *Қинаятұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы хан (тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: «Ел орда». 344 б.

Қинаятұлы, 2010 — *Қинаятұлы З.* Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу. Алматы: Тарих тағылым. 728 б.

Abdimomynov et al., 2026 — *Abdimomynov N., Ospanova A., Djumashev A.* From Ideology to Empirical Synthesis: The Evolution of the Soviet Russian Historiography on the Political Economy of the Golden Horde // Asian Journal "Steppe Panorama". Vol. 13. No. 1. P. 7–22.

Allsen, 2001 — *Allsen T.T.* Culture and conquest in Mongol Eurasia. Cambridge University Press. 245 p.

DeWeese, 1994 — *DeWeese D.A.* Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tukles and conversation to Islam in historical and epic tradition. The Pennsylvania State University. 638 p.

Favereau, 2021 — *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge (MA): Harvard University Press. 384 p.

Kurmanov et al., 2025 — *Kurmanov B., Sabitov Z., Kudaibergenov R.* Making the Golden Horde “Great Again”: Historians as Memory Actors and Reinterpretation of the Historical Narratives in Independent Kazakhstan // Nationalities Papers. - 2025. — P. 1–25.

Spuler, 1943 — *Spuler B.* Die goldene horde: die Mongolen in Russland, 1223–1502. O. Harrassowitz. 556 p.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1262-1273, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

THE HISTORY OF THE TATAR DIASPORA IN KAZAKHSTANI AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Akbota ZH. Oralkhanova[1*], Bibiziya K. Kalshabayeva [2]

[1] Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
2 nd–year PhD student at the Al – Farabi Kazakh National University
https://orcid.org/0009-0008-6440-9223. E-mail: oralkhanova_akbota@live.kaznu.kz
*Corresponding author

[2] Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Acting Professor
http://orcid.org/0000-0002-7391-8264. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© Valihanov IHE, 2026
© Oralkhanova A.Zh., Kalshabayeva B.K., 2026

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the study of one of the ethnic groups of Kazakhstan – the Tatar people. In preserving the unity of the country, the study of the history of the formation, culture, and social development of ethnic groups in Kazakhstan is one of the important research issues. The study analyzes scholarly works addressing the reasons and consequences of the migration of Tatars to Kazakhstan, their activities in the Kazakh steppe, their interaction with the local Kazakh population, as well as their socio-cultural relations and mutual cultural influence. In the course of the analysis, the authors comparatively examine the works of Russian, foreign, and Kazakhstani researchers on the Tatars, focusing on their conclusions and interpretations, as well as identifying common views and distinctive approaches. *The aim of the study* is to analyze the historiographical level of research on the Tatar diaspora living in the territory of Kazakhstan from a historical and ethnographic perspective, with particular attention to the reasons and consequences of their migration and their socio-cultural interaction with the local Kazakh population. *The objectives* of the article are to systematize studies on the Tatars by classifying them into Russian, foreign, and Kazakhstani scholarship; to identify the causes and consequences of their migration; and to highlight common interpretations and differences in the conclusions of various studies. The research is based on the historical-systemic and historical-comparative methods. *The results of the study* provide a comprehensive analysis of the current state of research on the Tatar diaspora. It is demonstrated that their migration was associated, on the one hand, with the broader arrival and expansion of the Russian population, while on the other hand, some Tatars migrated voluntarily. The activities of the Tatars in the Kazakh steppe, as well as their influence on Kazakh culture and the consequences of this interaction, are analyzed. *In conclusion*, the study of the history of the Tatar diaspora in Kazakhstan

provides an opportunity to examine the ethnocultural processes and socio-cultural interactions of ethnic groups. At the same time, the study demonstrates that there remain insufficiently explored aspects in the historical and ethnographic study of the Tatar diaspora in Kazakhstan. The historical and ethnographic study of the Tatar population in Kazakhstan constitutes an important source of information for historiographical research.
Keywords: Tatar diaspora, Kazakhstan, clergy, enlightenment, literacy, historiography, Russian Empire, migration, historical and ethnographic studies.
For citation: Oralkhanova A.Zh., Kalshabayeva B.K. The history of the tatar diaspora in Kazakhstan and Russian historiography // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1262–1273. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ТАРИХНАМАДАҒЫ ТАТАР ДИАСПОРАСЫ ТАРИХЫ

Оралханова Ақбота Жеңісқызы[1*], Калшабаева Бибизия Кенжебековна[2]

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы, 71, 050010 Алматық., Қазақстан Республикасы) 2 курс докторанты,
https://orcid.org/0009-0008-6440-9223. E-mail: oralkhanova_akbota@live.kaznu.kz
*Автор-корреспондент

[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы, 71, 050010 Алматық., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
http://orcid.org/0000-0002-7391-8264. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақала Қазақстандағы этникалық топтардың бірі – татар халқының зерттелу мәселесіне арналған. Еліміздің біртұтастығын сақтауда этникалық топтардың да Қазақстанда қалыптасу тарихы мен мәдениетін зерттеу маңызды мәселелердің бірі. Зерттеуде авторлар татар халқының Қазақстанға қоныс аудару себептері мен салдары, олардың қазақ даласында атқарған қызметтері, жергілікті қазақ халқымен араласуы, әлеуметтік-мәдени қатынастары мен өзара мәдени ықпалдастығы жөніндегі зерттеулерге талдау жасалған. Авторлар талдау барысында орыс, шетелдік және отандық зерттеушілердің татарлар жөніндегі еңбектерін салыстырмалы түрде келтіре отырып, олардың тұжырымдары мен пайымдаулары, ұқсас пікірлер мен ерекшеліктер талданады.
Зерттеудің мақсаты Қазақстан аумағында өмір сүріп жатқан татар диаспорасының тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу мәселелерін, олардың қоныс аудару себептері мен салдарын, жергілікті қазақ халқымен әлеуметтік-мәдени ықпалдасуы жөніндегі зерттелу деңгейін талдау. Мақаланың міндеттеріне татарлар жөніндегі зерттеулер топтастырылып, орыс, алыс шетелдік және отандық деп жүйелі түрде қарастыру, олардың қоныс аударуындағы себеп-салдарларды айқындау, зерттеулердегі тұжырымдардағы ортақ пікір мен ерекшеліктерді көрсету. Зерттеулерді талдау барысында тарихи-жүйелілік әдіс, тарихи-салыстырмалы әдістер негізге алынған. *Зерттеудің нәтижелері* татар диаспорасының қазіргі кезеңдегі зерттелу деңгейі жан-жақты талданды. Олардың қоныс аударуы бір жағынан орыстардың келуімен байланысты болса, екінші жағынан өз еркімен келгендердің де бар екендігі көрсетілді. Олардың қазақ даласында жүргізген қызметтері, қазақ халқының мәдениетіне тигізген ықпалы мен салдары талданды. *Қорыта келгенде* Қазақстандағы татар диаспорасының тарихын зерттеу арқылы

этникалық топтардың этномәдени үдерістерін, әлеуметтік-мәдени өзара ықпалдастығын зерделеуге мүмкіндік аламыз. Сонымен қатар Қазақстандағы татар диаспорасын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеудің әлі де кемшін тұстары бар екендігіне көз жеткіздік. Қазақстандағы татар халқын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу тарихнамалық зерттеулер үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады.

Түйін сөздер: Татар диаспорасы, Қазақстан, діни қызметкерлер, ағартушылық, сауат ашу, тарихнама, Ресей империясы, қоныс аудару, тарихи-этнографиялық

Дәйексөз үшін: Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К. Қазақстандық және ресейлік тарихнамадағы татар диаспорасы тарихы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1262–1273 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

ИСТОРИЯ ТАТАРСКОЙ ДИАСПОРЫ В КАЗАХСТАНСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Оралханова Ақбота Жеңісқызы[1*], Калшабаева Бибизия Кенжебековна[2]

[1] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(проспект аль-Фараби, 71, 050010 г.Алматы, Республика Казахстан)
докторант 1 курса КазНУ им. Аль-Фараби
https://orcid.org/0009-0008-6440-9223. E-mail: oralkhanova_akbota@live.kaznu.kz
*Автор-корреспондент

[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(проспект аль-Фараби, 71, 050010 г.Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
http://orcid.org/0000-0002-7391-8264. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена проблеме изучения одного из этнических групп Казахстана – татарского народа. Важным аспектом сохранения единства страны является изучение истории формирования, культуры и социального развития этнических групп на территории Казахстана. В исследовании авторы анализируют научные работы, посвящённые причинам и последствиям переселения татар в Казахстан, их деятельности в казахской степи, взаимодействию с местным казахским населением, социально-культурным отношениям и взаимному культурному влиянию. В ходе анализа авторы проводят сравнительное рассмотрение трудов российских, зарубежных и отечественных исследователей, изучавших татар, анализируя их выводы и интерпретации, а также выявляя общие положения и отличительные особенности их научных подходов. *Цель исследования* заключается в анализе уровня изученности татарской диаспоры, проживающей на территории Казахстана, с историко-этнографической точки зрения, включая причины и последствия их переселения, а также степень изученности их социально-культурного взаимодействия с местным казахским населением. *Задачами* статьи являются систематизация исследований, посвящённых татарам, их классификация и последовательное рассмотрение российской, зарубежной и отечественной историографии; выявление причин и последствий их переселения; определение общих положений и различий в выводах исследователей. При анализе исследований были использованы историко-системный и историко-сравнительный методы. *Результаты* исследования позволили всесторонне проанализировать современный уровень изученности татарской диаспоры. Показано, что их переселение, с одной стороны, было связано с приходом и расширением присутствия русского населения, а с другой – с существованием татар,

переселившихся в Казахстан по собственной инициативе. Проанализированы деятельность татар в казахской степи, их влияние на культуру казахского народа, а также последствия данного культурного взаимодействия. *В заключение* отмечается, что изучение истории татарской диаспоры в Казахстане позволяет исследовать этнокультурные процессы и социально-культурное взаимодействие различных этнических групп. Вместе с тем установлено, что в историко-этнографическом изучении татарской диаспоры Казахстана всё ещё сохраняются недостаточно исследованные аспекты. Историко-этнографическое изучение татарского населения Казахстана является важным источником информации для историографических исследований.

Ключевые слова: татарская диаспора, Казахстан, духовенство, просветительство, ликвидация неграмотности, историография, Российская империя, переселение, историко-этнографическое исследование.

Для цитирования: Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К. История татарской диаспоры в казахстанской и российской историографии // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1262–1273. (На Каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

Кіріспе. Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан этникалық топтардың қалыптасуының тарихы сол кезеңдердегі тарихи оқиғалармен, геосаяси жағдайлармен байланысты. Бүгінде еліміздің тарихи-мәдени дамуындағы этникалық топтардың рөлі мен орнын айқындау, олардың қазақ елінде қалыптасу тарихын, этникалық қауым ретінде даму мүмкіндігін, жергілікті ортадағы мәдениетінің сақталуы мен өзгерісін, трансформациясын зерттеудің маңызы зор. Бүгінде елімізде жүз отыздан астам ұлт өкілдері мен ұлыстар қазақ халқымен бірге ынтымақты, тату-тәтті, толерантты сипатта өмір сүріп, Қазақстанның әлеуметтік-мәдени дамуында мәдени бірегейлікті қалыптастыруда. Ертеден келе жатқан сондай ұлыстардың бірі- Қазақстанның шығысындағы этникалық топтардың үлкен бір қауымын құрайтын татарлар.

Татар диаспорасының тарихын зерттеу Қазақстандағы этникалық топтардың этникалық тарихын, жергілікті халықпен тарихи-мәдени байланыстарын, дамуын, және Орталық Еуразия кеңістігіндегі көші-қон үдерістерін зерделеуде маңызды болып табылады. Қазақстан аумағында татарлардың бірнеше ғасырды қамтыған қалыптасу тарихы Ресей империясының отарлық саясаты, сауда-саттық, экономикалық қатынастар, діни-мәдени байланыстар, ішкі және сыртқы көші-қон үдерістерімен тығыз сабақтасып жатыр. Осы тұрғыдан алғанда, татар диаспорасының тарихын тек этностың қоныстануы тарихы ретінде емес, Қазақстан қоғамының әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуымен өзара байланыста қарастырудың ғылыми маңызы зор.

Қазақстан татар қауымының тарихы отандық тарихнамада әр кезеңде әртүрлі қырынан қарастырылады. Зерттеулерде татарлардың қазақстан аумағында қоныстану себептері, атап айтқанда орыс отаршыларының саясатымен байланысты сауда-саттық қатынастарын орнату, діни насихаттар жүргізу, ағартушылық қызметтері және осындай себептер нәтижесінде қалыптасқан ұлттық-мәдени ерекшеліктер, қазіргі кезеңдегі дамуы мен қазақ қоғамымен өзара байланыстары жөніндегі мәселелер қарастырылады. Әсіресе орыс тарихнамасында татарлардың империялық кеңістіктегі орны, Еділ-Орал өңірінен Қазақстанға қоныс аударуы, мұсылман қауымдарының әлеуметтік жағдайы, Ресей империясының діни және әкімшілік саясаты сияқты мәселелері кеңінен қарастырылған. Алайда татар диаспорасының қоныстануы жөніндегі зерттеулерді талдау барысында еңбектердің басым бөлігі патша өкіметінің отаршылық саясатымен байланысты екендігіне назар аударады.

Қазақстандық және ресейлік тарихнамадағы татар диаспорасы тарихы мен этнографиясын зерттеу мәселесі тарих ғылымдарының өзекті бағыттарының бірі. Бұл тақырыптың маңыздылығы бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, татар этникалық тобы Қазақстан аумағында XVIII-XIX ғғ. бастап тұрақты түрде қоныстанып, қазақ даласында саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірдің белсенді қатысушыларының бір бөлігіне айналды. Екіншіден, олардың тарихы мен мәдениеті Қазақстандағы этникалық топтар

тарихы мен мәдениетінің әртүрлілігін білуге, түсінуге, ұлттық саясат пен мәдени бейімделу тәжірибесін бағалауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, татар диаспорасының тарихнамалық зерттелуі Қазақстан мен Ресей ғылымының дамуындағы ортақ және айырмашылықты қырларды айқындауға жол ашады.

Татарлардың қазақ даласына қоныс аудару, жергілікті халықтың сауатын ашу, сауда қатынастарын жүргізу, діни-ағарту саласын насихаттау, қала мәдениетін енгізуі салаларындағы тарихи рөлін зерделеу арқылы Қазақстанның полиэтникалық қоғамындағы этносаясатының бағыттарын зерделеу өзекті. Қазақстандағы татар диаспорасының тарихын, мәдениетін, этнографиясын зерттеу арқылы қазақ-татар байланыстарының түп-тамырын ашу, Ресей империясының отарлау және қоныстандыру саясатының салдары мен зардабын танып білу және де олардың жергілікті қазақ халқының мәдениетін сіңдіру не өз мәдениетін сақтау, мен өзгерістерін, мәдениеттегі трансформациялану механизмдерін анықтау тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Қазіргі кезеңде Қазақстан мен Ресей арасындағы тарихи-мәдени байланыстарды зерттеу барысында ортақ кеңестіктегі этностардың қозғалысы мен өзара ықпалдастығын жаңа ғылыми ұстанымдар негізінде қарастыру қажеттілігі туындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда, татар диаспорасының тарихы мен мәдениетіне қатысты қазақстандық және ресейлік ғылыми еңбектерді жүйелеу, салыстыру және олардың негізгі бағыттарын анықтау – отандық тарихнаманы толықтыруға мүмкіндік беретін өзекті ғылыми мәселе. Татар диаспорасының тарихын зерттеу Қазақстандағы этникалық топтарға қатысты ғылыми бағыттардың қалыптасуын, зерттеушілердің тұжырымдамалық ұстанымдарын, пайдаланылған дереккөздер мен әдістемелік тәсілдерді анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Қазақстандағы татар диаспорасының заманауи тарихнамалық бағыттарын ашып көрсетудің негізгі деректік қорларын отандық, шетелдік және ресейлік зерттеушілердің тақырыпқа қатысты еңбектері, ғылыми мақалалары, монографиялары құрайды. Мақалада шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері талданып, татарлардың Қазақстанда этникалық топ ретінде қалыптасуының тарихи алғышарттары нақтыланды.

Қазақ даласында Ресей имериясының отаршылдық саясатын жүргізген татарлардың қызметі жөніндегі шет елдік зерттеуші Л. Эриктің (Eric, 2003), ислам діні арқылы отаршылдық саясатты насихаттау мақсатында келген қазан татарларының қоныстануы жөнінде жазған Р. Дэниелдің (Danielle, 2020) зерттеулері негізге алынды. Орыс зерттеушілерінен П. Литвинов (Литвинов, 1995) орыс империясының Қазақстандағы этноконфессионалдық саясаты жөнінде, татар молдаларының Орынбордағы мешіттерде қазақтардың сауатын ашу, орыстармен тығыз қарым-қатынаста болу және олардың бұйрығын бұлжытпай орындау керектігін насихаттағандығын айтады. Татарлардың қазақ даласына қоныстану себептерін, татар молдаларының, саудагерлердің орыс патшалығына қызмет еткендігін архив деректерімен дәлелдеген Д. Муфтахутдинованың еңбегі (Муфтахутдинова, 2016), А. Ремнев (Ремнев, 2006) татарларды патша өкіметінің саясатын қолдаушы әрі сенімді халық ретінде және әкімшілік басқаруда, саудада, білім беру саласында орыс өкіметімен қазақ билеушілерінің арасында байланыстырушы өкілі болғандығына назар аудартады. Аталған еңбектер татарлардың тек қоныстану тарихын ғана емес, орыстардың отаршылық саясатының әдіс тәсілдерін көрсеткен маңызды материалдар қатарына жатады.

Қазақ даласына татарлардың қоныс аударуының тарихи себептері жөнінде жазылған Отандық зерттеушілердің еңбектері мен мақалалары да біздің зерттеуімізге арқау болды. Мәселен, Хайруллиннің Қазақстандағы татар диаспорасының қалыптасуына қатысты біршама жан-жақты зерттелген «Татары Казахстана» еңбегі. Онда Хайруллин татарларды орыс империясының бұйрығымен емес, өз еркімен келген топ ретінде және қазақ мәдениеті мен өнеріне зор үлес қосқан халық деп көрсетеді. Ал, Г. Султангалиева татарлар орыс өкіметінің сенімді халқы бола отырып, қазақ даласында отаршылдық саясатты қолдаушылардың бірі болғандығын архив деректерімен көрсетеді (Султангалиева, 2000). Аталған еңбектердегі

негізгі тұжырымдар біздің мақаламызда назарға алынды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі – тарихнамалық талдау. Тарихнамалық талдау әдісінде қазақстандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің мазмұны мен бағыттары жүйеленіп, зерттеу нысаны мен қолданылған әдістері сараланды. Тарихнамалық талдау жасауда салыстырмалы-тарихи жүйелеу және дискурс-анализ әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдіс барысында татар диаспорасының отандық және ресейлік тарихнамадағы зерттелу деңгейі анықталып, зерттеушілердің ұстанымдары мен тұжырымдары талданды.

Ғылыми еңбектерді талдауда тарихи-жүйелілік әдістерге сүйеніп, топтастырыла зерттелді. Аталған әдістер Қазақстандағы татар этносының зерттелу деңгейін анықтауға, зерттеушілердің ғылыми көз-қарастары мен бағыттарын саралауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Қазақстандағы этникалық топтардың тарихы мен этнографиясы, этникалық және этномәдени үдерістері қазіргі кезеңде жеткілікті деңгейде қамтылмаған бағыттардың бірі. Қазақстандағы татар диаспорасының қоныстану тарихы, орналасуы мен себеп салдарлары отандық және шетелдік ғалымдардың бірқатар еңбектерінде талданғанмен де олардың мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі, жергілікті қазақ халқымен мәдени өзара ықпалдасу мәселелері зерттелмеген.

Ресей империясының отаршылдық саясатының Орта Азияда жүргізілуіне байланысты қазақ даласына орыс, украин, татар, башқұрт халықтарының көптеп келе бастағаны, миссионерлік бағыттағы жүргізген іс-әрекеттері жөнінде шетелдік ғалымдар еңбектерінде біршама талданған. Ал, кеңес дәуірі кезіндегі идеологиялық ұстанымдарға байланысты этникалық топтардың тарихы мен мәдениеті жүйелі түрде зерттеле қойған жоқ. Тек, КСРО ыдырап әр ел өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана аз санды этникалық топтар мәселесі зерттеле бастады.

Бүгінде Қазақстандағы этникалық топтарды оның ішінде басқа топтарға қарағанда ертерек қоныс аударған татар диаспорасының тарихи қалыптасуы мен әлеуметтік-мәдени дамуы, тұрмыс-тіршілігі және олардың қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, мәдени үдерісіне қосқан үлесін, еліміздің біртұтас этномәдени бірегейлігін қалыптастырудағы рөлін зерттеудің маңызы зор.

Шетелдік тарихнамада татар диаспорасы тұтас ғылыми зерттеу нысаны ретінде жүйелі түрде зерттелмесе де, шет елдік зерттеушілер ішінде Р. Дениэл Ресей империясының отаршылдық саясатына қатысты «Татар империясы: Қазан мұсылмандары және Империялық Ресейдің қалыптасуы» атты еңбегінде қазан мұсылмандарының Ресей империясының қалыптасуына қосқан үлесі талданады. Еңбекте Ресей империясы шығыстағы жер аумағын кеңейте отырып, татарлардың тек отарланған халық немесе империяның пассивті субъектісі ғана болмай, керісінше патша өкіметінің отарлық саясатына белсенді қатысқаны талданады. Алайда, бұл зерттеуде Қазақстандағы татар диаспорасының нақты тарихы мен қазақ қоғамына тигізген өзгерістері қамтылмайды. Американдық тарихшы, Америка Университетінің профессоры Эрик Лордта өз еңбегінде Ресей империясының тарихы мен мәдениетіне, оның ішінде аз санды этникалық топтар мен олардың діни ұстанымдарына қатысты саясатты қозғағанмен, татарлардың қазақ даласына қоныстану мәселесіне тікелей талдау жасауды мақсат етпейді (Eric, 2003: 120).

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген ғылыми зерттеулер татар диаспорасының тарихы мен мәдениетін, шаруашылығын жаңа методологиялық тұрғыдан қарастыра бастады. Бұл мәселенің тарихнамасын А. Ремнев, П. Лысенко, К. Джумагалиева, Г. Хайруллин мен Р. Әбсаттаров, Б. Атантаева, Г. Султангалиева, К. Сембай, М. Егізбаева, Б.Қалшабаева, Ж. Кудайбергенова, П. Шаблей және тағы басқа да зерттеушілердің еңбектері толықтырады. Аталған еңбектерде татарлардың қазақ даласына қоныс аударуы кеңестік тарихнамадағы идеологиялық қалыптардан алшақ, деректік негізде және салыстырмалы түрде обьективті сипатта зерделенген. А. Ремнёв өз зерттеуінде татарлардың саяси және мәдени делдалдық қызметі, олардың Орта Азияның шаруашылығының дамуына әсері және татар молдаларының отаршылдық саясататтағы рөлі талданған (Ремнев, 2006: 6). Ресейлік зерттеуші П.

Лысенконың ғылыми зерттеулерінде, татар молдаларының қазақ қоғамында исламдануды жүргізіп қана қоймай, орыстардың сенімді қызметшілері болғандығын, татар молдаларының далалық қазақтармен жақсы қарым-қатынаста болып, қазақтармен орыстар арасындағы және қазақ рулары ішіндегі дауларды шешетін төрешілердің рөлін атқарғандығы сараланған (Лысенко, 2010: 147). К. Джумагалиеваның «Татар көпестерінің Қазақстандағы сауда мен рухани өмірдің дамуына қосқан үлесі» атты еңбекте қазақ-татар халқы арасындағы сауда-саттық қарым-қатынасы, оның қазақ тұрмысына тигізген әсері талданған (Джумагалиева, 2017: 304). Бұл еңбек татар этникалық тобының Қазақстан аумағында қалыптасуының тарихын жаңа методологиялық ұстанымдар негізінде зерделеуге мүмкіндік береді. Ал, Г. Хайруллин мен Р. Әбсаттаровтың «Қазақстандағы татарлар» деген мақаласында XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап татарлар Қазақстанға жаппай қоныстануы, 1760 жылдан бастап олар Ертіс әскери шебіне (оның бойында салынған бекіністерге), Петропавл мен Семейге патша жарлығымен қоныстандырылғандығы қарастырылады (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016: 159*).*

А. Умаров, В. Абдрахманова, А. Каримова, З. Айткенов «Ресей империясының діни саясаты және оның қазақ қоғамына ықпалы мәселесі» атты мақаласында жалпы Ресей империясының діни саясаты, татарлардың қазақ халқының мәдениетінің дамуына қосқан үлесі, қазақ даласындағы ислам дінінің кең таралуы, білім беру жүйесін дамытуда татарлардың қосқан үлесі, олардың мешіттер мен медреселер салудағы рөлі талданады. Еңбекте XIX ғасырдың ортасында Ақмола округіндегі діни және білім беру салалары патша үкіметінің бақылауында болғанын және олардың басқарушылары ретінде татар молдалары тағайындалғанын айтады (Umarov, Abdrakhmanov., Karimova, Aitkenov, 2025: 1169).

Жоғарыда талданған еңбектер татарлардың Қазақстанға қоныстануындағы негізгі себептер мен қазақ даласындағы атқарған қызметі және олардың жергілікті қазақ халқымен қарым-қатынасына қатысты жазылған зерттеулер. Ал, татар диаспорасының этнографиялық ерекшеліктері, этномәдени даму бағыттары жөнінде жазылған зерттеулер жоқтың қасы. Аталған тақырыпқа қатысты мына мақалаларды атауға болады. Б. Атантаева мен К.Сембайдың «XIX ғасырдағы Шығыс Қазақстан татарларының әлеуметтік-мәдени дамуы» атты мақаласында шығыс өңірінде орналасқан татарлардың кәсібі мен мәдениеті қарастырылған (Атантаева, Сембай, 2016: 407). Татар диаспорасының шаруашылық және мәдени өмірі қазақ қоғамымен тығыз өзара байланыста жүргенін жазған Б. Қалшабаеваның (Қалшабаева, 2024: 230), М. Егізбаеваның (Егізбаева, 2011: 16) мақалалары бар. Б. Қалшабаева «Семей өңіріндегі қазақ және татар халықтарының этномәдениетіндегі бірегейлік» атты зерттеуінде қазақ және татар халықтарының этномәдени байланыстары және олардың бір-біріне мәдени ықпалын қарастырады. Әсіресе, неке және отбасы қатынастарындағы, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер талданады (Қалшабаева, 2024: 230). М.Егізбаева «Қазақстандағы татар және ұйғыр халықтарының этнографиясына қатысты кейбір мәселелер» атты мақаласында татарларда ағаш өңдеу кәсібі жақсы дамығандығын, олардың ауылдарындағы үй, мешіт, шаруашылық құрылыстары және қоғамдық мекемелерді салатын арнайы ағаш ұсталары болғандығын, татар шеберлерінің көрші халықтардың да арасында жоғары құрметке ие болғандығы талданған (Егізбаева, 2011: 168). Аталған мақалаларда татарлардың мәдени-шаруашылық қызметі, дәстүрлі тұрмыс салты, ерекшеліктері қазақтармен өзара мәдени ықпалдастықта болғандығы қарастырылады. Сондай ақ зерттеулерде татарлар мен қазақтардың тұрмыс- салтындағы ортақ белгілер, шаруашылық жүргізу тәжірибесіндегі ұқсастықтар және мәдени байланыстар сараланады.

Зерттеу нәтижелері. Отандық, орыс және шетелдік зерттеушілер Қазақстандағы татарлардың қазақ еліне қоныстану тарихы, себептері, орналасқан аумақтары және қазақтармен татарлардың сауда қарым-қатынастары, жергілікті ортада атқарған қызметіне қатысты мәселелерге қызығушылық білдіріп, еңбектер жазған. Жоғарыда аталған еңбектерді талдау барысында татарлардың қазақ даласына келуі орыс отаршыларының саясатымен байланысты делінсе, ендігі бір тобы олардың өз еркімен келіп, қазақтардың сауат ашуына,

мәдениетіне белгілі бір үлесін қосқан этникалық топ ретінде көрсетеді. Бірақ, татар диаспорасының шаруашылығы, кәсібі мен мәдениеті, салт-дәстүрлерінің сақталуы не трансформациясы жөнінде жазылған еңбектер жоқтың қасы деуге болады.

Жоғарыда көрсетілген П. Лысенконың зерттеуінен татар молдаларының қазақ даласында ислам дінін насихаттай жүріп, далалық қазақтармен жақсы қарым-қатынас орнатып, қазақтармен орыстар арасындағы және қазақ рулары ішіндегі дауларды шешетін төреші деңгейіне дейін жеткендігін жазады. Сондай ақ, татарлардың мұндай қызметтері қазақ билеушілері ақсүйектердің арасында да жоғары бағаланып, олар татар молдаларына шен беру немесе бағалы сыйлықтармен марапаттау туралы патша үкіметіне өтініштерде жасап тұрғандығы жөнінде мәліметтер келтіреді (Лысенко, 2010: 147). Бұл татарлардың қазақ даласында орыс империясының отарлық саясатына үлес қосқандығын, бір жағынан қазақтармен етене араласып, олардың да сауат ашуына, мәдениеттердің өзара ықпалдастығы болғандығын дәлелдесе керек. П. Литвинов қазақ даласына татарлардың келуін XVIII ғасырдағы орыс патшалығының жаппай қоныс аудару саясатымен де байланысты екендігін айтады. Ол өз еңбегінде, Ресей империясы мұсылман татар халқының қазақтармен діні, тілі және генеология жағынан жақындығын пайдаланып, татарларды насихаттаушы, мәлімет тасушылар ретінде қазақ даласына арнайы мақсат-міндеттермен жібергендігін, діни қызметкерлері қазақ хандығында патшалық Ресеймен бірге отаршылдық саясатты насихаттаушылар болғандығын көрсетеді. Олар білім беру жүйесі арқылы, яғни мектеп-медреселерде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Татар молдаларының отаршылдық саясатты насихаттаудағы рөлінің жоғары болғандығын есепке алып, сол кезеңдегі II Екатерина патшайым өз бұйрығымен Орынбор губернаторындағы қазақ рулары арасына қазан татарларынан шыққан молдаларды сенімді адам ретінде жіберіп, қазына есебінен татар молдалары басқарған Семей, Орынбор және Павлодар өңірлеріндегі мешіттер мен медреселерге үлкен ауқымда қаражат бөлінгендігін архив құжаттарымен дәлелдейді (Литвинов, 1995: 369). Ресейлік зерттеуші З. Махмутов татарлардың қоныстануы мәжбүрлі болғанын нақты деректермен көрсетеді. Мәселен, ол «Қазақстандағы татар көпестерінің революцияға дейінгі кезеңдегі сауда қызметі (Петропавл қаласы мысалында)» атты зерттеуінде Семей қаласына капитан Андреевпен бірге 50 тобылдық және тюмендік татарлар келгенін, олардың арасында көпестердің болғандығын, Семей қаласындағы татарлар Орта Азиядан келетін көпестерге сауда сарайын ұйымдастырғандығын және XVIII ғасырдың екінші жартысында Петропавл уезінде қалыптасқан татар ауылында Мамлютов жер өңдеумен қатар көрші қазақтармен сауда-саттық қарым-қатынас жасағандығы көрсетіледі (Махмутов, 2015: 111). Татар саудагерлері Ресей, қазақ хандығы және Қытай мемлекеттері арасындағы экономикалық қарым-қатынасты да дамытты. Олар саудамен ғана айналысып қоймай жергілікті қалалар мен бекіністерде саудагерлердің еркін және сапалы жұмыс жасауына жағдай жасап отырған. Мысалы, XVIII ғасырда Семей қаласында Орта Азиядан келген көпестерге арнайы сауда үйін ұйымдастырып, мешіттер мен медреселерге демеушілік көмектер жасап отырған. Мәселен, Семей, Орынбор сияқты қалалардағы мектеп-медреселерде қазақ және татар балаларының тегін білім алуына арнайы қаражаттар бөліп отырған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орал, Орынбор және Волгадағы татар медереселерінде қазақ жастары көптеп білім алды. Ал, З. Махмудов «Қазақ даласына татарлардың қоныстану тарихы (XVII–XX ғасырлар)» атты зерттеуінде татарлардың қоныстануын әріден бастап, олар қазақ даласына патша өкіметінің қысымымен қоныс аударғандығын жазады. Зерттеушінің пікірінше, татарлар 1552 жылы Қазан хандығының Ресей империясының құрамына еніп, сол кезеңнен бастап жергілікті татарларды патша үкіметі күштеп христиан дінін қабылдауға мәжбүрлегенін осындай қысымдардың нәтижесінде татарлар Жайық бойымен Қазақстанның батыс бөлігіне қарай қоныстана бастағандығын зерттеуде деректермен айшықты түрде баяндайды (Махмутов, З., 2016: 124). Ал, татарстандық зерттеуші Д. Муфтахутдинова патша үкіметі үшін татарлар империя саясатын қазақ элитасына жеткізуші, адалдық сезімін нығайтушы, іс – жүргізушілер, сот, дипломаттар, мұғалім, этнограф және діни қызметкерлер болды деп тұжырымдайды (Муфтахутдинова,

2016: 60). Мұнан татарлар мемлекеттік қызметкерлер санатында болып, қазақ даласындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайды Ресей империясына баяндаушы, әрі қазақ даласына қызмет етушілер болғандығын көруге болады.

Қазақстандың ғалым Г.Сұлтангалиеваның еңбегінде татар молдалары империяның бодандары болғандығын, олар ресейдің мемлекеттік аймақтық басқару саласында қызмет етіп, Ресей мүддесін қолдағанын жазады (Султангалиева, 2000: 22). Осы орайда зерттеуші Орынбор генерал-губернаторы Н. Крыжановскийдың татар молдаларын «тұйықталған сословие» деп, олардың қазақтардың санасына біршама ықпал ететінін мақаласында архив құжаттарымен дәлелдеп көрсетеді (Султангалиева, 2020: 31). Г.Сұлтангалиеваның пікірінше, империяның отарлаудағы мақсатты саяси бағытына орай, қазақ даласын патша үкіметінің құрамына саяси тұрғыдан интеграциялауда татарлар табиғи делдал болғандығына назар аударады. К. Джумагалиева өз зерттеуінде татарлардың XVIII ғасырда Қазақстанға жаппай қоныс аударуы ерікті түрде емес, күштеп жүргізіліп, патша үкіметі татар көпестерін қазақ даласына көшуге мәжбүрлегендігі, Орынборға алғашқы болып татарлардың ұсақ саудагерлері қоныстанып, нәтижеде Қазаннан 200 саудагер, көпестердің отбасы қоныс аударды. Бұл келген татар отбасылары Сейіт слободасына қоныстандырылғандығы жөнінде жазады (Джумагалиева, 2017: 304). Аталған зерттеу қазақ даласына татарлардың өз еркімен емес, мәжбүрлі түрде қоныс аударғанына назар аударады.

Жалпы татарлардың Қазақстанға жаппай қоныстануы XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Мұны Г. Хайруллин мен Р. Әбсаттаровтың «Қазақстандағы татарлар» деген зерттеулері дәлелдейді. Онда татарлардың 1760 жылдан бастап Ертіс әскери шебіне, Петропавл мен Семейге патша жарлығымен қоныстандырылып, кейінірек Ақмола, Әулие-Ата, Көкшетау, Павлодар, Атбасар және тағы басқа қалаларға тұрақтап ірі топтары пайда болып, жергілікті халықтың әлеуметтік және экономикалық өміріне өзгерістер алып келгендігі сипатталады. (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016: 159). Сондай ақ, авторлар 1862 жылы Семейдің этникалық құрамы бойынша бірінші орында қазақтар, одан кейін татарлар мен орыстар болғандығын жазады. Семей бұл кезеңде Батыс Сібір және Батыс Қытаймен байланыстыратын сауда-саттық орталығына айналды. Сондай ақ, зерттеуде Р. Әбсаттаров пен Г. Хайруллин татар молдаларын орыс отаршыларына қарсы тұрушылар ретінде қарастырады (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016: 160). Ал, Г. Хайруллинің «Қазақстан татарлары» атты жеке еңбегінде татарлардың келуін отаршылдық саясаттың қысымынан, атап айтқанда, жергілікті халыққа салынатын салықтан және әскер қатарына алынудан қашып, жаңа қоныс іздеп Қазақстан территориясына келгендігін айтады. Орыс өкіметінің қысымынан қашқан татарлар кейін өздеріне қазақша немесе орысша тектер алып, өздерін қуғындаудан сақтағанын сипаттайды. Сонымен қатар, Қазақстандағы татар көпестерінің Ресей, Қазақстан және Қытай арасындағы сауда-саттықтағы рөліне, қазақтар мен татарлардың діни-мәдени байланыстарына көңіл аударады (Татары в Казахстане, 2015: 5).

Қазақстандық зерттеушілер осы татарлардың келуімен елімізде театр өнері де тарады деп есептейді. XX ғасырдың басында Петропавл қаласындағы әртістердің әуесқой тобы сахналық қойылым ұйымдастырса, Семей қаласында «Мәдениет» мәдени-ағартушылық қоғамы театр группасын құрды. Осындан кейін Верныйда алғаш рет «Беренче театр» қойылымы және татар актері Х. Уразиков «Ғ. Тоқай атындағы театр» атты группа ұйымдастырылды (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016:162). Осы еңбектердегі мәліметтерден қазақ өнерінің дамуына татарлардың қосқан үлесінің қаншалықты екенін аңғаруға болады.

Нәтижеде қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде татарлар алғашында патша үкіметіне қызмет етуші және оның отаршылдық саясатын халыққа жеткізуші ретінде қарастырылса, кейін XIX ғасырдың үшінші ширегінен бастап оларды империя саясатына қарсы халықты үгіттеуші ретінде көрсетеді. Ресей империясы татар молдаларын, кәсіпкерлері мен көпестерін өз саясатында пайдалана білді, бірақ уақыт өте келе татарлар түрік-мұсылман халықтарын біріктіріп, отаршылдық саясатқа қарсы тұруға насихаттаған. XIX ғ. соңына қарай Ресей империясын татарлардың жаппай Қазақстан территориясына қоныстануы ойландыра бастады. Себебі, олар исламдану және түрік тілдес

халықтардың бірігуінен, империя саясатына қарсы тұруынан сескенді. Осы кезеңде Қазақстан патша үкіметінің құрамына толық енеді. Ресей империясының мемлекеттік басшылығы және оның аймақтық өкілдерінің қазақ даласында татар молдаларының рөлі, орны және насихаттаған исламдық көзқарастарын қайта қарауға ықпал етті. Қазақ даласының Ресей империясының құрамына қосылуында біршама татарлардың біршама үлесі болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Олар патшалық ресей мен қазақтарды байланыстырушы этнос ретінде қарастырылғаны бізге мәлім. Осы орайда зерттеуші Д. Муфтахутдинованың «Қазақ даласындағы интеграциялық үдерістердегі орыс-татар өзара ықпалдастығы» атты тағы бір еңбегінде татар саудагерлерінің Ұлы жүздің Ресей империясының құрамына қосылуына үлес қосқанын және 1817 жылы патшаның бұйрығымен қомақты қаржылай марапатталғанын айтады (Муфтахутдинова,2019: 18).

Зерттеулерді талдау нәтижесінде татарлардың Қазақстанға қоныс аударуы орыс отаршыларының саясатымен байланысты болды. Қазақстанға татарлардың қоныстануы мәселесін жай ғана демографиялық қозғалыс емес, ол экономикалық, әлеуметтік, діни және мәдени ықпалдастықтың тарихи феномені ретінде қарастыру керек.

Қорытынды

Қазақстандағы татар диаспорасының қоныстану тарихы мен этномәдени үдерістерін кешенді зерттеу отандық және шетелдік зерттеушілер еңбектерін жан-жақты талдауды қажет етеді. Ресейлік тарихнамада татар диаспорасы көбінде империялық саясаттың контексінде қарастырылып, олардың әлеуметтік жағдайы мен мәдени өмірі орыс отаршыларының саясатымен байланыстырылады. Дегенмен, бұл еңбектерде тарихнамалық талдау шектеулі болды, ал этникалық қауымдастықтың өзіндік ерекшеліктері жалпылама түрде беріледі. Қазақстандық тарихнамада тәуелсіздік жылдарынан бастап этникалық топтарды зерттеу жаңа мазмұнға ие болды. Зерттеулерде татарлардың Қазақстанға келу себептері нақтыланып, олардың қазақ қоғамына, тұрмысына қосқан үлесі мен жергілікті ортаға мәдени бейімделуіндегі ерекшеліктер айқындалды. Қазақстан ғылымындағы татар даспорасының зерттелу деңгейі айқындалды. Дегенмен де, зерттеулерде татар диаспорасының тарихнамалық тұрғыдан жүйелі талданған еңбектер жеткіліксіз деуге болады.

Татар диаспорасын тарихнамалық тұрғыдан зерттеудің ерекшеліктерін салыстырмалы түрде қарастыру бірнеше тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Ресейлік еңбектерде тарихи деректердің молдығы нәтижесінде татарлардың этникалық тарихы кеңірек қамтылған, бірақ олардың Қазақстандағы рөлі жанама сипатта қарастырылады, қазіргі таңдағы қазақстандық зерттеулерде татар диаспорасының тарихы ұлттық саясатпен байланыстырыла отырып қарастырылады. Отандық және Ресей тарихнамасында татарлардың мәдени бейімделуі мен әлеуметтік интеграциясы туралы еңбектер болғанымен, олардың тарихнамалық талдауы әлі де толыққанды деңгейде емес. Осыған байланысты болашақ зерттеулерде бірнеше бағытты күшейту қажет. Алдымен, татар диаспорасының Қазақстандағы тарихын тарихнамалық тұрғыда жүйелеу, яғни әр кезеңнің зерттеулерін әдіснамалық ерекшеліктерін салыстыру маңызды. Осыдан кейін татарлардың мәдени бейімделуін зерттеуде пәнаралық тәсілдерді қолдану – этнология, социология, мәдениеттану және саясаттану ғылымдарының тоғысында қарастыру және де Қазақстан мен Ресей тарихнамасын салыстырмалы талдау арқылы ғылыми дәстүрлер мен айырмашылықтарды анықтау, бұл бағыттағы зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал етеді.

References

Absattarov, Khairullin 2016 – *Absattarov R., Khairullin G.* Qazaqstandağy tatarlar [Tatars in Kazakhstan]. // Aqiqat. №12. B. 158–164. (In Kaz.).

Atantaeva, Sembay 2016 – *Atantaeva B., Sembay K.* Sotsiokul'turnoe razvitie tatar Vostoch-nogo Kazakhstana v XIX v [The Sociocultural Development of the Tatars of Eastern Kazakhstan in the 19th Century]. // Aziatskaya Rossiya: Problemy sotsial'no-ekonomicheskogo, demo-graficheskogo i kul'turnogo razvitiya (XVII–XXI vv.). S. 405–410. (In Rus.).

Danielle, 2020 – *Danielle R. Tatar empire: Kazan’s Muslims and the making of Imperial Russia.* Bloomington, IN: «Indiana University Press», 2020. 278 p.

Dzhumagalieva, 2017 – *Dzhumagalieva K.* Vklad tatarskikh kuptsov v razvitie torgovli i dukhovnuyu zhizn' Kazakhstana [The Contribution of Tatar Merchants to the Development of Trade and Spiritual Life in Kazakhstan]. // BQMU khabarshysy. Tarikh seriyasy, №1(65). B. 303–307. (In Rus.).

Egizbaeva, 2011 – *Egizbaeva M.* Qazaqstandağy tatar zhäne uyğyr khalyqtarynyñ etnografiyasyna qatysty keibir mäseleler [Some Issues Related to the Ethnography of the Tatar and Uyghur Peoples in Kazakhstan]. // Altaistika zhäne tyurkologiya. №2. B. 167–172. (In Kaz.).

Eric, 2003 – *Eric L. Nationalizing the Russian Empire: The campaign against enemy aliens during World War I.* Cambridge, MA: «Harvard University Press», 2003. 304 p.

Istoriya tatar s drevneishikh vremen [The History of the Tatars from Ancient Times], 2015 – *Istoriya tatar s drevneishikh vremen [The History of the Tatars from Ancient Times]:* v 7 t. T. 6: Formirovanie tatarskoi natsii. XIX – nachalo XX vv [The Formation of the Tatar Nation: 19th – Early 20th Centuries] – Stambul: “Imak Ofset”, 2015. 1236 s. (In Rus.).

Kalshabayeva, 2024 – *Kalshabayeva B.* Semei onirindegi qazaqtar men tatarlardyn etnomadeni biregeiligi [The Ethnocultural Identity of Kazakhs and Tatars in the Semey Region]. // V Argynbaev okulary: H.A. Argynbaevtyn tuganyna 100 zhyl toluyna arnalgan Halykaralyk gylymi konferentsiya materialdary. B. 227–235. (In Kaz.).

Kudaybergenova, 2010 – *Kudaybergenova Zh.* Istoriya pereseleniya tatar v Kazakhstan [The History of Tatar Migration to Kazakhstan]. // Izdenis. Gumanitarlyq ğylymdar seriyasy. №1. B. 96–100. (In Rus.).

Litvinov, 1995 – *Litvinov P.* Antitatarskaya politika tsarizma v Srednei Azii i Kazakhstane [The Tsarist Regime’s Anti-Tatar Policy in Central Asia and Kazakhstan]. // Materialy po istorii tatarskogo naroda. S. 367–387. (In Rus.).

Lysenko, 2010 – *Litvinov P.* “Tatarskii vopros” v konfessional'noi politike Rossiiskoi imperii v Kazakhstane (konets XVIII – nachalo XX v.) [The “Tatar Question” in the Confessional Policy of the Russian Empire in Kazakhstan (Late 18th – Early 20th Century)]. // Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. №3–4. S. 146–152. (In Rus.).

Makhmutov, 2015 – *Makhmutov Z.* Torgovaya deyatel'nost' tatarskikh kuptsov Kazakhstana v dorevolyutsionnoe vremya (na primere Petropavlovska) [The Commercial Activities of Tatar Merchants in Kazakhstan in the Pre-Revolutionary Period (The Case of Petropavlovsk)]. // Materialy konferentsii “Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie”, voprosy teorii i praktiki. S. 111–115. (In Rus.).

Makhmutov, 2016 – *Makhmutov Z.* Istoriya zaseleniya tatarami Kazakhskoi stepi (XVII–XX vv.) [The History of Tatar Settlement in the Kazakh Steppe (17th–20th Centuries)]. // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. №12. S. 123–126. (In Rus.).

Muftakhutdinova, 2019 – *Muftakhutdinova D.* Russko-tatarskoe vzaimodeistvie v integratsionnykh protsessakh kazakhskoi stepi (konets XVIII – pervaya polovina XIX vv.) [Russian-Tatar Interaction in the Integration Processes of the Kazakh Steppe (Late 18th – First Half of the 19th Century)]. // Resei imperiyasynyñ Ortalyq Aziyadağy sayasaty zhäne rukhani ömiri. Khalyqaralyq ğylymi-teoriyalyq konferentsiya materialdary. S. 16–20. (In Rus.).

Muftakhutdinova, 2016 – *Muftakhutdinova D.* Politika Rossiiskogo gosudarstva po otnosheniyu k tataram-musul'manam v Kazakhstane [The Policy of the Russian State toward Tatar Muslims in Kazakhstan]. // Otan tarikhy. №4 (76). B. 60–73. (In Rus.).

Remnev, 2006 – *Remnev A.* Tatary v kazakhskoi stepi: soratniki i soperniki Rossiiskoi imperii [Tatars in the Kazakh Steppe: Allies and Rivals of the Russian Empire]. // Vestnik Evrazii. №4. S. 5–31. (In Rus.).

Sultangalieva, 2000 – *Sultangalieva G.* “Tatarskaya” diaspora i konfessional'nye svyazi kazakhskoi stepi (XVIII–XIX vv.) [The “Tatar” Diaspora and Confessional Ties of the Kazakh Steppe (18th–19th Centuries)]. // Vestnik Evrazii. №4 (11). S. 20–36. (In Rus.).

Tatary v Kazakhstane [Tatars in Kazakhstan]., 2015 – *Tatary v Kazakhstane:* Entsiklopedicheskii slovar' / Pod red. Khairullina G. Almaty: “Taugul' Print”, 2015. 348 b. (In Rus.).

Umarov, Abdrakhmanov, Karimova, Aitkenov, 2025 – *Umarov A., Abdrakhmanov V., Karimova A., Aitkenov Z.* On the issue of the religious policy of the Russian Empire and its influence on Kazakh society []. *// Bylye Gody.* № 20(3). P. 1164–1174.

Shablei, 2013 – *Shablei P.* Ocherk istorii musul'manskikh obshchin Semipalatinska (konets XVIII – XIX vv.) [An Outline of the History of Muslim Communities in Semipalatinsk (Late 18th–19th Centuries)]. Kostanai: «Kostanaiskii filial FGBOU VPO ChelGU», 2013. S. 76. (In Rus.).

Әдебиеттер

Атантаева, Сембай 2016 – *Атантаева Б., Сембай К.* Социокультурное развитие татар Восточного Каазахстана в XIX в. //Азиатская Россия: Проблемы социально – экономического, демографического и культурного развития (XVII – XXI вв.). С. 405 – 410.

Әбсаттаров, Хайруллин 2016 – *Әбсаттаров Р., Хайруллин Г.* Қазақстандағы татарлар *// Ақиқат.* №12. Б. 158–164.

Danielle, 2020 – *Danielle R. Tatar empire: Kazan’s Muslims and the making of Imperial Russia.* Bloomington, IN: «Indiana University Press», 2020. 278 p.

Джумагалиева, 2017 – *Джумагалиева К.* Вклад татарских купцов в развитие торговли и духовную жизнь Казахстана *// БҚМУ хабаршысы. Тарих сериясы,* № 1(65). Б. 303–307.

Егізбаева, 2011 – *Егізбаева М.* Қазақстандағы татар және ұйғыр халықтарының этнографиясына қатысты кейбір мәселелер. *// Алтаистика және тюркология. №* 2. Б. 167–172.

Eric, 2003 – *Eric L. Nationalizing the Russian Empire: The campaign against enemy aliens during World War I.* Cambridge, MA: «Harvard University Press», 2003. 304 p.

История татар с древнейших времен, 2015 – *История татар с древнейших времен:* в 7 т. Т. 6: Формирование татарской нации. XIX – начало XX вв. – Стамбул: «Имак Офсет», 2015. 1236 с.

Калшабаева, 2024 – *Калшабаева Б.* Семей өңіріндегі қазақтар мен татарлардың этномәдени бірегейлігі // V Арғынбаев оқулары: Х.А. Арғынбаевтың туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. Б. 227–235.

Кудайбергенова, 2010 – *Кудайбергенова Ж.* История переселения татар в Казахстан *// Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы.* №1. – Б. 96–100.

Литвинов, 1995 – *Литвинов П.* Антитатарская политика царизма в Средней Азии и Казахстане *// Материалы по истории татарского народа.* С. 367–387.

Литвинов, 2010 – *Литвинов, П.* «Татарский вопрос» в конфессиональной политике Российской империи в Казахстане (конец XVIII–начало XX в.) *// Известия Алтайского государственного университета. №* 3–4. С. 146–152.

Махмутов, 2015 – *Махмутов З.* Торговая деятельность татарских купцов Казахстана в дореволюционное время (на примере Петропавловска) *// Материалы конференции «Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение», вопросы теории и практики.* С. 111–115.

Махмутов, 2016 – *Махмутов З.* История заселения татарами Казахской степи (XVII–XX вв.) *// Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* №12. С. 123–126.

Муфтахутдинова, 2019 – *Муфтахутдинова Д.* Русско-татарское взаимодействие в интеграционных процессах казахской степи (конец XVIII – первая половина XIX вв) *// Ресей империясының Орталық Азиядағы саясаты және рухани өмірі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. С.* 16–20.

Муфтахутдинова, 2016 – *Муфтахутдинова Д.* Политика Российского государтсва по отношению к татарам – мусульманам в Казахстане // Отан тарихы. №4 (76). – Б. 60 – 73.

Ремнев, 2006 – *Ремнев А.* Татары в казахской степи: соратники и соперники Российской империи *// Вестник Евразии*. № 4. С. 5–31.

Султангалиева, 2000 – *Султангалиева Г.* «Татарская» диаспора и конфессиональные связи казахской степи (XVIII–XIX вв.) *// Вестник Евразии.* № 4 (11). С. 20–36.

Татары в Казахстане, 2015 – *Татары в Казахстане*: Энциклопедический словарь / Под ред. Хайруллина Г. Алматы: «Таугуль Принт», 2015. 348 б.

Umarov, Abdrakhmanov, Karimova, Aitkenov, 2025 – *Umarov, A., Abdrakhmanov, V., Karimova, A., Aitkenov, Z.* On the issue of the religious policy of the Russian Empire and its influence on Kazakh society *// Bylye Gody.* № 20(3). P. 1164–1174.

Шаблей, 2013 – *Шаблей П.* Очерк историй мусульманских общин Семипалатинска (конце XVIII – XIX вв.). Костанай: «Костанайский филиал ФГБОУ ВПО ЧелГУ», 2013. С. 76.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1274-1298, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298

THE REGIONAL NATURE OF THE DECEMBER 1986 UPRISING: BASED ON EYEWITNESS ACCOUNTS OF THE ZHETYSU AND ABAI REGIONS

Kariyeva Toty Amangeldikyzy[1]*, Mukataeva Zaure Kadyrbaevna[2]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2 Satbayev St., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, Otyrar Library Scientific Center
https://orcid.org/0000-0003-1814-4208. E-mail: totykarieva2025@gmail.com

[2] Shakarim University
(20a Glinka St., 071400, Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
https://orcid.org/0009-0008-9604-8477. E-mail: zauremukataeva4@gmail.com
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Kariyeva T.A., Mukataeva Z.K., 2026

Abstract. *Introduction.* The scientific article is aimed at a study of the historical significance and implications of the December uprising based on the methodology of oral history. The purpose of the study is to restore the historical truth by the memories of eyewitnesses in the events, followed by an analysis of the oral input. The *objectives* of the research are to study data, get rid of stereotypes imposed by the Soviet system, such as «hooligan», «nationalist», «alcoholic», and define it as an anti–colonial liberation movement, as well as the foundation of independence. The basis *of the research* is made up of data from Shakarim University, vivid memories received from eyewitnesses of the events and the December uprising who live in the regions of Zhetysu and Abai regions, periodical materials and historiographical works. *Result of investigation.* The uprising demonstrated a nationwide character, finding support not only in Almaty, but also in other regions. It has been proved that the uprising has deep roots and is a continuation of the Alash movement and resistance to repression in the 1920s and 1930s. The article has scientific significance in the establishment of historical justice. *Conclusion.* The youth who participated in the December uprising consisted of difficulties. What was experienced by eyewitnesses of the historical event that contributed to the independence of the Kazakh state is relevant for understanding the «white spots» of Kazakh history.
Keywords: independence, December uprising, oral history, memoirs, totalitarian system.
For citation: Kariyeva T.A., Mukataeva Z.K. The regional nature of the December 1986 uprising: Based on eyewitness accounts of the Zhetysu and Abai regions // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1274–1298. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298.

1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ АЙМАҚТЫҚ СИПАТЫ: ЖЕТІСУ ЖӘНЕ АБАЙ ОБЛЫСТАРЫ КУӘГЕРЛЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Кариева Тоты Амангелдіқызы[1]*, Мұқатаева Зауре Қадырбайқызы[2]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ
(2, Сәтбаев көшесі, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0003-1814-4208. E-mail: totykarieva2025@gmail.com

[2] Шәкәрім университеті КеАҚ
(20а, Глинка көшесі, 071400, Семей қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
https://orcid.org/0009-0008-9604-8477. E-mail: zauremukataeva4@gmail.com
*Автор-корреспондент.

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Кариева Т.А., Мұқатаева З.Қ., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Ғылыми мақала 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің тарихи маңызы мен саяси-идеологиялық астарларын ауызша тарих әдістемесі негізінде кешенді түрде зерттеуге бағытталған. Зерттеудің *мақсаты* – оқиға куәгерлері мен қатысушыларынан естеліктер жинап, алынған ауызша деректерге сараптама жасау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіру. Зерттеудің *міндеттері* – ауызша деректерді зерделеу, кеңестік тоталитарлық жүйе таңған «бұзақы», «ұлтшыл» және «маскүнем» деген сияқты жалған стереотиптерден арылтып, оны отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыс әрі Қазақстан Тәуелсіздігінің шынайы іргетасы ретінде айқындау. Жұмыстың деректік базасын Семей қаласындағы Шәкәрім университетінің архив деректері, Жетісу және Абай облыстарының аймақтарында (Жарма, Үржар, Көкпекті т.с.с.) тұратын оқиға куәгерлері мен саяси қысым көрген Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардан алынған жанды естеліктер, мерзімді баспасөз материалдары мен тарихнамалық еңбектер құрайды. Архив деректерінің әлі де қолжетімсіз болуы мемуарлық деректерді тарихи-салыстырмалы талдау *әдісі* арқылы ресми тарихнамадағы «ақтаңдақтарды» қалпына келтіруге және тоталитарлық жазалаудың шынайы сипатын әшкерелеуге мүмкіндік береді. Зерттеу *нәтижесі.* Желтоқсан көтерілісі тек Алматы қаласымен шектелмей өзге өңірлерде кең қолдау тапқан жалпыхалықтық сипат көрсетті. Көтерілістің тарихи тамыры тереңде жатқаны, ол Алаш қозғалысы мен 1920-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге қарсылықтың заңды жалғасы екені дәлелденді. Мақала ұлттық жадыны жаңғыртуда және тарихи әділеттілікті орнатуда маңызды ғылыми мәнге ие. *Қорытынды.* Желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтардың жастық шағы ауыр да қиын сәттерден тұрды. Қазақ мемлекетінің тәуелсіздік алуына себепкер болған тарихи оқиға куәгерлерінің көрген білгендері қазақ тарихының ақтаңдақтарын тануда әлі де өзекті.

Түйін сөздер: Тәуелсіздік, Желтоқсан көтерілісі, ауызша тарих, естеліктер, тоталитарлық жүйе

Дәйексөз үшін: Кариева Т.А., Мұқатаева З.Қ. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1274–1298 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДЕКАБРЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1986 ГОДА: НА ОСНОВЕ ВОСПОМИНАНИЙ ОЧЕВИДЦЕВ ЖЕТЫСУСКОЙ И АБАЙСКОЙ ОБЛАСТЕЙ

Кариева Тоты Амангельдыевна[1]*, Мукатаева Зауре Кадырбаевна[2]

[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(2, ул. Сатбаева, 010000, Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, главный научный сотрудник научного центра «Отырар кітапханасы»
https://orcid.org/0000-0003-1814-4208. E-mail: totykarieva2025@gmail.com

[2] Университет Шакарима
(20а, ул. Глинки, 071400, Семей, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, старший преподаватель
https://orcid.org/0009-0008-9604-8477. E-mail: zauremukataeva4@gmail.com
*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Кариева Т.А., Мукатаева З.К., 2026

Аннотация. *Введение.* Научная статья направлена на комплексное изучение исторического значения и политико-идеологического подтекста Декабрьского восстания 1986 года на основе методологии устной истории. *Цель* исследования – восстановление исторической правды посредством сбора воспоминаний очевидцев и участников событий с последующим анализом полученных устных данных. Задачи исследования – изучение устных данных, избавление от навязанных советской тоталитарной системой ложных стереотипов, таких как «хулиган», «националист», «алкоголик», определение его как антиколониального национально-освободительного движения, а также подлинного фундамента независимости Казахстана. Фактическую базу исследования составляют архивные данные Шәкәрім университета г. Семей, живые воспоминания, полученные от очевидцев событий и участников декабрьского восстания, подвергшихся политическому давлению и проживающих в регионах Жетысуской и Абайской областей (Жарма, Урджар, Кокпекты и др.), материалы периодической печати и историографические труды. Тот факт, что архивные данные по-прежнему недоступны, позволяет с помощью *метода* историко-сравнительного анализа мемуарных данных восстановить «белые пятна» в официальной историографии и разоблачить истинный характер тоталитарного наказания. *Результат исследования.* Декабрьское восстание продемонстрировало всенародный характер, найдя широкую поддержку не только в городе Алматы, но и в других регионах. Доказано, что восстание имеет глубокие исторические корни, является законным продолжением движения Алаш и сопротивления политическим репрессиям 1920-х и 1930-х годов. Статья имеет важное научное значение в возрождении национальной памяти и установлении исторической справедливости. *Вывод.* Юность граждан, принявших участие в декабрьском восстании, состояла из тяжелых и трудных моментов. Увиденное и пережитое очевидцами исторического события, способствовавшего обретению казахским государством независимости, все еще сохраняет актуальность для познания «белых пятен» казахской истории.

Ключевые слова: независимость, декабрьское восстание, устная история, воспоминания, тоталитарная система
Для цитирования: Кариева Т.А., Мукатаева З.К. Региональный характер Декабрьского восстания 1986 года: на основе воспоминаний очевидцев Жетысуской и Абайской областей // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1274–1298. (На Каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1274-1298

Кіріспе. Желтоқсан көтерілісі – кеңестік жүйеге қарсы бағытталған ірі саяси қарсылық және ұлттық сананың жаңғыруының шегі. Қазақ жастарының батылдығы мен белсенділігі, олардың бостандыққа ұмтылысы Кеңес Одағының ыдырауын жеделдетті. Желтоқсандықтардың қаһармандығы қазақ халқының өз тағдырын өз қолына алуына дайын екендігін көрсетті. Көтерілісшілердің жазалаушы құрылымдар алдында тізе бүкпеуі, ешқайсысының ешкімнен кешірім сұрамауы – ұлттық намыс пен саяси ерік жігердің пісіп жетілген кезі еді. Бұл қазақ жастарының Тәуелсіздіктің ақ таңына деген сенімін көрсетті.

«Тәуелсіздік» ұғымы – қазақ халқының ғасырлар бойғы отаршылдық бұғаумен кеңестік тоталитарлық жүйенің қыспағындағы қасіретті тарихының миллиондаған халқының өтеуі.

Кеңестік билік желтоқсан қаһармандарына «бұзақы», «маскүнем» және «ұлтшыл» деп жала жауып, оқиғаны бұрмалап көрсетті. Арада 40 жылға жуық уақыт өтсе де, архив құжаттарының ғалымдар үшін әлі толық қолжетімді болмауы шынайы тарихты жазуға кедергі келтіріп отыр. Әлеуметтік, саяси немесе экономикалық дүрбелеңдер орын алған қай жерде болсын, бұл өзгерістерді ауызша тарих хаттап отырған — өйткені мемлекеттік архивтер әдетте ескі режимдердің сипатын бейнелеуге бейім келеді (Дональд, 2002: 15). Дегенмен де Семей қаласындағы Шәкәрім университеті архив қорынан тиісті деректер табылып, ғылыми айналымға енгізілді. Қолдағы бар архив деректері мен оқиға куәгерлері, саяси қысым көрген азаматтардың естеліктері арқылы зерттеу ғылыми мақаланың өзектілігін құрайды. Ғылыми жұмыстың мақсаты – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін кеңестік саяси-идеологиялық стереотиптерден арылтып, ел аузынан жазып алынған ауызша деректерді салыстырып, сараптама жасау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіру.

Мақала ауызша тарихқа негізделгендіктен, оның ерекшелігі – оқиға куәгерлерінің куәліктері арқылы тоталитарлық жүйенің «бұзақы», «маскүнем», «ұлтшыл» деген жаласын теріске шығаруында, алаңдағы оқиғалардың эмоционалдық-психологиялық атмосферасын ашуында және ресми тарихнама да елеусіз қалып келген «ақтаңдақтарды» қалпына келтіруінде. Бұл ресми деректердің бұрмаланған саяси бағасын еңсеруге, оқиға куәгерлерімен саяси қысым көрген азаматтардың жанды естеліктері арқылы кеңестік биліктің тоталитарлық жазалау механизмінің шынайы сипатын әшкерелеуге және Желтоқсан қаһармандарының азаттық жолындағы күрескерлік тұлғасын айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық пен жүйелілік қағидаттары құрайды. Осы тұрғыдан алғанда Семей және Жетісу өңіріндегі оқиға куәгері болғандардың динамикасы мен статистикасы зерделенді. Зерттеуде ғылыми танымның жалпы әдістері (анализ, синтез, индукция, дедукция) қолданыс тапты.

Мақаланы талдауда тарихи-салыстырмалы әдіс басты рөл атқарды. Абай және Жетісу облысының аудандарындағы және ауылдарындағы тұрғындармен сұхбаттасып, ортақ заңдылықтар мен өңірлік ерекшеліктерді саралауға мүмкіндік берді. Зерттеудің деректік негізін Желтоқсан көтерілісі куәгерлерінің ауызша дерегі және Шәкәрім университетінің архив деректері құрайды. Мақаланың мазмұндық желісін қалыптастыруда ауыл тұрғындарынан (желтоқсаншылар) алынған сұхбаттардың мәні ерекше және олар зерттеудегі негізгі ойды ашатын басым материал ретінде қарастырылды. Сонымен қатар зерттеудің құжаттық базасын сол жылдары жарияланған БАҚ материалдары құрады. Бұрын осы тақырып бойынша жарық көрген зерттеу жұмыстарына сыни шолу жасалып, оларда қамтылмаған немесе айтылмаған тұстарды зерттеуге назар аударылды.

Зерттеу барысында ауызша тарих айту әдіснамасы (oral history) негізге алынды. Ауызша тарих айту әдісі жеке адамдардың естеліктері арқылы тарихи оқиғаларды, қоғамдық және ұжымдық жадыны зерделеуге мүмкіндік берді. Ауызша тарих ілімінің негізін салушы Пол Томпсон «қоғам мен тарих арасындағы қарым-қатынас кез келген жағдайда біржақты болмауы керек, бұл дегеніңіз үздіксіз айырбас, ақпаратпен оны тәпсірлеу, оқытушы мен аудитория арасындағы өзара диалектикалық байланыс» - дейді (Томпсон, 2003: 6). Ауызша тарих әр түрлі адамдардың өмірі мен сезімдерін құжаттау арқылы өткеннің шынайы бейнесін жасауға көмектеседі. Ол кәсіби пікірді қоғамның барлық таптарынан алынған оқиғаларды түсіндірумен қатар қояды. Сонымен қатар, ауызша деректерді жинау, ұрпақтар арасындағы байланысты нығайту және адамзат баласына өткеннен сабақ алу тарихи өткенге сыни көзқараспен қарап, тарихи оқиғаның шынайылығын тануға жол ашады (Томпсон, 2003: 11).

Ауызша тарих айтуда жартылай құрылымдалған сұхбат әдісі қолданылды. Себебі, желтоқсан көтерілісіне қатысушыға қосымша сұрақтар қою тақырыпты тереңірек ашуға мүмкіндік берді. Респонденттерді іріктеуде көтеріліске тікелей қатысушы болуы, жас ерекшелігі, есте сақтау және сұхбат беруге дайын болуы ескерілді. Басты мәселе әртүрлі санаттағы адамдар (қатысушылар, куәгерлер, зардап шегушілер) еді. Зерттеуге қатысқан

респонденттердің жас ерекшеліктері мен кәсіби мамандықтары ескерілді. Сегіз респонденттен сұхбат алу жоспарланып, оның үшеуі сұхбат беруден бас тартты. Респонденттер өз фото суреттерін жариялауға келісім бергенімен, бейне (видео) жазбадан бас тартып, сұхбат беруді аудио форматта жүргізуді құптады.

Сұхбат аудио фиксация арқылы жазылды. Бұл тәсіл респонденттердің естеліктерін, сөйлеу мәнерін, дауыс ырғағын және эмоциялық реңкін бастапқы қалпын сақтауға мүмкіндік берді. Сұхбат басталар алдында әр қатысушыдан аудио жазба жүргізуге және алынған материалды зерттеу мақсатында пайдалануға келісім алынды. Сұхбаттан кейін сұхбаттың күні, орны, тақырыбы және қатысушылар туралы деректер (сұхбат паспортының кестесі) тіркелді. Аудио жазбалар мәтінге түсіріліп, қолда бар деректер кросс-тексеру (триангуляция) әдісімен салыстырыла талданды. Деректерді ғылыми айналымға қосу барысында, респонденттердің негізгі пайымдарын сақтай отырып, мәтінге стилистикалық редакциялау жүргізілді. Респондент өзінің аты-жөні жарияланатыны, оны мақұлдайтындығы және жариялану мерзімі келісіліп белгіленді. Айта кету керек, сұхбаттарды талдауда академиялық бейтараптық сақталып, тек таза ғылыми нысан ретінде талданды.

Талқылау.

1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі тарихи тұрғыдан бірнеше бағасын алған қоғамдық-саяси тарихтың күрделі құбылыстарының бірі. Отандық тарихнамада Желтоқсан көтерілісін зерттелуі мәселесі бірден қолға алынды. Бірақ аталған тарихи мәселеге объективті баға беруге саяси-идеологиялық шектеулер мүмкіндік бермеді. Оның себебі әлеуметтік-саяси мәселе емес, керісінше қоғамдық тәртіпті бұзған басбұзарлардың әрекеті деп қарастырылуында. Желтоқсанның шынайы тарихи бейнесінен гөрі кеңестік идеологияның саяси ұстанымы басым болды. КСРО халық депутаты М. Шаханов Желтоқсан көтерілісінің себеп-салдарын анықтау және көтеріліске қатысқандарды ақтау мәселелерін қоғамдық талқылауға шығарды. Бұл ел ішіндегі көтеріліске қатысушылардың естеліктерін жинауға, құрылымдық күштердің қызметі туралы ақпараттардың жариялануына негіз болды.

Т. Бейісқұловтың «Желтоқсан ызғары» еңбегі Желтоқсан оқиғасы туралы деректі-публицистикалық зерттеу. 1986 жылғы Желтоқсан қаһармандарының Алматыдағы Брежнев алаңындағы бейбіт шерудің әкімшіл-әміршіл жүйенің адам құқығын аяққа таптауы, күштік құрылымдардың қазақ жастарына жасаған жауыздығын баян етеді. Ол желтоқсан көтерілісін орыс декабристерінің мақсаты мен үндес, сабақтас, мазмұндас екендігін айғақтайды (Бейісқұлов, 1994: 214).

Желтоқсан көтерілісінің Алматымен ғана шектелмей Қазақстанның басқа аймақтарына да таралған. Бұл туралы белгілі ғалым Ғ. Қарасаев Алматыдағы оқиғаның 20 жылдығына орай әзірленген 1986 жылғы «Желтоқсан оқиғасы және Шығыс Қазақстан» атты зерттеуін атауға болады. Автор онда көтерілістің негізгі себеп салдарын патша өкіметінің және Кеңестік биліктің отарлық саясатына қарсы азаттық жолындағы күрестің заңды жалғасы дейді. Еңбек негізінен Желтоқсан көтерілісінің жалпы халықтық сипат алуын, Кеңестік идеологияның өктем саясатын, экономикада орын алған қарама-қайшылықтарды, көтерілістің Шығыс аймаққа таралуын Шығыс Қазақстан облыстық архив деректері негізінде талдаған (Қарасаев, 2006). Желтоқсан көтерілісінің жалпы халықтық сипат алуының шекарасы 19-20 желтоқсан күндері Қарағанды қаласында да жалғасып, билік белгілі бір деңгейде жазалау шараларын қолданғаны туралы да зерттеулер бар (Михеева, 2008: 129).

Үш томдық деректі роман «Желтоқсан эпопеясында» Желтоқсан көтерілісі туралы ой-тұжырымдар тиісті құжаттар негізінде баяндалған. Көтеріліс құрбандарын ақтау және тарихи әділеттілікті орнату мақсатында жазылған көрнекті ақын М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» еңбегіндегі құнды деректер Желтоқсан көтерілісіне байланысты зерттеулердің негізі болмақ (Шаханов, 2011).

Желтоқсан көтерілісі тарихнамасының деректік негізін Б.Әбдіғалиев пен Б.Көрпебайұлы құрастырған «Желтоқсан-86» он томдық жинағы құрайды (Әбдіғалиұлы, 2021). «Ұлт теңдігі үшін көтеріліс», «Намыс оты алаулаған», «Тәуелсіздік осылай басталған» т.с.с. Желтоқсан

көтерілісі және желтоқсандықтар туралы жазылған естеліктер жинақталған. Жекелеген жинақтар тақырыптың тарихнамалық ауқымының кеңдігін көрсетеді. Желтоқсаншылар, олардың тағдыры, дәлелсіз айып, жалған жаза, қуғын-сүргін, құрылымдық күштердің әрекеттері тәуелсіз қазақ тарихындағы жекелеген зерттеулерге арқау болатын тақырып. Мәселен, төртінші кітаптағы жастарды жазалау, оларға күш қолдану мәселенің құқықтық тұрғыдан зерттелуіне бағыттаса, келесі кітабында мемлекеттік тұрақтылық, ұлттық тіл мәселелері көтерілген.

«О, данышпан дүние!» атты еңбекте (Мір Шайыр, 2006) 1986-1991 жылдар аралығындағы Алматы қаласындағы қазақ халқының демократиямен бостандық жолындағы күресі баяндалған. Бұл ғылыми-публицистикалық еңбекте Мырзағали Іңірбаевтың алаңда болған оқиғаның куәгері екендігі, көрген білгені айтылады.

Желтоқсан көтерілісінің тарихындағы әлі зерттелмеген ақтаңдақтардың бірі желтоқсандықтардың әйелдерінің басынан кешкен тауқыметтері. «Біз білетін желтоқсан: Естелік эссенің» ерекшелігі автор өз басынан өткерген қиыншылықтарды баяндауында (Спанова, 2000). Бұл еңбек «Желтоқсан көтерілісінің» объективті зерттелуіне құнды дерек болмақ. Онда ұлттық ұрандар көтеріп, ұлттық және нәсілдік тең құқылық жөніндегі кеңестік заңдылықтарды бұзды деп Қ. Рысқұлбеков, Ж. Тайжұмаев, Е. Тәшенов, Қ. Күзембаев, Е. Көпесбаевтардың айыпталуы, сотталуы жөніндегі көзбен көргендері сипатталады. Еңбектің соңынан Желтоқсан көтерілісіне қатысты сотталған азаматтардың тізіміне орын берген.

Бес жылға сотталған Алматыдағы №19 орта мектептің мұғалімі Жансая Сәбитованың сот залы мен түрмедегі көрген қорлықтар мен қиындықтары, өр мінезді қайраткерлігі баяндалады (Сәбитова, 1998). Желтоқсан көтерілісіне қатысқаны үшін екі жарым жылын темір тордың арғы жағында өткізіп келген Қ. Аймахан: «Тәуелсіздік пен Желтоқсан егіз ұғым» дей келе, Алматыдағы өзінің көзімен көрген оқиғасы болғандығымен құнды (Аймахан, 2012).

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне байланысты жарық көрген отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне, сондай-ақ ғылыми-теориялық тұжырымдарға кешенді тарихнамалық сараптама жасалды. Сол кезеңдегі баспасөз материалдары мен оқиғаға куә болғандардың естеліктеріне басымдылық берілді. Бір тарихи оқиға туралы бірнеше адамның естелігін жинау арқылы олардың баяндауларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға болады. Мысалы, Пол Томпсон өзінің The Voice of the Past еңбегінде әртүрлі адамдардың естеліктерінде қайталанатын оқиғалар мен фактілердің шынайылыққа жақын болуы мүмкін екенін айтады. Егер бірнеше респондент бір оқиғаны ұқсас детальдармен баяндаса, бұл оқиғаның негізі бар екенін көрсетеді (Томпсон, 2003). КОКП Орталық Комитеті мен жергілікті билік органдарының ұстанған саяси бағыты жан-жақты сараланды. Қазақстандағы студенттер мен жұмысшы жастардың психологиялық ахуалын, саяси көзқарастарын айқындайтын деректерге талдау жасалды.

1986 жылғы 16 желтоқсандағы V пленум шешімдерінен кейін басталған қуғын-сүргінге тікелей кінәлі ретінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы М.С. Горбачев пен оның сыбайластарының (Г.Г. Разумовский, Б.И. Чебриков, М.Соломонцев) жастардың бейбіт шеруін басып жаншудағы қылмыстық әрі репрессиялық әрекеттері ашып көрсетілді.

Зерттеуде КОКП Орталық Комитетінің Қазақстанға жіберген арнайы өкілі Г. Колбин және оның жақтастары – З. Камалидинов, Г. Князев, В. Мирошник және Э. Басаровтың Желтоқсан көтерілісі кезіндегі қылмыстық әрі аяусыз іс-қимылдарының ауыр салдары ауызша деректермен айғақталды. Сонымен бірге осы тарихи оқиғаның бел ортасында қалған Д. Қонаевтың саяси орны мен тарихи рөлі сарапқа салынды.

Желтоқсан көтерілісінен екі жыл өткен соң 1988 жылы Германияның Мюнхен қаласында Түрік елі комитеті тарапынан жарық көрген алғашқы тарихи-дерекқор жинағында (17-18 желтоқсан 1986 жылғы Қазақстан оқиғаларына арналған) Кеңестік одағының құрамында болған 70 жылдық кезеңде Түркі-Мұсылман елдерінде орыс коммунистерінің шовинистік саясатына қарсы көрсетілген ең маңызды әрі саналы қарсылық сипатталған. Себебі, 1986 жылы 17-18 желтоқсанда Қазақстанда орын алған бұл қарсылыққа қазақ түркі жастары да мұрындық болды. Осылайша қазақ жастары орыстандыру арқылы жойылып кетуге және

коммунистік шовинистік саясатына түбегейлі қарсы екендіктерін дәлелдеді (Kazakbalasi, 1988). Бұл еңбектің бір ерекшелігі 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі тамыры әріде, 1730 жылы 10 қазанда жиналған Қазақ Түріктерінің Ресей империясы отаршылдық саясатынан бастау алады – деуінде. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің негізі отарлық саясатта екендігін және Қазақстанның алты қаласында көтерілістің болғандығы туралы мәлімет келтіреді.

Кеңестік биліктің жетекші баспаларының бірінде Желтоқсан көтерілісін былай деп сипаттаған: «Кеше кешке және бүгін Алматыда ұлтшыл элементтердің қоздыруымен бір топ студент жастар көшеге шығып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумының шешіміне наразылық танытты. Бұл жағдайды бұзақылар мен басқа да қоғам қайраткерлері пайдаланып, құқық қорғау қызметкерлеріне қарсы заңсыз әрекеттер жасады. Сонымен бірге, азық-түлік дүкеніне, жеке көліктерге өрт қойды және азаматтарға қарсы қорлау әрекеттерін жасады (Хасанаев, 2001). Желтоқсан көтерілісі кезінде Қазақстанда Ішкі істер министрінің «Мұз» операциясы 2,5 мыңнан астам адам зардап шекті (емдеу мекемелеріне жатқызылды, әртүрлі дене жарақатын алды, бас бостандығынан айыру орталығына тоғытылды, т.с.с.). Күштік құрылымдар 8,5 мыңға жуық адамды ұстады, олардың 103-і сотталды, 800-ден астам адам комсомол қатарынан шығарылды, республиканың жоғары оқу орындарынан 270-ге жуық жастар оқудан шығарылды (Онгарбаев, 1999). Адам құқығын аяққа таптау, жеке басқа табыну, озбырлық пен өктемдіктің шырқау шегі кеңестік мемлекеттік саясаттың өзегі болды. Желтоқсан көтерілісін ұйымдастыруға қатысты, «ұлтшыл» деп айып тағылып, сотталған Асанбай Асқаров 1989 жылы Бішкектегі сот процесінде былай деген еді: тергеуші «Калиниченко В.И. мне сказал, что я не понимаю, ничего не хочу понять... От вас все отказались, вы кусок мяса, отданный нам на съедание, как хотим, так и будет. Такого оскорбление я никогда в жизни не слышал. Это было впервые из уст следователя по особо важным делам. Он еще довабил «вы еще пожалеете об этом». Меня повели в камеру. Я заболел и находился в состоянии депресии» (Абжанов, 2022: 16-17).

Желтоқсан көтерілісіне қатысқаны үшін екі жарым жылын темір тордың аржағында өткізген Құттыбек Аймаханның есімі мен тағдыры – ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрестің шынайы үлгісі, ал оның естеліктері сол кезеңнің ақталмаған ақиқатын ашуда құнды тарихи дерек болып табылады.

Көтеріліске қатысқан азаматтардың күнделігімен қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейінгі алаңдағы болған тарихи оқиға туралы естеліктерден тұратын еңбек болса (Құттыбек, 2012), естеліктер түрінде берілген мақалалар жинағы (Жұмаділова, 2013) ғылыми зерттеудің маңызды мемуарлық деректік базасын құрайды.

Профессор М.Қойгелдиев: «Совет заманында қазақ ұлтының өзін-өзі басқару мүмкіндігі арман күйінде қалды. Ұлттық құндылықтардан біржола жойылып кету қаупі туды. Ұлтшылдар елдің әл-ауқатын, мәдениетін, ұлттың тілін, салт-дәстүрін сақтау, қазақ елін озық мемлекеттер қатарынан көру сынды өзекті мәселелерді алдыңғы қатарға шығарды. Жастарды алаңға шығуға да осы жайт итермеледі» – деген тарихшы Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың тағдыры арқылы тоталитарлық режимнің ұлт қайраткерлеріне жасаған қиянаты мен зардаптарын ашып берді.

1986 жылғы желтоқсандағы жастардың наразылығы кеңестік биліктің жүргізген саясатының жалпы дағдарысынан туындаған еді. Қайта құру, демократия ұрандары, ашық жариялылық адамдардың өмірге деген белсенділігін оятты. Қоғамдағы демократиялық сананың өсуі тоталитарлық жүйенің басқару әдістеріне ашық түрде қарсы шыға бастады.

Жастардың бәрін алаңға қарай жетелеген (қазақтың) әр жастың бойындағы ұлттық мінездің көрінісі болатын. Көтеріліс стихиялы түрде басталды, оның ұйымдастырушысы **ұлттық мінез** еді. Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Абай облысы Жарма ауданы Жаңғызтөбе ауылының тумасы, сол ауылдың бүгінгі тұрғыны Скаков Хакимжан Нұрғайланұлы: «... сондағы менің байқағаным, ортада тұрған қазақ жастарының ішінен бір қазақ қызы шығып, «өкіметтің саясаты бізді, Алаш қайраткерлерін қалай жазалап жойды, тура сол сияқты бізді де жоймақшы» деген сөзінен соң алаңда тұрған барлық жастар көтеріліп, айғай шу, төбелес басталып кетті.

1-сурет. Оқиға куәгері Скаков Хакимжан
[*Fig. 1.* Witness to the incident, Skakov Khakimzhan]

«Қарқын алған қазақ жастарын тоқтату мүмкін емес еді. Алаңды қоршауға алып, адам жолатпай тұрған құқық қорғау қызметкерлерін басып жаншып, оларды дәрменсіз етті. Сол кезде Орталық Комитеттің өкілдері келіп, жастардың аранын қайтаруға тырысқанымен, еш нәтиже бермесіне көздері жетті. Алаңда қазақ жастары биліктің халықпен санаспайтындығын алға тартып, қазақ халқының үнін ұрандап айтқанымен билік оған құлақ аспады. Алаңның сырт жағында кешкі сағат бестер шамасында әскери техниканың және әскерлердің жиналып жатқанын байқағанымызбен оған жастар өз талаптарын ұрандатумен болды. Шамамен бір сағаттан кейін қолдарында дубинка, бастарында каска киген әскери адамдар арнайы бұйрықпен алаңдағы жастарды ұрып соға бастады» – деп еске алады (Скаков, 2023).

Кәсіби тарихшы, академик М.Қозыбаев – Желтоқсан тақырыбына алғашқылардың бірі болып қалам тербеген ғалым. Ол 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін 1905 жылғы Санкт-Петербургтегі «Қанды жексенбі» мен Мәскеудегі қарулы көтеріліспен үндестіре отырып талдады. Ғалым Желтоқсан күндерін халықтың сан ғасырлық шері мен мұңы хатталған тарихи сәт деп бағалады. Оның пікірінше, бұл құбылыстың толық ашылмауына мына үш фактор әсер етті: бейбіт шеруге шыққан жастарды аяусыз жазалағандардың әлі ортамызда жүруі, биліктің тарихи мәселеге қатысты негізгі құжаттарды жойып жіберуі және ғалымдардың бұл мәселені жүйелі зерттеуіне уақыттың керектігін айтты.

Репрессия құрбандарын толық ақтауға байланысты құрылған комиссияның мүшесі ретінде Алаш тұлғаларына байланысты әлі де шешімін таппаған мәселелер бар ма? – деген тілші сұрағына берген жауабында академик-ғалым М.Қойгелдиев: «Мақсат – халқына лайық таңдаған жолы үшін кінәлі саналып, жазаланған тарихи буынның қызметіне, бүгінгі ұрпағының көзқарасы мен ұстанымын білдіру. Яғни, біріншіден, өткен ғасырдың басында антифеодалдық және антиколониалдық сипатта өмірге келіп, қызметін ағартушылықтан бастап, халқын мемлекеттік ұлт деңгейіне көтеру ісін қолға алған Алаш буыны бастаған 118 қозғалысты қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы ретінде тану. Екіншіден, оның мақсатты қызметі нәтижесінде өмірге келген Алашорда үкіметі мен Алаш автономиясы қазақ мемлекеттілігін жаңғырту әрекеті есебінде мойындау. Үшіншіден, осы жалпыұлттық азаттық қозғалысты бастап жүргізген оның басшылары мен қолдаушыларын азаттық қозғалыстың қаһарман тұлғалары ретінде мойындау. Осы ұсыныста табиғи тілектен артық нәрсе бар ма? Меніңше, жоқ. Бұл – біздің буын айтуға тиісті ақиқат» (Қойгелдиев, 2024).

Шаханов М. – 1989 жылы КСРО Халық депутаттарының I сиезінде Желтоқсан оқиғасына әділ баға беруді бірінші болып талап еткен тұлға. Желтоқсан эпопеясында жазалаушы органдардың құпия бұйрықтары, «Мұз» операциясының егжей-тегжейі және зардап шеккендердің куәліктері көрініс тапқан. Эпопея кеңестік билік тарапынан таңылған «қазақ ұлтшылдығы» деген айыптауды теріске шығарып, оқиғаның ақиқатын көтерген еңбек. Эпопеяда – Желтоқсан Алаш қозғалысының, 20-30 жылдардағы аштықтың және репрессияның заңды жалғасы ретінде көрсетіледі. Бұл қазақ халқының XX ғасыр трагедиясы мен ерлік жолын біріктіретін біртұтас тарихи концепция (Шаханов, 2011а).

Шаханов М. Желтоқсан көтерілісіне алғашқы сәттен-ақ «ұлттық рухтың бұлқынысы» деген шынайы баға беріп, оның тарихи генезисін ашуды көздеді. Автор тұтас ұлттық қасірет ретінде зерделеу үшін архив деректерін, құқықтық мәліметтерді және кеңестік қауіпсіздік комитеті (КГБ) ардагерлерінің куәліктерін негізге алды. Оның шығармасындағы «Желтоқсанда оянған садизм...», «1937-ші жыл жаңғырығы ...» атты тараулары кешегі мен бүгінгі тарих сабақтастығын құжаттық айғақтармен синтездеп, ұлттық сананы оятудың құралына айналды. Дегенмен, қаламгер бұл саладағы басты кедергіні – кеңес өкіметінің 1920-1950, 1986-1990 жылдар аралығындағы отарлау саясатына қатысты көптеген деректердің қасақана жойылуы немесе Ресей архивтерінде қолжетімсіз болып тұрғанын ашына жазған. Патша өкіметі мен кеңестік биліктің жымысқы саясатын әшкерелей отырып, қазақ тарихындағы 1920-50 жылдардағы қасіретті кезеңдегі ұлт санының азшылыққа айналуы коммунистік жүйенің қылмысы ретінде көрсетіліп, Желтоқсан көтерілісі осы ұлттық қасіреттің заңды шегі деп тұжырымдайды. Желтоқсан көтерілісінің астарында қазақ халқының ұлттық азаттыққа деген арманы, мұң-зары, отарлау саясатына деген қарсылығы, наразылығы жатыр.

Б.Төлепбергеннің «Желтоқсан қарлығаштары» 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің ақиқатын ашудағы ең іргелі және деректік құндылығы жоғары еңбектердің бірі (Төлепберген, 2010). Еңбектің ерекшелігі – оның деректік-мемуарлық сипатында. Автор Желтоқсан оқиғасына қатысқан, соққыға жығылған, сотталған, қуғын-сүргінге ұшыраған қыз-жігіттердің естеліктерін топтастырған. Еңбекте тікелей айғақтар ретінде оқиға куәгерлерінің берген сұхбаттары мен естеліктері жинақталған. Бұнда ресми кеңестік бұрмаланған құжаттарды жоққа шығаратын дәлелдер береді. Кітапта тек жалпы оқиға емес, олардың жеке тағдыры, психологиялық күйзелісі және жүйе тарапынан жасалған қиянаттары ашып көрсетілген. Автор осы еңбек арқылы Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың саяси ақталуына қозғау салған. Оларды «бұзақы», «маскүнем» емес, ұлттық мүдде үшін алаңға шыққан «саяси күрескерлер» ретінде танытты. Еңбекте жазалаушы органдардың заңсыз әрекеттері, «Мұз» операциясы секілді құпия әрекеттердің зардаптары нақты деректермен берілген. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл еңбек кеңестік идеология қалыптастырған «маскүнемдер мен нашақорлардың бүлігі» деген жалған догманы түбегейлі жоққа шығарды (Шаханов, 2011б: 19).

«Қазақстанда Желтоқсан оқиғасына байланысты проблема жоқ. Кінәлі адамдардың бәрі әділетті жазасын алды. Оны қайта көтерудің ешқандай қисыны жоқ еді. Шахановтың мұнысы қып-қызыл ұлтшылдық. Сондықтан оны депутаттықтан аластатып, жазалау керек» – депті. Колбиннің тапсырмасымен Горбачевқа жеделхат (телеграмма) жолдаған қазақтарда болған (Әлжаппар Әбішев) (Шаханов, 2011б: 26). Бұл тарихи дерек, кеңестік биліктің мемлекеттің өз халқына көрсеткен идеологиялық қысымының көрінісі. Шын мәнінде, объективті көзқарас тұрғысынан алғанда, сол заманда «ұлтшыл кінәлілер» деп айыпталғандар ұлттық мүдде, ұлттық болмыс жолында құрбан болған тарихи тұлғалар мен халық қаһармандары еді.

Шаханов М.: «Желтоқсан оқиғасының қорытынды құжаттарын әзірлеу барысында мен тарихшыларды араластыра отырып, осы көтерілістердің түпкі себептеріне үңілетін арнайы бөлім ендіріп едім. Бірақ одан сол кездегі билік ат тонын ала қашты, негізгі құжатқа да ендірмеді. Ф. Голощекиннің «Сталин жолдасқа бес сұрақ» атты хатынан үзінді: «қазақ зиялыларын бір-біріне қарсы қойып жауықтырамыз да, халық арасында үлкен беделге ие болғандарын ұлтшылдықпен айыптап арттырып тастаймыз...». Демек, Ф. Голощекиннің бұл сөзі – кеңес өкіметінің қазақты басқарудағы басты құпия доктринасы болды. Биліктің бұл бөлімнен ат тонын ала қашуының себебі – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің тамыры дәл сол 1920-1930 жылдардағы қатігез саясаттың заңды жалғасы екенін жасыру еді. М. Шахановтың бұл идеясын құптаған Ғ. Қарасаев: «Егер халқымыздың азаттық жолындағы күрестер тарихына көз жіберсек, отарлы үкімет ғасырлар бойы қазақ халқының қойған заңды талаптарының ешқайсысын да орындамай, қозғалыстарды басып оған қатысқандарды қатал жазалап отырған» – деп қазақ халқының азаттық жолындағы көтерілістерінің бәрін тек басып, жаншып отырғандығын мысал етеді (Шаханов, 2011б: 12). Автор көтерілістің ұлтаралық араздықтан ада екендігін де келтіре кетеді (Шаханов, 2011б: 24).

Көкпекті ауданы Тассай ауылының тумасы Тұрлыбеков Серік Ахметбекұлы өз естелігінде былай дейді: «Біз алаңға түнгі сағат 00:30-да келдік. Келсек өкімет үйінің алдына алты қатар солдат қойып тастапты. Алдыңғы қатарда өзіміздің қаракөздер. Бұл Желтоқсан көтерілісінің бірінші күні болатын. Түн. Желтоқсаннның ызғары өңменіңнен өтеді. Билік алаңдағы жастардың сөзіне құлақ асар емес, бір кезде аспаннан ыстық су шашты. Күн суық. Біраздан соң адамдар қалтырап тоңып, әлсірей бастады. Оларды құқық қорғау қызметкерлері киімдерінен ұстап, қыздарды шаштарынан сүйретіп әкете бастады. Бізде қарап қалмадық... Бір кезде құқық қорғау қызметкерінің бірі бастан ұрып құлатып, арнайы қызметтік көлікке салып, қаладан шамамен 15 шақырымдық жерге (иен дала) тастап кеткенін ес жиған соң білдік» (Тұрлыбеков, 2023). Кеңестік биліктің идеологиясы, өктем саясат қазақ халқының тағдырын аяққа таптап, жоқ қылудың амалдарын барынша жасап баққандығы айқын көрінісі еді.

2-сурет. Оқиға куәгері Тұрлыбеков Серік
[*Fig. 2*. Witness to the incident, Turlybekov Serik]

Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушы ретінде қудаласа, Желтоқсан көтерілісі өткен соң менің жақындарымды 3 жыл бойы қудалаумен болды. Д. Қонаевқа тағылған айып: 1. Жетпіс жылдық мерей тойын қызмет есебінен өткізді; 2. Қару-жарақ иемденді; 3. Қарағандыдан жаңадан салынып жатқан «Космос» қонақ үйін өзінің жеке офисіне айналдырды. Бұл Желтоқсан көтерілісінің 20 жылдығына орай жарық көрген «Азаттық аңсағандар» атты еңбек – оқиға тарихнамасынан құжаттық дерек береді (Азаттық аңсағандар, 2006). Еңбектің деректік базасын Алматыдағы көтеріліске құқықтық саяси баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары, 1986 жылғы 31 желтоқсандағы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Г.Колбинмен Қазақстан Жазушылар одағында болған кездесудегі Жұбан Молдағалиевтің сөзі құрайды. Бұл еңбектің тарихнамалық құндылығы – зерттеушілерге іргелі архивтік стенограммалық айғақтарды ұсынуында. Роза Спанованың «Сіз білетін Желтоқсан» деген еңбегінде көтерілістен жапа шеккендер мен сотталғандардың тізімі берілгендігін айтуымыз керек.

Желтоқсан оқиғасына байланысты жарияланған мақалалардың ішінен Т. Даниярдың «Жизни, прерванные «Метелью» мақаласын ерекше атап өтуге болады. Автор 1991 жылғы Мәскеудегі Тамыз бүлігін Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің жаңғырығы деп тұжырымдайды. Бұл екі тарихи оқиға төңкерістік қадамдар жылнамасына енетіндігін айтқан болатын (Данияр, 1986: 27).

Ел аузынан жазып алынған деректермен бірге, жазып қалдырылған өзге де құжаттарда сақталып қалған тарихи факт оқып отырсаң жанын түршігеді. Мәселен, мына ақпаратқа назар салсақ, ақылынан алжасып, өзін жоғалтқан адамды көресің. «... Қайрат екеуіміз қамалып жатқан уақытша оқшаулау қамағының №20 камерасының жанында түні бойы жылу жүйесіне кісенделіп, ұсталған жігіттің, ақыл есінен айырылып «... жіберіңізші! Мен жұмыстан қалатын болдым. Апа, көке... алып кетіңдерші» деп түні бойы жағы талмай жылап шыққанын ұмытуымыз керек пе еді?» Желтоқсан көтерілісінің осы бір оқиғасын ұмыту мүмкін емес (Жұмаділова, 2013: 26).

Күнделік. 1984 жылы басталған. 1986 жылы 24 желтоқсанда мені жұмыстан ұстап

әкеткенін естіген достарым бұл күнделікті тығып тастапты. Менің бөлмемді қайта-қайта тексере бергеннен сескенген біреулері осы үш күннің бастан кешкендері жазылған беттерін жыртып алыпты. Оны осыдан он тоғыз жыл бұрын, Желтоқсан көтерілісінен алты жылдай уақыт өткен соң қолыма табыс етті. Сол бір ызғарлы үш күннің қайғы-қасіретін тізбегенімен, көз алдымда 1986-ның желтоқсанының қасіретін еске түсіреді маған, осы ескі жолдар (Жұмаділова, 2013: 34).

3-сурет. Оқиға куәгері Қожағұлова Бақжамал
[*Fig. 3.* Witness to the incident, Kozhagulova Bakzhamal]

Желтоқсан оқиғасы сол кездегі қазақ жастарының сағын сындырып, жұмысқа тұруына, оқуға түсуіне тосқауыл болды. Көптеген қазақ жастары құқық қорғау органдары қызметкерлерінен қысым көріп, кейбіреулері жұмыстан, оқудан шығарылып жан сауғалап аймақтарға, ауылдарға қоныс аударуға мәжбүр болды. «1986 жылы 17-18 желтоқсанда болған қазақ жастарының отаршылдық және әкімшілік жүйеге қарсы азаттық көтерілісін қолдап, наразылық көрсеткенім үшін Алатау аудандық тергеу изоляторында уақытша тіркеуге алынып, үш тәулік қамауда болдым. 19 желтоқсан күні сағат 19:00-де бізді түрмеден босатты. Жұмысқа шықтым. Бірақ жұмысқа шыққаннан кейін, тергеп-тексеру басталды. Мені «Жолдастық сотқа» салып, сұраққа алып, тергеп: «Өмір бойы беттеріңе, ұрпақтарыңа салық» – деп, қалалық комсомол бюросына апарып, комсомол билетімізге жазба түрінде сөгіс жариялады. Қатаң сөгіс. Бұл жазба біздің болашағымызға түскен таңба болды. 1987 жылы политехникумға құжат тапсыруға барғанда, құжат қабылдайтын комиссия мінездемелерді оқып: «Желтоқсанға қатысушыларға есік жабық» деп қабылдамай қойғанда өзімді мүлдем керексіз адам деп санадым. Сол себепті оқуға да түсе алмадым...» – деп оқиға куәгері Үржар ауданы Үржар ауылының тумасы Қожағулова Бақжамал Мырзахметқызы еске алады (Қожағұлова, 2024).

4-*сурет.* Оқиға куәгері Байжумаева Бақытүл
[*Fig. 4.* Witness to the incident: Bayzhumayeva Bakhytul]

1986 жылы Талдықорған қаласындағы І.Жансүгіров атындағы педагогикалық

институттың музыка факультетінің 3 курсының студенттері едік, – деп бастады, Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Бақытгүл Байжумаева (Байжумаева, 2025). №32 топта (группада) жігіттер, қыздарға қарағанда көп болды, бізбен бірге оқуға түсіп, қабылданған жігіттер, шеттерінен әскер қатарына шақырылып, олардың орнына әскери борыштарын өтеп келгендер тобымызды толықтырып отырды. Оқуда, қоғамдық жұмыстарда да белсенді болдық, сабақты да жақсы оқыдық, өте ұйымшыл едік. Біз, Шаврова көшесіндегі (Талдықорған қаласындағы) студенттер жатақханасында 2 орынды және 4 орынды бір секцияда тұрдық, бізге қарама-қарсы бөлмеде группаның жігіттері тұрды. Бір бөлмесінде Ченемесова Шолпан және мен (Байжумаева Бақытгүл), қасымыздағы бөлмеде Уалиева Әсия, Бексұлтанова Маржан және марқұм Нөгербекова Гаухар тұрды. Желтоқсан айының 18-і кешкісін әдеттегідей сабақтан жатақханаға келдік, студенттер кеңесінің (студсовет) бастығы Жанат Айтжанова демалыс бөлмесіне шақырып жатқанын естіп, бәріміз жиналдық. Алматыдан келген бейтаныс екі жігіт отыр екен, басшымыз Д.Қонаевты қызметтен босатып, орнына ресейдің Ульяновск қаласынан Г. Колбин деген адамды тағайындағанын және Алматыдағы студент жастардың барлығы наразылық білдіріп, алаңға шығып жатқандарын айтты. Мұны естіген соң біз де абыр-сабыр болып, көңіл-күйіміз түсіп кетті.

Кешкісін жатақханадағы жігіттер, қыздар бірге ақылдаса отырып, болып жатқан жағдайға байланысты наразылығымызды білдіріп, ертеңгі сағат 10.00-де үнпарақ (листовка) жазып алаңға шығайық деп және сол үнпараққа жазатын мәтінді бәріміз ақылдаса отырып дайындадық. Жазулары жақсы Әсия мен Маржан көтеріліске шақыратын үнпарақ (листовка) жазып, ал жігіттер бірден қаладағы барлық оқу орындарының жатақханаларына тарататын болып шештік.

Уақыт түн ортасы болатын. Үнпарақтарды бірнеше данадан жігіттер бөліп алып, қазақ жастарын құлақтандыруға бет алған еді. Дәл сол кезде жатақхананың алдына күтпеген жерден милиция (құқық қорғау органы) машинасы келе қалды да жағдай қиындап кетті. Сыртқа шығуға тыйым салды. Сондықтан жігіттерімізге екінші қабаттың терезесінен түсуге тура келді. Сәрсен Стамбеков, Бақытжан Ибраимов, Отан Смағұлов, Бауыржан Шакаров терезеден төсекжайманы (простыня) бір-біріне байлап, жерге түсіп үлгерді.

Халық өз ойларын бейбіт демонстрацияға шығып, өкіметке жеткізуге болады дегенді білетінбіз. Сондықтан да еш жамандық ойымызда жоқ, 19 желтоқсан күні сағат 9.00-де бөлмемізден шығып, 1-ші қабатқа түссек, музыка факультетінің деканы Ақсұлу Манаспаева және куратормыз Алтын Буркеева тұр екен. Олар:

– Сабаққа бара жатырсыңдар ма? – деп сұрады,

– Ия, – деп жауап беріп, үндеместен өте бердік.

Біздің алаңға кетіп бара жатқанымызды білді, біле тұра үндемеді. Шаврова көшесінің бойымен жаяу шықтық, жолдағы оқу орындарының жатақханаларынан студенттер, жан-жақтан жастар келіп қосылып, тобымыз көбейе берді. Бір кезде милициялар пайда болып, бізді қоршауға ала бастады. Біз олардың тосқауылына қарамай жолды жауып, жүріп отырдық. Қатарымыз көбейіп, 2-ші ықшам ауданындағы айналма жолдан кейін көше жастарға тіптен толып алға қарай жылжи бердік. Милиционерлер «Сендердің үкіметке қарсылық білдіргендерің – қателік. Тоқтаңдар, тараңдар» – деп айғайлаумен болды. Біз «Балалар әлемі» магазиніне жеткенде, өрт сөндіргіш машинасы келіп су шашып, милиционерлер қоршап алды. Тоқтап тұруға мәжбүр болдық. Ортада машинаның үстіне әкімшілікте қызметте істейтін болу керек егде жастағы әйел адам шығып, бәрімізге:

– «Балаларым, барлықтарыңның болашақтарың алда, ертеңгі күндеріңді ойлаңдар, мұның арты қиын болады, «Тараңдар!», «Қайтыңдар!», бұл мәселені сендер шеше алмайсыңдар» – деп, ақылын айтып, үндеу жасады.

Шашқан судың екпініне қарсы тұру тіпті мүмкін емес еді, оның үстіне желтоқсанның ызғарылы ауа-райы да суық, осы жерде милиция бізді қуып, бөлініп кеттік те, жаяу жатақханамызға қайттық. Келген соң бір-бірімізді түгендеп кешке жақын сағат 18.00-де орталық алаңда қайтадан жиналатын болып келістік. Жатақхана толы милиция Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің (КГБ) адамдары бірден бір-бірімізбен сөйлестірмей бөлмемізден

шығармай қамап ұстады. Жатақханада студенттер кеңесінің төрайымы (студсовет) №31-топтың студенті Жанат Айтжанова жанында 1-ші курс студенті (аты-жөні есімде қалмапты) екеуі автобуспен кабель зауытының жұмысшыларын алаңға шығуға шақырамыз деп барып, сол жерде Жанат (орыс тілді қыз), орысша айтып тұрғанды естігендер милиционерлерге ұстап беріпті дегенді естідік.

Осы күннен бастап, біздің үстімізден тергеу жұмысы басталды. Күнде ертемен кураторымыз (Алтын Буркеевна) жатақханадан оқу орнына бізді ертіп апарып, кешкі сағат 17.00-де әкеліп жүрді. Сағат кешкі бестен кейін ешқайда шығармайтын болды, 2 адамнан артық, топталып жүруге, сөйлесуге қатаң тыйым салды. Бізді күнде жеке-жеке шақырып түсініктеме жаздырып, қатаң бақылауға алды. Бір аптадан кейін институттың залында комсомол ұйымының жалпы жиналысы болып, сол жиналыстың алғы сөзі біздің фамилиямызбен басталып, музыка-педагогика факультетінің 3 курс студенттері, №32 топтың студенттері Ченемесова мен Байжумаеваның 212 бөлмесінде №32 топтың жігіттері мен қыздары ұйымдасып, үнпарақ (листовкалар) жазып, осы топтың жігіттері барлық оқу орындарына таратты деді. Барлық жиналыстарда дәл сол мәтінде басталып, бізге «Ұлтшыл» деген айып тақты. Соңғы жиналыста марқұм группаласымыз Шакаров Бауыржанды оқудан шығарды, қалғандарымызға қатаң сөгіс берілді. Терезеден төсекжайма (простыня) байлап түскен қалған үш жігіт Отан Смағұлов, Бақытжан Ибрагимов, Сәрсен Стамбековты Жетісу әнби ансамблінің белді мүшелері болғандықтан, көпшілік дауыспен оқуларын жалғастыратын болып, шешім шығарды.

Музыка факультетінің 3 курс (№31-топ) студенті Жанат Айтжанова және Мәлік Машанло оқудан шығарылып, біреуі – бір жыл алты айға, екіншісі – екі жылға бас бостандығынан айырылды. Талдықорған педагогикалық институтының ректоры Мырзатай Жолдасбеков орнынан кетті, музыка факультеттің деканы Ақсұлу Манаспаева қызметінен босатылды. Талдықорған қаласындағы Желтоқсан оқиғасын ұйымдастырып, бойында патриоттық сезімі бар жандардың, қала тұрғындарының, қала жастарының наразылық білдіріп алаңға шығуына, бірден-бір себепші болып, басында тұрған І.Жансүгіров атындағы педагогикалық институттың музыка факультетінің 3 курс студенттерінің ерлігі ерекше. Біздің сол замандағы бар ойымыз, өз елімізден, өз ұлтымыздан басқаратын басшы болса деген мақсатпен, өз ана тілімізде оқысақ қой деген арманмен бейбіт түрде алаңға шыққан едік – деп, сөзін аяқтайды Бақтыгүл (Байжумаева, 2025).

Кеңестік билік құлағаннан кейін сексенінші жылдардың аяғы тоқсаныншы жылдардың басында жергілікті байырғы халықтың тілі мен мәдениеті және тарихы туралы кереғар пікірлер мен қайшылықтар жиі ұшырасатын. Көпшілік бұны қалыпты әрекет деп танығанымен менің ішкі жан дүнием мұндай әділетсіздікті қабылдай алмады. Кеңес өкіметі кезінде «Орыс тілінсіз күніңді көре алмайсың» деген стереотип болғаны аян. Бұл сол дәуірдің өмірлік қағидатының көрінісі еді. Жылдар бойы жиналған реніш, әділетсіздік және ішкі қарсылық менің азаматтық ұстанымымды қалыптастырды. 1986 жылдың Желтоқсан ызғарында алаңға шығуымда кездейсоқ емес, ұзақ уақыт пісіп жетілген әділдікпен намыстың заңды нәтижесі еді. Содан бері қырық жыл уақыт өтсе де, сол қиын тағдыр кешті кезеңнің толқынысы мен ішкі арпалысы санамда сайрап тұр – дейді Ж.Айтжанова (Айтжанова, 2026).

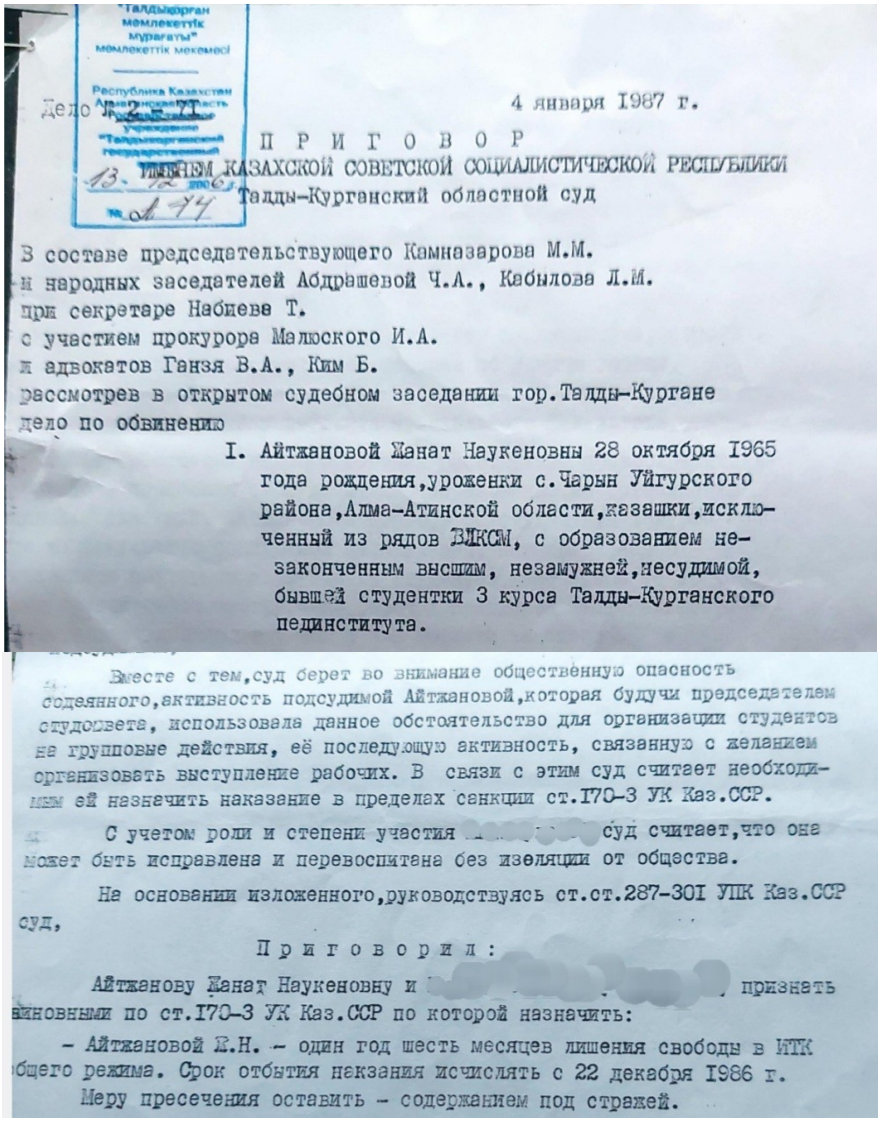

5-сурет. Студент Айтжанова Жанат
[*Fig. 5.* Student Aitzhanova Zhanat]

Алматы қаласындағы Брежнев (бүгінгі Республика) алаңына Желтоқсан көтерілісіне қатыспаған, бірақ Талдықорғанда тұрып бас көтерушілермен ниеттес болған, І.Жансүгіров атындағы педагогикалық институттың музыка факультетінің 3 курс студенті Жанат Айтжанова естелігіне құлақ салсақ: «Мен ол кезде І. Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтының үшінші курс студенті және жатақханадағы студенттер кеңесінің төрағасы едім. 1986 жыл. 18 желтоқсан. Кешкі уақыт. Радиодан Қазақ КСР-ін ұзақ жылдар басқарған Д. Қонаев қызметінен алынып, оның орнына бұрын-соңды Қазақ Республикасына таныс емес Г. Колбин келген кезде Қазақ КСР басшылығын ауыстыру туралы шешімге жауап ретінде студенттердің алаңға шыққаны хабарланды. Алматыда алаңдағы жастарға арнайы құралдар (дубинка, саперлік күректер...) мен өрт сөндіру техникасы арқылы мұздай су шашу сияқты ызғарлы желтоқсан кезінде күштеу шаралары қолданылғаны туралы ақпарат жетеді. Бұл ақпарат бізді де бей-жай қалдырған жоқ. Жатақхананың демалыс бөлмесіне студенттерді жинап, болған жайды хабарлап, алдағы жоспарымызбен бөлістік. Олардың қатарында алғашқы әскери дайындық мамандығы бойынша оқитын студенттер кездесуге қатысты. Дәл сол кезде әскери киім киген адамдар бөлмеге кіріп, студенттерге сап түзеп, бөлмеден тәртіппен шығуды бұйырды. Студенттер бұйрықты орындамады. Екінші бұйрықты да (орысша еді) елемеді. Осыдан кейін мен студенттердің (қазақ тілінде сөйлеп) бөлмеден шығуын сұрадым. Менің сөзімнен кейін жастар бөлмені босатты. Сол түні студенттер плакаттар мен парақшалар дайындап таңға дейін ұйықтамады. Олардың арасында Машанло Рүстем, Шакаров Бауыржан, Серсен Стамбеков, Бақытжан Ибраимов, Отан Смағұлов, Байжұманова Бақыт, Ченемесова Шолпан, Бексұлтанова Маржан, Уәлиева Азия және басқалар болды.

Содан кейін мен Талдықорған кабель зауытының ұжымына барып және бұл бастамаға қолдау білдіруі мүмкін деген аға буын өкілдерімен кездесіп, оларға үндеу тастауды дұрыс деп шештім. Дегенмен, зауыт аумағында бізді алдын-ала күтіп тұрған милиция қызметкерлері тарапынан кедергілер жасалды. Оқиға менің тұтқындалуыммен аяқталды» – дейді, Жанат (Айтжанова, 2026).

Мені (Айтжанова Ж.) Талдықорған қаласында Қазақ КСР ҚК-нің 170-3 бабында көзделген қылмыстарды жасағаны үшін сотқа берген. 1987 жылы 4 қаңтар айында өткен сот отырысында нұсқаушылардың бірінің куәлік етуі студенттердің офицердің бұйрығын емес, айыпталушының үкімін орындағаны айтылды. Бұл оқиға іс материалдарында тіркеліп, сот шешіміне ықпал етті. Нәтижесінде жалпы режимдегі еңбекпен түзеу колониясына бір жыл алты ай мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалды.

4 января 1987 г.

П Р И Г О В О Р

ИМЕНЕМ КАЗАХСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Талды-Курганский областной суд

В составе председательствующего Камназарова М.М.
и народных заседателей Абдрашевой Ч.А., Кабылова Л.М.
при секретаре Набиеве Т.
с участием прокурора Малюского И.А.
и адвокатов Ганзя В.А., Ким Б.
рассмотрев в открытом судебном заседании гор.Талды-Кургане
дело по обвинению

I. Айтжановой Жанат Наукеновны 28 октября 1965 года рождения,уроженки с.Чарын Уйгурского района,Алма-Атинской области,казашки,исключенный из рядов ВЛКСМ, с образованием незаконченным высшим, незамужней,несудимой, бывшей студентки 3 курса Талды-Курганского пединститута.

Вместе с тем,суд берет во внимание общественную опасность содеянного,активность подсудимой Айтжановой,которая будучи председателем студсовета, использовала данное обстоятельство для организации студентов на групповые действия, её последующую активность, связанную с желанием организовать выступление рабочих. В связи с этим суд считает необходимым ей назначить наказание в пределах санкции ст.I70-3 УК Каз.ССР.

С учетом роли и степени участия [redacted] суд считает,что она может быть исправлена и перевоспитана без изоляции от общества.

На основании изложенного,руководствуясь ст.ст.287-30I УПК Каз.ССР суд,

П р и г о в о р и л :

Айтжанову Жанат Наукеновну и [redacted] признать виновными по ст.I70-3 УК Каз.ССР по которой назначить:

- Айтжановой Ж.Н. - один год шесть месяцев лишения свободы в ИТК общего режима. Срок отбытия наказания исчислять с 22 декабря I986 г.

Меру пресечения оставить - содержанием под стражей.

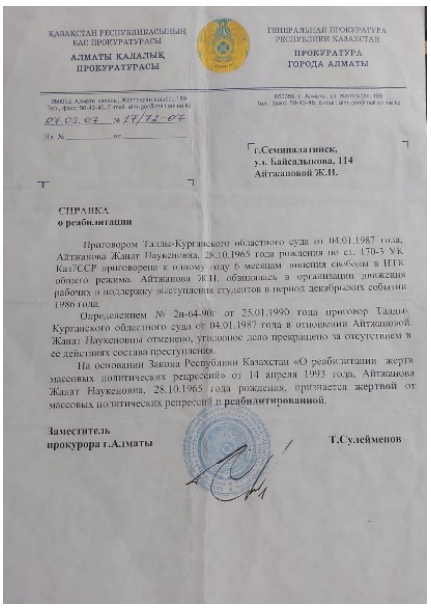
6-сурет. Талдықорған облыстық сотының үкімі. (Айтжанова)
[*Fig. 6.* The verdict of the Taldykorgan Regional Court] (Aitzhanova)

Ескерту: сот үкімі шығарылған екінші адаммен кездесіп сұхбат алмағандықтан есімі өшірілді.

Жазаны өтеу мерзімі 1986 жылдың 22 желтоқсанынан бастап есептелсін. Бұлтартпау шарасы күзетпен ұстау түрінде қалдырылсын – деген сот үкімі шықты. Бұл менің өміріндегі ең ауыр, сынаққа толы кезеңім болды.

Жанат Айтжанова өз естелігінде аталған мерзімді (бір жыл алты ай) өтеп келген соң, қалайда оқуды жалғастырып, жоғары білім алуды басты мақсат етті. Араға екі жыл салып І.Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтының музыка мамандығындағы (3 курс) оқуын жалғастырып, отбасы жағдайына байланысты 4 курсты Алматы қаласындағы Қыздар педагогикалық институтында оқып, тәмамдаған. «1990 жылы Мұхтар Шаханов басқарған Желтоқсан оқиғаларын тергеу комиссиясы менен ресми түрде кешірім сұрады, екі жылдан кейін мен ақталдым» – дейді ол.

Ақтау туралы анықтамада ... қылмыстың құрамының болмауына байланысты қылмыстық іс тоқталтылғаны және Қазақстан Республикасының 1993 жылдың 14 сәуіріндегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңның пәрменімен Айтжанова Жанат Наукеновна жаппай саяси қуғын-сүргін құрбаны деп танылып, ақталған.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БАС ПРОКУРАТУРАСЫ
АЛМАТЫ ҚАЛАЛЫҚ
ПРОКУРАТУРАСЫ

ГЕНЕРАЛЬНАЯ ПРОКУРАТУРА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПРОКУРАТУРА
ГОРОДА АЛМАТЫ

04.09.07 №7/12-07

г.Семипалатинск,
у.к. Байсалыкова, 114
Айтжановой Ж.Н.

СПРАВКА
о реабилитации

Приговором Талды-Курганского областного суда от 04.01.1987 года, Айтжанова Жанат Наукеновна, 28.10.1965 года рождения по ст. 170-3 УК Каз/ССР приговорена к одному году 6 месяцам лишения свободы в ИТК общего режима. Айтжанова Ж.Н. обвинялась в организации движения рабочих и поддержку выступления студентов в период декабрьских событий 1986 года.

Определением № 2н-64-90г от 25.01.1990 года приговор Талды-Курганского областного суда от 04.01.1987 года в отношении Айтжановой Жанат Наукеновны отменено, уголовное дело прекращено за отсутствием в ее действиях состава преступления.

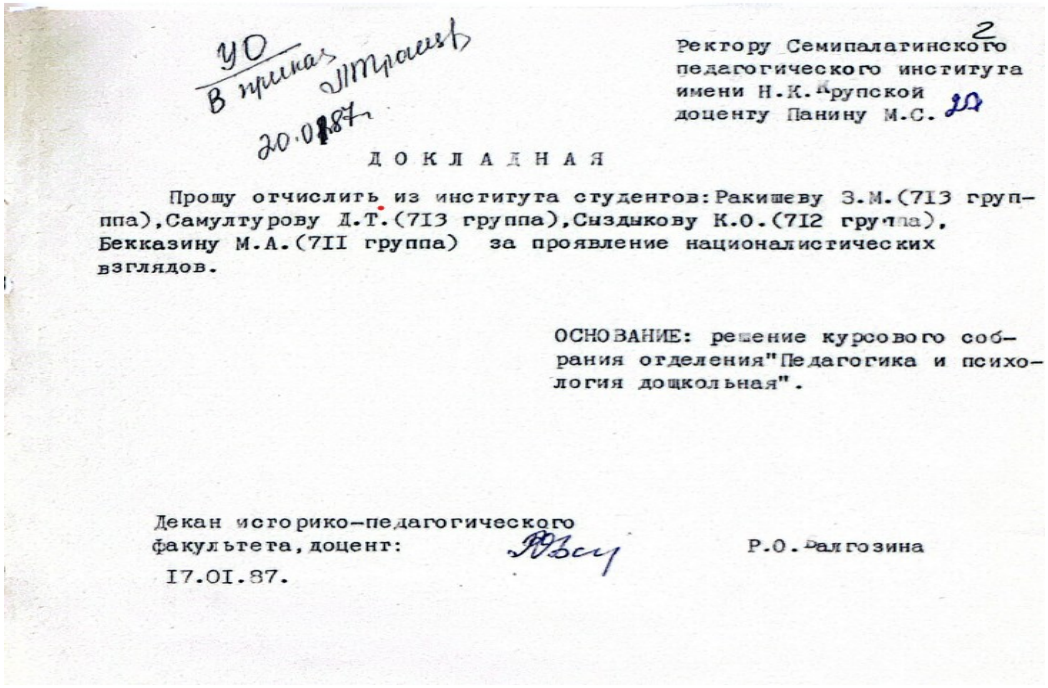
На основании Закона Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 года, Айтжанова Жанат Наукеновна, 28.10.1965 года рождения, признается жертвой от массовых политических репрессий и реабилитированной.

Заместитель
прокурора г.Алматы Т.Сулейменов

7-сурет. Ақтау туралы анықтама. (Айтжанова)
[Fig. 7. Reference about Aktau *]* (Aitzhanova)

Оқуды бітіргеннен кейін Жанат Наукенқызы жұмысқа бөлу (распределение) кезінде бұрынғы Семей облысы Н.К. Крупская атындағы Семей педагогикалық институтына оқытушылық қызметке тұрады. Бүгінгі таңда Шәкәрім университетінің «Тарих және өнер» кафедрасында оқытушылық қызметін қол үзбей (35 жыл) атқарып келеді. Айтжанова Ж.: «Содан бері менің өмірім осы университетпен тығыз байланысты. Кәсіби қызметім осы білім беру мекемесі қабырғасында қалыптасты. Сапалы академиялық үдерісті қамтамасыз етуге, білім алушыларды кәсіби және ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыттауға және кафедраның стратегиялық әлеуетін дамытуға қосқан үлес еді. 2025 жылдың қазан айында ерекше әсерлі сәт болды, оқу орнының басшысы – ректор Думан Рымғалиұлы бастаған университет әкімшілігі мен кафедра қызметкерлері мені (60 жас) құттықтап, «Шәкәрім» медалін табыстады. Мен үшін бұл университет қабырғасында үздіксіз қызмет етуіммен оқу орынын дамытуға қосқан үлесім деп білемін» – деп еске алады (Айтжанова, 2026).

Желтоқсан көтерілісінің ызғары Қазақстанның өзге аймақтарына да көрініс тапты. Ол туралы дерек Семей қаласындағы Шәкәрім университет архивінде сақталған. Н. К. Крупская атындағы Семей педагогикалық институтының Тарих-педагогика факультетінің «Педагогика және психология (мектепке дейінгі)» мамандығының 1 курсының төрт студентіне (1986-1987 оқу жылы) қатысты дерек қолға тиді. Желтоқсан көтерілісіне үн қатып, өздерінің ойын үн параққа жазып, пікір білдіргендері үшін оқудан шығарылған. Оған негіз сол кездегі факультет деканының баян жазбасы еді.

УО
В приказ Штрашь
20.01.87.

Ректору Семипалатинского
педагогического института
имени Н.К.Крупской
доценту Панину М.С.

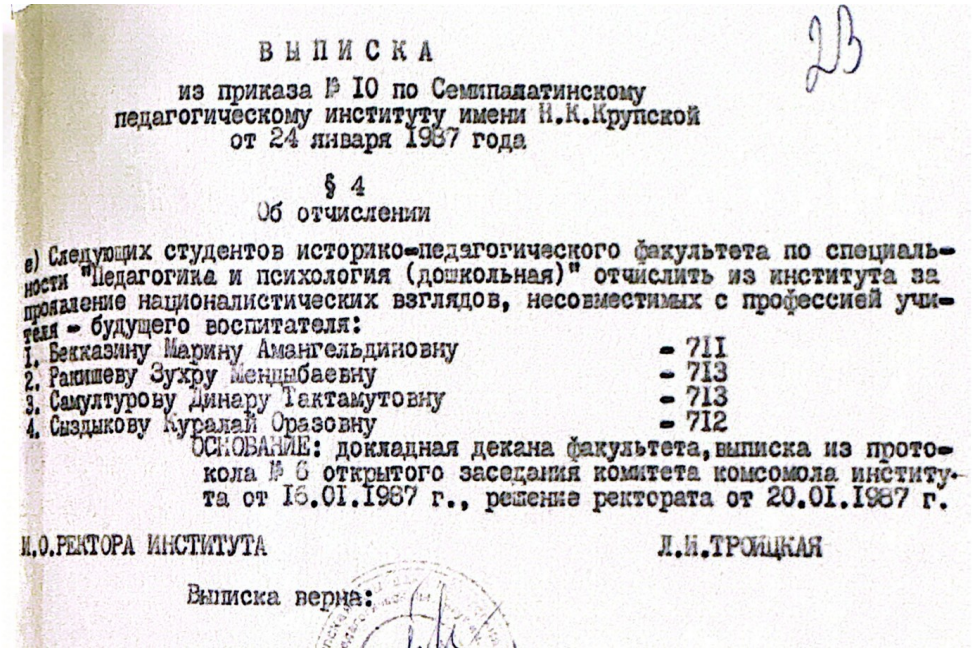
ДОКЛАДНАЯ

Прошу отчислить из института студентов: Ракишеву З.М.(713 группа), Самултурову Д.Т.(713 группа), Сыздыкову К.О.(712 группа), Бекказину М.А.(711 группа) за проявление националистических взглядов.

ОСНОВАНИЕ: решение курсового собрания отделения "Педагогика и психология дошкольная".

Декан историко-педагогического
факультета, доценг: Р.О.Ралгозина
17.01.87.

8-сурет. Шәкәрім университеті архиві 1-1 қор, 60-тізбе, 63-байлам, 20-п. Баянжазба
[Fig. 8. Shakarim university archive. Narrative letter. F. 1-1. In. 60. B. 63. C. 20*]*

ВЫПИСКА

из приказа № 10 по Семипалатинскому
педагогическому институту имени Н.К.Крупской
от 24 января 1987 года

§ 4
Об отчислении

в) Следующих студентов историко-педагогического факультета по специальности "Педагогика и психология (дошкольная)" отчислить из института за проявление националистических взглядов, несовместимых с профессией учителя - будущего воспитателя:

1. Бекказину Марину Амангельдиновну - 711
2. Ракишеву Зухру Менщыбаевну - 713
3. Самултурову Динару Тактамутовну - 713
4. Сыздыкову Куралай Оразовну - 712

ОСНОВАНИЕ: докладная декана факультета, выписка из протокола № 6 открытого заседания комитета комсомола института от 16.01.1987 г., решение ректората от 20.01.1987 г.

И.О.РЕКТОРА ИНСТИТУТА Л.И.ТРОИЦКАЯ

Выписка верна:

9-сурет. Шәкәрім университеті архиві 1-1 қор, 60-тізбе, 63-байлам, 23-п.
Оқудан шығару туралы бұйрықтан үзінді
[Fig. 9. Shakarim university archive. Extract from the expulsion order. F. 1-1. In. 60. B. 63. C. 23*]*

Семей қаласындағы Шәкәрім университет архивінде оқудан шығарылған төрт студенттің жеке ісі сақталған. Онда олардың Желтоқсан көтерілісіне қатысты жазған түсініктемелері, комсомол қатарынан шығару туралы хаттама көшірмесі, т.с.с. құжаттары сақталған.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында студенттің бірі Бекказина Маринамен кездесіп

сұхбат алынды. Бүгінде ол Абай облысы, Аягөз ауданындағы №19 орта білім беретін мектепте мұғалім қызметін атқаруда. Оқу орны аталған төрт студентті оқудан шығарып қана қоймай, Кеңес Одағындағы 14 пен 28 жас аралығындағы жастарды біріктірген бұқаралық қоғамдық ұйым мүшелігінен (комсомол) және жатақханадан тіркеуден (прописка) де шығарып қоғамнан оқшаулаған.

Маринаның айтуы бойынша, оқу орны тарапынан студенттерді студент кеңесінің (студсовет), жатақхананың, комсомолдың, факультеттің ең соңғы ректорат жиналысына салған. Соңғы жиын Семей педагогикалық институтының ректорының кабинетінде болған. М.С. Паниннің кабинетіне кіргенде, ректор: «малдар келді», «колхозниктер келді» деп дауыс көтеріп, балағаттаған. Маринаның анасы педагогикалық институтқа шақырылып, деканаттың жиналысына қатысқандығын қызы тек анасы өмірден қайтқаннан кейін (әпкесінен) естіген. Ал әкесі Аягөз аудандық ішкі істер бөлімшесіне барып, қызы туралы ақпарат беруге (ауылда, қызмет тұрмады, т.с.с.) міндеттеліпті.

Оқуға қайта түсіп, Қазақстан тарихы пәнінен емтихан тапсырғанда оқытушының көзі менің қолымдағы 1986 жылғы сынақ кітапшасына (зачетная книжка) түсіп, сынақ кітапшасының (зачетка) қалай менің қолымда қалғанына өз таңданысын білдірді. Маған 1986 жылғы оқиғаға қатысың бар ма деп сұрады. Мен жауап беруге имендім (шындығында қорықтым). Бірақ оқытушы (аты-жөнін ойына түсіре алмадым) өтініп сұраған соң мәнжайды баяндадым. Соңынан оқытушы республикалық Лениншіл жас газетінде (қазіргі Жас Алаш) Желтоқсан көтерілісіне қатысып, пікір білдіргендің ақталғандығы туралы ақпарат бар екендігін мәлімдеді. Нәтижесінде Семей облыстық Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне барып, менің ақталғандығым туралы анықтамаға қол жеткіздім – дейді Марина.

1-й семестр 19 86/87 учебного года ПЕРВЫЙ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ КУРС

№№ п. п.	Наименование дисциплин	Кол. час.	Фамилия профессора или доцента	Экзаменац. отметки	Дата сдачи экзамена	Подпись экзаменатора
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8	Иностр.	108	Шегабов	зачет	13.12.90	
9	[illegible]	36	Бадыров	3 [illegible]	3.01	
10	[illegible]	28	Жайсанан	удов.	7.02.93	

КУРС (фамилия, имя, отч. студента)

ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗАНЯТИЯ

№№ п. п.	Наименование дисциплин	Кол. час.	Фамилия преподавателя	Отметки о зачете	Дата сдачи зачетов	Подпись препо-давателя
1	[illegible]		[illegible]	зачет	13.01.87	
2	[illegible]	284	[illegible]	зачет	14.01.87	
3	[illegible]		[illegible]	зачет	19.01.87	
4	[illegible]	к/р	[illegible]	зачтено	22.01.87	
5	[illegible]	1/2	[illegible]	зачтено	26.01.87	
6	[illegible]	6	[illegible]	зачтено	28.01.87	
7	[illegible]	20	[illegible]	зачтено	30.01.87	
8						
9						
10						

факультета

10-сурет. Шәкәрім университеті архиві 1-1 қор, 60-тізбе, 63-байлам, 3-п. Сынақ кітапшасы.
[Fig. 10. Shakarim university archive. Test book F. 1-1. In. 60. B. 63. C. 3*]*

Бекқазина Марина осы оқу орнына 1986 жылы түсіп, 1997 жылы қолына диплом алған (Тайжігіт, 2020).

Архивтік дерек репрессияның фактологиялық негізін дәлелдесе, ауызша тарих бұл оқиғаның адамгершілік, эмоционалдық және әлеуметтік бағасын толықтырып, тарихи шындықты қалпына келтіруге қызмет еткенін аңғарамыз.

Ұсынылған деректер мен естеліктер – Желтоқсан көтерілісінің аймақтық деңгейдегі қатысушыларының тағдырын айқындайтын дереккөздер болмақ. Сол кездегі қазақ жастарының азаматтық позициясы мен қайсарлығы ұлттық намыс пен әділдік жолындағы күрестің айқын көрінісі еді.

Кеңестік биліктен қуғын көруі, өкімет тарапынан жасалған саяси қысым оқудан шығару және бас бостандығынан айыру сияқты ауыр жазаларға қарамастан, қазақ жастары өз азаматтық ұстанымдарынан айнымады. Желтоқсаншыларда ұлттық намыс пен сана-сезімнің

жоғарлығы, өз құқықтары мен ел мүддесін қорғауда отаншылдық рухы басым болуы басты ерекшелік болды. Бұл туралы: «олар 37-38 жылдардағы жойқын репрессиялау саясатын көрмеген, 39-45 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғысқа қатыспаған, соғыстан кейінгі мерзімде қатая түскен тоталитарлық жүйенің идеологиялық ықпалына ұшырағанымен илеуінде біржола жаншылмаған ұрпақ еді. Екіншіден, ешқандай күмәнсіз нәрсе сол, жаны таза, рухы биік қазақ әдебиеті мен өнерінің үздік дәстүрінде тәрбиеленген, Мұқағали Мақатаевтың «Реквиемін», өлеңдерін жатқа білетін Шәмші Қалдыаяқовтың «Қазақстанымын» өзінің ортақ гиміне айналдырған ұрпақ болатын» (Қойгелдиев, 2001: 10).

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында қазақ жастарының бас көтеруі қазақ халқының ғасырлар бойы аңсап келген азаттық жолындағы күрестің пісіп жетілген нәтижесі екендігі айқындалды. Кеңестік билік құпия бұйрықтар арқылы «Мұз» операциясының алаңға шыққан жастарға зұлымдық көрсетіп басып-жаныштауы және қолға түскен қазақтарға жалған айып (ұлтшыл) тағып, оларды заңсыз соттауы, қудалауы ауызша деректермен айғақталды. Оқиға куәгерлері Х. Скаков, С. Тұрлыбеков, Б. Қожағулова Ж. Айтжанова, Б. Байжумаева, М.Бекказиналардың естеліктері «бұзақылар мен ұлтшылдардың бүлігі» деген жалған догманы түбегейлі жоққа шығарды. Оқиға куәгерлерін алаңға алып шыққан ұлттық ар-намыс пен әділдік екендігі нақтыланды. Желтоқсан көтерілісі – XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының, 1920-1950 жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің заңды жалғасы екендігін көруге болады. М. Шаханов, М. Қойгелдиев, М. Қозыбаевтың тұжырымдарына сәйкес, бұл қазақ халқының азаттық жолындағы күресі қазақ мемлекеттілігін жаңғырту жолындағы Тәуелсіздікке бастау болған негіз.

Ел ішінен ауызша мәліметтер жинап, зерттеу жүргізу барысында сұхбат паспортының кестесі жасалып, кросс-тексеру (триангуляция) жасалды.

Сұхбат паспортының кестесі:

1-кесте

№	Өріс	Жазылатын мәлімет үлгісі
1	**Сұхбат коды**	**ZH-SEM-001**
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Х. Скаковпен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Х. Скаков «респондент-01»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	8 шілде, 2023 жыл
	Өткізілген жері	Абай облысы, Жарма ауданы, Жаңғызтөбе ауылы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-001_2023-07-23_Skakov-Hakymzhan audio01.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
2	**Сұхбат коды**	**ZH-SEM-002**
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	С. Тұрлыбековпен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	С. Тұрлыбеков «респондент-02»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	9 шілде, 2023 жыл
	Өткізілген жері	Абай облысы, Көкпекті ауданы, Тассай ауылы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі

		қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-002_2023-07-09_Turlibekov-Serik_audio02.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
3	**Сұхбат коды**	**ZH-SEM-003**
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Б.Қожағұловамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Б.Қожағұлова «респондент-03»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	8 маусым, 2023 жыл
	Өткізілген жері	Абай облысы, Үржар ауданы, Үржар ауылы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-002_2023-06-08_Kozhagulova-Bakzhamal_audio03.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
4	**Сұхбат коды**	**ZH-TDK-004**
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Б. Байжумаевамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Б. Байжумаева «респондент-04»
	Сұхбат алушы	З.Мұқатаева
	Сұхбат күні	25 тамыз, 2025 жыл
	Өткізілген жері	Жетісу облысы, Талдықорған қаласы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-TDK-004_2025-08-25_Bayzhumaeva-Bakitgul_audio04.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
5	**Сұхбат коды**	**ZH-SEM-005**
	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	Ж.Айтжановамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	Ж.Айтжанова «респондент-05»
	Сұхбат алушы	Т.Кариева
	Сұхбат күні	20 мамыр, 2026
	Өткізілген жері	Абай облысы, Семей қаласы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-005_2026-05-20_Aitzhanova-Zhanat_audio05.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай
6	**Сұхбат коды**	**ZH-SEM-006**

	Тақырыбы	1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің аймақтық сипаты: Жетісу және Абай облыстары куәгерлерінің естеліктері негізінде
	Сұхбат атауы	М.Бекқазинамен Желтоқсан оқиғасы туралы сұхбат
	Сұхбат беруші	М.Бекқазина «респондент-06»
	Сұхбат алушы	З.Мұқатаева
	Сұхбат күні	2 қыркүйек, 2026
	Өткізілген жері	Абай облысы, аягөз ауданы
	Сұхбат тілі	Қазақ
	Қысқаша мазмұны	Респондент 1986 жылғы оқиғаларға қатысты өз естелігін, сол кезеңдегі қоғамдық көңіл күйді және таныстарының көрген қысымын баяндайды
	Аудиофайл атауы	ZH-SEM-006_2026-09-02_Bekkazina-Marina_audio06.
	Жазу құрылғысы	Смартфон
	Келісім	аудио келісім
	Қолжетімділік	Ашық / тек зерттеу үшін /
	Құқық иесі	Респондент пен жоба авторы арасындағы келісімге сай

Түсініктеме: ZH-Желтоқсан, SEM-Семей, TDK-Талдықорған, 001- бірінші сұхбат беруші

Желтоқсан көтерілісіне биыл 40 жыл. Осы уақыт аралығында адамның жадысы жаңылуы мүмкін. Сондықтан деректерді салыстыра отырып, кросс-тексеру (триангуляция) жүргізіліп, қорытындыланды. Басты ұстаным – тарихи шындыққа көз жеткізу үшін құнды.

2-кесте

№	Факт/ оқиға	Ауызша дерек (сұхбат)	Жазбаша дерек (архив)	Заттай / Визуалды дерек (Фото, видео, құжаттар)	Талдау және қорытындылау
1	Наразылықтың басталу себебі	Д.Қонаевты орнынан алып орнына Қазақстанға бейтаныс Г.Колбиннің келуі	КПСС ОК Пленумының 1986ж. 16 желтоқсандағы ақпараттық хабарламасы: Д.Қонаев зейнетке босатылып, Г.Колбин бірінші хатшы болып сайланды. https://www.uralskweek.kz/kz/2025/12/16/36-zhyl-bojy-zhasyryl-an-shyndy-zhelto-san-k-terilisi-turaly-siz-bilmejtin-10-derek/	1986 жылғы 17 желтоқсандағы «Казахстанская правда» газетінің нөмірі. Ю. Беккердің фотосуреті. https://kazpravda.kz/n/dekabr-1986-go-v-pamyati-teh-kto-ego-videl/	Ауызша дерек халықтың ұлттық намысы мен саяси қарсылығын көрсетеді. Ресми жазбаша дерек оны бюрократиялық кадрлық ауыс-түйіс ретінде береді. Шын мәнінде, бірінші хатшыны халықпен санаспай тағайындау наразылыққа түрткі болған.
2	Оқиғаға берілген саяси баға	«Бұл ұлтшылдық емес, конституциялық құқығымызды талап еткен бейбіт шеру»	КПСС ОК-нің 1987 ж. шілдедегі қаулысы («Қазақ ұлтшылдығы» туралы айыптау). КПСС ОК-нің 1990 ж. бұл айыптауды алып тастаған жаңа қаулысы (Яковлева, 1991: 461).	Шерушілердің қолындағы плакаттардың фотолары («Әр халыққа өзінің басшысы», «Жасасын Қазақстан!»). Ю. Беккердің фотосуреті. https://qalam.global/kk/jeltoqsan	КСРО билігі шеруді басып-жаншу үшін «ұлтшылдық» айыбын таққан. Ауызша деректер мен фотоайғақтар шерудің ұлтшылдық емес, демократиялық және бейбіт сипатта болғанын дәлелдейді.

Қазақ елі Тәуелсіздік алғаннан кейін көтеріліске қатысып істі болған жастар ақталып, ел дамуының әр саласында қызмет етуде. Сондықтан бұл естеліктер тек қана бір немесе бірнеше адамның ғана басындағы оқиға емес, Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу тарихындағы жастардың тарихи рөлін, рухани сабақтастығын және отансүйгіштік рухын тәрбиелейтін маңызды тарихи-мемуарлық мұра болып табылады.

Өз территориясында өкіметтік билікті, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес өзі белгілейтін, өзі жүргізетін құқыққа ие болу осы Тәуелсіздіктің арқасында ғана мүмкін болып отыр. Дегенмен халқымыз үшін жаңару мен жаңғырудың бастауы болған «Тәуелсіздік» сөзінің аса қасиетті мәнін тереңірек әрі кеңірек түсіну қажет. Ұлттың рухпен, саяси санамен, шынайы әлеуметтік еркіндікпен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен тікелей тағдырлас, бағыттас, ажырамас тұтастықта болып отырған бұл ұғымның ұлттық мемлекеттілікке апаратын және оны қорғай алатын жолы төте және тура емес екенін қазіргі шындығымыз көрсетіп отыр. Сондай-ақ жаңа қоғамдық институттар пайда болып, нарықтық қатынастар өмірге етене ене бастауымен қатар ғасырлар бойы патшалық Ресейдің отарында және соның саяси жалғасындай болған кеңестік тоталитарлық жүйеде өмір сүрген алып аймақта түбегейлі конституциялық, саяси, демократиялық реформалар да оп-оңай жүзеге асып жатпағанын байқау қиын емес. Бір жағынан жаңа саяси институттар жетіліп, нарықтық қоғамдық қатынастар өмірге еніп жатса, екінші жағынан кеңестік жүйенің болмыстары да оп-оңай орын босатып отырған жоқ. Мұның үстіне бүгінгі ақпараттың құдіретімен кез келген жерге әсер ете алатын, кеңістік пен қашықтықты мойындай қоймайтын жаһандану үдерісінің күшімен де есептеспеуге болмайды. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің мақаласында: «Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз» - деген болатын (Тоқаев, 2021).

Қорытынды. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі – кеңестік тоталитарлық жүйенің идеологиялық қыспағына қарсы бағытталған ұлттық намыс пен саяси ерік-жігердің айқын көрінісі, сондай-ақ Қазақ мемлекеті Тәуелсіздігінің шынайы саяси-рухани іргетасы. Оқиға куәгерлерінің жанды естеліктері мен БАҚ материалдары мен өзге де еңбектерге талдау тоталитарлық биліктің жастарға таңған «бұзақы», «ұлтшыл», «маскүнем» деген жалған айыптауларын жоққа шығарды.

Желтоқсан көтерілісі стихиялы түрде туындағанымен, оның тарихи тамыры тереңде жатыр. Мақалада талданған тарихнамалық деректер Желтоқсанның XIX-XX ғасырдың отаршылдыққа қарсы күрестердің, Алаш қозғалысының және 1920-1930 жылдардағы саяси репрессияларға қарсылықтың заңды жалғасы екенін дәлелдейді.

Зерттеу жұмысындағы ауызша деректер Желтоқсан оқиғасының тек Алматы қаласымен шектелмей, Қазақстанның басқа аймақтарына кең таралып, жалпы халықтық сипат алғанын айғақтайды. Архив деректерінің зерттеушілер үшін толық қолжетімді болмауы оқиға куәгерлерінің мемуарлық естеліктері ресми тарихнамадағы «ақтаңдақтарды» қалпына келтіретін ең басты және эмоционалды-психологиялық шынайылықты жеткізетін құнды дерек көзі болып табылады. Бір қынжылтатыны, арада қырық жыл уақыт өтсе де, ауызша деректі жинау барысында Желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтардың ішінде әлі күнге дейін тарихи шындықты айтудан бас тартқан адамдарды да кездестірдік. Олардың ойынша, «туғандарыммен менің қызметіме кесірі тиіп кетеді» деген түсінік. Кеңестік билік құлап, ел тәуелсіздігін алса да, халық санасында әлі күнге дейін сақталып қалған «кеңестік идеология» сарқыншағы жойылмай, тарихи шындықтың ашылуы ұзаққа созылатындығын аңғаруға болады.

Тұтастай алғанда, Желтоқсан қаһармандарының ерлігі – мемлекетімізді жаңғыртуға жол ашқан тарихи феномен. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев атап өткендей, Тәуелсіздікті қорғау мен оны баянды ету – үздіксіз елдік саясат пен тарихи әділеттілікті танудан басталады. Осы

тұрғыдан алғанда, Желтоқсан көтерілісінің ақиқатын ауызша тарих әдісі арқылы тереңдетіп зерттеу – ұлттық жадты сақтау мен жас ұрпақтың отаншылдық санасын қалыптастырудың басты кепілі.

Sources

Archive of Shakarim University in Semey

Дереккөз

Семей қаласындағы Шәкәрім университеті архиві

References

Aimahan, 2012 – Aimahan Q. Täuelsızdık jeltoqsannan bastalady [Independence begins in December]. Almaty. Qazyğūrt. 2012. 304 b. (In Kaz.)

Azattyq añsağandar. Derektı şyğarmalar jinağy. [December. Decembrist. 1986. Documentary chronicle] Almaty: Jalyn. 2006. 255 b. (In Kaz.)

Äbjanov, 2022 – Abjanov H.M. Qazaqstandağy quğyn-sürgınnıñ jalpy sipaty men erekşelıkterı [General characteristics and features of repression in Kazakhstan] // «HH ğ. bırınşı jartysyndağy Oñtüstık Qazaqstan öñırındegı saiasi quğyn-sürgın: jaña qazaqstandyq qoğam közqarasymen zerdeleu men zertteu» halyqaralyq ğylymi-täjıribelık konf. eñbekter jinağy. Şymkent: Älem. 2022. 312 b. (In Kaz.)

Äbdığaliūly, – Äbdığaliūly B. Jeltoqsan. Dekäbr. 1986.: dokumentälnaia hronika [Zheltoksan. December. 1986.: documentary chronicle] / Sost.: Äbdığaliūly B. Almaty: «Arys», 2021. 872 b. (In Kaz.)

Äbdığaliev, – Äbdığaliev B. Jeltoqsan-86 [December-86] / Qūrast. B. Äbdığaliev pen B. Körpebaiūly. Almaty. 2006. 264 b. (In Kaz.)

Beiısqūlov, 1994 – Beiısqūlov T. Jeltoqsan yzğary [December buzz] / 1986 jylğy oqiğa qaharmandaryna eskertkış. Almaty: Merei, Qazaqstan. 1994. 224 b. (In Kaz.)

Daniar, 1986 – Daniar T. Jizni, prervannye «Metelü» [Lives interrupted by the «Blizzard»]. Alma-Ata. 1986. Dekäbr. Kniga-hronika. – S. 27. (In Russ.)

Donäld, 2002 – Donäld R. (Ritchie, Donald A. Doing oral history / Donald A. Ritchie. — Third edition. 2002. 337 p.) https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780199329342_A23606600/preview 9780199329342_A23606600.pdf (In Eng.)

Jūmadılova, 2013 – Jūmadılova Ş. Naizağai namys: maqalalar [Lightning honor: articles] / Qūrast. Ş. Jūmadılova. Almaty: Toğanai T. 2013. 216 b. (In Kaz.)

İnformant: Abai oblysy, Jarma audany, Jañğyztöbe auylynyñ tūrğyny H.N. Skakovtyñ estelıgı. [Informant: memory of H. N. Skakov, a resident of Zhangiztobe village, Zharminsky district, Abay region] (In Kaz.)

İnformant: Abai oblysy, Kökpektı audany, Tassai auylynyñ tūrğyny S.A. Tūrlybekovtyñ estelıgıc [Informant: memory of S. A. Turlybekov, a resident of the village of Tassay, Kokpektinsky district, Abay region]. (In Kaz.)

İnformant: Ürjar audany, Ürjar auylynyñ tumasy B.M. Qojağulovanyñ estelıgı [Informant: memory of B. M. Qozhagulova, a native of Urdzhar village, Urdzhar district.]. (In Kaz.)

İnformant: Jeltoqsan köterılısıne qatysuşy Jetısulyq B. Baijumaevanyñ estelıgı [Informant: memory of the participant of the December uprising B. Baizhumaeva from Semirechye]. (In Kaz.)

İnformant: Jeltoqsan köterılısıne qatysuşy, Semeilık J. Aitjanovanyñ estelıgı [Informant: memory of the participant of the December uprising, Semipalatinsk resident zh. Aitzhanova]. (In Kaz.)

İnformant: Jeltoqsan köterılısıne qatysuşy, Semeilık J. Aitjanovanyñ otbasy arhivı [Informant: family archive of zh.Aitzhanova from Semey, participant of the December uprising]. (In Kaz.)

İnformant: Jeltoqsan köterılısıne qatysuşy Aiagözdık M. Bekqazinanyñ estelıgı [Informant: memory of the participant of the December uprising Ayagozdik M. Bekkazina]. (In Kaz.)

Kazakbalasi, 1988 – Kazakbalasi S. 17-18 aralik 1986 Kazakistan olaylari Hazirlayan C. Kazakbalasi [December 17-18, 1986 Kazakhstan Events Prepared by C. Kazakbalasi]. 1988. 74 b. (In Turk.)

KPSS OK Plenumynyñ 1986j. 16 jeltoqsandağy aqparattyq habarlamasy: D. Qonaev zeinetke bosatylyp, G. Kolbin bırınşı hatşy bolyp sailandy [Information message of the plenum of the Central Committee of the CPSU dated December 16, 1986: D. Kunaev was released from retirement, and G. Kolbin was elected First Secretary.]. https://www.uralskweek.kz/kz/2025/12/16/36-zhyl-bojy-zhasyryl-an-shyndy-zhelto-san-k-terilisi-turaly-siz-bilmejtin-10-derek/ (qaralğan künı 28 tamyz 2026). (In Kaz.)

Qarasaev, 2006 – Qarasaev Ğ. Almatydağy 1986 jylğy Jeltoqsan oqiğasy jäne Şyğys Qazaqstan (qozğalystyñ 20 jyldyğyna) [December 1986 events in Almaty and East Kazakhstan (to the 20th anniversary of the movement)]. Öskemen, 2006. 126 b. (In Kaz.)

Qoigeldiev, 2024a – Qoigeldiev M. Tarihtyñ küşı – derekte [The power of history – in the data] // Egemen Qazaqstan, 2024. 15 aqpan, 2024. Egemen Qazaqstan. 15 aqpan 2024 j. URL: https://egemen.kz/news/article358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kushi-derekte. (qaralğan kün: 10.07.2026). (In Kaz.)

Qoigeldiev, 2001b – Qoigeldiev M.Q. Jeltoqsan qozğalysy: tarihtağy orny men sabaqtary jönında (1986 j.

Jeltoqsan oqiğasynyñ 15 jyldyğyna) [The December movement: about its place and lessons in history (to the 15th anniversary of the December events of 1986)] // QazŪU Habarşysy. Tarih seriasy. 2001, №4 (23), – 3-10 bb. (In Kaz.)

Qūttybek, 2012 – Qūttybek A. Täuelsızdık jeltoqsannan bastalady [Independence begins in December]. Almaty: Qazyğūrt, 2012. 304 b. (In Kaz.)

MIR ŞAİYR O, danyşpan dünie! Mır Şaiyr [Oh, the world of genius! Mir Resin]. Almaty: Ölke. 2006. Mır Şaiyr - Iñırbaev Myrzağalidiñ laqap aty. 1-kıtap. 351 b. (In Kaz.)

Miheeva, 2008 – Miheeva L.V. K voprosu ispölzovania arhivnyh dokumentov po istorii dekäbrskih sobyti 1986 [On the issue of using archival documents on the history of the December 1986 events] // Keñes saiasatyna qarsylyq: Alaş qozğalysynan Jeltoqsan köterılısıne deiın: Resp. ğylymi-teorialyq konf. mater. (Astana, QR Ūlttyq akademialyq kıtaphanasy. Astana, 2008. 193 b. (In Russ.)

Jūmadılova, 2013 – Jūmadılova Ş. Naizağai namys: maqalalar [Lightning honor: articles] / Qūrast. Ş. Jūmadılova. Almaty: Toğanai T. 2013. 216 b. (In Kaz.)

Ongarbaev, 1999 – Ongarbaev S. Gody repressi nas mnogomu nauchili [The years of repression have taught us a lot.] // Kazahstanskaia pravda, 1999. 6 dekabrä (№290-291). (In Russ.)

Säbitova, 1998 – Säbitova J. Jan jarasy jazylar-au [The soul mate is healed]. Almaty: Qazaqstan. 1998. 128 b. (In Kaz.)

Spanova, 2000 – Spanova R. Bız bıletın jeltoqsan: Estelık ese [December as we know it: a memoir essay]. Almaty: «Jalyn baspasy». 2000. 208 b. (In Kaz.)

Taijıgıt, 2020 – Taijıgıt B. İnstitutty on bırjyldan soñ bıtırıptı [He graduated from the Institute in ten years]. DIDAR gazetı, 2020, №149-150, 16 jeltoqsan. (In Kaz.)

Tölepbergen, 2010 – Tölepbergen B. Jeltoqsan qarlyğaştary [December swallows]. Almaty: KİE lingvoeltanu innovasialyq ortalyğy, 2010. 248 b. (In Kaz.)

Toqaev, 2021 – Toqaev Q.K. Täuelsızdık bärınen qymbat [Independence is more precious than anything]. Egemen Qazaqstan. 5 qañtar, 2021. №2. https://egemen.kz/news/article 260146-tauelsizdik-barinen-qymbat (qaralğan kün: 15 tamyz 2026). (In Kaz.)

Tompson, 2003 – Tompson P. Golos proşlogo: ustnaia istoria [The Voice of the Past: an oral history] / P. Tompson; red. E. İ. Soldatkina. Moskva.: «Ves mir». 2003. 368 s.

Hasanaev, 2001 – Hasanaev M. Jeltoksan. Tainaia hronika peremen [Egg yolk. The Secret Chronicle of Change] // Naş mir. 2001. №11. (In Russ.)

Şahanov, 2011 – Şahanov Ma. Jeltoqsan epopeiasy [December Epic]. Almaty, 2011. 896 b. (In Kaz.)

Şahanov, 2011 – Şahanov Mb. Qonaevpen syrlasu: «Jeltoqsan epopeiasy» atty derektı kıtaptan alynğan bölım [In 1995-1996, the film was released in 1996.]. Almaty: «Jalyn». 2011. 160 b. (In Kaz.)

Şeruşılerdiñ qolyndağy plakattardyñ fotolary («Är halyqqa özınıñ basşysy», «Jasasyn Qazaqstan!»). [In the hands of sherushilerdin were posters with photographs («ör zhangy özin bassy», «Long live Kazakhstan!»).] İu. Bekkerdiñ fotosuretı. https://qalam.global/kk/jeltoqsan (qaralğan künı 28 şılde 2026). (In Kaz.)

İakovlev, 1991 – İakovlev A. Reabilitasia. Politicheskie prosesy 30-50-h godov [Rehabilitation. Political processes of the 30-50s.]. Moskva: Politizdat. 1991. 461 s. (In Russ.)

1986 jylğy 17 jeltoqsandağy «Kazahstanskaia pravda» gazetınıñ nömırı [Issue of the newspaper «Kazakstanskaya Pravda» dated December 17, 1986. Photo by Y. Becker]. İu. Bekkerdiñ fotosuretı. https://kazpravda.kz/n/dekabr-1986-go-v-pamyati-teh-kto-ego-videl/ (qaralğan künı 30 tamyz 2026). (In Kaz.)

Әдебиеттер

Аймахан, 2012 – *Аймахан Қ.* Тәуелсіздік желтоқсаннан басталады. Алматы. Қазығұрт. 2012. 304 б.

Азаттық аңсағандар. Деректі шығармалар жинағы. Алматы: Жалын. 2006. 255 б.

Әбжанов, 2022 – *Абжанов Х.М.* Қазақстандағы қуғын-сүргіннің жалпы сипаты мен ерекшеліктері // «XX ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа қазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. еңбектер жинағы. Шымкент: Әлем. 2022. 312 б.

Әбдіғалиұлы, 2021.– *Әбдіғалиұлы Б.* Желтоқсан. Декабрь. 1986.: документальная хроника/ Сост.: Әбдіғалиұлы Б. Алматы: «Арыс», 872 б.

Әбдіғалиев, 2006. – *Әбдіғалиев Б.* Желтоқсан-86 / Құраст. Б.Әбдіғалиев пен Б.Көрпебайұлы. Алматы. 264 б.

Бейісқұлов, 1994 – *Бейісқұлов Т.* Желтоқсан ызғары / 1986 жылғы оқиға қаһармандарына ескерткіш. Алматы: Мерей, Қазақстан. 1994. 224 б.

Данияр, 1986 – *Данияр Т.* Жизни, прерванные «Метелью». Алма-Ата. 1986. Декабрь. Книга-хроника. – С. 27.

Дональд, 2002 – *Дональд Р.* (Ritchie, Donald A. Doing oral history / Donald A. Ritchie. — Third edition. 2002. 337 p.) https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780199329342_A23606600/preview-9780199329342_A23606600.pdf

Жұмаділова, 2013 – *Жұмаділова Ш.* Найзағай намыс: мақалалар / Құраст. Ш. Жұмаділова. Алматы: Тоғанай Т. 2013. 216 б.

Информант: Абай облысы, Жарма ауданы, Жаңғызтөбе ауылының тұрғыны Х. Н. Скаковтың естелігі.

Информант: Абай облысы, Көкпекті ауданы, Тассай ауылының тұрғыны С.А. Тұрлыбековтың естелігі.

Информант: Абай облысы, Үржар ауданы, Үржар ауылының тумасы Б.М. Қожағуловаңың естелігі.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Жетісулық Б.Байжумаеваның естелігі.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы, Семейлік Ж.Айтжановаңың естелігі.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы, Семейлік Ж.Айтжановаңың отбасы архиві.

Информант: Желтоқсан көтерілісіне қатысушы Аягөздік М.Бекқазинаның естелігі

Kazakbalasi, 1988 – *Kazakbalasi C.* 17-18 aralik 1986 Kazakistan olaylari Hazirlayan C. Kazakbalasi. 1988. 74 б.

КПСС ОК Пленумының 1986ж. 16 желтоқсандағы ақпараттық хабарламасы: Д.Қонаев зейнетке босатылып, Г.Колбин бірінші хатшы болып сайланды. https://www.uralskweek.kz/kz/2025/12/16/36-zhyl-bojy-zhasyryl-an-shyndy-zhelto-san-k-terilisi-turaly-siz-bilmejtin-10-derek/ (қаралған күні 28 тамыз 2026).

Қарасаев, 2006 – *Қарасаев Ғ.* Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы және Шығыс Қазақстан (қозғалыстың 20 жылдығына). Өскемен, 2006. 126 б.

Қойгелдиев, 2024а – *Қойгелдиев М.* Тарихтың күші – деректе // Егемен Қазақстан, 2024. 15 ақпан, 2024. Егемен Қазақстан. 15 ақпан 2024 ж. URL: https://egemen.kz/news/article358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kushi-derekte. (қаралған күн: 10.07.2026)

Қойгелдиев, 2001б – *Қойгелдиев М.Қ.* Желтоқсан қозғалысы: тарихтағы орны мен сабақтары жөнінде (1986 ж. Желтоқсан оқиғасының 15 жылдығына) // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2001, №4 (23), – 3-10 бб.

Құттыбек, 2012 – *Құттыбек А.* Тәуелсіздік желтоқсаннан басталады. Алматы: Қазығұрт, 2012. 304 б.

МІР ШАЙЫР О, данышпан дүние! Мір Шайыр. Алматы: Өлке. 2006. Мір Шайыр - Іңірбаев Мырзағалидің лақап аты. 1-кітап. 351 б.

Михеева, 2008 – *Михеева Л.В.* К вопросу использования архивных документов по истории декабрьских событий 1986 // Кеңес саясатына қарсылық: Алаш қозғалысынан Желтоқсан көтерілісіне дейін: Респ. ғылыми-теориялық конф. матер. (Астана, ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы. Астана, 2008. 193 б.

Онгарбаев, 1999 – *Онгарбаев С.* Годы репрессий нас многому научили // Казахстанская правда, 1999. 6 декабря (№290-291).

Сәбитова, 1998 – *Сәбитова Ж.* Жан жарасы жазылар-ау. Алматы: Қазақстан. 1998. 128 б.

Спанова, 2000 – *Спанова Р.* Біз білетін желтоқсан: Естелік эссе. Алматы: «Жалын баспасы». 2000. 208 б.

Тайжігіт, 2020 – *Тайжігіт Б.* Институтты он біржылдан соң бітіріпті. DIDAR газеті, 2020, №149-150, 16 желтоқсан.

Төлепберген, 2010 – *Төлепберген Б.* Желтоқсан қарлығаштары. Алматы: КИЕ лингвоелтану инновациялық орталығы, 2010. 248 б.

Тоқаев, 2021 – *Тоқаев Қ.К.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат. Егемен Қазақстан. 5 қаңтар, 2021. №2. https://egemen.kz/news/article260146-tauelsizdik-barinen-qymbat (қаралған күн: 15 тамыз 2026).

Томпсон, 2003 – *Томпсон П.* Голос прошлого: устная история / П. Томпсон; ред. Е. И. Солдаткина. Москва.: «Весь мир». 2003. 368 с.

Хасанаев, 2001 – *Хасанаев М.* Желтоксан. Тайная хроника перемен // Наш мир. 2001. №11.

Шаханов, 2011 – *Шаханов Ма.* Желтоқсан эпопеясы. Алматы, 2011. 896 б.

Шаханов, 2011 – *Шаханов Мб.* Қонаевпен сырласу: «Желтоқсан эпопеясы» атты деректі кітаптан алынған бөлім. Алматы: «Жалын». 2011. 160 б.

Шерушілердің қолындағы плакаттардың фотолары («Әр халыққа өзінің басшысы», «Жасасын Қазақстан!»). Ю. Беккердің фотосуреті. https://qalam.global/kk/jeltoqsan (қаралған күні 28 шілде 2026).

1986 жылғы 17 желтоқсандағы «Казахстанская правда» газетінің нөмірі. Ю. Беккердің фотосуреті. https://kazpravda.kz/n/dekabr-1986-go-v-pamyati-teh-kto-ego-videl/ (қаралған күні 30 тамыз 2026).

Яковлев, 1991 – Яковлев А. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Москва: Политиздат. 1991. 461 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1299-1314, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1299-1314

«OTHER CULTS» IN THE GOLDEN HORDE (TOTEMS AMONG TURKO-MONGOL TRIBES IN THE MEDIEVAL PERIOD)

Yernar M. Ushkenov[1]

[1*] Research Institute "Digital Heritage of Eurasia"
(17 Zhetigen St., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
https://orcid.org/0000-0003-2577-1373. E-mail: e81g@mail.ru

© Valihanov IHE, 2026
© Ushkenov Ye. M., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the animal cult in the spiritual tradition of the Turko-Mongol nomads of Eurasia. Despite the long historical dominance of nomads and the high degree of preservation of their customs, their intangible heritage remains insufficiently highlighted. The lack of research in this area reflects not the poverty of nomadic culture, but merely the fragmentation of its contemporary study. *Aims and objectives of the study.* To systematize concepts of totemism as a key element of the spiritual world of steppe peoples. To achieve this goal, tasks are set to study the worldview and ecological potential of the nomadic civilizational order, as well as a scientific analysis of «totemism» as a historical form of human comprehension of nature. *Results*. It was established that the totemism of nomads was not merely a formal ritual cult, but a holistic system of harmonious coexistence between humans and the ecosystem. The reconstructed model of the nomadic worldview demonstrates deep integration of society into the natural environment. *Conclusion.* The archaic cult of totems and the ecological ethics of the nomadic civilizational order retain relevance for modern society. The considered worldview models can serve as a conceptual basis for forming new forms of sustainable development and restoring the balance between man and nature.
Keywords: Turks, Mongols, totem, animal cult, spiritual culture, intangible heritage, ecological ethics, nomadic civilizational order, shamanism, belief
Acknowledgments. The article was prepared within the framework of targeted program financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic "AP23484987 The History of the Islamist, Turkist, and Alash Movements: A Dialogue Between Tradition and the Specifics of National Identity Formation" APN AP23484987.
For citation: Ushkenov Ye. M. «Other Cults» in the Golden Horde (Totems Among Turko-Mongol Tribes in the Medieval Period) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1299–1314. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1299-1314

АЛТЫН ОРДАДАҒЫ «ӨЗГЕ КУЛЬТТЕР» (ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТАЙПАЛАРЫНДАҒЫ ТОТЕМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ)

Ернар Мұратұлы Өшкенов[1]

[1*]«Еуразияның цифрлық мұрасы» зерттеу институты

(010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Жетіген к-сі, 17)
тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0003-2577-1373. E-mail: e81g@mail.ru

© Ш. Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Өшкенов Е. М., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада Еуразия түркі-моңғол көшпелілерінің рухани дәстүріндегі жануарлар культі қарастырылады. Көшпелілердің ұзақ тарихи үстемдігіне және олардың әдет-ғұрыптарының жоғары деңгейде сақталуына қарамастан, олардың материалдық емес мұрасы әлі де жеткілікті түрде баяндалмаған. Бұл саладағы зерттеулердің тапшылығы көшпелі мәдениеттің жұтаңдығын емес, тек оны заманауи зерттеудің фрагменттілігін көрсетеді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері*. Дала халықтарының рухани әлемінің негізгі элементі ретіндегі тотемизм туралы түсініктерді жүйелеу. Қойылған мақсатқа жету үшін көшпелі өркениеттік жүйенің дүниетанымдық және экологиялық әлеуетін зерттеу, сондай-ақ адамның табиғатты ұғынуының тарихи формасы ретіндегі «тотемизмді» ғылыми тұрғыдан талдау міндеттері шешіледі. *Нәтиже*. Көшпелілердің тотемизмі тек формальды ритуалдық культ емес, адам мен экожүйенің үйлесімді қатар өмір сүруінің тұтас жүйесі болғаны анықталды. Көшпелілердің дүниетанымының қайта жаңғыртылған моделі қоғамның табиғи ортаға терең кірігуін көрсетеді. *Қорытынды*. Тотемдердің архаикалық культі мен көшпелі өркениеттік жүйенің экологиялық этикасы қазіргі қоғам үшін өзектілігін сақтайды. Қарастырылған дүниетанымдық модельдер тұрақты дамудың жаңа формаларын қалыптастыру және адам мен табиғат арасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру үшін тұжырымдамалық негіз бола алады.
Түйін сөздер: түркілер, моңғолдар, тотем, жануарлар культі, рухани мәдениет, материалдық емес мұра, экологиялық этика, көшпелі өркениеттік жүйе, шаманизм, наным-сенім
Алғыс білдіру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Исламизм, түрікшілдік және Алаш қозғалыстарының тарихы: дәстүр диалогы және ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері» тақырыбы бойынша ЖРН AP23484987 бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында дайындалды.
Дәйексөз үшін: Өшкенов Е. М. Алтын Ордадағы «өзге культтер» (орта ғасырдағы түркі-моңғол тайпаларындағы тотемдер және олардың маңызы) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1299–1314 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1299-1314

«ИНЫЕ КУЛЬТЫ» В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ (ТОТЕМЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ У ТЮРКСКО-МОНГОЛЬСКИХ ПЛЕМЕН В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД)

Ернар Муратович Ужкенов[1]

[1]Исследовательский институт «Цифровое наследие Евразии»
(17, ул. Жетіген, Астана, 010000, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0003-2577-1373. E-mail: e81g@mail.ru

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2026
© Ужкенов Е.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается культ животных в духовной традиции тюрко-монгольских кочевников Евразии. Несмотря на длительное историческое доминирование номадов и высокую степень сохранности их обычаев, их нематериальное наследие остается недостаточно освещенным. Недостаток исследований в этой области отражает не бедность кочевой культуры, а лишь фрагментарность её современного изучения. *Цели и задачи исследования.* Систематизировать представления о тотемизме как ключевом элементе духовного мира степных народов на примере медальона, обнаруженного на раскопках

городища Актобе. Для достижения поставленной цели решаются задачи по изучению мировоззренческого и экологического потенциала кочевого цивилизационного уклада, а также научного разбора «тотемизма» как исторической формы осмысления человеком природы». *Результат.* Установлено, что тотемизм номадов являлся не просто формальным ритуальным культом, а целостной системой гармоничного сосуществования человека и экосистемы. Реконструированная модель мировосприятия кочевников демонстрирует глубокую интеграцию общества в природную среду. *Заключение.* Архаичный культ тотемов и экологическая этика кочевого цивилизационного уклада сохраняют актуальность для современного общества. Рассмотренные мировоззренческие модели могут послужить концептуальной основой для формирования новых форм устойчивого развития и восстановления баланса между человеком и природой.

Ключевые слова: тюрки, монголы, тотем, культ животных, духовная культура, нематериальное наследие, экологическая этика, кочевой цивилизационный уклад, шаманизм, верование

Благодарность. Статья подготовлена в рамках ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «История движении исламизма, тюркизма и Алаш: диалог традиции и особенности формирования национальной идентичности» ИРН AP23484987.

Для цитирования: Ужкенов Е.М. «Иные культы» в Золотой Орде (тотемы и их значение у тюркско-монгольских племен в средневековый период) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1299–1314. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1299-1314

Введение

Победа современного человека над окружающей средой долгое время приводила к доминированию идей прогресса над самой сутью гуманитарного знания, где технический прорыв превалировал над культурной парадигмой. Долгое господство атеистических воззрений в условиях сугубо научного подхода само по себе служило объективным препятствием для дальнейшего полноценного развития обществ – наследников кочевого строя. Изучение тотемов у кочевников необходимо по ряду причин, охватывающих сферы антропологии, истории, культурологии и социологии. Тотемизм являлся одной из древнейших форм религии и мировоззрения. Изучение тотемов позволяет проникнуть в духовный мир кочевых народов, понять их представления о природе, человеке, роде и вселенной. Тотемы играли ключевую роль в формировании первобытного общества. Они служили символами и эмблемами для социальных групп (кланов, родов), определяли родственные связи и обязанности внутри коллектива, а также способствовали интеграции и сплочению группы. Тотемистические верования включали систему запретов (табу), которые регулировали поведение людей и поддерживали социальный порядок. Изучение этих правил помогает понять нормы и ценности, лежавшие в основе кочевого общества. Пережитки тотемизма сохраняются в традициях, обрядах и быту многих современных народов, в том числе в Центральной Азии. Изучение тотемов помогает отследить историческую преемственность культуры и понять, как формировался культурный стержень нации или этноса. Тотемические образы (часто зооморфные, связанные с животными, имевшими особое значение для выживания кочевников) широко представлены в устном эпосе, письменных источниках, декоративном искусстве, археологических находках. Изучение тотемов помогает расшифровать эту символику и понять ее первоначальный смысл.

Материалы и методы

За основу данного исследования легли результаты археологических работ Средневолжской экспедиции Института археологии АН СССР (1975 г.), Волго-Уральской экспедиции ИА АН СССР в Гурьевской области (1979 г.). Эти раскопки важны с точки зрения сохранности археологических данных, так как уже после начала строительства разного назначения в районе городища Актобе археологический комплекс начал стремительно

разрушаться. Само городище примечательно тем, что длительное время находилось под водой, что способствовало сохранению в целостности материальных предметов.

При изучении истории кочевых тюрко-монгольских народов необходимо учитывать специфику их формирования, особенностей быта и ведения хозяйства. Одним из ключевых моментов понимания истории кочевого строя является взаимозависимость человека и природы в условиях кочевого строя. Животные как яркое выражение природы всегда либо противопоставлялись человеку, либо выступали как его союзники. Это противоречие и легло в основу формирования их культов и нашло соответствие не только в памятниках материальной культуры, но и письменного наследия, а также в мифологии народов, обитавших в Великой Степи. Именно поэтому применение сравнительно-исторического метода является основой настоящего исследования, поскольку позволяет провести сопоставление тотемических систем тюрко-монгольских народов с системами других народов Евразии для выявления общих корней и различий. Междисциплинарный подход позволяет изучать тотемные культы на основе сопоставления письменных источников с археологическими материалами, включая памятники, некрополи и отдельные захоронения. Он также дает возможность исследовать влияние тотемизма на материальную культуру, например, на орнаменты, утварь, одежду. Столь объемное исследование, объединенное общей целью, во многом наиболее полноценно позволяет реконструировать представления кочевников об окружающей среде.

Кроме того, следует учитывать данные, полученные также из материалов этнографических экспедиций, проведенных в разное время, поскольку отдельные элементы быта и мифов во многом отражают представления разных народов о мифах, религиях и сказках общего кочевого наследия.

Обсуждение

Изучение тотемов имеет богатейшую историю, поскольку, несмотря на появление ряда унитарных религий, включение тотемов в историю отдельных народов неразрывно связано с их мифологией, фольклором и символизмом животных, включая и их связь с хозяйством. Исследования сосредоточены на различных аспектах: от священных животных, таких как верблюд, лошадь, бык, овца и коза у бурят, до символов силы и мудрости, таких как волк в казахской культуре, чья модель охоты активно использовалась в организации облавы.

Другим направлением исследований является изучение тотемов как части общей системы верований и суеверий кочевников. Тотемы выступают и в качестве объектов идентификации родовой или племенной принадлежности. Тотемная система могла влиять на социальное устройство, родственные связи и иерархию внутри племен.

Особый пласт для дискуссии представляют сакральные представления и ритуальные практики тюркских и монгольских народов, в которых ключевую роль играет образ собаки. Данные фольклора и этнографии (Радлов, 1870; Бутанаев, 1996) подтверждают дуалистическое происхождение этого животного как проводника, защитника и тотемного предка. В алтайском шаманизме собака выступает важным медиатором между мирами (Потапов, 1991), что находит прямое продолжение в фольклорных сюжетах калмыков и тувинцев (Бурыкин и др., 2019). В традиционном мировоззрении бурят и других монгольских народов образ собаки тесно связан с концептами верности, охраны освоенного пространства (Бадмаев, 2023), а также с институтом сакральных клятв (Миягашева, 2020).

Одним из опорных артефактов для понимания духовной культуры средневековья является медальон, выявленный на городище Актобе, и в целом археологические и нумизматические источники золотоордынского периода дают важные ориентиры для интерпретации материальной культуры региона. В частности, материалы средневекового городища Актобе (Галкин, 1976; Кораблев, 2023) отражают сложную динамику городского развития и характер взаимодействия номадизма с урбанизацией в Улусе Джучи (История татар, 2009). Сюжетно-символический ряд материальных находок перекликается с образцами нумизматики регионов Золотой Орды, где встречается специфическая зооморфная и солярная символика (Петров, Бугарчев, 2016).

В свою очередь, памятники Мангыстау и Устюрта свидетельствуют о непрерывности мемориально-культовых традиций на степных территориях (Ажигали, 2014), а этнографические наблюдения начала XX в. фиксируют особенности быта и мировосприятия местных кочевых групп (Карутц, 2023).

Результаты

Средневековье всегда представлялось как нечто, с одной стороны, темное, а с другой – невероятно красивое и полное романтики, однако как одно, так и другое представление имеют под собой чисто городской фундамент. Вообще город сам по себе является основой для европейского средневековья, а вслед за европейскими историками подобное отношение мигрировало и на страницы исследований наших ученых, как, впрочем, и у всего восточного (азиатского) научного сообщества. Бывшие крепости и столицы, древние города на сегодня представляют собой места оживленного туризма. Сохранившиеся здания, оборонительные сооружения являются яркими примерами достижений людей Средневековья и вызывают чувство законной гордости у населения той или иной страны. Гораздо сложнее обстоят дела у населения степного экорегиона, раскинувшегося от Маньчжурии до Венгрии. Материальная культура кочевников, по мнению многих ученых, должна была воплощать только предметы, присущие сугубо кочевому строю, предметы же, не относящиеся к ней, были причислены к заимствованиям. То самое представление о кочевом строе как непрерывно движущихся стадах и людях, максимально ориентированных на мобильный образ жизни, сформировалось в глубокой древности и продолжает господствовать, по крайней мере, в массовой культуре и сегодня. Полное господство кочевого хозяйства в степях означало отсутствие денежных эквивалентов и, как следствие, господства натурального обмена. Как правило, это приводило к нивелированию роли местной аристократии, а вся торговля ограничивалась местами ставок кочевых правителей. Именно это представление, привычное для европейской истории вопроса появления городов, которые возникали либо на пересечении торговых путей, либо около замков феодалов и т. д., долгое время господствовало и в нашей исторической науке.

Начавшийся процесс переосмысления нашего исторического прошлого на основании новых материалов и источников, вследствие открытия зарубежных архивов и археологических изысканий, помог восстановить многие ранее неизвестные аспекты истории кочевых народов. На сегодня уже можно говорить, что кочевники имели вполне развитое комплексное хозяйство, помогавшее им пережить различные природные или политические кризисы, когда основное хозяйство, животноводство на время приходило в упадок. При этом оторванность кочевого населения от оседло-земледельческой культуры была воздвигнута в абсолют, что совершенно не вяжется с данными источников. Безусловно, различные условия проживания и специфика хозяйства между кочевниками и оседлыми жителями накладывали определенную разницу в менталитете. Недаром жители степей считались воинами по своей природе. Однако следует учитывать, что отдельные оседлые анклавы в, казалось бы, кочевой прерии, были известны с глубокой древности. Еще с сакского периода известны многочисленные поселения, жители которых снабжали своих кочевых сородичей продуктами земледельческой культуры. Дополнительным свидетельством наличия оседлых традиций в кочевой зоне является высокий уровень металлургии, условием развития и функционирования которой непременно должно было быть наличие неких стационарных центров. Зависимость древних металлургов от наличия руды не позволяла им поддерживать мобильный образ жизни своих сородичей.

Эти сведения являются необходимыми для понимания исторических процессов, происходивших на территории Золотой Орды в начале ее образования. По сути, монгольская власть прекрасно понимала значение городов для дальнейшего развития государства и почти всегда отстраивала ранее разрушенные ее воинами города. Отсюда наблюдаются попытки отдельных исследователей найти материальные следы предгородов. Учитывая столичный статус Нижнего Поволжья еще со времен Хазарского каганата и недавние открытия археологов, обнаруживших на золотоордынских городищах следы хазарской культуры, вполне возможно предположить, что первые монгольские властители могли просто следовать

уже сложившимся традициям. Следует отметить предположение известнейшего советского археолога А. Маргулана о существовании на месте Сарайчика раннего кыпчакского поселения либо хорезмской торговой колонии. Такие древние торговые связи так или иначе должны были укрепиться, а в золотоордынский период и усилиться. Богатый торговый ряд предметов составлял отнюдь не главное богатство Великого Шелкового пути, а лишь служил основой для обмена мыслями, идеями и культурным менталитетом. Иногда эти предметы культа ложились на местную основу и продолжали существовать уже в местной среде, воспринимаясь через несколько поколений уже как что-то свое, родное. Подобное не раз наблюдалось в истории, вспомнить хотя бы историю пельменей как блюда, изначально китайского, уже сегодня воспринимаемого как вполне коренного для различных народов Сибири, Центральной Азии и отчасти Европы.

Здесь следует и вспомнить историю покорения европейскими колонизаторами Северной Америки, когда прибывшие лошади стали использоваться местными народами настолько, что современный кинематограф сегодня настолько ассоциирует индейцев с лошадьми, что практически любой вестерн рисует картину массового разведения лошадей коренными индейцами. Антропологи показывают картину восприятия индейцами лошадей как своих, коренных животных, настолько почетных, что они даже вошли в духовную культуру. Так, индейские тотемы лошадей символизируют свободу, личную силу, выносливость и верность. Лошадь (названная индейцами «даром грома») считается духовным проводником, помогающим преодолевать препятствия и идти своим путем. Тотем лошади часто дает мудрость, способность к передвижению и сексуальную энергию. Ее практическая значимость была в использовании в быту и военном деле. Применялись специальные символы на шкуре, например, круги вокруг глаз для улучшения зрения животного. Таким образом, неизвестное ранее животное очень быстро и прочно вошло в пантеон, казалось бы, уже давно освященных животных всего через пару поколений.

Могло ли подобное произойти ранее, в средневековой Евразии? Сам по себе вопрос носит не только теоретический характер, поскольку и сегодня многие народы, находясь на стадии постепенного переосмысления своей истории, заявляют свои права на отдельные элементы материальной либо духовной культуры, что добавляет актуальности подобным исследованиям. Для развернутого ответа следует учесть, что индейцы находились во многом на стадии родовой общины, что вполне соответствует ряду кочевых племен. Кроме того, родовая община как правило подразумевает наличие духов-охранителей, в том числе и из мира животных, характерных для той местности или уклада жизни.

Тотемизм являлся одной из древнейших форм религии и мировоззрения. Изучение тотемов позволяет проникнуть в духовный мир кочевых народов, понять их представления о природе, человеке, роде и вселенной. На сегодня такие термины, как шаманизм и тотемы, почему-то в отечественной истории воспринимаются как пережитки прежних идеологических установок, хотя в той же мировой исторической науке представления о животных-охранителях до сих пор рассматриваются как определенный уровень развития человеческой культуры, а отдельные народы и сегодня сохраняют представления о защите животными-прародителями.

Здесь необходимо отметить, что животные выступали в разных ипостасях. Чаще всего почитались животные, которые входили в класс хищников. Их верховенство в иерархии животного мира делало их воплощением силы и могущества, и часто титулатура верховных правителей включала в себя название тотемов именно хищников. В определенной мере почитались животные, принадлежавшие к ведению хозяйственного уклада кочевников.

Существовал и еще один вид тотемов – фантастических животных, олицетворяющих следствие прямого вмешательства неких потусторонних сил. Однако, как правило, эти тотемы почти всегда имели прямую ассоциацию с теми животными, которые были уже хорошо известны, как, например, прототипом Самрук был скорее всего беркут, а легендарным мифическим лошадям Тулпар прототипами стали быстрые скакуны. Существование тотемов, как правило, становится известным благодаря письменным свидетельствам современников тех лет, сохраненным обрядам и традициями, а также сохранившейся лексике в языке. Очень

редко и благодаря случайно сохранившимся материальным памятникам в виде деревянных идолов или древних изображений. Крайне редки те случаи, когда материальные артефакты дошли до наших времен почти в первозданном виде. Одним из таких артефактов может служить находка на археологических раскопках золотоордынского городища Актобе, чьи развалины находятся в городской черте современного областного центра – Атырау (АИА РАН. Р-1. 7113: 1–2; Р-1. 5668). Оно представляет собой необычное изделие – осколок стеклянного медальона с изображением главной птицы с головой собаки, которую в легендах называют Самрук. Найденная Л. Л. Галкиным реликвия была отлита из стекла темно-чернильного цвета с изображением главной птицы с головой собаки, расправившей крылья на дереве. Впервые данная находка была введена в научный оборот в исследованиях Л. Л. Галкина (Галкин, 1976). Тело фантастической птицы с острыми ушами, закрытым ртом, открытыми глазами было покрыто перьями. А дерево, на котором она сидит, является плодородным. Медальон треугольный, толщина пластины 4 мм, высота – 45 мм, ширина – 25 мм (Галкин, 1976: 252). У отечественного медальона есть и аналог. Такой же осколок стеклянного медальона был обнаружен и в поселении Длинное, расположенном вдоль реки Северный Донец, впадающей в среднее течение реки Дон. Был сделан вывод, что оба медальона были изготовлены в городе Актобе-Лаэти. Оба города относятся к эпохе Золотой Орды, а сам медальон мог быть распространен по караванным путям.

Рис.1 Реконструкция найденного медальона на городище Актобе (выполнено краеведом А. А. Кораблевым на основе сохранившихся рисунков)
(Fig. 1. Reconstruction of the found medallion at the Aktobe settlement site (carried out by local historian A. A. Korablev based on the surviving drawings))

Медальон с изображением фантастической птицы с головой собаки представляет собой интереснейший объект для исследования культурных процессов, которые складывались на всем протяжении Великого Шелкового пути. Настолько редкое изображение ставит перед нами ряд вопросов, первым из которых является распространение культа собаки среди кочевых племен Золотой Орды. Хорошо известно, что собака играла одну из самых главных защитников, в том числе, и от невидимых опасностей у монгольских народов, где собака

однозначно положительный герой (Бадмаев, 2023: 33) и, более того, может нести в себе способность к перевоплощению (Бадмаев, 2023: 34). Собака считалась благословенной духами и богами (Миягашева, 2020). Особое отношение к собакам есть и у калмыков (Алексей и др., 2019). В целом, можно отметить, что у монгольских народов собака играла гораздо большее значение, чем у тюрков. В первую очередь это было связано с тем, что тюрки в основной своей массе достаточно быстро перешли в ислам, усвоив, таким образом, и отношение к собакам как к «нечистому» животному, но сохранив их значимость в быту и в эпосе. Несмотря на низкий статус собаки в тюркской культуре, именно ней есть подсказка для отгадки истории появления медальона с городища Актобе. Среди птиц, имеющих фантастическое происхождение, особое место занимает Кумай. Ее реальный прототип, гималайский гриф, обитающий в Казахстане, в мифологии ассоциируется с птицей счастья Хумай (Хумо), способной приносить тенью царскую власть, а в легендах — опекающей щенков борзой тазы. Чаще всего в иранской и тюркской мифологической среде она олицетворяет счастье и удачу. Согласно легенде, если на человека падет тень этой птицы, он может стать царем. Ее имя довольно часто ассоциируют с именем божества Умай, традиционной покровительницы женщин, матерей и земли. Согласно сказкам, Кумай откладывает 12 яиц, которые съедает змея, а она плачет, вызывая тем самым дождь. Связь же ее с собакой раскрывается в преданиях тем, что из яиц потом вылупляются необычайно быстрые щенки кумай-тазы. По легендам, тот счастливчик, который первым найдет этого щенка в гнезде, обретает лучшего помощника, способного в одиночку одолеть волка. Высокая значимость Кумай и ее щенков подчеркивается и тем, что они входят в число священных сокровищ кочевника. Возможно ли, что этот медальон отразил эту древнюю легенду? В первую очередь, при изучении исследователи должны опираться на регион обнаружения, где вышеупомянутые медальоны были найдены в одном и том же историко-культурном пространстве, а именно на территории Золотой Орды. Хронологически эти находки также совпадают, а место произведения медальона/медальонов автор находки локализует на городище Актобе.

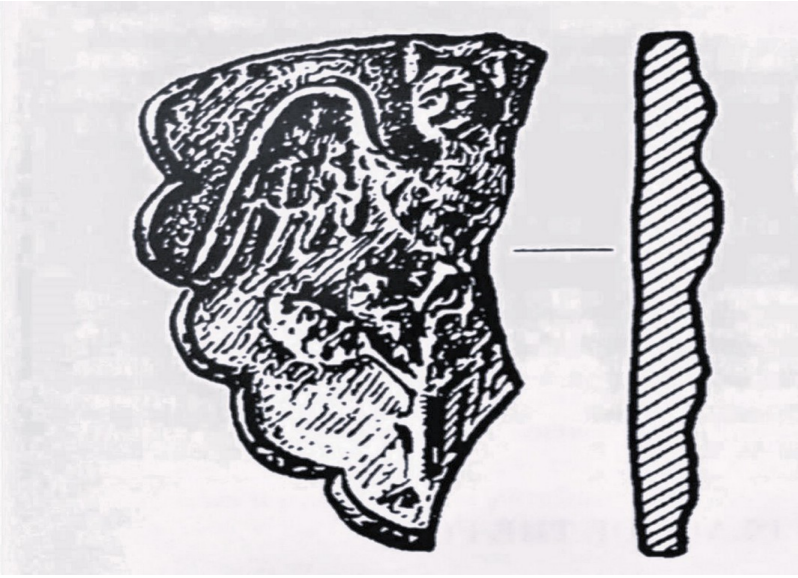

Рис. 2 Графика «Схема стеклянного медальона с поселения Ак-Тобе». XIV в. Городища Актобе-Лаэти, Казахстан

(Fig. 2. Graph “Diagram of a glass medallion from the Ak-Tobe settlement.” 14th century. Aktobe-Laeti settlement, Kazakhstan.)

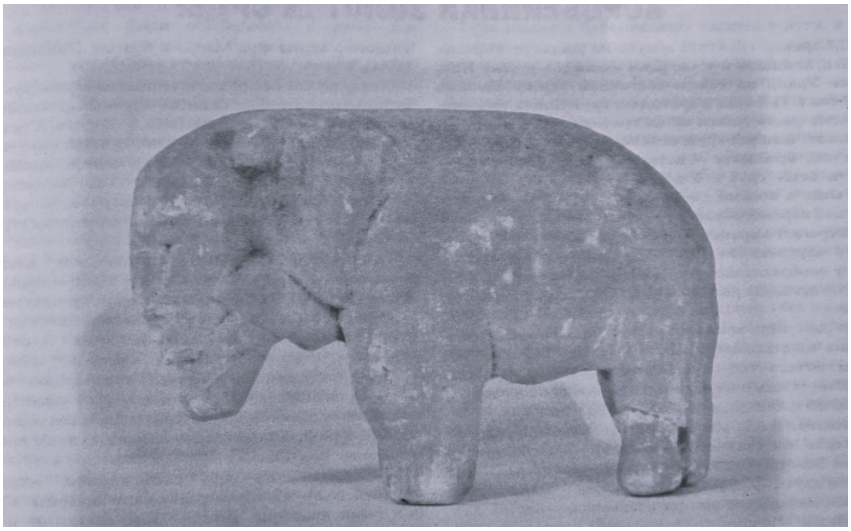

Рис. 3 Фото «Изделие из гипса в виде слоненка». Городища Актобе-Лаэти, Казахстан
(Fig. 3. Photo “A gypsum product in the shape of an elephant cub.” The Aktobe-Laeti settlement, Kazakhstan)

Данный медальон мог служить своего рода защитой от мира злых духов, а изображение относилось не столько к мифологии, сколько являлось отражением животных из мира защитников, то есть отражением тотемов.

На международной научной конференции, которая прошла в Институте Истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова на тему «Взаимодействие урбанизации и номадизма в Золотой Орде и его историко-культурное значение», прозвучал доклад председателя ОО «Русское этнокультурное объединение «Былина» Атырауской области А. А. Кораблева. В своей речи он подробно изложил степень и важность находок на территории городища Актобе. Он связал уникальные находки с определением этнического состава населения местности. «К загадкам Актобе-Лаэти можно отнести гипсового слонёнка, найденного в 2000-х гг. Животное абсолютно нетипичное для степей Казахстана, могли завезти купцы из Индии, либо изготовить мастер, который бывал в тех местах, где слоны водятся. Материал изготовления – гипс, очень распространён в нашей местности и редкостью не является. Находка может говорить о том, кто мог населять древний город. Частично пролить свет на этнический состав жителей городища могли бы знаки, которые оставляли ремесленники на своих изделиях» (Кораблев, 2023: 50).

В силу консервативности самого кочевого строя тотемы надолго оставались без изменения, а у большинства кочевых народов знание или почитание «своего тотема» оставалось вплоть до начала процесса седентаризации. В большинстве случаев, в качестве почитания выступало несколько животных, в том числе и мифологических, что было связано с их обожествлением, или же они были заимствованы у соседних народов. Здесь необходимо отметить, что животные выступали в разных ипостасях. Чаще всего почитались животные, которые входили в класс хищников. Их верховенство в иерархии животного мира делало их воплощением силы и могущества, и часто титулатура верховных правителей включала в себя название тотемов именно хищников. В определенной мере почитались животные, принадлежавшие к ведению хозяйственного уклада кочевников. Так, верблюд выступал символом физической силы и спокойной мощи, однако в силу особенностей их созревания, существовал и специальный термин – бура (бора). Лошадь, выращенная специально для ведения боевых действий, во многих эпосах составляла один из специальных компонентов батыра, его верного друга и соратника, зачастую наравне с героем участвующего в битве с врагами. Интересно и то, что, в отличие от друзей главного героя, боевой конь никогда не представлялся в качестве негативного персонажа. Если даже друг зачастую в силу

обстоятельств и характера мог не оказать помощь главному герою, то боевой конь всегда был в строю.

Баран, как общеизвестно, составлял практически повседневную еду кочевников. Несмотря на все свое значение, баран, как правило, был только жертвенным животным и практически никак не был представлен в народных эпосах и сказках. Однако на территории Западного Казахстана в культово-погребальном зодчестве местных казахов встречаются памятники, олицетворявшие барана, и зачастую надгробия стилизованы под их характерную внешность. Известный историк С. И. Ажигали предполагает, что эта традиция была заимствована у соседей, а позже уже возродилась у местных казахов, как элемент декорации культово-погребальных сооружений (Ажигали, 2014).

Иначе представлены хищники, многочисленные упоминания о которых широко отражены в титулатуре элиты, а также в эпосах и сказаниях. Главную роль занимает волк, поскольку, будучи степным хищником, был издавна знаком кочевникам как главный враг человека и его богатств в виде скота. Волк настолько прочно стал составной частью кочевой культуры, что был выдвинут на роль прародителя тюрков. Это хорошо знакомая легенда отражена и у других народов, что не может не говорить о четкой и точной взаимосвязи всего кочевого массива евразийского континента. Культ волка занимает центральное место в мифологии и тотемизме как у тюркских, так и у монгольских народов, символизируя их силу, свободу и воинский дух. Для обеих групп волк является священным прародителем и проводником, посланным Небом (Тенгри). Согласно одной из главных легенд, прародительницей тюрков была волчица по имени Асена (или Ашина). Она спасла осиротевшего мальчика, последнего выжившего из своего рода, который затем стал отцом десяти мальчиков, дав начало роду Ашина, правящей династии древних тюрков.

Эта легенда подчеркивает тему спасения, возрождения из пепла и божественного покровительства. Синий волк (Кёк-бори) был одним из важнейших символов для тюркских народов. Синий цвет указывает на небесное происхождение волка, посланного верховным божеством Тенгри. Сам волк был еще и символом власти и войны, а изображение волчьей головы украшало знамёна и штандарты тюркских правителей, подчеркивая их боевой дух и непобедимость. В шаманской практике отдельные элементы волка активно использовались в качестве защиты и удачи, где, например, зубы и когти волка служили мощными амулетами, защищающими от злых сил. Иногда волчьи головы выставляли перед стойбищами для защиты скота.

В мифологии волк мог указывать тюркам путь, прокладывая маршруты для переселений или военных походов. Согласно некоторым верованиям, волк может принимать облик мудрого старца или святого, чтобы направлять народ в трудные времена.

Тотем волка у монгольских народов не носил принципиального отличия. Так, в легенде о прародителе Бортэ-Чино, согласно «Сокровенному сказанию монголов», легендарным предком всех монголов был сивый волк по имени Бортэ-Чино («Бортэ» — сивый, «Чино»/«Шоно» — волк), который родился по воле Небес. Его супругой была прекрасная лань Гоа-Марал. Их союз символизирует гармонию между небом (волк) и землёй (лань). Увидеть волка в степи считается хорошим предзнаменованием, приносящим удачу и жизненную энергию («хийморь»). Монголы верили, что волки являются животными неба и молятся Тенгри своим воем. Кроме того, волки считаются посланниками небес и носителями духа предков. В некоторых традициях существовал обычай оставлять тела умерших волкам, чтобы их души могли подняться на небо. Однако, несмотря на сакральное значение, волки также воспринимаются как враги, нападающие на скот. Это противоречивое отношение отражает сложность взаимодействия человека с дикой природой.

Для обеих культур, как тюркской, так и монгольской, волк является сакральным прародителем, что отражено в мифах о происхождении. В обеих культурах образ волка тесно связан с небом, которое у тюрков и монголов обозначается синим цветом («кёк-бори», «Бортэ-Чино»). Также в обеих культурах можно наблюдать разделение между сакральным и повседневным, где существует двойственное отношение: уважение к волку как к

божественному предку и, в то же время, восприятие его как врага для скота. Наличие волка на знаменах древних тюрков, а также постоянное сравнение тюрков с волками подчеркивается и китайскими источниками. Это родство не могло быть случайным, и, как можно предположить, именно волк был центральным персонажем тюркской идеологии. Волчица, ставшая известной прародительницей тюркского народа, также подчеркивает сакральный характер волка, и эта легенда роднит гуннов с тюрками, подчеркивая тем самым родство культур. Этот факт вовсе не означает наличие прямой родственной связи, а скорее отображает некое единое центральноазиатское родство. Волк не только был олицетворением силы и мощи, многие источники подчеркивают прямое заимствование кочевниками повадок волка, использование его тактики.

Вечным противником против мощи волка была мобильность, олицетворением которой являлся конь, неразлучный спутник тюркского воина и центральный элемент кочевой военной культуры. В надписях упоминаются конные походы, военная доблесть и мастерство наездников. В произведениях древних тюрков конь утверждал героическую концепцию человека. Каменный конь на могилах символизировал героизм и доблесть своего владельца, ушедшего в иной мир. Обычай погребения с конём широко практиковался у древних тюрков. В надписи Кюль-тегина, в которой говорится о его последнем пути, конь является его спутником в загробный мир. Кроме того, конь зачастую был и проводником в другой мир, и мог представлять собой жертвенную фигуру: при захоронении кагана и его приближенных коня могли убивать и хоронить вместе с хозяином или ставить на могиле его чучело (балбалы), чтобы он мог сопровождать душу воина. Таким образом, из всех видов домашнего скота только лошадь была наделена чудесными свойствами в сказках и мифах. Ее сакрализация была результатом не только ее роли в кочевом хозяйстве, но и, по-видимому, именно приручение лошади сделало возможным само существование кочевого хозяйства.

Почитание лошади хорошо прослеживается по результатам археологических изысканий, когда древнейшие кочевники наделили лошадь статусом жертвенного животного, причем в эпоху бронзового века именно останки лошадей составляли значительную долю погребальных комплексов. Волшебный конь вообще присутствовал практически во всех эпосах, где его волшебные качества также сравнивались с другими представителями животного мира: «быстрее птицы», «копыта бесшумнее мыши/тигра» и т. д.

Не менее важным и могущественным тотемом был, конечно, главный хищник центральноазиатских гор – снежный барс (ирбис). Прямые упоминания о барсе в сохранившихся Орхоно-Енисейских надписях встречаются значительно реже, чем о волке. Однако это не означает, что барс не имел значения для древних тюрков. Скорее, его символика могла быть более локализованной или менее часто встречающейся в официальных текстах. Барс или иначе ирбис, является грациозным, но свирепым хищником, что ассоциируется с силой и воинской доблестью. В некоторых тюркских и монгольских традициях барс считается представителем высших небесных сил на Земле, а также тотемным предком и хранителем рода. Изображения барса, наряду с другими животными, часто встречаются в произведениях искусства так называемого «звериного стиля», который был широко распространён у кочевых народов Центральной Азии. Крылатый снежный барс также встречается в наскальных рисунках древних людей, живших в районе Алтае-Саянской горной системы. В эпосе «Манас» родовая кыргызская знать Беги вела свою родословную от мифических предков барсов, что свидетельствует о его значимости как тотема. Важно отметить, что роль барса в древнетюркской письменной культуре, вероятно, была не менее значима, чем волка, особенно в контексте изобразительного искусства и мифологических представлений. С течением времени барс утвердился как национальный символ у многих тюркских народов, олицетворяя такие качества, как мощь, благородство и величие.

Помимо этих, несомненно, важных фигур в мифологическом восприятии мира кочевниками, шаманы (кам'ы) использовали образы и части других животных (медведя, оленя, птиц) как духов-помощников в своих ритуалах. Эти животные помогали шаману перемещаться между мирами. Главный из них – медведь – во многом отражал символ духа

леса. Орёл/Беркут считался символом бога Ульгена, отражая его мощь и силу, а культ оленя в древнетюркской мифологии служил посредником между миром богов и людей. Он провожал души умерших в загробный мир Учмаг (аналог рая).

Помимо естественных спутников древних кочевников, поистине центральное место в мировоззрении тюрко-монгольских кочевников занимали и мифологические животные, например дракон или птица Умай. Дракон, столь хорошо знакомый читателю по многочисленным источникам, был самым грозным среди всех существ, от воли которого зачастую зависели судьбы народов. Так, например в китайской мифологии дракон зачастую нес ответственность за наводнения и землетрясения, символизируя тем самым силу природной стихии. Есть мнения, что сам облик дракона пришел в китайскую культуру извне, где движения, миграции или военное построение кочевников напоминали крестьянам извивания большой змеи/дракона. На памятниках в комплексе Кюль-тегина и Бильге-кагана встречаются изображения витого дракона и горного козла, которые были эмблемой тюркских каганов. Дракон был изображен и на престоле казахских ханов, о чем упоминают персидские источники, что не только говорит о долголетии символа дракона у кочевников, но и о прямом наследовании тюрко-монгольскими кочевниками элементов некоторых традиций и символов. Змей-дракон встречается в искусстве Золотой Орды. Одним из примеров его изображения являются поясные накладки XIII — начала XIV века (История татар, 2009: 192–193). Монголы, открыв путь мировому глобализму, способствовали распространению образа дракона в постордынских государствах. Серебряные монеты в виде змеи или дракона были у Булгарского монетного двора при хане Менгу Темуре. Также кратковременно при Тохты в 1290-х гг. (Петров, Бугарчев, 2016: 157).

Самым известным мифологическим существом в тюркской мифологии была птица Умай, столь часто упоминаемая в источниках. Упоминания богини Умай (и ассоциируемой с ней птицы Хумай) встречаются в различных древних и средневековых источниках, преимущественно тюркского происхождения. Одним из главных источников являются Орхоно-Енисейские надписи (VII–VIII вв. н. э.). Имя богини Умай встречается в текстах на каменных стелах, в частности, в надписи в честь Куль-тегина. В эпитафии есть фраза, которая интерпретируется как: «*Жена кагана, [рожденная] благодаря Умай, стала матерью...*» или нечто подобное, что подчеркивает ее роль в даровании детей и покровительстве правящей семье. В этом ключевом памятнике древнетюркской письменности имя Умай упоминается как «богиня-покровительница». Академик В. В. Радлов перевел это слово именно так, подтверждая ее высокий статус в пантеоне древних тюрков (Радлов, 1870). Текст надписи содержит фразу, которая в переводе звучит примерно, как: *«Благодаря богине Умай, мой отец-каган достиг величия»*.

Умай неоднократно упоминается и в другом, не менее известном источнике «Диван лугат ат-турк» (Словарь тюркских наречий) Махмуда Кашгари (XI в.). В этом фундаментальном труде, являющемся ценнейшим источником по тюркской культуре и языку того времени, Кашгари упоминает Умай. Он описывает ее как божество, связанное с женским началом и материнством. Также в словаре могут встречаться упоминания, связанные с птицей Хумай (Хумо), которая считалась символом удачи и царской власти.

Умай встречается и в различных эпосах и преданиях, например, в «Огуз-наме». В эпических сказаниях о легендарном прародителе тюрков Огуз-хане также присутствуют мифологические мотивы, связанные с небесными покровителями. Хотя прямые и явные упоминания «птицы Умай» как конкретного персонажа могут варьироваться в разных версиях, общая мифологическая основа и верования в небесных покровителей там отражены.

В этих источниках Умай предстает как могущественное и доброе божество, тесно связанное с небесной сферой и защитой людей, особенно детей, что подтверждает ее центральное место в древнетюркском пантеоне. Образ птицы Хумай (Һомай ҡош), символа счастья и покровительницы, широко представлен в тюркском и башкирском народном эпосе, в частности, в таких произведениях, как «Урал-батыр» и «Акбузат». В этих эпосах Хумай может выступать как дева-птица, которая дарит героям волшебных коней и мечи, или как

прародительница лебедей. Многочисленные этнографические исследования, особенно касающиеся народов Южной Сибири (хакасов, алтайцев, тувинцев) и других тюркских групп, собранные такими учеными, как Л. П. Потапов и В. Я. Бутанаев, содержат детальные описания обрядов и верований, связанных с Умай-эне (Матерью Умай). В этих записях она предстает как активное божество, помогающее при родах, защищающее колыбели младенцев и связанное с образом водоплавающей птицы (утки или лебедя).

Помимо основных видов тотемов, которые служили олицетворением того или иного природного характера, важным культом, объединяющим некоторые функции других тотемов, были и змеи. Олицетворения драконов, их более «земная» ипостась, змеи находили свое применение и в практических сферах, как, например, в медицине. Известно, что уже ряд кочевых народов Великой Степи использовали змею в медицинских целях. Казахи змей варили и ели или прикладывали их к ранам (Карутц, 2023: 141).

Таким образом, образы животных в древнетюркских письменных надписях были не просто описательными элементами, а носителями глубокого символического смысла, связанного с военной доблестью, ритуальными практиками, мифологическим мировоззрением и представлениями о загробном мире.

Значение тотемов у кочевников тюрко-монгольского кочевого ареала подчеркивается и в сказках. В тюркских сказках и фольклоре тотемы играют ключевую роль, выступая в качестве предков, покровителей и мистических проводников. Образы тотемных животных глубоко укоренились в мифологическом сознании и передаются через устные предания, легенды и сказки из поколения в поколение. Самым распространенным и значимым тотемом, конечно же, являлся волк. В многочисленных легендах и сказках волчица является прародительницей или спасительницей тюркского народа. Она символизирует свободу, отвагу, силу и преданность роду. Образ Небесного волка является священным для всех тюрков, а в сказках герои часто обладают «волчьим духом» или получают помощь от мистического волка в трудную минуту.

Эти тотемные образы в сказках тюркских народов не просто персонажи, а носители глубокого культурного и мифологического смысла, отражающие мировоззрение кочевников и их тесную связь с природой.

Таким образом, хотя прямое упоминание слова «тотем» в древнетюркских текстах отсутствует, образы животных в контексте мифологии, ритуалов и военных походов, отражённые в Орхоно-Енисейских надписях и «Ирк Битиг», являются убедительными доказательствами существования тотемических верований. Убедительным примером значения животных в мифологическом восприятии тюрко-монгольских кочевников являются имена правителей, хотя к периоду Золотой Орды постепенно терявших свое былое сакральное значение. Так, например, Ирбис-Ышбара, каган Западно-тюркского каганата, был так назван в честь барса. В честь этого хищника был назван и Барсбек-каган, правитель Кыргызского каганата. Интересно, что одно из самых популярных имен среди правителей тюркских государств было Арслан-каган, в честь льва, грозного хищника.

Заключение

Культы животных появились не случайно, а как одна из попыток древних людей лучше понять окружающий мир. Свойства и характер животных довольно легко переносились на людей и наоборот, когда многие животные очеловечивались и входили в пантеон мифических существ и животных. Тюркское, а позднее и другие общества средневековых кочевников уже стояли на высокой ступени степени развития человеческого общества, что обусловило отсутствие табу на убийство отдельных видов животных, хотя они и продолжали почитаться в повседневной кочевой среде. Этот парадокс сформировался в результате сложных отношений, и, хотя многие из хищников в повседневной жизни были признаны вредителями, тем не менее вошедшие в фольклор, они надолго оказались связаны с духовной культурой кочевников с ее крайней формой зависимости от природных катаклизмов. В свою очередь, эти животные сами стали символом своей природной сущности и примерами того, что роднит и объединяет жизнь кочевника с окружающим его миром.

На сегодня тотемы потеряли свое былое ритуальное значение, но их образ через эпосы и сказки так или иначе сохранился в мировоззрении потомков народов Евразии и продолжает бытовать на уровне поговорок и пословиц, что говорит о глубокой связи кочевников с природой на ментальном уровне. Их исследование способствует улучшению понимания духовной культуры кочевников древности и средневековья. Этот фактор остается одним из главных для понимания многих этнографических явлений, примет или процессов у наследников кочевой культуры, в том числе и казахов.

Тотемы отражают не только определенный исторический этап в жизни континента, но и отражают все духовное наследие шаманизма, тенгрианства, ислама и других мировых религий, бытовавших в разное время на территории кочевого ареала Великой Степи.

Источник

АИА РАН – Архив Института археологии Российской Академии наук (г. Москва)

Source

AIA RAS – Archive of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow)

References

Azhigali, 2014 – *Azhigali S. E.* Pamyatniki Mankystau i Ustyurta: kniga-al'bom [Monuments of Mangystau and Ustyurt: book-album]. Almaty: Oner, 2014. — 504 p.

Badmaev, 2023 – *Badmaev A. A*. Obraz sobaki v traditsionnom mirovozzrenii i rituale buryat [The image of a dog in the traditional worldview and ritual of the Buryats]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kul'turologiya i iskusstvovedenie [Tomsk State University Journal of Cultural Studies and Art History]. 2023. № 49. P. 30–43.

Burykin i dr., 2019 – *Burykin A. A., Boldyreva I. M., Muzraeva D. N.* Sobaka v kalmytskom i tuvinskom fol'klore [Dog in Kalmyk and Tuvan folklore]. Novye issledovaniya Tuvy [The New Research of Tuva]. 2019. № 4. P. 119–132.

Butanaev, 1996 – *Butanaev V. Ya.* Traditsionnaya kul'tura i byt khakasov: posobie dlya uchiteley [Traditional culture and life of the Khakass: a handbook for teachers]. Abakan: Khakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1996. 224 p.

Galkin, 1976 – *Galkin L. L*. Skhema steklyannogo medal'ona s poseleniya Ak-Tobe. XIV v. [Diagram of a glass medallion from the settlement of Ak-Tobe. 14th century]. Sovetskaya arkheologiya [Soviet Archaeology]. 1976. № 4. P. 253.

Istoriya tatar, 2009 – Istoriya tatar s drevneyshikh vremen: v 7 t. [History of the Tatars since ancient times: in 7 vols.]. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. T. III: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) [Vol. III: Ulus of Jochi (Golden Horde)]. 1056 p.

Karutts, 2023 – *Karutts R.* Sredi kazakhov i turkmen [Among the Kazakhs and Turkmen]. Almaty: Amalbooks, 2023. 228 p.

Korablev, 2023 – *Korablev A. A.* Analiz material'noy kul'tury zolotoordynskogo gorodishcha Aktobe: problemy i perspektivy [Analysis of the material culture of the Golden Horde settlement of Aktobe: problems and prospects]. Vzaimodeystvie urbanizatsii i nomadizma v Zolotoy Orde i ego istoriko-kul'turnoe znachenie : sb. mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. [Interaction of urbanization and nomadism in the Golden Horde and its historical and cultural significance: proceedings of the international scientific and practical conference]. Almaty, 2023. P. 50.

Miyagasheva, 2020 — *Miyagasheva S. B*. Sobaka v ritualakh klyatvoprinosheniya mongol'skikh narodov [Dog in the oath-taking rituals of the Mongolian peoples]. Vestnik Buryatskogo nauchnogo tsentra SO RAN [Bulletin of the Buryat Scientific Center of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences]. 2020. № 4 (40). P. 232–234.

Petrov, Bugarchev, 2016 — *Petrov P. N., Bugarchev A. I.* O bulgarskom dirkheme s izobrazheniem zmeya [On a Bulgar dirham depicting a snake]. Nasledie Zolotoy Ordy v gosudarstvennosti i kul'turnykh traditsiyakh narodov Evrazii: materialy XIII Faizkhanovskikh chteniy [The heritage of the Golden Horde in the statehood and cultural traditions of the peoples of Eurasia: proceedings of the XIII Faizkhanov Readings]. Moskva–Nizhniy Novgorod: «Medina», 2016. P. 157–162.

Potapov, 1991 – *Potapov L. P.* Altayskiy shamanizm [Altai shamanism]. Leningrad: «Nauka». Leningr. otd-nie, 1991. 320 p.

Radlov, 1870 — *Radlov V. V.* Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen, zhivushchikh v Yuzhnoy Sibiri i Dzungarii: v 10 t. [Samples of folk literature of Turkic tribes living in Southern Siberia and Dzungaria: in 10 vols.]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1870. 800 p.

Литература

Ажигали, 2014 – *Ажигали С. Е.* Памятники Манкыстау и Устюрта: книга-альбом. Алматы: Өнер, 2014. 504 с.

Бадмаев, 2023 – *Бадмаев А. А.* Образ собаки в традиционном мировоззрении и ритуале бурят // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2023. № 49. С. 30–43.

Бурыкин и др., 2019 – *Бурыкин А. А., Болдырева И. М., Музраева Д. Н.* Собака в калмыцком и тувинском фольклоре // Новые исследования Тувы. 2019. № 4. С. 119–132.

Бутанаев, 1996 – *Бутанаев В. Я*. Традиционная культура и быт хакасов : пособие для учителей. — Абакан: Хакасское книжное издательство, 1996. – 224 с.

Галкин, 1976 – *Галкин Л. Л.* Схема стеклянного медальона с поселения Ак-Тобе. XIV в. // Советская археология. 1976. № 4. С. 253.

История татар, 2009 – История татар с древнейших времен: в 7 т. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. Т. III: Улус Джучи (Золотая Орда). 1056 с.

Карутц, 2023 – *Карутц Р.* Среди казахов и туркмен. Алматы: Amalbooks, 2023. 228 с.

Кораблев, 2023 – Кораблев А. А. Анализ материальной культуры золотоордынского городища Актобе: проблемы и перспективы // Взаимодействие урбанизации и номадизма в Золотой Орде и его историко-культурное значение: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. Алматы, 2023. С. 50.

Миягашева, 2020 – *Миягашева С. Б.* Собака в ритуалах клятвоприношения монгольских народов // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2020. № 4 (40). С. 232–234.

Петров, Бугарчев, 2016 — *Петров П. Н., Бугарчев А. И.* О булгарском дирхеме с изображением змея // Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: материалы XIII Фаизхановских чтений (Санкт-Петербург, 4–6 мая 2016 г.). М.–Нижний Новгород: «Медина», 2016. С. 157–162.

Потапов, 1991 – *Потапов Л. П.* Алтайский шаманизм / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Л.: «Наука» Ленинградское отделение, 1991. 320 с.

Радлов, 1870 – *Радлов В. В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарии: в 10 т. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1870. 800 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1315-1325, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1315-1325

NOGAI AND THE POLITICAL HISTORY OF THE JOCHID ULUS

Dinara Kaisarovna Suleimenova [1*] Otkirbay Mıltıqbayuli Agatay [2]

[1]Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi
(15 B Pushkin Str., Astana, 010008, Republic of Kazakhstan)
PhD Student, Researcher
https://orcid.org/0009-0004-6344-1222. E-mail: Suleimenova911@gmail.com
*Corresponding author.

[2]National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
(54 Tauelsizdik Ave., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
PhD, Senior Research Fellow
https://orcid.org/0000-0002-8840-010X E-mail: *agatayotkirbay@gmail.com*

©Valikhanov IHE, 2026
©Suleimenova D., Agatay O., 2026

Abstract. *Introduction.* Nogai’s military command, authority in the Lower Danube region, and participation in Tokhta’s accession have led scholars to describe him as an independent ruler or a ‘khanmaker.’ These interpretations sometimes combine events from different decades and overlook changes in his relations with successive khans. *Goals and objectives.* This article examines Nogai’s role in the political history of the Ulus of Jochi from the early 1260s to the early fourteenth century. It traces the formation of his regional authority, reassesses his participation in the coup of 1291, and considers the causes of his conflict with Tokhta and defeat. The analysis compares accounts by Rashid al-Din, Baybars al-Mansuri, and al-Nuwayri in published Russian translations, distinguishing their explanations of events and the motives they attribute to participants. *Materials and methods*. This study utilizes texts from medieval manuscripts in Russian translation. The works are examined using comparative analysis. *Results*. Four phases are identified: military service under Berke in the Caucasus; the establishment of a territorial base on the Lower Danube; cooperation with Tokhta after 1291; and their subsequent war. Nogai’s decisive intervention in 1291 does not establish that he controlled earlier successions. His alliance with Tokhta enabled him to influence the khan’s decisions, but their positions remained unequal. Nogai’s initial military victory did not secure lasting support. Disputes over the advancement of his sons weakened relations with commanders who expected rewards, while defections increased Tokhta’s military strength.
Conclusion. Nogai extended Jochid influence in the Balkans and used regional resources to intervene in the struggle for supreme power. His ancestry and military strength made him a possible contender for the throne, but the sources examined do not establish a clear attempt to take it. His defeat and the subsequent disputes among his heirs show that authority depended on continued support from princes and commanders. Neither military success nor dynastic descent alone ensured that his position could be preserved and transmitted to the next generation.
Keywords: Nogai; Ulus of Jochi; Golden Horde; Jochid dynasty; political authority

Acknowledgments. This research was carried out within the framework of the research project AP23490261 “The Historical Biography of Nogai and His Role in the History of Jochid Statehood.”
For citation: Suleimenova D.K., Agatay O.M. Nogai and the Political history of the Jochid Ulus // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1315–1325. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1315-1325

НОҒАЙ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫ

Сулейменова Динара Қайсарқызы[1*], Ағатай Өткірбай Мылтықбайұлы[2]

[1] Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты
(2-үй, Сатпаев көш. 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант, ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0009-0004-6344-1222. E-mail: Suleimenova911@gmail.com
*Автор-корреспондент.

[2]Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
(54, Тәуелсіздік даңғ., 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
PhD, Аға ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0002-8840-010X, E-mail: agatayotkirbay@gmail.com

©Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
©Сулейменова Д., Ағатай Ө., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Ноғайдың әскери қолбасшылығы, Төменгі Дунай өңіріндегі билігі және Тоқтаның таққа отыруына қатысуы зерттеушілердің оны дербес билеуші немесе «хандарды таққа отырғызушы» ретінде сипаттауына негіз болды. Мұндай түсіндірулер әртүрлі онжылдықтардағы оқиғаларды біріктіріп, оның бірінен кейін бірі билік құрған хандармен қарым-қатынасының өзгеруін ескермейді. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақалада 1260-жылдардың басынан XIV ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі Ноғайдың Жошы ұлысының саяси тарихындағы рөлі қарастырылады. Оның аймақтық билігінің қалыптасуы, 1291 жылғы төңкеріске қатысуы, Тоқтамен қақтығысының және кейінгі жеңілісінің себептері талданады. Зерттеу Рашид ад-Дин, Бейбарыс әл-Мансури және ән-Нувайри шығармаларының жарияланған орысша аудармаларындағы мәліметтерді салыстыруға негізделген. Авторлардың оқиғаларды түсіндіруі және олардың қатысушыларға телитін ниеттері ажыратылады. Деректерді хронологиялық ретпен қарастыру Ноғайдың күшеюіне ықпал еткен жағдайларды оның хандардан үнемі үстем болғаны туралы пайымдаулардан бөлек бағалауға мүмкіндік береді. *Материалдар мен әдістер*. Жұмыста ортағасырлық қолжазбалардың орыс тіліндегі аудармалары пайдаланылады. Деректер салыстырмалы талдау әдісімен зерттеледі. *Нәтижелер.* Төрт кезең ажыратылды: Берке тұсында Кавказдағы әскери қызметі; Төменгі Дунайда аумақтық тірегінің қалыптасуы; 1291 жылдан кейін Тоқтамен ынтымақтастығы; кейінгі өзара соғысы. Ноғайдың 1291 жылғы төңкерістегі шешуші рөлі оның бұған дейінгі тақ мұрагерлігін де бақылағанын дәлелдемейді. Тоқтамен одағы ханның шешімдеріне ықпал етуге мүмкіндік бергенімен, олардың мәртебесі тең болған жоқ. Ноғайдың әскери жеңісі одақтастарының тұрақты қолдауын қамтамасыз ете алмады. Ұлдарының билігінің күшеюі сыйақы күткен қолбасшылармен келіспеушіліктер туғызды, ал жақтастарының қарсы жаққа өтуі Тоқтаның әскерін күшейтті. Бұл оқиғалар Ноғайдың әлсіреуін оның төңірегіндегі даулармен байланыстыруға мүмкіндік береді. Оларды түсіндіру үшін дербес мемлекет құруға бағытталған жоспардың болғанын алдын ала қабылдау қажет емес. Сонымен қатар деректер әрбір қолбасшының қарсы жаққа өтуі соғыстың нәтижесіне қаншалықты әсер еткенін анықтауға жеткіліксіз.
Қорытынды. Ноғай Балқандағы Жошы әулетінің ықпалын кеңейтіп, аймақтық ресурстарын жоғарғы билік үшін күреске араласуға пайдаланды. Әулеттік тегі мен әскери күші оны хан

тағына ықтимал үміткер етті, бірақ қарастырылған деректер оның тақты иеленуге нақты әрекет жасағанын дәлелдемейді. Ноғайдың жеңілісі мен мұрагерлері арасындағы алауыздықтар оның билігі әулет өкілдері мен қолбасшылардың тұрақты қолдауына тәуелді болғанын көрсетеді. Әскери табыс та, әулетке тиесілік те өздігінен оның орнын сақтап, билігін келесі ұрпаққа беруге кепіл бола алмады.
Түйін сөздер: Ноғай, Жошы ұлысы, Алтын Орда, Жошы әулеті, саяси билік
Алғыс: Зерттеу AP23490261 «Ноғайдың тарихи тұлғасы және оның Жошы ұлысының мемлекеттік құрылымындағы рөлі» ғылыми жобасы аясында жүзеге асырылды.
Дәйексөз үшін: Сулейменова Д.К., Ағатай Ө.М., Ноғай және Жошы ұлысының саяси тарихы// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1315–1325 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1315-1325

НОГАЙ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ

Сулейменова Динара Кайсаровна[1*] Агатай Уткирбай Мылтыкбайулы[2]

[1]Научный институт изучения Улуса Джучи
(15Б, ул. Пушкина, Астана, 010008, Республика Казахстан)
Докторант PhD, Научный сотрудник
https://orcid.org/0009-0004-6344-1222. E-mail: Suleimenova911@gmail.com
*Автор-корреспондент.

[2]Национальный музей Республики Казахстан
(54, пр. Тауелсиздик, г. Астана, 010000, Республика Казахстан)
PhD, Старший научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-8840-010X, E-mail: agatayotkirbay@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Сулейменова Д., Агатай У., 2026

Аннотация. *Введение.* Военное командование Ногая, его власть в Нижнем Подунавье и участие в возведении Токты на престол стали основанием для оценок его как самостоятельного правителя или «делателя ханов». Подобные интерпретации иногда объединяют события разных десятилетий и не учитывают изменения его отношений с правившими ханами. *Цель и задачи.* Статья посвящена роли Ногая в политической истории Улуса Джучи с начала 1260-х годов до начала XIV века. Рассматриваются формирование его региональной власти, участие в перевороте 1291 года, причины конфликта с Токтой и последующего поражения. Исследование основано на сопоставлении сообщений Рашид ад-Дина, Бейбарса аль-Мансури и ан-Нувайри в опубликованных русских переводах. Разграничиваются объяснения событий, предлагаемые этими авторами, и мотивы, которые они приписывают участникам. Последовательное рассмотрение свидетельств позволяет отделить обстоятельства возвышения Ногая от позднейших представлений о постоянном характере его превосходства над ханами. *Материалы и методы*. В работе используются тексты средневековых рукописей в русском переводе. Работы исследуются с применением компаративного анализа. *Результаты.* Выделены четыре этапа: военная служба при Берке на Кавказе; формирование территориальной опоры в Нижнем Подунавье; сотрудничество с Токтой после 1291 года; последующая война между ними. Решающее участие Ногая в перевороте 1291 года не доказывает его контроля над предшествующими престолонаследиями. Союз с Токтой позволял ему влиять на решения хана, однако их положение оставалось неравным. Первая военная победа Ногая не обеспечила устойчивой поддержки союзников. Усиление его сыновей вызвало разногласия с военачальниками, рассчитывавшими на вознаграждение, а переходы сторонников Ногая к Токте укрепили войско последнего. Эти обстоятельства позволяют связать ослабление Ногая со спорами

внутри его окружения, не предполагая существования единого замысла создания независимого государства. *Заключение.* Ногай расширил влияние Джучидов на Балканах и использовал региональные ресурсы для участия в борьбе за верховную власть. Происхождение и военная сила делали его возможным претендентом на ханский престол, однако рассмотренные источники не подтверждают попытки его занять. Поражение Ногая и последующие распри среди наследников показывают зависимость его власти от постоянной поддержки царевичей и военачальников. Ни военный успех, ни принадлежность к династии сами по себе не обеспечивали сохранения его положения и передачи власти следующему поколению.

Ключевые слова: Ногай, Улус Джучи, Золотая Орда, династия Джучидов, политическая власть

Благодарность: Исследование выполнено в рамках научного проекта AP23490261 «Историческая биография Ногая и его роль в истории государственности Улуса Джучи».

Для цитирования: Сулейменова Д.К., Агатай У.М. Ногай и политическая история улуса Джучи// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1315–1325. (На Анг.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1315-1325

Introduction. Nogai’s career raises questions about the relationship between the khan and other powerful Jochid princes. He commanded armies, established a territorial base on the Lower Danube, negotiated with neighboring rulers, and helped bring Tokhta to the throne in 1291. He later fought against the khan he had supported. These activities gave him considerable influence, but the extent of his authority varied between reigns. N. I. Veselovskiy’s study brought together evidence of Nogai’s military and political importance and helped shape subsequent interpretations of him as a rival to the khan (Veselovskiy, 1922: 1, 51).

The main question is how Nogai acquired this influence and what limited it. His service under Berke, his establishment in the Lower Danube region under Möngke-Temür, the overthrow of Tele-Buqa, and the conflict with Tokhta belonged to different political circumstances. His role in 1291 cannot therefore be used to explain his position throughout the preceding decades. Wilson’s reassessment of the “khanmaker” interpretation has drawn attention to the lack of evidence that Nogai directed earlier successions (Wilson, 2022: 614–616).

This article examines Nogai’s place in the political history of the Golden Horde from the early 1260s to the early fourteenth century. It traces the development of his territorial authority, considers his relations with successive khans, compares accounts of the events of 1291, and explains why his initial victory over Tokhta did not secure a lasting political advantage. It also considers what the evidence allows us to say about his prospects of becoming khan.

The study proceeds from the view that Nogai’s power depended on military command, control of territory, seniority within the Jochid dynasty, and support from other princes and commanders. These sources of authority did not always reinforce one another. In particular, the advancement of his sons could conflict with the expectations of allies whose support he needed. Comparing accounts of these disputes helps explain both the extent of his influence and the difficulties of preserving it.

The chronological scope extends from Nogai’s military service under Berke to the failure of his sons’ attempts to preserve his position after his death. The study focuses on the Caucasian frontier, the Lower Danube and Dniester regions, Crimea, and the Balkans. Events in these regions are examined in relation to Nogai’s changing position within the Ulus of Jochi.

Materials and Methods. The study draws primarily on the accounts of Rashid al-Din, Baybars al-Mansuri, and al-Nuwayri in published Russian translations. These include the Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde (hereafter SMIZO), volumes I and II, containing materials collected by V. G. Tizengauzen, and the separate edition of Rashid al-Din's Compendium of Chronicles (Rashid al-Din, 1960: 83–87; SMIZO, 1884: 107–113, 156–159; SMIZO, 1941: 69–72). Rashid al-Din's narrative in these two editions is treated as one source in different translations. Similarities between the Arabic accounts are examined without assuming that their agreement provides independent corroboration. Evidence concerning Rus' and the Balkans is discussed through the studies of A. A. Gorskiy, I. Vásáry, and A. Uzelac, distinguishing their interpretations from the medieval testimony they cite (Gorskiy, 2002; Vásáry, 2005; Uzelac, 2017).

The analysis follows the chronology of Nogai's career and compares explanations of particular events. It examines who requested assistance, commanded troops, protected defecting emirs, and benefited from changes in allegiance. These actions provide a basis for assessing how Nogai's influence changed over time. Differences between the narratives are considered in relation to their authors' political settings and purposes, including Rashid al-Din's favorable portrayal of Ghazan. Particular attention is paid to the distinction between motives stated in the sources and explanations proposed by modern historians.

The individuals discussed in the accounts are also summarized in a table recording their relationship to Nogai, their actions, and any reported changes of allegiance.

The terms 'khanmaker' and 'co-rule' are treated as modern interpretations whose applicability must be assessed for each period. Titles and expressions of seniority are examined in the context of the published translations, with no claim to a philological analysis of the original texts. Where the sources do not explain motives or define political arrangements, the conclusions are limited to the actions they record.

Discussion. N. I. Veselovskiy brought together accounts of Nogai's military career, diplomacy, and conflict with Tokhta. His study helped establish the interpretation of Nogai as a rival to the reigning khan (Veselovskiy, 1922). Later research has reconsidered how far Nogai's authority extended beyond his western territories.

A. A. Porsin questioned whether Nogai had inherited his Lower Danube possessions. He dated Nogai's establishment there to around 1271–1272 and connected it with changes on the Caucasian frontier under Möngke-Temür (Porsin, 2010: 158–162). In his study of the 1290s, Porsin argued that Nogai's assumption of the khanal title and attempt to establish a dynasty cost him the support of important allies (Porsin, 2014: 29–37). This interpretation raises a question: do the narrative accounts connect these defections with a claim to the khanate, or with disputes over power within Nogai's following?

J. R. Wilson challenged the description of Nogai as a permanent "khanmaker." He found insufficient evidence that Nogai directed the successions before 1291 or consistently controlled the reigning khans. Wilson explained his influence through military command and seniority within the Jochid dynasty. He also viewed the alliance with Tokhta as an agreement against a common opponent, followed by disagreements over what each participant owed the other (Wilson, 2022: 609–633). The present study follows Wilson on these points and examines more closely what the accounts of particular disputes reveal about Nogai's authority.

Two episodes show both his influence and its limits. Baybars al-Mansuri records that Tokhta ordered executions at Nogai's request, while Rashid al-Din describes the khan's later refusal to surrender Saljiday (SMIZO, 1884: 108–109; Rashid al-Din, 1960: 84). These accounts concern different circumstances, but together they caution against treating Tokhta's initial compliance as permanent submission. The term "co-rule" can describe their cooperation after 1291 only if it preserves this distinction.

The account of Qurmishi's sons also allows a more specific explanation of Nogai's loss of support. Baybars al-Mansuri connects their break with Nogai to the advancement of his sons and their own unmet expectations after victory (SMIZO, 1884: 112–113). The passage identifies a dispute over the distribution of power; it does not explicitly connect their actions with Nogai's adoption of the

khanal title. This does not disprove Porsin's interpretation, but it limits what this account can establish. The article therefore explains these defections through the grievances recorded in the narrative, without assuming that the commanders were rejecting a new dynasty.

Results. Nogai was a son of Tatar, a grandson of Buval, and a great-grandson of Jochi (SMIZO, 1941: 57). His descent placed him within the ruling dynasty, but his political position also depended on military command and support among other Jochid princes and commanders. His ancestry alone therefore does not explain either the extent of his influence or his failure to become khan.

Nogai first appears in the sources as a military commander serving Khan Berke in the war against Hülegü in the early 1260s. He commanded Jochid forces in the Caucasus, where he suffered defeats and lost an eye. These campaigns established his military standing, but they do not show that he already held the political influence he would exercise in the 1290s. As Wilson notes, there is no clear evidence that Nogai influenced Möngke-Temür's accession after Berke's death in 1266 (Wilson, 2022: 613).

A. A. Porsin dates Nogai's arrival in the Prut–Dniester region to around 1271–1272 and connects it with the peace between the Jochid ulus and the Ilkhanate. He suggests that Nogai's transfer from the Caucasus formed part of a redistribution of territories under Möngke-Temür. This remains a reconstruction, but it offers an explanation for Nogai's presence in the region without assuming that these lands had belonged to his family since the western conquests (Porsin, 2010: 159–162).

The Lower Danube gave Nogai a base for military intervention and negotiations with neighbouring rulers. His growing influence in the Balkans, however, does not by itself establish that he ruled independently of the khan. His relations with Byzantium and Bulgaria must therefore be considered alongside his obligations to the Jochid ruler.

Nogai's marriage to Euphrosyne, a daughter of Michael VIII Palaiologos, strengthened his ties with Byzantium. His position in Balkan politics is also evident in the appeals of the rival Bulgarian claimants Ivaylo and Ivan Asen III, who both sought his support after George Terter's accession. According to Pachymeres, as discussed by Porsin, Nogai received both claimants but eventually ordered Ivaylo's execution. Euphrosyne intervened to protect Ivan Asen III (Porsin, 2010: 163–164).

These events show Nogai's influence over Bulgarian affairs, although the extent of his freedom to act remains uncertain. Porsin suggests that his delay in supporting either claimant reflected the need to await Möngke-Temür's decision (Porsin, 2010: 164–165). This interpretation is plausible, but the evidence does not establish that Nogai acted on a specific instruction from the khan.

By the end of the 1280s, Nogai's position rested on his military command, his territorial base in the Lower Danube region, and his relations with neighboring rulers. These resources enabled him to intervene in the succession struggle of 1291. His earlier activities, however, do not establish that he already controlled the khan's decisions or governed a separate state. The extent of his authority must be assessed for each reign.

Nogai in the System of Supreme Power

Nogai's role in the successions before 1291 remains uncertain. As Wilson notes, neither Rashid al-Din nor the Mamluk accounts identify him as responsible for Töde-Möngke's accession or removal. Their accounts of the latter event differ: the Mamluk authors describe an abdication, while Rashid al-Din attributes the deposition to Tele-Buqa and his princely allies. Neither version provides grounds for treating Nogai as the organizer of the succession (Wilson, 2022: 614–616).

Nogai nevertheless held a senior position within the dynasty. Wilson draws attention to a letter of 1283 from Ilkhan Ahmad Tegüder to Sultan Qalawun that refers to him as aqa, literally "elder brother," a respectful form of address for senior men and commanders (Wilson, 2022: 614). This designation helps explain why other princes sought his support, but it did not give him a formal right to appoint or remove khans.

Nogai participated in the campaigns against Hungary in 1285 and Poland in 1287–1288 alongside Tele-Buqa. His involvement does not establish that he initiated either campaign. Wilson attributes the initiative to Tele-Buqa and interprets these expeditions as attempts to strengthen his

position through military success. The heavy losses suffered by Tele-Buqa's forces during the retreat from Hungary worsened his relations with Nogai (Wilson, 2022: 629–631).

The coup of 1291 and the limits of Nogai's influence

The accounts of Tokhta's accession differ in the emphasis they place on Nogai's role. In Tizengauzen's translation of Baybars al-Mansuri, Nogai entrusts the kingdom to Tokhta and establishes him in power. Al-Nuwayri likewise attributes Tokhta's enthronement to Nogai and describes his intervention in arranging the new ruler's relations with his brothers (SMIZO, 1884: 108, 157). These passages provide clear evidence of Nogai's involvement in the succession of 1291. They do not, however, establish a permanent prerogative to appoint khans. The close correspondence between the two Arabic accounts also requires caution: their agreement cannot be treated as two independent confirmations without examining their textual relationship.

Rashid al-Din presents the alliance through Tokhta's appeal for protection. Threatened by his relatives, Tokhta approaches Nogai as the senior prince and promises obedience in return for his assistance. Nogai invokes his service to earlier rulers and his responsibility to restore agreement within the ulus, while secretly preparing the encounter that leads to the death of Tele-Buqa and his allies. Tokhta participates with troops of his own and carries out the killing of the captured princes (Rashid al-Din, 1960: 83–84). The account therefore gives both men an active role, although they contribute different resources: Nogai provides protection, contacts, and the means to assemble the opposing princes; Tokhta brings an armed following and a claim to the throne.

The subsequent relationship cannot be described adequately as Tokhta's complete subordination. Baybars al-Mansuri records that Nogai sent his wife to request the removal of emirs who had supported Tele-Buqa against him. Tokhta received her and ordered the executions (SMIZO, 1884: 108–109). This episode demonstrates Nogai's influence over decisions at the khan's court. Rashid al-Din, however, also records a limit to that influence. When Nogai later demanded action against Saljiday-gurgen, Tokhta refused, defending Saljiday as an elder emir who had acted as a father and guardian to him (Rashid al-Din, 1960: 84; SMIZO, 1941: 70). Nogai could invoke the obligations created by his earlier assistance, but the khan did not accept every demand arising from them.

Baybars al-Mansuri reports that Tokhta granted Crimea to Nogai. Porsin interprets this as an arrangement that gave Nogai access to part of the peninsula's revenues following Tokhta's accession (Porsin, 2014: 31). The report does not define the extent of Nogai's administrative authority or establish that Crimea became his unrestricted hereditary possession.

Nogai's influence in the Balkans expanded in the early 1290s. He supported Smilets's accession to the Bulgarian throne and Shishman's rule in Vidin. After conflict with forces associated with Nogai, the Serbian king Stefan Uroš II Milutin reached an agreement with him and sent his son Stefan, accompanied by Serbian nobles, to his court (Porsin, 2014: 31–32). These arrangements extended Nogai's influence beyond his Lower Danube territories. They do not, however, establish that Bulgaria and Serbia became part of a separate state under his rule.

The term "co-rule" can describe the cooperation between Nogai and Tokhta after 1291, provided that their different positions are recognised. Tokhta held the title of khan, while Nogai retained his western territories and could press the new ruler to act against their opponents. Baybars al-Mansuri's account of the executions requested by Nogai shows this influence, although the orders were issued by Tokhta (SMIZO, 1884: 108–109). Their cooperation depended on continued agreement over particular decisions. It did not give Nogai a recognised share of the khan's title or a permanent right to direct him.

The Conflict with Tokhta and the Reconfiguration of the Ulus

The sources differ in their accounts of the conflict's origins. Rashid al-Din emphasizes the marriage of Nogai's daughter Qabaq to Saljiday's son Yaylaq, their religious disagreements, and Nogai's unsuccessful demands against Saljiday. Baybars al-Mansuri gives greater prominence to disputes within Nogai's household and his protection of emirs who had fled from Tokhta. One of these men, Taz, became Nogai's son-in-law. Tokhta demanded their return, but Nogai refused (SMIZO, 1884: 109–110; SMIZO, 1941: 70–71). These disputes show how family ties affected each ruler's choice of whom to protect.

Baybars al-Mansuri and al-Nuwayri date the first battle to 697 AH (1297–1298). Both describe Tokhta's defeat and the flight of his troops towards the Don. Nogai ordered his men not to pursue the fugitives or attack the wounded and returned with booty and prisoners (SMIZO, 1884: 110–111, 159). His victory did not end the war. The accounts record his decision to halt the pursuit but do not explain it.

Rashid al-Din relates that, after this defeat, Tokhta summoned Tama-Tokhta, son of Balagha, who had long guarded Derbent (SMIZO, 1941: 71). The account identifies him with the frontier forces called upon by Tokhta, not with an army sent by the Ilkhanate. Ghazan's role is described separately: Nogai repeatedly requested his assistance, and Tokhta also sent envoys, but the Ilkhan declined to intervene (SMIZO, 1941: 72). Rashid al-Din presents this refusal as honourable conduct, consistent with his favorable portrayal of Ghazan.

Nogai's victory also failed to secure the continued support of his commanders. Baybars al-Mansuri describes Abaji, Qarajin, and Yangi, the sons of Qurmishi, as powerful allies who had supported him against Tokhta. After the victory, Nogai's sons gained authority, while the sons of Qurmishi did not receive what they had expected. They broke with Nogai and sought to join Tokhta. Attempts at reconciliation ended with Nogai's sons killing Abaji and Qarajin, while Yangi escaped (SMIZO, 1884: 112–113). This account links the loss of their support to a dispute over rewards and the growing power of Nogai's immediate family.

In Crimea, the collection of tribute led to further violence. Baybars al-Mansuri reports that Nogai sent his grandson Aqtaji to collect tribute after defeating Tokhta. Aqtaji was killed in Caffa. Nogai then sent an army against Caffa and other Crimean towns, where it seized property and took prisoners, including merchants (SMIZO, 1884: 111–112). The account connects the campaign with Aqtaji's death but does not establish how it affected support for Nogai among merchants or local rulers.

Al-Nuwayri dates the second battle to 699 AH (1299–1300) and places it at Kukanlyk. He connects Tokhta's renewed offensive with the arrival of commanders who had abandoned Nogai and brought their troops into the khan's service (SMIZO, 1884: 159). Baybars al-Mansuri also records defections before the final campaign (SMIZO, 1884: 113). Rashid al-Din describes Nogai's defeat and death, followed by Tokhta's return to Sarai (SMIZO, 1941: 72). The transfer of troops to Tokhta helps explain the reversal of Nogai's fortunes, although the accounts do not allow the contribution of each commander to be determined.

Nogai's sons failed to preserve his territories under a single authority. After his death, disputes within the family were followed by fighting between his son Chaka and his former commanders Taz and Tunguz. The commanders appealed to Tokhta, who sent troops against Chaka. Tokhta subsequently redistributed Nogai's former territories, while another son, Turai, unsuccessfully attempted to overthrow him (Porsin, 2014: 36–37). Nogai's heirs thus retained followers, but family descent alone could not secure the support needed to maintain his position.

The following table summarizes the family connections and changes of allegiance discussed above. Dates are given only as precisely as the cited accounts allow.

Table 1. Relatives and commanders associated with Nogai in the accounts examined

Person	**Relationship to Nogai**	**Action or change of allegiance**	**Chronology**
Qabaq and Yaylaq	Nogai's daughter and her husband, Saljiday's son	Their marital and religious disagreements led Nogai to make demands against Saljiday, contributing to the dispute with Tokhta in Rashid al-Din's account.	Before the first battle with Tokhta
Taz	Emir who sought Nogai's protection and became his son-in-law	Fled from Tokhta to Nogai; after Nogai's death, opposed Chaka and sought Tokhta's	Before the war; again after Nogai's death

		assistance.	
Abaji and Qarajin	Sons of Qurmishi; military allies of Nogai	Broke with Nogai after their expectations were not met and his sons gained authority. They were subsequently killed by Nogai’s sons during attempts at reconciliation.	After Nogai’s first victory
Yangi	Son of Qurmishi; military ally of Nogai	Broke with Nogai alongside his brothers but escaped the violence in which they were killed.	After Nogai’s first victory
Aqtaji	Nogai’s grandson through a daughter	Was sent to collect tribute in Crimea and was killed in Caffa, prompting Nogai’s retaliatory campaign.	After Nogai’s first victory
Chaka	Nogai’s son	Claimed his father’s territories, fought opponents within Nogai’s former following, and was defeated after Tokhta intervened.	After Nogai’s death
Teka	Nogai’s son	Sought to join Tokhta but was killed by Chaka’s men.	After Nogai’s death
Tunguz	Commander formerly associated with Nogai	Opposed Chaka alongside Taz and appealed to Tokhta for military assistance.	After Nogai’s death
Turai	Nogai’s son	Joined a failed plot to replace Tokhta with the khan’s brother Sarai-Buqa.	1301–1302

Comparison with Mamai and Edige helps distinguish military influence from dynastic standing. Mamai came from the Qiyat aristocracy and exercised power as beklerbeg under the Chinggisid khan Abdallah, whom he had raised to the throne (Pochekaev, 2012: 155–159). Edige, a Manghit emir, supported Timur-Qutlugh and later promoted other khans loyal to him (Izmailov, 2024: 860–861). Both could influence succession without themselves belonging to the ruling dynasty. Nogai differed from them in being a Jochid prince whose seniority carried weight within that dynasty. The three careers therefore should not be treated as examples of an identical political position. They nevertheless show that military command and support for a khan could give a powerful figure considerable influence over government. Nogai’s ancestry added to that influence, but did not free him from dependence on allies or ensure that his sons would retain their support.

Tokhta’s victory ended Nogai’s challenge and enabled the khan to redistribute his former territories. It does not establish that the khan’s authority became absolute or that regional autonomy disappeared. Nogai’s defeat and the disputes among his heirs show how difficult it was to preserve his power once commanders withdrew their support. His military strength and standing within the dynasty had sustained his influence for decades, but his sons could not inherit the agreements on which that influence depended.

Conclusion. Nogai played a major role in the political history of the Golden Horde by extending Jochid influence in the Balkans and using his western territorial base to intervene in the struggle for the khan’s throne. His position changed over time. Military service under Berke was followed by the establishment of authority in the Lower Danube region, participation in the overthrow of Tele-Buqa in 1291, and finally war with Tokhta. These four phases should be distinguished when assessing the extent of his power.

The description of Nogai as a ‘khanmaker’ applies most clearly to the events of 1291. The evidence does not establish that he directed earlier successions. His support helped Tokhta gain the throne, but their subsequent cooperation depended on agreements that neither side was bound to accept indefinitely. Nogai could influence the khan’s decisions without holding the same title or possessing a recognised right to command him.

Could Nogai have become khan himself? His Jochid descent and military resources made him a possible contender, but the sources examined here do not establish a clear attempt to take the central throne. His victory over Tokhta demonstrated his military strength; it did not secure wider recognition of his authority. Commanders who had supported him later withdrew their allegiance, and disputes over the advancement of his sons weakened his following. Becoming khan would have required support beyond the alliances that had sustained his regional power. Whether he could have obtained it remains uncertain.

Nogai’s defeat therefore cannot be explained by ancestry or military weakness alone. Tokhta survived the first battle, gained additional troops, and benefited from divisions among his opponent’s supporters. After Nogai’s death, similar disputes prevented his sons from preserving his position. Nogai had shown how far a senior Jochid prince could expand his authority through command, territory, and alliances. The failure of his heirs showed the difficulty of passing that authority to the next generation.

References

Gorskiy, 2002 — *Gorskiy, A. A.* Nogay i Rus’ [Nogai and Rus’]. Tyurkologicheskiy sbornik [Turkological Collection]. Moscow: Vostochnaya literatura RAN, 2002. P. 130–155. (In Russ.).

Izmailov, 2024 — *Izmailov, I. L.* Idegey: istoricheskaya lichnost’ i ee otsenka v otechestvennoy istoriografii [Idigey: A Historical Personality and its Assessment in Russian Historiography]. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. 2024. Vol. 12. No. 4. P. 858–872. DOI: 10.22378/2313-6197.2024-12-4.858-872. (In Russ.).

Pochekaev, 2012 — *Pochekaev, R. Yu.* Tsari Ordynskie. Biografii khanov i praviteley Zolotoy Ordy [Rulers of the Horde: Biographies of the Khans and Rulers of the Golden Horde]. 2nd ed., revised and expanded. Saint Petersburg: Evraziya, 2012. 464 p. (In Russ.).

Porsin, 2010 — *Porsin, A. A.* Politika Zolotoy Ordy v Vostochnoy i Yuzhnoy Evrope v 50-kh–70-kh godakh XIII veka [The Policy of the Golden Horde in Eastern and Southern Europe in the 1250s–1270s]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde Civilization]. 2010. Iss. 3. P. 155–166. (In Russ.).

Porsin, 2014 — *Porsin, A. A.* Nogay i ego rol’ v politicheskoy zhizni Zolotoy Ordy v 90-e gody XIII veka [Nogai and His Role in the Political Life of the Golden Horde in the 1290s]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde Civilization]. 2014. No. 7. P. 29–40. (In Russ.).

Rashid al-Din, 1960 — *Rashid al-Din.* Sbornik letopisey [Compendium of Chronicles]. Vol. II. Moscow; Leningrad: AS USSR, 1960. 214 p. (In Russ.).

SMIZO, 1884 — *Sbornik materialov,* otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Vol. I: Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. I: Extracts from Arabic Works]. Comp. by V. G. Tizengauzen. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1884. 563 p. (In Russ.).

SMIZO, 1941 — Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Vol. II: Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. II: Extracts from Persian Works]. Comp. by V. G. Tizengauzen, A. A. Romaskevich, S. L. Volin. Moscow; Leningrad: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, 1941. 309 p. (In Russ.).

Uzelac, 2017 — *Uzelac, A.* Echoes of the Conflict between Tokhta and Nogai in the Christian World. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. 2017. Vol. 5. No. 3. P. 509–521. (In Eng.).

Vásáry, 2005 — *Vásáry, I.* Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 230 p. (In Eng.).

Veselovskiy, 1922 — *Veselovskiy, N. I.* Khan iz temnikov Zolotoy Ordy Nogay i ego vremya [Nogai, a Khan from among the Tümen Commanders of the Golden Horde, and His Time]. Petrograd: RAS, 1922. 59 p. (In Russ.).

Wilson, 2022 — *Wilson, J. R.* The Role of Nogai in the Golden Horde: A Reassessment. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2022. Vol. 75. No. 4. P. 609–637. DOI: 10.1556/062.2022.00232. (In Eng.).

Литература

Веселовский, 1922 — *Веселовский Н. И.* Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Петроград: Российская академия наук, 1922. 59 с.

Горский, 2002 — *Горский А. А.* Ногай и Русь // Тюркологический сборник. Москва: Восточная литература РАН, 2002. С. 130–155.

Измайлов, 2024 — *Измайлов И. Л.* Идегей: историческая личность и ее оценка в отечественной историографии // Золотоордынское обозрение. 2024. Т. 12. № 4. С. 858–872. DOI: 10.22378/2313-6197.2024-12-4.858-872.

Порсин, 2010 — *Порсин А. А.* Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х–70-х годах XIII века // Золотоордынская цивилизация. 2010. Вып. 3. С. 155–166.

Порсин, 2014 — *Порсин А. А.* Ногай и его роль в политической жизни Золотой Орды в 90-е годы XIII века // Золотоордынская цивилизация. 2014. № 7. С. 29–40.

Почекаев, 2012 — *Почекаев Р. Ю.* Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 464 с.

Рашид ад-Дин, 1960 — *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. Т. II. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1960. 214 с.

СМИЗО, 1884 — *Сборник материалов*, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских / сост. В. Г. Тизенгаузен. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1884. 563 с.

СМИЗО, 1941 — *Сборник материалов*, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений / сост. В. Г. Тизенгаузен, А. А. Ромаскевич, С. Л. Волин. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. 309 с.

Uzelac, 2017 — *Uzelac, A.* Echoes of the Conflict between Tokhta and Nogai in the Christian World. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. 2017. Vol. 5. No. 3. P. 509–521.

Vásáry, 2005 — *Vásáry, I.* Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 230 p.

Wilson, 2022 — *Wilson, J. R.* The Role of Nogai in the Golden Horde: A Reassessment. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2022. Vol. 75. No. 4. P. 609–637. DOI: 10.1556/062.2022.00232.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1326-1338, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1326-1338

ANCESTORS OF THE RULERS OF THE NOGAI HORDE

Jumagaliyev Darkhan A.[1*], Zhaxylyk M. Sabitov[2]

[1]LLP Research Center Desht-i Kipchak
(18, Kerey, Zhanibek Khandar Str., 0100016, Astana, Republic of Kazakhstan)
Research Associate
https://orcid.org/0000-0002-3578-6467. E-mail: darhanbai@mail.ru
*Corresponding author

[2]Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkin Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Director
https://orcid.org/0000-0001-7186-156X. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026
© Jumagaliyev D.A., Sabitov Zh.M., 2026

Abstract. *Introduction.* The ancestry of Edigu remains a subject of considerable debate. Existing genealogical accounts often contradict one another, while information regarding his forebears is typically examined only in a fragmentary manner. Consequently, there is a need for a comprehensive analysis of written and epic sources to clarify the origins of the Manghit nobility and determine their role in the political history of the Ulus of Jochi. *The aim* of the study is to analyze information from medieval written sources regarding the ancestors of the rulers of the Nogai Horde. *Objectives* of the study are to conducting a comparative analysis of information regarding Edige’s ancestors found in medieval written and epic sources, assessing the reliability of existing genealogical reconstructions, and determining their significance for reconstructing the origins of the ruling dynasty of the Nogai Horde. *Materials and methods.* The source base of the research includes Arabic, Persian, European, and Turkic written sources dating from 13th to the 17th centuries, including “Zubdat al-Fikra fi Tarikh al-Hijra”, Rashid al-din's “Jami al-Tawarikh” and “Shuab-i Panjgana”, Qadir Ali Beg's “Jami al-Tawarikh”, “Tarikh-i Abul-Khayr Khani”, the works of Plano Carpini and William of Rubruck, as well as the Nogai and Kazakh versions of the “Edige” epic. The study employs the methods of comparative source analysis, historical-critical and historical-genetic approaches, as well as a comparison of written and epic traditions. *Results.* The evidence preserved in various sources makes it possible to reconstruct the early generations of Edige's ancestors and to clarify the origin of several representatives of the Manghit nobility. A high probability of identifying Kurmishi with Kuremsa is substantiated, and it is also demonstrated that Edige's Quraysh genealogy may be explained by the residence of his ancestors in Minor Asia. *Conclusions.* A comprehensive analysis of Arabic, Persian, European, and epic sources makes it possible to clarify the origin of several of Edige's ancestors and to propose a more substantiated reconstruction of the genealogy of the rulers of the Nogai Horde.
Keywords: Edige, Nogai, Ulus of Jochi, Nogai Horde, Manghits, genealogy, Kuremsa, “Zubdat al-fikra”, legitimation

Acknowledgements. The research was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN AP23490261 “Historical biography of Nogai and his role in the history of Jochid statehood”).
For citation: Jumagaliyev D.A., Sabitov Zh.M. Ancestors of the Rulers of the Nogai Horde // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1326–1338. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1326-1338

НОҒАЙ ОРДАСЫ БИЛЕУШІЛЕРІНІҢ АТА-БАБАЛАРЫ

Джумагалиев Дархан Аманжолович[1*], Сабитов Жаксылык Муратович[2]

[1]«Дешті-Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығы
(18 үй, Керей, Жәнібек хандар көш., 010016 Астана, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0002-3578-6467. E-mail: darhanbai@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2]Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты
(15б үй, Пушкин көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Директор
https://orcid.org/0000-0001-7186-156X. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026
© Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Едігенің арғы ата-бабаларының шығу тегі туралы мәселе даулы сұрақтардың бірі болып табылады. Қолда бар генеалогиялық нұсқалар бір-біріне қайшы келеді, ал Едігенің ата-бабалары туралы мәліметтер, көбіне үзік-үзік қарастырылады. Осыған байланысты манғыт ақсүйектерінің шығу тегін анықтау және олардың Жошы Ұлысының саяси тарихындағы орнын анықтау үшін жазбаша және эпикалық деректерді кешенді талдау қажет. Зерттеудің *мақсаты* – ортағасырлық жазба деректердегі Ноғай Ордасы билеушілерінің ата-бабалары туралы мәліметтерді талдау. Осы мақсатқа сәйкес мынадай *міндеттер* қойылды: ортағасырлық жазба және эпикалық деректердегі Едігенің ата-бабалары туралы мәліметтерге салыстырмалы талдау жүргізу, қолданыстағы генеалогиялық қайта-құрулардың сенімділігін бағалау және олардың Ноғай Ордасы билеуші әулетінің шығу тегін қайта құрудағы маңызын айқындау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік негізін XIII–XVII ғасырлардағы араб, парсы, еуропалық және түркі жазба ескерткіштері, соның ішінде «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра», Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» және «Шуаб-и панжгана», Қадыр Әлі-бектің «Жами ат-тауарих», «Тарих-и Әбу-л-Хайр-хани», Плано Карпини мен Гильом де Рубруктың шығармалары, сонымен қатар ноғай және қазақтың «Едіге» эпосының материалдары құрады. Зерттеуде салыстырмалы деректанулық талдау, тарихи-сын және тарихи-генетикалық әдістер, сондай-ақ жазба және эпикалық дәстүрлерді салыстыру қолданылды. *Нәтижелер.* Әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтер Едігенің арғы аталарының алғашқы буындарын қалпына келтіруге және маңғыт ақсүйектерінің жекелеген өкілдерінің шығу тегін нақтылауға мүмкіндік береді. Құрымшы мен Куремсаны сәйкестендірудің ықтималдығы жоғары екендігі негізделеді және Едігенің құрайыштық генеалогиясы оның арғы аталарының Кіші Азияда өмір сүруімен түсіндіріледі. *Қорытынды.* Араб, парсы, еуропалық және эпикалық дереккөздерді кешенді талдау Едігенің бірқатар аталарының шығу тегін нақтылауға және Ноғай Ордасы билеушілерінің генеалогиясын неғұрлым дәйекті түрде қайта-құруға мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: Едіге, Ноғай, Жошы Ұлысы, Ноғай Ордасы, маңғыттар, генеалогия, Құрымшы, «Зубдат ал-фикра», легитимация
Алғыс: Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым

комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды (ЖТН AP23490261 «Ноғайдың тарихи өмірбаяны және оның Жошы мемлекеттілігі тарихындағы рөлі»).
Дәйексөз үшін: Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М. Ноғай Ордасы билеушілерінің ата-бабалары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1326–1338 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1326-1338

ПРЕДКИ ПРАВИТЕЛЕЙ НОГАЙСКОЙ ОРДЫ

Джумагалиев Дархан Аманжолович[1*], Сабитов Жаксылык Муратович[2]

[1]ТОО «Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак»»
(зд. 18, ул. Керей, Жанибек хандар, 010016, Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-3578-6467. E-mail: darhanbai@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2]Научный институт изучения Улуса Джучи
(ул. Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Республика Казахстан)
Директор
https://orcid.org/0000-0001-7186-156X. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Происхождение предков Едиге остается одним из наиболее дискуссионных вопросов. Существующие генеалогические версии нередко противоречат друг другу, тогда как сведения о предках Едиге обычно рассматриваются фрагментарно. В связи с этим возникает необходимость комплексного анализа письменных и эпических свидетельств, позволяющего уточнить происхождение представителей мангытской знати и определить их место в политической истории Улуса Джучи. *Целью* исследования является анализ сведений средневековых письменных источников о предках правителей Ногайской Орды. В соответствии с поставленной целью решаются следующие *задачи:* провести сравнительный анализ сведений о предках Едиге, содержащихся в средневековых письменных и эпических источниках, оценить достоверность существующих генеалогических реконструкций и определить их значение для реконструкции происхождения правящей династии Ногайской Орды. *Материалы и методы.* Основу исследования составили арабские, персидские, европейские и тюркские письменные памятники XIII–XVII веков, включая «Зубдат ал-фикра фи тарих ал-хиджра», «Джами ат-таварих» и «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-дина, «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека, «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани», сочинения Плано Карпини, Гильома де Рубрука, а также материалы ногайского и казахского эпоса «Едиге». В работе использованы методы сравнительного источниковедческого анализа, историко-критический и историко-генетический подходы, а также сопоставление письменной и эпической традиций. *Результаты.* Сведения различных источников позволяют реконструировать ранние поколения предков Едиге и уточнить происхождение отдельных представителей мангытской знати. Обоснована высокая вероятность отождествления Курмиши с Куремсой, а также показана возможность объяснения курейшитской генеалогии Едиге через пребывание его предков в Малой Азии. *Заключение.* Комплексный анализ арабских, персидских, европейских и эпических источников позволяет уточнить происхождение ряда предков Едиге и предложить более аргументированную реконструкцию генеалогии правителей Ногайской Орды.

Ключевые слова: Едиге, Ногай, Улус Джучи, Ногайская Орда, мангыты, генеалогия, Куремса, «Зубдат ал-фикра», легитимация
Благодарности: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН №AP23490261

«Историческая биография Ногая и его роль в истории джучидской государственности»).
Для цитирования: Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М. Предки правителей Ногайской Орды // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1326–1338. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1326-1338

Введение.

Вопрос о происхождении предков Едиге является сложным. В большинстве исследований сведения о его предках рассматриваются фрагментарно или в рамках реконструкции генеалогического древа. В отличие от чингизидов, обладавших наследственным правом на ханскую власть, мангытские правители строили свою политическую легитимацию на иных основаниях. В связи с этим, изучение происхождения предков Едиге является актуальным. Данное исследование является попыткой ответа на вопрос о происхождении предков правителей Ногайской Орды и оценить степень их исторической достоверности.

Материалы и методы.

Основными использованными материалами являются средневековые арабские, персидские, тюркские и европейские письменные источники XIII–XVII веков: «Зубдат ал-фикра фи тарих ал-хиджра» Рукн ад-дина Байбарса ал-Мансури ад-Дауадара, «Джами ат-таварих» и «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-дина, «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» Масуда бен Османа Кухистани, «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека, Иоанна де Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Помимо этого были использованы материалы эпоса «Едиге» и эпического цикла «Қырымның қырық батыры». В работе используется сравнительно-источниковедческий анализ, позволяющий выявить сходства и различия в передаче сведений о происхождении предков Едиге, а также проследить изменение генеалогической традиции. Историко-критический анализ источников обеспечивает оценку достоверности содержащихся в них сведений, и выявления позднейших наслоений. Дополнительно используется историко-генетический метод, позволяющий проследить развитие генеалогических представлений о предках Едиге и выявить эволюцию различных версий их происхождения.

Обсуждение.

Средневековые письменные источники содержат несколько версий генеалогии мангытских правителей. Одно из наиболее ранних версий генеалогии Едиге содержится в сочинении Масуда бен Османа Кухистани «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани». Согласно приведенной в нем родословной, Едиге являлся сыном Кадыр-Кии, внуком Ислам-Кии и правнуком Терме Карабчина[1] (DeWeese, 1994: 408). Далее генеалогическая цепь через Туклеса Бабу, сына Джалал ад-дина Руми, возводится к первому праведному халифу Абу Бакру (DeWeese, 1994: 408). Аналогичная курейшитская генеалогия отражена и в «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека (Кадыр Али-бек, 2022: 167), а также в родословной князей Юсуповых (Юсупов, 1867: 3–5). Ранее было высказано предположение, что данная генеалогия представляет собой суфийскую сильсилу,[2] связанную с малоазийским тарикатом Мевлеви и восходящую к Джалал ад-дину Руми (Сабитов, 2018: 22–23). Наряду с этой традицией существует и другая, связывающая происхождение Едиге с монгольскими племенами кунгират (ИКАИ, 2005: 331; Зайнуддинов, Миргалеев, 2014: 218) и мангыт (Әбілғазы, 2011: 76; Akasaka, 2014: 186; ИКПИ, 2006: 366). Кроме того, можно выделить еще одну, условно называемую кипчакско-чагатайскую версию происхождения Едиге (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 455). Особое место занимают эпические генеалогические традиции, содержащие собственные варианты происхождения его предков.

Различия между этими версиями свидетельствуют о том, что генеалогические

[1]Девин де Виз предположил, что этим Карабчи мог быть Казанчи-бахадур, один главных полководцев Урус-хана (DeWeese, 1994: 384).
[2]Цепь духовного преемничества.

построения отражали не только историческую память, но и политические, религиозные и идеологические представления. В условиях отсутствия у мангытских биев чингизидского происхождения особое значение приобретали альтернативные модели легитимации власти, основанные на исламской святости, связи с авторитетными суфийскими деятелями. В.В. Трепавлов отмечал, что укреплению власти Едиге и последующей сакрализации его образа как бека способствовала генеалогическая легенда, возводившая происхождение его рода к первому праведному халифу Абу Бакру, а в отдельных версиях генеалогии к суфийскому поэту XIII века Джалал ад-дин Руми (Трепавлов, 2019: 122; DeWeese, 1994: 408). Как отмечает Девин де Виз, пример Едиге показывает, что для не-чингизидских правителей суфийская традиция могла служить эффективным инструментом легитимации. Благодаря связи с религиозными авторитетами Едиге приобретал одновременно как религиозную, так и политическую легитимность (DeWeese, 1994: 382). Наличие подобных версий происхождения говорит о сознательном конструировании престижной родословной, призванной обеспечить религиозную легитимацию власти Едиге и его потомков. Поэтому исследование генеалогии правителей Ногайской Орды представляет интерес не только для реконструкции происхождения мангытской династии, но и для понимания механизмов формирования политической идеологии в постзолотоордынских государствах. В последние годы в научный оборот были введены новые материалы, которые позволяют по-новому рассмотреть проблему формирования генеалогической традиции мангытских правителей.

Результаты.

Кутлыкая. Согласно сведениям Муин ад-дина Натанзи, Едиге был сыном Балтычака,[3] главного эмира при Тимур-бек-оглане (ИКПИ, 2006: 260, 262). По данным Абд ар-Раззак Самарканди Балынчак был приближенным Тимур-Малик-оглана (ИКПИ, 2006: 364). Тем не менее оба автора сходятся в том, что отец Едиге был казнен по приказу Токтамыш-хана. Интересно, что этот сюжет соответствует данным эпической традиции, согласно которой отец Едиге Кутлыкая погибает от рук Той-Ходжи – отца Токтамыша, либо самого Токтамыша (Эдиге, 2016: 158, 264). На это в свое время также обратил внимание В.М. Жирмунский, отмечавший: «В обоих случаях рассказ о казни отца мотивирует борьбу Идиге против Тохтамыша» (Жирмунский, 1973: 179). Таким образом совпадение ключевых элементов повествования позволяет предположить, что в образе эпического Кутлыкая отразилась историческая личность Балтычака.

Аншибай. Согласно эпосу «Қырымның қырық батыры», Едиге является сыном Куттыкии, сына Парпарии, сына Баба Тукты Шашты Азиза, сына Аншибая. Также следует отметить, что в составе эпического цикла «Қырымның қырық батыры» отсутствует самостоятельный дастан, посвященный Баба Тукты Шашты Азизу. Его имя упоминается лишь в дастане «Парпария», где он назван отцом Парпарии (Бабалар сөзі, 2008: 51). В ногайской эпической традиции родословная имеет несколько иной вид: Едиге является сыном Кутлыкая, сына Баркая[4], сына Бирперие, сына Анъшыбая (Эдиге, 2016: 36, 276). При этом в ногайских вариантах эпоса данная генеалогическая цепь включает еще одного предка – Дугажи[5] Махмуна Керемета, который называется отцом Анъшыбая (Эдиге, 2016: 36, 276).

Здесь надо отметить, что имя Парпария, соответствующее ногайскому Бирперие, вероятно является видоизмененной формой словосочетания «бир пери» («один пери»). Такая этимология представляется вполне вероятной в контексте эпической традиции. Как известно, в ряде вариантов эпоса «Едиге» один из предков Едиге – Баркая (Баба Туклес шашлы Азиз) – вступает в брак с девой-лебедем (Эдиге, 2016: 26–27), тогда как в более поздних вариантах этот архаичный мифологический образ трансформируется в красавицу-пери[6], характерной для восточных сказок (Жирмунский, 1974: 382). Подобная трансформация прослеживается и в

[3]Также Балынмак, Балынак (Бартольд, 1963: 799).
[4]Прозвищем Баркая являлось «Баба Туклес шашлы Азиз».
[5]Молящий святой, шейх.
[6]Фея.

других сюжетах: например, мать Едиге нередко изображается дочерью албасты или русалки (Эдиге, 2016: 28, 65, 74), тогда как в казахских вариантах эпоса «Қырымның қырық батыры» обе жены Аншибая представлены пери (Бабалар сөзі, 2008: 11–12). Вполне вероятно, что образ девы-лебеди как прародительницы потомков Аншибая восходит к древним тотемическим представлениям, широко распространенным в фольклоре тюркских народов (Сэкен, 2019: 202). В связи с этим имя Бирперие (Парпария) могло возникнуть как результат переосмысления первоначального мифологического сюжета и впоследствии было воспринято как личное имя предка. Если данная гипотеза верна, то первоначальная ногайская генеалогия Едиге могла иметь следующий вид: Едиге – сын Кутлыкая, сына Баркая, сына Анъшыбая, сына Махмуна Керемета, а имя Бирперие представляло собой не имя предка, а след эпического мотива о браке Баркая с пери. В казахской версии этому Баркаю соответствует Баба Тукты Шашты Азиз, который, по всей вероятности, является прозвищем Баркая.[7] Следовательно, первоначальная казахская генеалогия, по-видимому, должна была выглядеть следующим образом: Едиге – сын Куттыкии, сына Баба Тукты Шашты Азиза (Баркая), сына Аншибая.

Куремса. В историографии распространена версия, предложенная П. Пельо, согласно которой Куремса отождествляется с чингизидом Курумиши, сыном Орда-Эджена (Pelliot, 1973: 38–39; Костюков, 2009: 146; Сабитов, 2011: 61–62; Хаутала, 2016: 282; Воротынцев, 2022: 61; Гулевич, 2024: 374). Л.В. Воротынцев обращает внимание на сообщение о посещении в первой половине 1240-х годов галицким князем Даниилом Романовичем ставки одного из «принцев тартар». Поскольку в европейских источниках «принцами тартар» назывались исключительно чингизиды, а не представители родоплеменной знати, исследователь приходит к выводу, что упомянутым «принцем» мог быть только Куремса (Воротынцев, 2023: 285).

Поскольку Иоанн де Плано Карпини сообщает, что Мауци был «главнее Коренцы» (Куремсы) (Карпини, 2022: 176), ряд исследователей пришли к выводу, что Куремса принадлежал к родоплеменной аристократии, поскольку по своему положению занимал более низкий статус по сравнению с Мауци. Так, А.А. Порсин предложил интерпретацию, согласно которой Куремса мог быть тождествен кипчакским предводителям Хурусману или Кумурбишу (Порсин, 2017: 208, 210). В свою очередь, А.В. Майоров высказал предположение, что Куремса мог происходить из влиятельного мусульманского клана Хурумши, связанного с Хорезмом (Майоров, 2023a: 47). По мнению Ж.М. Сабитова, упоминаемый в арабских источниках Курмиши тождествен Куремсе (Коренце) (Сабитов, 2018: 23), известному по русским и западноевропейским источникам. Впоследствии данная гипотеза была поддержана и В.В. Трепавловым (Трепавлов, 2022: 529). На наш взгляд, отождествление Курмиши и Куремсы представляется наиболее обоснованной интерпретацией имеющихся источников.

Одним из первых гипотезу о том, что Куремса занимал должность таммачи на правобережье Днепра, выдвинул Ж.М. Сабитов (Сабитов, 2018: 23–24). В дальнейшем эта версия была развита в работах ряда других исследователей (Майоров, 2023b: 11; Гулевич, 2024: 376, 380). А.В. Майоров обращает внимание на терминологию Иоанна де Плано Карпини, отмечая, что Куремса назван не prefectus (баскак), а principis, что, соответствует должности таммачи. По мнению исследователя, в отличие от баскаков, таммачи располагали собственными военными силами (Майоров, 2023b: 11). Действительно, папский посланник к монголам Плано Карпини, посетивший южнорусские земли в 1246–1247 годах, сообщает о Куремсе следующее: «А этот вождь – господин надо всеми, кто размещен для охраны границы против всех мужей Запада, дабы как-нибудь внезапно и неожиданно они на них не напали. У этого вождя, как мы слышали, в подчинении находится шесть тысяч вооруженных людей» (Плано Карпини, 2022: 383). Таким образом, данное свидетельство Плано Карпини позволяет говорить о том, что Куремса осуществлял командование пограничными силами западного рубежа Улуса Джучи, выполняя функции таммачи (Майоров, 2023b: 11).

Как известно, термин «таммачи» обозначал командиров специальных военных подразделений (тамма), которые использовались в качестве ударных частей в ходе военных кампаний, а в мирное время выполняли функции сил безопасности и обеспечивали

[7]Прообразом Баба Туклеса мог послужить Ходжа Ахмед Ясави (Трепавлов, 2019: 122).

поддержание монгольской власти на покоренных территориях (Майоров, 2023b: 4). Следовательно, Куремса был одним из ключевых монгольских администраторов на юге Руси, занимавший должность таммачи и был назначен на этот пост еще при великом хане Угэдэе и, следовательно, находился на общеимперской службе (Майоров, 2023b: 16, 20). По мнению других исследователей, Куремса мог получить должность таммачи позднее – уже от Бату, в период между 1243 и 1245 годами (Гулевич, 2024: 377).

В сочинении «Зубдат ал-фикра фи тарих ал-хиджра» упоминаются Курмиши и Сактай – сыновья Караджина,[8] сына Джанган-нуйана, прибывшие в Египет из Рума (Малой Азии) в 1276 году (Chronicles of Qalawun, 2020: 299). Братья происходили из рода бисут, а их дед Джиган (Чиган) был силяхдаром[9] Чингиз-хана (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 458; Гулевич, 2024: 373). По словам Байбарс ал-Мансури Джиган-нойон был сыном родного дяди знаменитого военачальника Танжу (Chronicles of Qalawun, 2020: 376). Последний, по всей вероятности, тождественен Байджу-нойону.

Согласно гипотезе Ж.М. Сабитова Курмиши тождествен золотоордынскому эмиру Куремсе (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 459). Альтернативную версию предложил В.П. Гулевич, который считает, что упоминаемый в данном источнике Курмиши представляет собой другого исторического персонажа – нойона из рода бисут (Гулевич, 2024: 374). Согласно его реконструкции, Курмиши идентичен нойону Курмиши, входившему в число военачальников Чормаган-нойона, и после смерти которого продолжившему службу в войске Байджу-нойона (Гулевич, 2024: 374). Однако следует отметить, что в источниках родоплеменная принадлежность данного Курмиши не указана (May, 1996: 90–91). Также следует отметить, что Байбарс ал-Мансури принадлежал к ближайшему окружению мамлюкских султанов Калавуна и его сына ан-Насира Мухаммада. В связи с этим не исключено, что при изложении генеалогии Сактая, являвшегося дедом ан-Насира Мухаммада по материнской линии, автор сознательно акцентировал внимание на престижности его происхождения, что могло способствовать появлению отдельных неточностей в передаче его родоплеменной принадлежности.

По имеющимся сведениям, к роду бисут принадлежал именно Байджу, который после смерти Чормаган-нойона возглавил монгольские войска (тамма) в Иране (Рашид ад-дин, 1952b: 99), то есть занимал должность таммачи. Косвенным подтверждением этой реконструкции служит сообщение Ибн Абд аз-Захира, который, рассказывая о султане ан-Насире Мухаммаде ибн Калавуне, отмечает: «По материнской линии его дедом был Сактай ибн Баджу, один из величайших вельмож монголов» (Chronicles of Qalawun, 2020: 130). Это свидетельство позволяет предположить, что именно Байджу прочно ассоциировался у современников с родом бисут. В таком случае указание Байбарса ал-Мансури на принадлежность Курмиши и Сактая к этому роду могло возникнуть вследствие переноса родовой принадлежности их военачальника на находившихся под его командованием лиц.

По-видимому, появление Курмиши и Сактая в Малой Азии следует связывать с участием джучидских контингентов в общемонгольских походах на Иран и Ближний Восток. После завершения этих кампаний они, вероятно, остались в Румском султанате при дворе Муин ад-дина Сулеймана Парваны (ал-Баруаната). Последний согласно сведениям Байбарса ал-Мансури, был женат на их тетке по отцовской линии (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 458). Если это сообщение правдиво, то оно свидетельствует о том, что семья Курмиши и Сактая приобрела важные родственные и политические связи в этом регионе (Broadbridge, 2024: 47). В рассматриваемый период Сулейман Парвана был фактическим правителем Румского султаната при султане Кылыч-Арслане IV (Kesik, 2006: 92), сохраняя при этом лояльность Ильханату. Однако после утраты доверия со стороны Абака-хана, Сулейман Парвана вступает в тайные переговоры с мамлюкским султаном Байбарсом, сообщив ему о готовности содействовать изгнанию монголов из Анатолии (Kesik, 2006: 92). Судя по сведениям «Зубдат ал-фикра», когда Абака-хан вызвал к себе Сулеймана Парвану и ряд монгольских

[8]Его можно отождествить с Карабчином из курайшитской генеалогии Едиге.
[9]Силяхдар – «оруженосец».

военачальников, Курмиши и Сактай отказались подчиниться этому приказу, убили посланных за ними людей и вместе со своими семьями бежали в Египет (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 458).

В «Зубдат ал-фикра» дальнейшая судьба Курмиши после его переселения в Египет не освещается. Вместе с тем не исключено, что впоследствии он или его потомки возвратились в Улус Джучи. Основанием для такого предположения служит сообщение Байбарса ал-Мансури о том, что сыновья Курмиши – Абаджи, Караджин и Йанджи принадлежали «к числу старших военачальников и командовавших тьмами в Северных областях. Они были равны Ногайу по могуществу, значению и численности войска» (ИКАИ, 2005: 101). Сам факт того, что сыновья Курмиши обладали владениями и военным потенциалом, сопоставимыми с владениями и силами Ногая, свидетельствует об их высоком положении в военно-политической иерархии Улуса Джучи. Маловероятно, что подобное положение могло быть достигнуто без сохранения тесных связей с политической элитой Золотой Орды, что косвенно допускает возможность их возвращения из Египта. Следует также отметить, что Ж.М. Сабитов выдвинул гипотезу, согласно которой Аншибай, известный по ногайской и казахской эпической традиции, тождествен золотоордынскому эмиру Йанджи, сыну Курмиши (Сабитов, 2018: 23). В развитие этой реконструкции исследователь предположил, что мусульманским именем Курмиши было Махмуд, которому в ногайском эпосе соответствует образ Махмуна Керемета (Сабитов, 2019: 111). Таким образом, если упоминаемый в «Зубдат ал-фикра» Курмиши действительно являлся предком Едиге, то курейшитская генеалогия последнего получает логичное объяснение. С одной стороны, она может восходить к суфийской сильсиле тариката Мевлеви, с другой стороны, такая традиция могла опираться и на реальные биографические обстоятельства, поскольку предки Едиге действительно находились на территории Малой Азии, а затем Сирии и Египта (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 459).

Сактай. В «Зубдат ал-фикра» Рукн ад-дина Байбарса Сактай упоминается как брат Курмиши. Согласно другим данным брата Сактая звали Джаураджи (Nakamachi, 2006: 78). Ж.М. Сабитов отождествил Сактая, упоминаемого в «Зубдат ал-фикра», со Скатаем (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 459). Последний, по свидетельству Гильома де Рубрука был одним из родственников Бату и начальником в Крыму (Путешествия, 1957: 103). В историографии существует и другая точка зрения, согласно которой Скатай тождествен Сартактаю – старшему сыну Орда-Эджена (Узелац, 2012: 60; Гулевич, 2024: 374). В таком случае Куремса и Скатай (Сартактай) оказываются родными братьями. П. Пельо высказал предположение, что имя Скатай (Скататай) представляет собой омоним имени Чагатай (Pelliot, 1949: 47). Еще одной личностью со схожим именем является Сартактай – сын эмира Чагатая Курчи из племени арулат (Рашид ад-дин, 1952b: 100). По данным Рашид ад-дина он был пленен мамлюками в 1277 году в битве при Эльбистане и увезен в Египет. Также следует отметить, что среди военачальников Чормаган-нойона упоминается Чагатай-нойон, принимавший участие в 1238 году в походе против Грузии, и погибший приблизительно десять лет спустя от рук исмаилитов (May, 1996: 38, 40, 56).

Согласно Байбарсу ал-Мансури, вскоре после прибытия в Египет Сактай умер. Его брат Курмиши выдал дочь Сактая Ашлун замуж за султана Калавуна (Chronicles of Qalawun, 2020: 299). Байбарс ал-Мансури описывая этот брак пишет, что «Султан оценил его достоинства и убедился в его высоком происхождении, после чего женился на его ранее упомянутой дочери» (Chronicles of Qalawun, 2020: 377). В «аль-Тухфа аль-мулукийя фи ад-дауля ат-туркийя» сообщается, что брак состоялся в 1282/83 году, а в 1284/85 году родился будущий султан ан-Насир Мухаммад (Chronicles of Qalawun, 2020: 320, 376). Связи семьи Калавуна с выходцами из монгольской знати прослеживаются и в более поздний период. Так, эмир Тайирбуга, приходившийся ан-Насиру Мухаммаду дядей по материнской линии (Amitai, 2008: 124), занимался перепиской султана на монгольском языке (ИКАИ, 2005: 187; Фаверо, 2018: 60–61). В Египет он прибыл из Ильханата в 1326 году и первоначально имел звание эмира сорока, а позднее получил более высокий чин эмира тысячи (Nakamachi, 2006: 59, 65, 67, 80). Еще одна дочь Сактая была замужем за эмиром Бахадуром, сыном Биджара ал-Байбурти (Nakamachi, 2006: 78). Сам Биджар, как и Курмиши и Сактай прибыл в Египет из Рума в 1276 году

(Chronicles of Qalawun, 2020: 377).

В целом стоить отметить, что брачные союзы между мамлюкскими султанами и представителями джучидской знати являлись характерной для того периода. Так, например, среди жен султана Байбарса были дочери нескольких джучидских эмиров, в том числе Кармун-аги, Ногая и Кирая (Nakamachi, 2006: 73, 77, 78). Эти эмиры были предводителями джучидских контингентов, бежавших из Ирана в Египет в 1263 году спасаясь от преследований со стороны Хулагу (ИКАИ, 2005: 90, 133). Одна из дочерей Кармун-аги по имени Фатима также стала супругой султана Калавуна и родила ему сына ас-Салиха Али (Nakamachi, 2006: 73; Broadbridge, 2024: 41). В дальнейшем Калавун продолжил эту политику, заключая браки своих сыновей с дочерями выходцев из Улуса Джучи. Так, ас-Салих Али в 1282 году женился на дочери эмира Ногая (Chronicles of Qalawun, 2020: 376), которая родила ему сына Мусу (Nakamachi, 2006: 77). Другой сын Калавуна, аль-Ашраф Халил был женат на Ардукин (Урдутакин), третьей дочери Ногая (Nakamachi, 2006: 77). После смерти аль-Ашраф Халила, Ардукин вышла за его брата ан-Насира Мухаммада, от которого родила сына Али (Nakamachi, 2006: 77). Таким образом, брак Калавуна с дочерью Сактая не являлся исключительным случаем, а вписывался в последовательную политику мамлюкских султанов, направленную на укрепление связей с джучидской элитой в Египте.

Чаган. Родоплеменная принадлежность Чаган-нойона в средневековых источниках передается неоднозначно. Так, в «Джами ат-таварих» Рашид ад-дина Чаган упоминается как выходец из племени тангут и эмир личной тысячи Чингис-хана (Рашид ад-дин, 1952b: 266). Аналогичные сведения содержатся и в сочинении «Шуаб-и панджгана», где он также назван представителем племени тангут (Шуаб-и панджгана, 2021: 76). При Угедей-хане Чаган-нойон был направлен в Китай, а его место занял Бурэ-нойон из племени тангут (Рашид ад-дин, 1952b: 266). В дальнейшем имена Чагана (Учагана) и Бурэ вновь упоминаются в разделе, посвященном племени тангут, где сообщается, что Бурэ был из области Тангут (Рашид ад-дин, 1960: 144–145). Однако, в «Шуаб-и панджгана» в пояснении об эмирах, служивших при Чингиз-хане Бурэ-нойон уже отнесен к племени манкгут (Шуаб-и панджгана, 2021: 77). Аналогичным образом в разделе, посвященном эмирам Тулуй-хана, упоминается Уджган (Чаган) из племени манкгут, а в перечне эмиров Угедей-хана фигурируют Уджган-нойон и Бурэ-нойон, также названные представителями племени манкгут (Шуаб-и панджгана, 2021: 103, 96). В дальнейшем Чаган-нойон из племени мангут упоминается среди военачальников левого крыла войска во время похода Менгу в Китай (Рашид ад-дин, 1960: 146). В соответствующем разделе «Шуаб-и панджгана», посвященном эмирам эпохи Менгу, также фигурирует Джеган-нойон из племени манкгут (Шуаб-и панджгана, 2021: 108). По всей вероятности, вышеназванному Чаган-нойону соответствует Чаган-нойон, которого ранее Гуюк-хан направил с войском в Китай (Рашид ад-дин, 1960: 120). Представляется, что все приведенные упоминания относятся к одному и тому же Чаган-нойону. По нашему мнению, он происходил из племени мангут (манкгут), тогда как указание на его принадлежность к племени тангут в отдельных разделах «Джами ат-таварих» и «Шуаб-и панджгана», вероятно, возникло вследствие путаницы, допущенной при составлении генеалогических и биографических перечней.

Также следует отметить, что некий военачальник по имени Чаган также упоминается среди участников битвы между Хулагу и Берке на реке Терек (Рашид ад-дин, 1946: 60). Возможно, его следует отождествить с Джеган-нойоном, одним из эмиров Хулагу-хана (Шуаб-и панджгана, 2021: 124), принимавшим участие в битве при Кёсе-Даге в 1243 году под командованием Байджу-нойона. Вместе с тем в источниках не приводится его родоплеменная принадлежность, что не позволяет с уверенностью отождествить его с Чаган-нойоном из племени мангут. Поэтому не исключено, что в данном случае речь идет о другом военачальнике, тезке Чаган-нойона.

Заключение.

Таким образом, на основе анализа источников и их сопоставления с данными эпической традиции позволяет заключить, что все версии происхождения предков Едиге отражают не только особенности исторической памяти, но и процессы формирования политической и религиозной легитимации мангытской знати. Сопоставление сведений «Зубдат ал-фикра фи тарих ал-хиджра» Рукн ад-дина Байбарса с другими письменными источниками показывает, что наиболее аргументированной представляется гипотеза об отождествлении Курмиши с Куремсой. При этом анализ сведений Плано Карпини позволяет рассматривать Куремсу как одного из высших военных администраторов Улуса Джучи, занимавшего должность таммачи и командовавшего западными пограничными силами. Сравнение сведений «Джами ат-таварих» и «Шуаб-и панджгана» показывает, что расхождения относительно родоплеменной принадлежности Чаган-нойона, вероятнее всего, обусловлены особенностями передачи генеалогических перечней. Наиболее последовательной представляется версия, согласно которой Чаган-нойон происходил из племени мангыт, тогда как отдельные указания на его принадлежность к тангутам, по-видимому, являются следствием путаницы в источниках.

Полученные результаты уточняют происхождение отдельных представителей ранней мангытской знати и создают основу для дальнейшего исследования формирования политической элиты Улуса Джучи и Ногайской Орды. На основании выше изложенного, реконструируемая нами генеалогия Едиге выглядит следующим образом: Едиге – Кутлукая – Баба Туклас (Баркая) – Аншибай (Йанджи) – Курмиши (Куремса) – Карачин – Чаган-нойон из рода мангыт.

References

Akasaka, 2014 – *Akasaka T.* The Genealogy of Nogayskaya Orda in Rodoslovnaya kniga (Sinod text). Bulletin of Saitama Gakuen University. Faculty of Humanities. Vol. 14. Pp. 183–190. (赤 恒明 シノド本『系譜の書』(Родословная книга) におけるノガイ＝オルダ系譜 埼玉学園大学紀要（人間学部篇）第 14 号). (In Jap.).

Amitai, 2008 – *Amitai R.* Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life. Mamluk Studies Review. Vol. 12. No. 1. Pp. 119–137. (In Eng.).

Äbılğazy, 2011 – *Äbılğazy.* Türık şejıresı [Genealogy of the Turks]. Ädebi jädıgerler. Jiyrma tomdyq. 12 t. Qūrast. B. Äbılqasymūly. Almaty, 496 p. (In Kaz.).

Babalar sözı, 2008 – Babalar sözı: Jüztomdyq. [The word of the ancestors]. T. 50: Batyrlar jyry. Astana: “Foliant”, 464 p. (In Kaz.).

Bartold, 1963 – *Bartold V.V.* Otec Edigeja [Father of Edigey]. Sochinenija. Vol. II, p. 1. M.: Izd-vo AN SSSR, Pp. 792–804. (In Russ.).

Broadbridge, 2024 – *Broadbridge A.F.* The Dynastic Impulse: Mamluk Husbands, Nomadic Wives, and Family Ambitions in the Early Sultanate. Mamluk Studies Review. Vol. 27. Pp. 29–51. (In Eng.).

Chronicles of Qalawun, 2020 – Chronicles of Qalawun and his son al-Ashraf Khalil / Translated by David Cook. London – New York, Routledge Taylor and Francis Group, 436 p. (In Eng.).

DeWeese, 1994 – *Devin DeWeese.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition, Hermeneutics: Studies in the History of Religions. University Park: Pennsylvania State University Press, 638 p. (In Eng.).

Edige, 2016 – Edige: nogajskaja jepicheskaja pojema [Edige: Nogai Epic Poem]. Ed. by N.H. Sujunova; Karachaevo-Cherkes. in-t guman. issled. pri pravitel'stve KChR. M.: Nauka, 512 p. (In Russ.).

Favero, 2018 – *Favero M.* Kak sultan mamljukov obrashhalsja k hanu Zolotoj Ordy. Formuljar pisem i pravila ih sostavlenija [How the Mamluk Sultan Appealed to the Khan of the Golden Horde. Letter Form and Rules for Composing Them]. Zolotoordynskoe obozrenie.. Vol. 6. No. 1. Pp. 41–84. (In Russ.).

Gulevich, 2024 – *Gulevich V.P.* K voprosu o lichnostjah i statuse Kuremsy i Mogucheja [On the question of the personalities and status of Kuremsa and Moguchey]. Qazaq Historical Review. Vol. 2. No. 4. Pp. 371–391. (In Russ.).

Hautala, 2016 – *Hautala R.* Ot Batu do Dzhanibeka: voennye konflikty Ulusa Dzhuchi s Pol'shej i Vengriej (1) [From Batu to Janibek: Military Conflicts of the Ulus of Jochi with Poland and Hungary (1)]. Zolotoordynskoe obozrenie. Vol. 4. No. 2. Pp. 272–273. (In Russ.).

IKAI, 2005 – Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah [History of Kazakhstan in Arabic Sources]. Vol. 1. Sbornik materialov, otnosjashhihsja k istorii Zolotoj ordy : izvlechenija iz arabskih sochinenij, sobrannye V.G. Tizengauzenom. Izd., pererab. i dop [Collection of Materials Related to the History of the Golden Horde: Extracts from Arabic Works Collected by V.G. Tiesenhausen. Publ., rev., and suppl.]. Almaty: Dajk-press, 711 p. (In Russ.).

IKPI, 2006 – Istorija Kazahstana v persidskih istochnikah [History of Kazakhstan in Persian Sources]. Sborn. mat. otnosjashhihsja istorii Zolotoj Ordy. Vol. 4. [Collection of Materials Related to the History of the Golden Horde. Ed. by M.Kh. Abuseitova]. Almaty: Dajk-Press, 620 p. (In Russ.).

Jusupov, 1867 – *Jusupov N.B.* “O rode knjazej Jusupovyh. Sobranie zhizneopisanij ih, gramot i pisem k nim

rossijskih gosudarej, s XVI do poloviny XIX veka, i drugih famil'nyh bumag, s prisovokupleniem pokolennoj rospisi predkov knjazej Jusupovyh s XIV-go veka” [On the Family of the Yusupov Princes. A Collection of Their Biographies, Charters and Letters to Them from Russian Sovereigns, from the 16th to the Half of the 19th Century, and Other Family Papers, with the Addition of a Generational List of the Yusupov Princes' Ancestors from the 14th Century]. Part. 2. SPb,. 445 p. (In Russ.).

Kadyr Ali-bek, 2022 – *Kadyr Ali-bek.* Dzhami at-tavarih. Faksimile rukopisi / avt. izdanija teksta, issledovanija, kriticheskogo teksta, perevoda s tjurki, slovarja R. Alimov; pod nauch. red. I.M. Mirgaleeva [Jami at-tawarikh. Facsimile of the manuscript / auth. publications of the text, research, critical text, translation from Turkic, dictionary by R. Alimov; edited by I.M. Mirgaleev]. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 544 p. (In Russ.).

Kesik, 2006 – *Kesik M.* Muînüddin Süleyman Pervâne // İslâm Ansiklopedisi. S. 91–93. (In Turk.).

Kostjukov, 2009 – *Kostjukov V.P.* “Zheleznye psy” Batuidov (Shiban i ego potomki v vojnah XIII v.) [“Iron Dogs” of the Batuids (Shiban and his descendants in the wars of the 13th century)]. Problemy istorii, filologii, kul'tury. No. 3 (25). Pp. 126–181. (In Russ.).

Majorov, 2023a – *Majorov A.V.* Milej, Kuremsa i han Munke: Juzhnaja Rus' pod mongol'skim kontrolem [Miley, Kuremsa, and Khan Munke: Southern Rus' under Mongol Control]. Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki.. No. 2 (92). Pp. 41–56. (In Russ.).

Majorov, 2023b – *Majorov A.V.* “Umirotvorenie i kontrol'”: mongol'skoe pravlenie na Rusi v seredine XIII v. [“Pacification and Control”: Mongol Rule in Rus' in the Mid-13th Century]. Rossijskaja istorija. No. 5. Pp. 3–22. (In Russ.).

May, 1996 – *May T.* Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East. Indiana University, 98 p. (In Eng.).

Nakamachi, 2006 – *Nakamachi N.* The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wafidiyah. Mamluk Studies Review. Vol. 10. No. 1. Pp. 55–81. (In Eng.).

Pelliot, 1949 – *Pelliot P.* Notes sur l’histoire de la Horde d’or: suivies de quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en ‘ar’. Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient, Adrien Maisonneuve, 292 p. (In Fren.).

Pelliot, 1973 – *Pelliot P.* Recherches Sur Les Chrétiens d’Asie Centrale et d’Extrême-Orient. 2 vols. Vol. I. Paris: Imprimerie Nationale, 308 p. (In Fren.).

Plano Karpini, 2022 – *Plano Karpini Ioann de.* Istorija mongolov: Tekst, perevod, kommentarii / pod red. A.A. Gorskogo, V.V. Trepavlova [Plano Carpini Ioannes de. History of the Mongols: Text, Translation, Commentary / edited by A.A. Gorsky, V.V. Trepavlov]. M.: IDV RAN,. 383 p. (In Russ.).

Porsin, 2017 – *Porsin A.A.* Istorija Zolotoj Ordy konca XIII – nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Bejbarsa al-Mansuri “Zubdat al-fikra” [History of the Golden Horde in the Late 13th – Early 14th Centuries in Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri's “Zubdat al-fikra”]. Kazan: In-t istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 276 p. (In Russ.).

Puteshestvija, 1957 – Puteshestvija v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka [Travels to the Eastern Countries of Plano Carpini and Rubruck] / Red., vstup. st. i prim. N.P. Shastinoj. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoj literatury,. 287 p. (In Russ.).

Rashid ad-din, 1952a – *Rashid ad-din.* Sbornik letopisej [Collection of Chronicles]. Vol. 1, book 1. M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 221 p. (In Russ.).

Rashid ad-din, 1952b – *Rashid ad-din.* Sbornik letopisej [Collection of Chronicles]. Vol. 1, book 2. M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 315 p. (In Russ.).

Rashid ad-din, 1960 – *Rashid ad-din.* Sbornik letopisej [Collection of Chronicles]. Vol. 2. M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 248 p. (In Russ.).

Rashid ad-din, 1946 – *Rashid ad-din.* Sbornik letopisej [Collection of Chronicles]. Vol. 3. M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 340 p. (In Russ.).

Sabitov, 2011 – *Sabitov Zh.M.* Ulusy dzhuchidov v 1242-1266 godah [Uluses of the Jochids in 1242-1266]. Nacional'naja istorija tatar: teoretiko metodologicheskie problemy. Issue 2. Kazan: Izd-vo «Jaz», Pp. 46–63. (In Russ.).

Sabitov, 2018 – *Sabitov Zh.M.* Otkuda pojavilsja jetnonim nogaj? [Where did the ethnonym Nogai come from?]. Uroki istorii. No. 2 (18). Pp. 19–26. (In Russ.).

Sabitov, 2019 – *Sabitov Zh.M.* Vtorostepennye personazhi jeposa Edige [Minor characters of the Edige epic]. Zolotaja Orda: istorija, gosudarstvennost', kul'turnoe nasledie. Nur-Sultan: «Gylym» baspasy, Pp. 97–112. (In Russ.).

Sabitov, Tuleubaeva, 2023 – *Sabitov Zh.M., Tuleubaeva S.A.* Analiz dostovernosti «ku-rejshitskoj genealogii» Idegeja iz «Dzhami at-tavarih» Kadyr Ali-beka i traktata «O rode knjazej Jusupovyh» [Analysis of the reliability of Idegei’s “Kureish genealogy” from “Jami al-tawarikh” by Kadyr Ali-bek and the treatise “On the clan of the Yusupov princes”]. Zolotoordynskoe obozrenie. Vol. 11. No. 2. Pp. 453–462. (In Russ.).

Säken, 2019 – *Säken S.İ.* Edıge turaly jyr-añyzdar jäne tarihi şyndyq [Poems, legends and historical reality about Edige]. edu.e-history.kz elektrondyq ğylymi jurnaly No. 3 (19). Pp. 193–205. (In Kaz.).

Shuab-i pandzhgana, 2021 – *Rashid ad-din.* Shuab-i pandzhgana (Pjat' rodoslovij) [Shuab-i panjghana (Five Genealogies)]. Translation. 2nd ed., corrected and enlarged / Perevod s persidskogo jazyka Ch.I. Hamidovoj; nauch. i otv. red. I.M. Mirgaleev. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 244 p. (In Russ.).

Trepavlov, 2019 – *Trepavlov V.V.* Edigej vo glave Zolotoj Ordy: opyt chagatajskoj jemigracii [Edigei at the Head of the Golden Horde: The Experience of the Chagatai Emigration]. Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki. No. 1 (75). Pp. 119–123. (In Russ.).

Trepavlov, 2022 – *Trepavlov V.V.* K identifikacii nekotoryh personazhej «Istorii mongolov» Plano Karpini [On the Identification of Some Characters in Plano Karpini's “History of the Mongols”]. Zolotoordynskoe obozrenie. Vol. 10. No. 3. Pp. 523–536. (In Russ.).

Uzelac, 2012 – *Uzelac A.* Balduin od Enoa i “nomadska diplomatija” Latinskog carstva [Baldwin of Hainaut and the “nomadic diplomacy” of the Latin Empire]. Istorijski chasopis. Vol. LXI. Pp. 45–65. (In Serb.).

Vorotyncev, 2022 – *Vorotyncev L.V.* “Idosha ko batyevi”: “ordynskaja” diplomatija Daniila i Vasil'ka Romanovichej v 40–50-h gg. XIII v. [“Idosha ko Batyevi”: “Horde” diplomacy of Daniil and Vasilko Romanovich in the 1240s–1250s]. Rusin. No. 70. Pp. 54–71. (In Russ.).

Vorotyncev, 2023 – *Vorotyncev L.V.* O Kuremse, Mauci i novyh sposobah vedenija nauchnoj diskussii v jepohu social'nyh setej [On Kuremsa, Mautsi, and new methods of conducting scholarly discussion in the era of social networks]. Zolotoordynskoe nasledie: materialy VII Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo Foruma, posvjashhennogo 1100-letiju prinjatija Islama narodami Volzhskoj Bulgarii [Golden Horde legacy: materials of the VII International Golden Horde Forum dedicated to the 1100th anniversary of the adoption of Islam by the peoples of Volga Bulgaria]. Kazan: Issue 5. Pp. 283–285. (In Russ.).

Zhirmunskij, 1973 – *Zhirmunskij V.M.* P.M. Melioranskij i izuchenie jeposa «Edigej» [Melioransky and the Study of the Epic of Edigey]. Tjurkologicheskij sbornik M.: Nauka, 1973. Pp. 141–185. (In Russ.).

Zhirmunskij, 1974 – *Zhirmunskij V.M.* Tjurkskij geroicheskij jepos [The Turkic Heroic Epic]. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1974. 726 p. (In Russ.).

Zajnuddinov, Mirgaleev, 2014 – *Zajnuddinov D.R., Mirgaleev I.M.* Toktamysh-han i Aksak Timur v biograficheskom sbornike Ibn Tagriberdi [Toktamysh Khan and Aksak Timur in the Biographical Collection of Ibn Taghriberdi]. Zhurnal Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina. Vol. 4. No. 4. Pp. 217–223. (In Russ.).

Литература

Әбілғазы, 2011 – *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 12 т. Құраст. Б. Әбілқасымұлы. Алматы, 2011. 496 б.

Бабалар сөзі, 2008 – Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 50: Батырлар жыры. Астана: «Фолиант», 2008. 464 б.

Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В.* Отец Едигея // Сочинения. Т. II, ч. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 792–804.

Воротынцев, 2022 – *Воротынцев Л.В.* «Идоша ко батыеви»: «ордынская» дипломатия Даниила и Василька Романовичей в 40–50-х гг. XIII в. // Русин. 2022. № 70. С. 54–71.

Воротынцев, 2023 – *Воротынцев Л.В.* О Куремсе, Мауци и новых способах ведения научной дискуссии в эпоху социальных сетей // Золотоордынское наследие: материалы VII Международного Золотоордынского Форума, посвященного 1100-летию принятия Ислама народами Волжской Булгарии. Казань: 2023. Выпуск 5. С. 283–285.

Гулевич, 2024 – *Гулевич В.П.* К вопросу о личностях и статусе Куремсы и Могучея // Qazaq Historical Review. 2024. Т. 2. № 4. С. 371–391.

Жирмунский, 1973 – *Жирмунский В.М.* П.М. Мелиоранский и изучение эпоса «Едигей» // Тюркологический сборник 1972. М.: Наука, 1973. С. 141–185.

Жирмунский, 1974 – *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1974. 726 с.

Зайнуддинов, Миргалеев, 2014 – *Зайнуддинов Д.Р., Миргалеев И.М.* Токтамыш-хан и Аксак Тимур в биографическом сборнике Ибн Тагриберди // Журнал Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2014. Т. 4 № 4. С. 217–223.

ИКАИ, 2005 – История Казахстана в арабских источниках. Т. 1 . Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды: извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. Изд., перераб. и доп. Алматы: Дайк-пресс, 2005. 711 с.

ИКПИ, 2006 – История Казахстана в персидских источниках. Сборн. мат. относящихся истории Золотой Орды. Т. 4 / Отв. редакт. М.Х. Абусеитова. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.

Кадыр Али-бек, 2022 – *Кадыр Али-бек.* Джами ат-таварих. Факсимиле рукописи / авт. издания текста, исследования, критического текста, перевода с тюрки, словаря Р. Алимов; под науч. ред. И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.

Костюков, 2009 – *Костюков В.П.* «Железные псы» Батуидов (Шибан и его потомки в войнах XIII в.) // Проблемы истории, филологии, культуры. 2009. № 3 (25). С. 126–181.

Майоров, 2023a – *Майоров А.В.* Милей, Куремса и хан Мунке: Южная Русь под монгольским контролем // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2023. № 2 (92). С. 41–56.

Майоров, 2023b – *Майоров А.В.* «Умиротворение и контроль»: монгольское правление на Руси в середине XIII в. // Российская история. № 5. С. 3–22.

Плано Карпини, 2022 – *Плано Карпини Иоанн де.* История монголов: Текст, перевод, комментарии / под ред. А.А. Горского, В.В. Трепавлова. Москва: ИДВ РАН, 383 с.

Порсин, 2017 – *Порсин А.А.* История Золотой Орды конца XIII – начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра». Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 276 с.

Путешествия, 1957 – Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Ред., вступ. ст. и прим. Н.П. Шастиной. Москва: Государственное издательство географической литературы,. 287 с.

Рашид ад-дин, 1952a – *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 1, кн. 1. М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 221 с.

Рашид ад-дин, 1952b – *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 1, кн. 2. М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 315 с.

Рашид ад-дин, 1960 – *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 2. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 248 с.

Рашид ад-дин, 1946 – *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 3. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 340 с.

Сабитов, 2011 – *Сабитов Ж.М.* Улусы джучидов в 1242-1266 годах // Национальная история татар: теоретико методологические проблемы. Выпуск 2. Казань: Изд-во «Яз»,. С. 46–63.

Сабитов, 2018 – *Сабитов Ж.М.* Откуда появился этноним ногай? // Уроки истории. № 2 (18). С. 19–26.

Сабитов, 2019 – *Сабитов Ж.М.* Второстепенные персонажи эпоса Едиге // Золотая Орда: история, государственность, культурное наследие. Нур-Султан: «Ғылым» баспасы, С. 97–112.

Сабитов, Тулеубаева, 2023 – *Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А.* Анализ достоверности «ку-рейшитской генеалогии» Идегея из «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека и трактата «О роде князей Юсуповых» // Золотоордынское обозрение. Т. 11. № 2. С. 453–462.

Сәкен, 2019 – *Сәкен С.И.* Едіге туралы жыр-аңыздар және тарихи шындық // edu.e-history.kz электрондық ғылыми журналы. № 3 (19). С. 193–205.

Трепавлов, 2019 – *Трепавлов В.В.* Едигей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 1 (75). С. 119–123.

Трепавлов, 2022 – *Трепавлов В.В.* К идентификации некоторых персонажей «Истории монголов» Плано Карпини // Золотоордынское обозрение. Т. 10. № 3. С. 523–536.

Узелац, 2012 – *Узелац А.* Балдуин од Еноа и «номадска дипломатија» Латинског царства // Историјски часопис. Књ. LXI. С. 45–65.

Фаверо, 2018 – *Фаверо М.* Как султан мамлюков обращался к хану Золотой Орды. Формуляр писем и правила их составления // Золотоордынское обозрение. Т. 6. № 1. С. 41–84.

Хаутала, 2016 – *Хаутала Р.* От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (1) // Золотоордынское обозрение. Т. 4. № 2. С. 272–273.

Шуаб-и панджгана, 2021 – *Рашид ад-дин.* Шуаб-и панджгана (Пять родословий). Перевод. 2-е изд., испр. и доп. / Перевод с персидского языка Ч.И. Хамидовой; науч. и отв. ред. И.М. Миргалеев. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 244 с.

Эдиге, 2016 – Эдиге: ногайская эпическая поэма / под. ред. Н.Х. Суюновой; Карачаево-Черкес. ин-т гуман. исслед. при правительстве КЧР. М.: Наука, 512 с.

Юсупов, 1867 – *Юсупов Н.Б.* «О роде князей Юсуповых. Собрание жизнеописаний их, грамот и писем к ним российских государей, с XVI до половины XIX века, и других фамильных бумаг, с присовокуплением поколенной росписи предков князей Юсуповых с XIV-го века». Ч. 2. СПб., 445 с.

Akasaka, 2014 – *Akasaka T.* The Genealogy of Nogayskaya Orda in Rodoslovnaya kniga (Sinod text) // Bulletin of Saitama Gakuen University. Faculty of Humanities. Vol. 14. Pp. 183–190. (赤 恒明 シノド本『系譜の書』(Родословная книга) におけるノガイ＝オルダ系譜 埼玉学園大学紀要（人間学部篇）第 14 号)

Amitai, 2008 – *Amitai R.* Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life // Mamluk Studies Review. Vol. 12. No. 1. Pp. 119–137.

Broadbridge, 2024 – *Broadbridge A.F.* The Dynastic Impulse: Mamluk Husbands, Nomadic Wives, and Family Ambitions in the Early Sultanate // Mamluk Studies Review. Vol. 27. Pp. 29–51.

Chronicles of Qalawun, 2020 – Chronicles of Qalawun and his son al-Ashraf Khalil / Translated by David Cook. London – New York, Routledge Taylor and Francis Group, 436 p.

DeWeese, 1994 – *Devin DeWeese.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition, Hermeneutics: Studies in the History of Religions. University Park: Pennsylvania State University Press, 638 p.

Kesik, 2006 – *Kesik M.* Muînüddin Süleyman Pervâne // İslâm Ansiklopedisi. S. 91–93.

May, 1996 – *May T.* Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East. Indiana University, 98 p.

Nakamachi, 2006 – *Nakamachi N.* The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wafidiyah // Mamluk Studies Review. Vol. 10. No. 1. Pp. 55–81.

Pelliot, 1949 – *Pelliot P.* Notes sur l’histoire de la Horde d’or: suivies de quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en ‘ar’. Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient, Adrien Maisonneuve, 292 p.

Pelliot, 1973 – *Pelliot P.* Recherches Sur Les Chrétiens d’Asie Centrale et d’Extrême-Orient. 2 vols. Vol. I. Paris: Imprimerie Nationale, 308 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1339-1352, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1339-1352

MILITARY AND DIPLOMATIC RELATIONS OF THE SENIOR KHAN OF THE KAZAKH KHANATE ABILMAMBET WITH THE DZUNGARS

Anar Tylakhmetova[1*], Rauan Zhomartuly Baidaly [2]

[1]Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student
https://orcid.org/0009-0005-0286-0260. E-mail: anora_1986@mail.ru
* Corresponding author

[2]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(118 Tauelsizdik Str., Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan)
Head of the Department of History of Kazakhstan, PhD
https://orcid.org/0000-0002-8497-8430. E-mail: bajdaly.rzh@ksu.edu.kz

©Valikhanov IHE, 2026
©Tylakhmetova A., Baidaly R., 2026

Abstract. *Introduction*. Relations with the Dzungar state occupy a crucial place in the history of the Kazakh Khanate. Over a significant historical period, this specific aspect of foreign policy largely determined the historical development of the Kazakh state. *Goals and objectives* of the study are to examine the socio-political activities of the prominent statesman Abilmambet Khan regarding Kazakh-Dzungar relations (based on scholarly works and archival materials). *Materials and methods*. The study employs source-critical and historical-systemic methods, enabling an analysis of existing research and primary sources (archival materials) relevant to the topic. *Results.* A distinctive feature of Abilmambet Khan’s foreign policy was the particular attention he paid to relations with the Dzungar state, which at the time occupied a central place in the system of international relations in the region. This focus is evident throughout his tenure in power during the 1720s–1750s. Notably, this period was characterized by a complex political situation for the Kazakh Khanate, which faced pressure from the Dzungars on one side and the Kalmyks and Bashkirs – on the other. Furthermore, the state’s geographical proximity to two empires – the Qing and the Russian – posed a constant threat to its very existence. *Conclusion*. The study concludes that between the 1720s and 1750s, Abilmambet played an active role in both military campaigns against the Dzungars and diplomatic initiatives, distinguishing himself as a prominent military commander, diplomat, and statesman.

Keywords: Abilmambet Khan, Eastern sources, Dzungars, trade, Russian Empire, Qing China, sultans, war, Chinese historiography, truce, hostages (amanats), Galdan-Tseren

Acknowledgments. This article was prepared within the framework of the grant-funded project ‘New pages from the history of Kazakh-Dzungarian relations: second half of the XVII – 50s of the XVIII century.’ IRN: AP23488522, funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Tylakhmetova A., Baidaly R. Military and diplomatic relations of the senior khan of the Kazakh khanate Abilmambet with the dzungars// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1339–1352. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1339-1352

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ АҒА ХАНЫ ӘБІЛМӘМБЕТТІҢ ЖОҢҒАРЛАРМЕН ӘСКЕРИ, ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ

Тылахметова Анар[1]*, Байдалы Рауан Жомартұлы [2],

[1]Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28-үй, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы),
ғылыми қызметкер, докторант
https://orcid.org/0009-0005-0286-0260. E-mail: anora_1986@mail.ru
* автор-корреспондент

[2]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Тәуелсіздік көшесі, 118, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы)
Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, PhD
https://orcid.org/0000-0002-8497-8430. E-mail: bajdaly.rzh@ksu.edu.kz

©Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
©Тылахметова А., Байдалы Р., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Қазақ хандығының тарихында Жоңғар мемлекетімен болған қарым-қатынастардың маңызы зор. Ұзақ уақытқа созылған тарихи кезеңдегі сыртқы саясаттың нақты осы бағыты көбінесе қазақ мемлекетінің тарихи дамуын айқындайды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – осы кезеңді зерттеуші авторлардың еңбектері мен мұрағат материалдары негізінде көрнекті мемлекет қайраткері Әбілмәмбет ханның қазақ-жоңғар қатынастарына қатысты қоғамдық-саяси қызметінің мәселелерін зерделеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында тақырып бойынша жүргізілген зерттеулер мен дереккөздерді (мұрағат материалдарын) тиісті талдауға мүмкіндік беретін деректанулық және тарихи-жүйелік әдістер қолданылды. *Нәтижелері.* Әбілмәмбет ханның сыртқы саяси қызметіне тән ерекшеліктердің бірі – сол кезеңде Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды орын алған Жоңғар мемлекетімен қарым-қатынастарға ерекше көңіл бөлуі. Бұл бағытты оның 1720–1750 жылдардағы бүкіл мемлекеттік қызметі барысынан анық байқауға болады. Сонымен қатар, белгілі болғандай, бұл кезең Қазақ хандығы үшін жалпы алғанда күрделі саяси жағдаймен сипатталды. Қазақ мемлекеті бір жағынан жоңғарлардың, екінші жағынан олармен туыстас қалмақтар мен башқұрттардың қысымына ұшырады. Бұған қоса, Цин мен Ресей сияқты екі ірі империямен географиялық көршілес болудың өзі мемлекеттің өмір сүруіне тұрақты қауіп төндірді. *Қорытынды.* Жүргізілген зерттеу негізінде 1720–1750 жылдар аралығында Әбілмәмбеттің жоңғарларға қарсы әскери жорықтарға да, дипломатиялық іс-шараларға да белсенді қатысқаны және осы Кезеңде өзін көрнекті қолбасшы, дипломат әрі саясаткер ретінде танытқаны туралы қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: Әбілмәмбет хан, шығыс дереккөздері, жоңғарлар, сауда, Ресей империясы, Цин империясы, сұлтандар, соғыс, қытай тарихнамасы, бітім, аманаттар, Галдан-Церен
Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ЖТН: AP23488522 «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.
Дәйексөз үшін: Тылахметова А., Байдалы Р. Қазақ хандығының аға ханы Әбілмәмбеттің жоңғарлармен әскери, дипломатиялық және сауда қатынастары// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1339–1352 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1339-1352

ВОЕННЫЕ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ СТАРШЕГО ХАНА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА АБИЛМАМБЕТА С ДЖУНГАРАМИ

Тылахметова Анар[1]*, Байдалы Рауан Жомартулы [2],

[1] Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан)
докторант
https://orcid.org/0009-0005-0286-0260. E-mail: anora_1986@mail.ru
* автор-корреспондент

[2]Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтұрсынұлы
(118, ул. Тәуелсіздік, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан)
Заведующий кафедрой истории Казахстана, PhD
https://orcid.org/0000-0002-8497-8430. E-mail: bajdaly.rzh@ksu.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Тылахметова А., Байдалы Р., 2026

Аннотация. *Введение.* Взаимоотношения с Джунгарским государством занимают важнейшее место в истории Казахского ханства. На протяжении достаточно долгого исторического периода именно данное направление внешней политики во многом определяло историческое развитие казахского государства. *Цель и задачи исследования* – на основе работ авторов и архивных материалов осветить вопросы общественно-политической деятельности видного государственного деятеля Абильмамбет-хана, связанной с казахско-джунгарскими отношениями. *Материалы и методы*. В работе использованы источниковедческий и историко-системный методы, позволяющие провести соответствующий анализ существующих исследований и источников (архивных материалов) по теме. *Результаты*. Специфической чертой деятельности Абилмамбет-хана во внешней политике было его особе внимание на отношения с джунгарским государством, занимавшим на тот момент центральное место в системе международных отношений в регионе. Это можно наблюдать на протяжении всей его государственной деятельности в 1720-1750-х гг. При этом, как известно, данный период был охарактеризован в целом сложной политической обстановкой для Казахского ханства, испытывавшего давление от джунгаров с одной стороны, калмыков и башкир – с другой. Кроме того, географическое соседство с двумя империями – Цинской и Российской несло постоянную угрозу существованию государства. *Заключение.* На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что в период 1720-1750-х гг. Абилмамбет принимал активное участие как в военных кампаниях против джунгар, так и дипломатических мероприятиях, зарекомендовав себя при этом в качестве видного военачальника, дипломата и политика.

Ключевые слова: Абилмамбет-хан, восточные источники, джунгары, торговля, Российская империя, Цинский Китай, султаны, война, китайская историография, перемирие, аманаты, Галдан-Церен

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.» ИРН: AP23488522 Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Тылахметова А., Байдалы Р. Военные и дипломатические отношения старшего хана Казахского ханства Абилмамбета с джунгарами// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1339–1352. (На Анг.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1339-1352

Introduction. From the mid-17th century and for nearly a century thereafter, the Dzungar Khanate – a nomadic state – held a leading position in the system of international relations in the region (Moiseev, 2000). This state maintained active contacts with neighboring countries, including Russia, Qing China, and other Central Asian states, as well as the Kazakh Khanate under Khan Abilmambet.

Relations with the Dzungars constituted a distinctive aspect of the foreign policy of the Kazakh Khan Abilmambet. This issue remained a priority for him throughout his active career in state affairs – first as a sultan and later as the Senior Khan of the Kazakh Khanate – during the 1720s through the 1750s. The situation was further complicated by the fact that the Kazakh steppe faced intense pressure from the Kalmyk Khanate (which was ethnically related to the Dzungars) and the Bashkirs, all while being caught in a vice between the two major powers of the era: the Russian Empire and Qing China. Given these circumstances, we deemed it appropriate to examine specific aspects of Kazakh-Dzungar relations as they pertain to the life and activities of Khan Abilmambet.

Materials and Methods. The work makes extensive use of materials from Russian archives (Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire, State Archive of the Orenburg Region, Historical Archive of the Omsk Region, United State Archive of the Orenburg Region, Russian State Archive of Ancient Acts). Given the nature of the work, the article employs source-critical and historical-systemic methods, enabling an analysis of existing research and sources (archival materials) relevant to the topic.

Discussion. Various aspects of Kazakh-Dzungar relations – a context in which Abilmambet Khan played a significant role – have been examined in the works of N.G. Apollova (Apollova, 1948), K.Sh. Khafizova (Khafizova, 2019), K.Zh. Nurbay and G.A. Zhuman (Nurbay, Zhuman, 2019), A.I. Levshin (Levshin, 1996), B.S. Suleimenov and V.Ya. Basin (Suleimenov, Basin, 1981), V.A. Moiseev (Moiseev, 1983), and other researchers.

Results. It should be noted that Abilmambet distinguished himself as a brave warrior and commander during the numerous wars against the Dzungars, beginning in the arduous 'Years of the Great Disaster' (1723–1727) (Apollova, 1948: 139). As was customary for individuals of Sultan lineage, Abilmambet's upbringing was traditional: from childhood, he mastered horsemanship as well as the use of edged weapons and firearms. Like other Sultans, he participated in numerous military campaigns and battles – a prerequisite for attaining the rank of 'batyr'. Achieving this rank was an essential condition for gaining the right to aspire to the title of Khan. He earned this vital title precisely through his military service and command experience, particularly through his many armed clashes with the Dzungars.

The earliest known archival document mentioning Abilmambet dates to 1723, coinciding with the height of the Kazakh-Dzungar conflict. Abilmambet's involvement in the military and political life of the Kazakh Khanate spanned nearly half a century – from 1723 until his death in 1769 – a duration rarely seen in either domestic or world history (Khafizova, 2019: 37).

K. Khafizova, a famous specialist in this field, draws upon Eastern sources to authoritatively state that Abilmambet fought against the Dzungars as late as 1730 and 1734 (Khafizova, 2019: 35).

The 1730s were marked by a relative lull in relations between the Kazakh Khanate and the Dzungars, set against the backdrop of escalating military conflicts between the Dzungars and the Qing Dynasty, as well as a deterioration in relations between the 'Khuntaiji' and Uzbek rulers. For instance, a report dated November 10, 1731, submitted to the Russian envoy L. D. Ugrimov by Izmail – a merchant from Tobolsk who had arrived in Omsk from Dzungaria – contains information regarding the war between the Dzungars and the Qing Empire (AFPRE. F. Relations between Russia and China. Inv. 62/1. C.1731. P. 24–24 rev.).

Indeed, during the reign of Galdan-Tseren and under subsequent Dzungar rulers, there were many proponents of an alliance or peaceful coexistence with the Kazakhs – primarily to jointly

contain the expansion of neighboring powers, Russia and China. In the 1730s, relations between the Dzungar Khanate and the Middle and Junior Hordes gradually strengthened: marital ties were established between influential Kazakh and Dzungar leaders, prisoners were exchanged, trade developed to some extent, and diplomatic contacts took place (Nurbay, Zhuman, 2019: 1482).

The Russian Empire closely monitored these events. On November 10, 1731, Izmail – a merchant from Tobolsk who had arrived in Omsk from Dzungaria—informed the Russian envoy L. D. Ugrimov about the war between the Dzungars and the Qing Empire, a conflict that also affected the Kazakhs: "During my stay in Urga in the autumn of 1730, Galdan-Tseren dispatched his ‘zaisan’ [commander], Menshoi Tseren-Donduk, with a force of fifteen thousand Kalmyks to defend against Chinese troops’ (AFPRE. F. Relations between Russia and China. Inv. 62/1. C. 1731. P. 24–25 rev.). The confrontation ended with the Dzungars routing the Qing forces and capturing approximately 1,000 prisoners; these captives were sent to Urga with orders that they be sold exclusively to Russians. At the same time, the Dzungars maintained detachments along the Kazakh border to guard against surprise attacks by the Kazakhs.

In the 1730s, a number of cities in Southern Kazakhstan – including Turkestan, where Abilmambet Khan primarily resided – remained under the rule of the Dzungars. The Dzungars possessed a large, well-trained army, a fact evidenced by the Senate decree issued on May 1, 1734, to I.K. Kirilov, head of the Orenburg Expedition, regarding policy toward the Dzungar Khanate: ‘The Dzungar Kalmyk ruler Galdan-Tseren – who is the most powerful among the local leaders and commands a force of up to 80,000 men equipped with firearms... exercises autocratic-like authority over his subjects... [and] has seized the aforementioned provinces and prominent cities – Turkestan, Tashkent, Sairam, and others – from the Kirghiz-Kaisaks’ (PSZRI 1, 1830: 311–312).

On the whole, Abilmambet was quite loyal and showed a marked inclination toward the Dzungars – a stance attributable to several factors and circumstances. First, the southern regions – traditionally under the authority of Abilmambet and his ancestors – had not yet sworn allegiance to Russia and had been particularly vulnerable since the onset of the ‘Years of Great Disaster’, having been occupied by the Dzungars and forced to pay them tribute. Consequently, Abilmambet was unwilling to lose his traditional lands and cities.

Secondly, the Senior and Middle Hordes were located in close proximity to the Dzungar nomadic territories (Levshin, 1996: 203). Consequently, Abilmambet was guided primarily by the fate of his subjects; he knew that the Dzungars exacted brutal vengeance in response to disobedience: ‘Such a reminder was all the more necessary for Abulmagmet, Khan of the Middle Horde, who lived in the neighborhood of the Dzungars and had recently experienced just how cruelly they retaliated for offenses committed against them’ (Levshin, 1996: 205 – 206). Looking ahead, it should be noted that in 1743 – 1744, while handing over his son Abilfeis as a hostage to the Dzungars, he requested administrative control over the entire southern region. In this context, in a highly confidential report to the College of Foreign Affairs dated November 18, 1742, Neplyuev wrote that ‘it is necessary – not only for the present but also for the future – to secure Abilmambet’s son by every feasible means; for if the Dzungar ruler retains the other son (since he has two sons, and the eldest remains at home with him), then the Khan – even if not bound by perfect loyalty – will at least be held in check by this means and prevented from aligning himself solely with the Dzungar side; and no other measures are foreseen, except this ultimate expedient’ (Kazakh-Russian Relations –1, 1961: 270).

Following his final massive campaign into Kazakh territory, the Dzungar ruler proposed terms for peace to the Kazakhs. One of the conditions was a truce with the Upper (Volga) Kalmyks. Negotiations took place in 1742, attended by forty representatives from each side. Participants on the Kazakh side included Abilmambet, Sultan Barak, the batyrs Iset and Zhanibek, Tole Bi, and other prominent Kazakhs from the three zhuzes (hordes). The large number of participants suggests that Khan Abilmambet sought the consent of the majority of the tribal elders. At the same time, the negotiations themselves reflect the Khan's growing stature and his recognition of the link between ensuring security along the Kazakh khanate’s western and eastern borders. Khan Abilmambet saw the benefits of the amanat system (the practice of holding hostages as security for agreements); in private conversations, he remarked that hostages living in Russia ‘not only suffer no hardship, but when they

appear in public, they are dressed in velvet and other fine clothing; furthermore, they receive a valuable education and enjoy a life of comfort and pleasure – things they could find nowhere else – a situation that he, Abulmambet Khan, greatly envies’ (Suleimenov, Basin, 1981: 174–175). He made no secret to the Russians of the fact that he had sent his own son as a hostage to Galdan-Tseren.

However, the situation between the Kazakhs and the Dzungars began to deteriorate – due to the resumption of mutual raids – only towards the end of the 1730s; this is evident from a report sent by the Siberian Chancellery to the Senate on December 4, 1739, regarding Galdan-Tseren's preparations for an invasion to Kazakh khanate . This information was obtained from Bukharans – subjects of the Khuntaiji – who were present in Siberian towns for trade purposes: ‘A report from the Tobolsk Provincial Chancellery to the Siberian Department stated that on August 20 of the year 739 [1731], Second Major Nelyubov reported to the Chancellery from Yamyshevskaya Fortress: ...that while they were in their homeland – the domain of Galdan-Tseren – Bukharan and Kalmyk troops numbering three thousand horsemen were mobilized and armed for a military campaign against the Cossack Horde; furthermore, one thousand men had set out into the steppe the previous month to scout Cossack trails and routes, though their specific destination was unknown’ (RSAAA. F. 248. Senate. Inv. 113. C. 108. P. 346–347 rev.). Thus, a new invasion of Kazakh territory was being prepared.

It is well known that in 1739, having concluded peace with the Qing Empire, the Dzungars renewed their military expansion against their neighbors, the Kazakhs.

In the summer of 1741, a council of Kazakh nobility led by Abilmambet Khan took place in the territory of the Middle zhuz; there, a virtually unanimous decision was reached regarding the need to conclude an urgent truce with their bellicose neighbors. For his part, Galdan-Tseren stipulated – as a key condition for halting the military escalation – that the children of influential Kazakh rulers be sent to him as hostages (amanats), accompanied by their yurts, families, and livestock (Nurbay, Zhuman, 2019: 1481; Kazakh-Russian Relations-1, 1961: 270). Clearly, the khans and sultans—including Abilmambet Khan – were compelled to take this forced step and comply with the Khuntaiji’s demands, acting out of a deliberate fear that new military invasions would otherwise ensue (Moiseev, 1983: 191).

It is evident that the Russian Empire was deeply wary of intensifying Kazakh-Dzungar contacts; consequently, the primary objective of Russian diplomacy was to categorically prevent any rapprochement between the Dzungars and the Kazakhs, or the adoption of dual citizenship by the latter (Moiseev, 1991: 161).

Observing the increasingly complex situation between himself and Russia, Abilmambet made a shrewd diplomatic move by requesting military assistance from Russia. He likely knew in advance that such aid would not be forthcoming. Evidence of this is found in a letter dated January 27, 1742, from Abilmambet Khan to Empress Elizabeth Petrovna, requesting aid against the Dzungars: ‘We have primarily been ravaged by the Kalmyks, and should they ravage us again, I most humbly request that you provide us with forces’ (AFPRE. F. 122. Inv. 1. 1742. C. 5. P. 5–5 rev.). Evidently, anticipating that he would eventually have to move toward rapprochement with the Dzungars, he began requesting military aid – assistance in which, in all likelihood, he himself did not believe. Later, his ally Abylai – who was well aware of Abilmambet’s own unsuccessful attempts – also repeatedly but unsuccessfully sought military aid from Russia (SAOR. F. 3. Inv. 1. C. 176. P. 187–187 rev.).

In 1741, the Dzungars launched another campaign into the territory of the Kazakh Khanate, resulting in the capture of Ablai, an influential sultan of the Middle zhuz. Later, the sultan’s release was largely facilitated by the conclusion of peace with the Dzungar state, the handing over of amanats (hostages), and the skillful diplomacy of Kazakh leaders – including Abilmambet Khan, Barak Sultan, Kazybek Bi, and others.

Abilmambet played a major role in establishing peaceful relations with the Dzungars. In April 1742, Lieutenant D. Gladyshevwh – who had visited Abulkhair of the Junior zhuz in January of that year to assess the relationship between the Kazakhs and Dzungaria – reported to the Orenburg Commission’s chancery: ‘The Kirghiz-Kaisak Middle Horde had previously caused such hostility toward the Dzungars that, in retaliation, the Dzungar ruler sent a force of thirty thousand troops under

Sary-Manzha against that horde in the past year, 1741, and they ruined it’ (Kazakh-Russian Relations, 1961: 194–195).

Seeking to halt the war between the two peoples, Abilmambet and other representatives of the steppe nobility sent a message to Galdan Tseren to put an end to the bloody conflict: ‘Abilmambet Khan, Barak Sultan, and Zhanbek Batyr, together with prominent chieftains, sent a letter to the Dzungar ruler asking that their people no longer be devastated and proposing – if he so desired – that he take their children into his custody as hostages.’ ‘...the very reason why they, the Kalmyks, have now come to the Kirghiz-Kaisaks’ (Kazakh-Russian Relations, 1961: 195–196).

The Russian Empire possessed cross-verified information from its informants indicating that ‘Abulmamet Khan, Barak Sultan, and Batyr Sultan of the Middle Horde are engaging in actions and harboring intentions contrary to the supreme interests of His Imperial Majesty, and are seemingly submitting to the rule of the Dzungar ruler Galdan-Tseren... In particular... Abulmamet Khan – a subject of His Imperial Majesty – has actually handed over hostages to the aforementioned Dzungar ruler and pledged to pay tribute’ (AFPRE. F. 122. 1742. C. 2. P. 1–4 rev.; Kazakh-Russian Relations - 1, 1961: 199). Accepting this second – Dzungar – allegiance could have resulted in the loss of Russian influence over the Kazakhs.

When the Russian side objected (arguing that the Middle and Junior Hordes were already subjects of the Russian Empire and that the Dzungars had no right to take hostages (amanats) from them) the Dzungar envoys countered that these measures were intended to halt frequent raids: ‘Upon the arrival of Abulkhair and the Dzungar envoys in Orenburg, Neplyuev informed the latter that the Khan of the Junior Kirghiz-Kazakh Horde, being a subject of Russia, had no right to enter into any dealings with foreign rulers, let alone provide them with hostages. He stated the same regarding the Middle Horde and Khan Abulmagmet. The Dzungars objected that the Kirghiz-Kazakhs were constantly attacking their lands; that without taking hostages, they could not rest easy; and that, moreover, the Kazakhs had themselves volunteered to meet this demand – much like the Senior Horde, which, being subject to the Dzungars, had long provided not only hostages but also tribute, and enjoyed peace in return’ (Levshin, 1996: 204).

The Russian Empire did not rule out direct military aggression by the Dzungars. Consequently, a Senate decree issued to the College of Foreign Affairs on May 20, 1742, regarding a potential Dzungar attack, stipulated that ‘great caution is required there, and to avert any adverse consequences that might arise from this, appropriate measures must be taken in advance to ensure that the supreme interest of His/Her Imperial Majesty remains unharmed.’ ‘Namely: it will be necessary to enter into correspondence with the said ruler – or, to the extent possible, protect the subjects of the khans and sultans along with their people – while regarding that ruler as the source of the greatest danger to the fortresses and the entire frontier, and thus increasing the number of regular troops, especially dragoons” (AFPRE. F. 122. 1742. C. 2. P. 1–4 rev.; Kazakh-Russian Relations – 1, 1961: 199).

Available Russian archival sources indicate that in the summer of 1742, I.I. Neplyuev – head of the Orenburg Commission – planned to detain influential Chinggisids (such as the pro-Dzungar Abilmambet Khan, Sultan Barak, and other sultans) as hostages should they visit the area of the Orenburg and Orsk fortresses, just as had been done with the family of Abulkhair. At the same time, the Tsarist government feared a potential mass migration of Kazakhs toward the zone of Dzungar influence and the loss of total control over its new subjects. Based on these considerations, a decree issued by the College of Foreign Affairs on August 8, 1742, strictly ordered the Orenburg governor not to detain Abilmambet Khan or the others under any circumstances (Izvlecheniya, 1938: 140).

As we can see, Russian authorities made significant efforts to prevent Abilmambet Khan from sending his son, Sultan Abulfeis, to the Dzungars as a hostage; however, as later events would show, they ultimately failed to dissuade the Khan – over whom they held little control – from this venture, which posed a danger to Russia.

Despite strong pressure from the Orenburg administration, the Khan did send his son Abulfeis to Dzungaria as an honorary hostage, a fact confirmed by a communication sent to I. Neplyuev by the College of Foreign Affairs on November 18, 1742: ‘Abulmambet Khan has already sent his son to the Dzungar ruler’ (Abuev, 2006: 91). It is noteworthy that Sultan Abulfeis – who was sent as a hostage

with a white yurt (aq üyli amanat) to Galdan-Tseren’s headquarters to secure Abylai’s release – was accompanied by his mentor, Niyaz Atalyk (tutor), a prominent 18th-century statesman (Artykbaev, 2023).

In the available written sources, the name Abulfeis first appears in connection with late autumn 1742. On October 27, 1742, I. Neplyuev, head of the Orenburg Commission, reported to the College of Foreign Affairs regarding the relations between Abulmambet and Galdan-Tseren; he noted the Khan's intention to accept Dzungar suzerainty and his desire to send his son as a hostage. However, information available at the time from a Bashkir arriving ‘from the Kirghiz-Kaisaks’ – claiming that the Khan had ‘already dispatched his son, along with certain gifts, to the aforementioned Dzungar ruler’ – was still considered unreliable (Kazakh-Russian Relations, 1961: 264). Yet, in a report dated November 18, 1742, Neplyuev informed the College that Abilmambet had indeed ‘already sent his son to the Dzungar ruler’ (Kazakh-Russian Relations – 1, 1961: 269). A second document from the same date provided further details: Abulfeis had been sent in the company of ‘Dzungar envoys and certain Kirghiz chieftains.’ At the same time, as the document indicates, Abulmambet himself regarded the decision to send his son as a hostage (amanat) as a forced measure; he explained it by a desire to avert the war threatened by the ‘Dzungar ruler’ should the demand for hostages go unmet, and to ‘establish peaceful relations between the Kirghiz-Kaisaks and the Dzungars and expand the territory available for nomadic pasturage.’ Furthermore, by sending his son, he hoped to ‘secure possession of the Turkestan province from the Dzungar ruler – who seemingly promised it to him – and... to reside in the city of Turkestan... Galdan-Tseren was returning the city of Turkestan, along with thirty-two other towns, to their former possession, whereas if he failed to send his son, the Dzungar would destroy them...’ (Kazakh-Russian Relations –1, 1961: 270).

According to another source – the ‘Log’ of Major Miller, who was dispatched from Orsk Fortress to Galdan-Tseren – an entry dated December 14 reveals that ‘the Kalmyk envoy Bazar (who had been sent to the Middle Horde to Abulmamet Khan and Barak Sultan) returned, bringing with him Abulmamet’s son as a hostage, as well as envoys from Barak – a group totaling about two hundred people, many of whom had come to ransom their own children and relatives’ (Log, 2007: 112–113).

As subsequent events demonstrated, Galdan-Tseren did not send his distinguished hostages back home empty-handed: ‘Upon their release, Galdan-Tseren gifted each of them a suit of armor, a helmet, and a gilded saber, as well as a belt embroidered with silver’ (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 7. P. 9). Clearly, such lavish offerings were not made by chance or without purpose: the distinguished captives were given a clear and unequivocal hint regarding the need not only for peaceful coexistence with the Dzungars but even for a military alliance with them: ‘They were released back to the Kaisak Horde under an agreement stipulating that, both now and in the future, we – along with them, the Dzungars – are to live in harmony and neighborly friendship, never initiating quarrels among ourselves, and not abandoning one another in times of need’ (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 7. P. 9 rev.).

The situation changed somewhat after the death of Galdan-Tseren in 1745. Above all, a fierce struggle for the throne erupted among his heirs within Dzungaria itself. Abilmambet, along with Kazakh sultans and batyrs, readily took part in the internecine conflicts of the Dzungar nobility, as this offered them an opportunity to weaken their adversaries and reclaim some of the southern and southeastern Kazakh lands. Dzungar claimants, too, were interested in forging alliances with influential Kazakh rulers.

By alternately supporting various claimants to the throne and the title of khuntaiji, the Kazakhs managed to secure significant territorial concessions from the Dzungars.

At the same time, Chinese rulers were closely monitoring the situation in Dzungaria and preparing for the complete conquest of the country. Years of fierce warfare between China and Dzungaria ensued, and in 1755, the Qing emperor deployed substantial forces into Dzungaria.

As is well known, the traditional domains of Abilmambet and his ancestors comprised Southern Kazakhstan and the cities along the Syr Darya – including, at times, the city of Tashkent. However, the interests of Abilmambet’s influential family were also directly linked to Eastern Kazakhstan, which was governed by his son, Sultan Abulfeis. During the ‘Years of Great Disaster’, the southern regions of Kazakhstan were overrun by the Dzungars; it is therefore reasonable to assume that one of

the reasons the Khan spent so much time in the south of the Kazakh Khanate – and sought to establish close ties with the Dzungars – was to prevent the Dzungars from gaining total control over his native region, where the headquarters of the Senior [Senior Horde] Kazakh Khanate was located. Incidentally, his main rival, Abulkhair Khan, faced virtually no such threat, as he was situated far from the actual and potential theaters of the Kazakh-Dzungar conflict (Levshin, 1996: 203).

Drawing on Chinese and Russian sources, the famous specialist K. Khafizova writes: ‘Turkestan served as the seat of rule for Abilmambet’s famous grandfather, Tauke Khan.’ In his efforts to retain control of the city, Abulmambet repeatedly made political concessions – ranging from acknowledging temporary vassalage to the Dzungar khans to ceding a portion of the revenues from the city and the Turkestan Vilayet to internal rivals and Central Asian rulers. Moreover, in our view, all the priorities of Khan Abulmambet’s foreign and domestic policies were centered on the word ‘Turkestan’. Despite their various advantages, the Khan’s rivals and avowed adversaries never succeeded in eliminating him from the country’s political life. Abulmambet’s position in the international arena also remained secure; the Oirat and Central Asian khanates, as well as the Russian and Qing empires, never questioned his status as khan – recognizing it a priori and dealing with him on that indisputable basis (Khafizova, 2015: 75). Thus, as the direct successor to the senior Khan Tauke, Abilmambet sought not only to preserve the state but also to hold onto its principal city and capital: Turkestan.

One must also consider the fact that, amidst the deteriorating relations between the Kazakhs and the Dzungars, Abulkhair – a rival of Abilmambet – sought to strengthen his own position within the Kazakh Khanate, including in the Syr Darya region, where the influence of Abilmambet’s clan and ancestors had traditionally predominated. Abulkhair petitioned the Russian Empire to build a fortress for him on the Syr Darya, as evidenced by his memorandum dated September 17, 1741: ‘To build a new fortress on the Syr Darya River, so as to be safe from enemies – the Persians and the Dzungar Kalmyks’ (AFPRE. F. 122. Inv. 1741. C. 2. P. 22). In reality, there was no threat from the Iranians, and it was Abilmambet, not Abulkhair, who should have been requesting the fortress's construction. It appears Abulkhair was more concerned with bolstering his position with Russia's help than with defending against the Dzungars.

By early 1742, negotiations began to conclude a truce between the two peoples, sealed by commitments regarding the Kazakhs providing hostages and the arrangement of dynastic marriages (AFPRE. F. 122. Inv. 1742. C. 4. P. 3–4 rev.). According to testimony given in May 1742 at the Orenburg Provincial Chancellery by the English merchant Hawk – who had returned from Kazakhstan – Galdan Tseren demanded that the Kazakhs nomadize in the Turkestan region, pay tribute, and treat his subjects with courtesy: ‘On April 14, an envoy from the Dzungar ruler Galdan Tseren – accompanied by two others and bearing a modest gift – arrived to see the Kirghiz-Kaisak Sultan Batyr (Sultan Batyr who died in 1771 was the son of Khan Kaip and led Alshyn tribal groups in the Junior Zhuz – author). They brought a written decree from the ruler, which was delivered to Abulkhair Khan; Hawk himself later saw the document, which stated the following. First: Galdan Tseren orders Abdulmamet Khan, Sultan Batyr, and other rulers and leading elders to come and reside near Turkestan. Second: He demands their children as hostages, specifically including the son of Abulkhair Khan associated with the 'white kibitka' (royal tent). Third: He demands that one korsak (steppe fox) be collected from every kibitka (household) in the Middle and Junior Hordes; centurions are to be appointed to oversee this and send the pelts to him as tribute. Fourth: He asks for the reason why Sultan Batyr and Karasakal traveled to and ravaged the ulus settlements along his borders. Fifth: he firmly affirms that merchants traveling from Russia to Khiva and Tashkent – and from there back to Russia – of whatever status, shall suffer absolutely no harm at the hands of the Kaisaks... should the Kaisaks fail to comply with this, then he, Galdan-Tseren, will dispatch two zaisangs with his troops – one to the Middle Horde and the other to the Lesser Horde – and order them to lay waste to everything...’ (AFPRE. F. Kirghiz-Kaisak Affairs. 1742. Inv. 122/1. C. 4. P.70–70 rev.).

The Dzungars actively sought to pull the Kazakhs of the Junior and Middle Hordes over to their side, compelling them to accept Dzungar suzerainty, pay tribute, and provide hostages. Russia monitored these events closely, wary of any strengthening of either the Dzungars or the Kazakhs, and

was particularly concerned by the prospect of a rapprochement that might result in the Kazakhs becoming Dzungar subjects. Consequently, Major Miller was dispatched to Dzungaria in 1742; upon his return, he reported the results of his diplomatic mission to the College of Foreign Affairs on May 23, 1743, via the Governor of Orenburg, I. I. Neplyuev: ‘In the Kalmyk uluses, a multitude of people have perished from smallpox, and the Dzungar ruler is bogged down in an unfortunate war... An entire people known as the Mingats have defected from him... the cities of Tashkent and Turkestan have broken away from his rule... in their current state, the Dzungars harbor great apprehension regarding Russia. Furthermore, upon traveling among the Kazakhs, Miller heard that after his departure, the Kazakh captives – Ablai-Sultan and his retinue – had been released and were reportedly returning home together with the son sent by Abulmamet Khan’ (AFPRE. F. Dzungar Affairs. Inv. 113/1, 1742–1744. C. 3. P. 13–13 rev.).

Indeed, in 1743, Abylai was released from honorable captivity; he was exchanged for Sultan Abulfeis, the son of Abulmambet Khan. Abulmambet Khan as well as other Kazakh rulers considered the decision to send his son as a hostage (amanat) to be forced upon him. He explained it by a desire to avoid escalating the Kazakh-Dzungar war – with which the ‘Dzungar ruler’ had threatened them should the hostage demand go unmet – and to secure ‘peaceful coexistence between the Kirghiz-Kaisaks and the Dzungars, and to expand the areas available for nomadizing.’ Furthermore, by sending his son, he hoped to "obtain possession of the Turkestan province from the Dzungar ruler – who seemed to promise this to him – and to live in the city of Turkestan... Galdan-Tseren was ceding the city of Turkestan, along with thirty-two other towns, back to their control; yet if he did not send his son, the Dzungar would destroy them...’ (Kazakh-Russian Relations - 1, 1961: 270).

Sultan Abulfeis remained in Dzungaria as a hostage. On September 22, 1743, the Bashkir T. Baltasev – who had traveled to the Middle Zhuz to ascertain the nature of the relations between Khan Abulmambet and Sultan Barak on the one hand, and Galdan-Tseren on the other – cited in his report the words of the Dzungar ruler. The latter was convinced that ‘by the handing over of Abulmambet’s son to him, he already possessed proof that the Kaisaks had become his subjects’ (Kazakh-Russian Relations -1, 1961: 297; Moiseev, 1991: 132, 145). Incidentally, Sultan Abulfeis – who was sent as a hostage, accompanied by a white yurt, to Galdan-Tseren’s headquarters to secure the release of Abylai – was escorted by his mentor, Niyaz Atalyk (an advisor to the khans). Niyaz was a prominent 18th-century statesman who had maintained order in Turkestan under Abulmambet (Artykbaev, 2023). The presence of Niyaz as an escort for the Kazakh delegation and a guarantor of the khan’s heir’s safety undoubtedly testifies to the delegation's very high status.

In the following year, 1744, Abulfeis was in turn replaced by Sultan Shigai (Syghai), the son of Sultan Barak (Kiyat, 2015: 68). Indeed, in the spring of 1744, Sultan Abulfeis – the son of Abulmambet – was released by Galdan Tseren; a year later, Sultan Barak’s son, Shigai, was also released. Upon their release, Galdan Tseren gifted each of them a suit of armor, a helmet, a gilded saber, and a silver-embroidered belt. Furthermore, Galdan Tseren gave the daughter of a prominent noyon (nobleman) in marriage to Barak’s son. They were sent back to the Kazakh Horde under an agreement stipulating that ‘both now and in the future, we – the Kazakhs and the Dzungars – shall live in harmony and neighborly friendship, initiating no quarrels whatsoever and not abandoning one another in times of need’ (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 7. P. 9–9 rev.). The Dzungar Khongtaiji also took hostages from Khan Abulkhair. It appears that these and other obligations undertaken by the Kazakhs contributed to the further de-escalation of the Kazakh-Dzungar military conflict.

Indeed, following Ablai’s release from Dzungar captivity and the provision of new, high-ranking hostages, relations between the Kazakhs and Galdan Tseren improved markedly. This is evident from a report submitted to the chancellery of the Ust-Kamenogorsk Fortress commandant on January 1, 1745, by Karga, a leader (bashlyk) of the Uriankhai people: ‘They are currently on good terms with the Kirghiz-Kaisaks. Ablai-Sultan has collected tribute (alman) from his Kirghiz-Kaisak subjects and sent it to their ruler, Galdan-Tseren. Ablai-Sultan and the Kaisaks are currently nomadic in the Char-Gurban region, and people frequently visit them to barter for grain and other goods. Their ruler, Galdan-Tseren, sends millet and flour to Ablai-Sultan, since the Kirghiz-Kaisaks possess no

grain of their own...’ (USAOR. F. Orenburg Provincial Chancellery. Inv. 1. 1744–1745. C. 6. P. 106–106 rev.).

On September 11, 1745, a report submitted by Major General Kh. Kh. Kinderman – commander of the regular and irregular troops along the Siberian frontier lines – to the Governing Senate, the War and Foreign Affairs Colleges, the Governor of Orenburg I. I. Neplyuev, and the Siberian Provincial Chancellery noted the participation of 5,000 Kazakhs (subjects of Abulkhair and Abylai) in the Dzungar Khanate’s campaigns into Central Asia without the Russian Empire’s authorization; this demonstrated the merely nominal nature of their subject status: ‘Previously, a Dzungar army of thirty thousand marched toward the Bekarym lands. And now, in addition to that, another ten thousand have been dispatched – a deployment that includes five thousand Kirghiz-Kaisaks [Kazakhs] belonging to the domains of Abulkhair Khan and Abylai Sultan. The noyon [commander] leading this force – formerly known as Septen, but now called Byzvedey – ... Abulkhair Khan and Abylai Sultan are in league with the Dzungar ruler, having provided a force of five thousand men to assist him’ (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 2. P. 339 rev.–340).

In August 1745, the Dzungar ruler Galdan Tseren died. In accordance with his will, power was inherited by his youngest son, the thirteen-year-old Tseben-Dorji-Namji (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 7. P. 123–123 rev.). Lama Dorji’s twenty-year-old son could not inherit his father’s authority because he was illegitimate – a circumstance that sparked a series of internal conflicts among the Dzungars (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 2. P. 377–377 rev.). Following a palace coup on May 27, 1750, Lama Dorji ascended the throne and subsequently sent a letter to the nobility of the Junior Zhuz announcing his accession to the position of Khontayiji of Dzungaria (AFPRE. F. Kirghiz-Kaisak Affairs. Inv. 122/1. 1750, C. 3. P. 163 rev.).

Dissatisfied with these events, the influential noyons Davachi and Amursana migrated to the Kazakhs – seeking the protection of chieftains such as Kaip Batyr and Kozhabegen Batyr – with the intention of reaching Sultan Ablai (USAOR. F. 3. Inv. 1. C. 30. P. 82–82 rev.). Ablai maintained friendly relations with the noyons, a bond forged during his earlier captivity. When envoys arrived from the Khuntaiji demanding their return, Sultan Ablai flatly refused. This circumstance was specifically highlighted in a report dated September 19, 1752, from Colonel F. Sukhatin – commander of the Yamyshevskaya Fortress – to Brigadier I. I. Kroft, commander of the regular and irregular troops along the Siberian frontier lines: ‘Ablai-Sultan is currently located about eight days' journey from Yamyshevskaya. With him are the fugitives from Dzungaria, the noyons Davachi and Amursana. Envoys were repeatedly sent from Urga to demand their handover, yet they are not being surrendered’ (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 29. P. 533–533 rev.).

The Russian Empire, wary of a rapprochement between the Kazakhs and these two noyons – who were close relatives of the ruling house and opposed to the Khuntaiji – attempted to neutralize them and transport them to Kazan (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 30. P. 65–65 rev.). Russian intelligence gathering revealed that these distinguished fugitives enjoyed the support of virtually the entire Kazakh steppe elite – including Ablai-Sultan, Abulmambet-Khan, the batyrs Bogenbay Kabanbay, and Kozhabergen, Tole-bi, and other prominent figures (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 29. P. 588–597 rev.). The Kazakh nobility was well aware that one of these noyons – close relatives of the late Galdan-Tseren – was destined to become the ruler of the Dzungar state.

This situation led to a deterioration in relations with the new ruler of Dzungaria. Small Dzungarian scouting parties were dispatched into the Kazakh steppe, where they ravaged Kazakh auls (settlements). By early October 1752, the number of Dzungarian troops sent into the Kazakh steppe totaled approximately 15,000 men (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 29. P. 644–644 rev.).

Overall, throughout his socio-political career, Abilmambet’s relations with representatives of the Dzungar Khanate fluctuated. At times, they deteriorated. For instance, S. Sobolev, a Russian representative returning from Dzungaria in the spring of 1746, reported that ‘the Kirghiz-Kaisak rulers Abulkhair Khan and Abulmambet Khan do not maintain cordial relations with their Dzungar counterpart, and the Kirghiz-Kaisaks do not travel into their domains’ (Moiseev, 1991: 186). In 1752 and 1755, Abilmambet Khan convened major councils of the Kazakh nobility. These gatherings addressed a crucial question: whether or not to intervene in the internecine conflicts among the heirs

of Galdan-Tseren. In this context, it is worth noting that between the 1730s and 1760s, Kazakh sultans refused to surrender prominent Dzungarian figures to any party demanding them – including the rebel leader Karasakal; members of the nobility such as the future khans Davachi and Amursana; as well as Banchzhur, Kazak-Sary, and Kazak-Balan. Regardless of the personal interests that guided the Kazakh rulers, this was a far-sighted and politically sound decision.

At the beginning of this period, battles of great consequence for the people took place against the Dzungars; in these conflicts, Abilmambet’s son, Abulfeis, proved to be a reliable ally to both his father and Sultan Ablai. Following the collapse of the Dzungar state, Sultan Abulfeis led the migration of Kazakh tribes and clans to the east and remained the permanent leader of the ulus (territorial domains) of Eastern Kazakhstan until his death.

At the same time, Abulfeis pursued his own agenda: while allied with Ablai, he did not fully support the alliance between Ablai and Amursana, as he was keen to drive the Oirats out of Semirechye. During the military campaign of 1757–1758, Abulfeis’s detachments attacked the Oirats, seizing livestock and property (Khafizova, 2007: 39). Ultimately, however, Amursana was neither handed over nor even captured by the rulers of the Middle Zhuz; he served as a useful asset in the Kazakhs' diplomatic maneuvering with the Qing, despite their formal status as subjects and the stern directives issued from Beijing. Undoubtedly, he coordinated his actions with his father, Abilmambet, and Sultan Ablai.

Conclusion. Thus, during the 1720s–1750s, Abilmambet Khan played an active role in the military and diplomatic confrontation with the Dzungars (Kiyat, 2015: 70). As the research findings demonstrate, during the 1720s–1750s – a period marked by a complex foreign policy environment for the Kazakh Khanate, shaped by its proximity to two major powers (the Qing Empire and Russia) and escalating tensions with the Dzungar Khanate—Abilmambet Khan emerged as a pivotal political figure who largely defined the Kazakh state’s foreign policy. His interactions with the Dzungars, in particular, serve as a recurring, central theme throughout his political career. Abilmambet Khan was an active participant in virtually all major foreign policy events of the first half of the 18th century involving the Dzungar Khanate. Furthermore, an examination of his life and activities offers insight into the specific nature of the Kazakh Khanate’s foreign policy during this era, a time when the practice of amanat (the exchange of hostages), marital alliances, and personal relationships among the nobility played a decisive role in interstate relations.

Undoubtedly, studying various facets of the life and work of a major 18th-century Kazakh political figure like Abilmambet Khan provides a more comprehensive understanding of how international relations were structured between the region’s last remaining major nomadic states – the Kazakh and Dzungar Khanates – both of which faced intense pressure from the great empires of the time. Given that Abilmambet Khan remains relatively little-known – especially when compared to other khans and batyrs of the same period – despite his significant contributions to preserving and strengthening the Kazakh Khanate and his direct involvement in key political processes, research focused on him is highly relevant to the field of historical studies in Kazakhstan.

Sources

AFPRE — Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire
SAOR — State Archive of the Orenburg Region
HAOR — Historical Archive of the Omsk Region
USAOR— United State Archive of the Orenburg Region
RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts

Источники

АВПРИ —Архив внешней политики Российской империи
ГАОО — Государственный архив Оренбургской области
ИАОО — Исторический архив Омской области
ОГАОО — Объединенный государственный архив Оренбургской области

РГАДА — Российский государственный архив древних актов

References

Abuev, 2006 — *Abuev K.* Han Abylaj i ego vremja [Khan Ablai and His Time]. Astana: Elorda, 2006. 304 p. (In Russ.).

Abuev, 2013 — *Abuev K.K.* Abylaj Han. Sovremenniki i nasledniki: monografija [Ablai Khan: Contemporaries and Successors — A Monograph]. Kokshetau: Areket, 2013. 308 p. (In Russ.).

Apollova, 1948 — *Apollova N.G.* Prisoedinenie Kazahstana k Rossii v 30-h godah XVIII veka (The incorporation of Kazakhstan into Russia in the 1730s). Alma-Ata: AS KazSSR, 1948. 254 p. (In Russ.).

Artykbaev, 2023 — *Artykbaev Zh.* Atalychestvo v istorii kazahskogo gosudarstva [Atalyk System in the History of the Kazakh State] (12.07.2023). IA ‘Adyrna.kz’. URL: https://adyrna.kz/ru/post/163041 (access date: 22.02.2026). (In Russ.).

Basin, 1969 — *Basin V.Ja.* Kazahstan v sisteme vneshnej politiki Rossii v pervoj polovine XVIII veka. Kazahstan v XV–XVIII vekah (Voprosy social'no-politicheskoj istorii) [Kazakhstan in Russia's Foreign Policy System in the First Half of the 18th Century. At ‘Kazakhstan in the 15th–18th Centuries (Issues of Socio-Political History)’]. Alma-Ata, 1969. P. 120-121. (In Russ.).

Izbasarova, 2017 — *Izbasarova G.* Amanat v tradicionnom kazahskom obshhestve i rossijskoj politike XVIII v. [Amanat in Traditional Kazakh Society and 18th-Century Russian Politics]. Rossijskaja istorija. 2017. No. 1. P. 104. (In Russ.).

Izvlechenija, 1938 — *Izvlechenija iz sostavlennogo v Kollegii inostrannyh del obzora «O kirgiz-kajsakah», kasajushhegosja vzaimootnoshenij Rossii s kazahami v 1730–1755 gg. i obshhestvennogo stroja kazahov la»* [Excerpts from the survey ‘On the Kirghiz-Kaisaks’ – compiled by the College of Foreign Affairs – concerning Russia’s relations with the Kazakhs between 1730 and 1755 and the Kazakh social structure]. Krasnyj arhiv. 1938. No. 2(87). P. 140. (In Russ.).

Kazakh-Russian Relations –1, 1961 — *Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI – XVIII vv. (sbornik dokumentov i materialov)* [Kazakh-Russian Relations in the 16th–18th Centuries (Collection of Documents and Materials)]. Vol.1. Alma-Ata: Nauka, 1961. 740 p. (In Russ.).

Kijat, 2015 — *Kijat A.* Abilmambet han auleti. Toreler shezhiresi [The lineage of Khan Abilmambet. Genealogy of the Tore]. Vol. 3. Almaty, 2015. 70 p. (In Kaz.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kigiz-kazach'ih, ili kigiz-kajsackih, ord i stepej (pod obshhej redakciej akademika M. K. Kozybaeva) [Description of the Kirghiz-Kazak (or Kirghiz-Kaisak) Hordes and Steppes (under the general editorship of Academician M. K. Kozybayev)]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).

Log, 2007 — *Zhurnal, derzhannoj majorom Millerom…* at ‘Istorija Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkah po juzhnym kazahskim stepjam. XVIII–XIX veka’ [Journal kept by Major Miller… at ‘History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th–20th Centuries. Travel Diaries and Official Memoranda on Journeys across the Southern Kazakh Steppes. 18th–19th Centuries’]. Vol. 6. Almaty, 2007. P. 112-113. (In Russ.).

Moiseev, 1983 — *Moiseev V.A.* K voprosu ob ojrato-kazahskih otnoshenijah v 30–40-h gg. XVIII v. [On the Issue of Oirat-Kazakh Relations in the 1730s and 1740s]. at ‘Kazahstan, Srednjaja i Central'naja Azija v XVI–XVIII vv.’ [Kazakhstan and Central Asia in the 16th–18th Centuries]. Alma-Ata, 1983. 191 p. (In Russ.).

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII–XVIII vv.) [Dzungar Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).

Moiseev, 2000 — *Moiseev V.A.* Dzhungaro-kazahskie otnoshenija v XVII–XVIII vekah i politika Rossii [Dzungar-Kazakh Relations in the 17th and 18th Centuries and Russian Policy]. Vestnik Evrazii. 2000. No. 2. P. 22. (In Russ.).

Nurbaj. Zhuman, 2019 — *Nurbaj K.Zh., Zhuman G.A.* Srednij zhuz v period XVIII – nachala XIX vekov: politicheskij aspekt problemy [The Middle Jüz in the 18th and Early 19th Centuries: The Political Aspect of the Issue]. Bylye gody. 2019. No. 54 (4). P. 1479-1489. (In Russ.).

PSZRI. 1, 1830 — *Polnyj svod zakonov Rossijskoj imperii. 1* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. 1.]. Vol. 9. 1733-1736. Saint-Petersburg, 1830. P. 311-312. (In Russ.).

Sarsembaev, 2015 — *Sarsembaev M.A.* Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoj jepohi [The Kazakh Khanate as a Sovereign State of the Medieval Era]. Astana: Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan, 2015. 342 p.

Sulejmenov, Basin — *Sulejmenov B.S., Basin V.Ja.* Kazahstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XIX veka [Kazakhstan as Part of Russia in the 18th and Early 19th Centuries]. Alma-Ata, 1981. 217 p.

Hafizova, 2007 — *Hafizova K.Sh.* Kazahskaja strategija Cinskoj imperii [The Qing Empire's Kazakh Strategy]. Almaty: Taimas, 2007. 104 p. (In Russ.).

Hafizova, 2015 — *Hafizova K.* Poslednie gody zhizni hana Abulmambeta [The final years of Khan Abulmambet's life]. Mysl' 2015. No. 3. P. 72-80. (In Russ.).

Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatija v XV111–X1X vv. [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th and 19th Centuries]. Nur-Sultan: KISI, 2019. 480 p. (In Russ.).

Литература

Абуев, 2006 — *Абуев К.* Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 с.

Абуев, 2013 — *Абуев К.К.* Абылай Хан. Современники и наследники: монография. Кокшетау: Әрекет, 2013. 308 с.

Аполлова, 1948 — *Аполлова Н.Г.* Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века., Алма-Ата: АН КазССР, 1948. 254 с.

Артыкбаев, 2023 — *Артыкбаев Ж.* Аталычество в истории казахского государства (12.07.2023) // ИА «Adyrna.kz». URL: https://adyrna.kz/ru/post/163041 (дата посещения – 22.02.2026).

Басин, 1969 — *Басин В.Я.* Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории). Алма-Ата, 1969. С. 120-121.

Журнал, 2007 — *Журнал, держанной майором Миллером…* // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века Т. VI. Алматы, 2007. С. 112-113.

Избасарова, 2017 — *Избасарова Г.* Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. 2017. № 1. С. 104.

Извлечения, 1938 — *Извлечения из составленного в Коллегии иностранных дел обзора «О киргиз-кайсаках», касающегося взаимоотношений России с казахами в 1730–1755 гг. и общественного строя казахов»* // Красный архив. 1938. № 2 (87). С. 140.

КРО-1, 1961 — *Казахско-русские отношения в XVI – XVIII вв. (сборник документов и материалов).* Т.1. Алма-Ата: Наука, 1961. 740 с.

Қият, 2015 — *Қият А.* Әбілмәмбет хан әулеті. Төрелер шежіресі. Т. 3. Алматы, 2015. 70 б.

Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание кигиз-казачьих, или кигиз-кайсацких, орд и с степей (под общей редакцией академика М. К. Козыбаева). Алматы: Санат, 1996. 656 стр.

Моисеев, 1983 — *Моисеев В.А.* К вопросу об ойрато-казахских отношениях в 30–40-х гг. XVIII в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С. 191.

Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.

Моисеев, 2000 — *Моисеев В.А.* Джунгаро-казахские отношения в XVII–XVIII веках и политика России // Вестник Евразии. 2000. № 2. С. 22.

Нурбай, Жуман, 2019 — *Нурбай К.Ж., Жуман Г.А.* Средний жуз в период XVIII – начала XIX веков: политический аспект проблемы // Былые годы. 2019. № 54 (4). С. 1482.

ПСЗРИ. 1, 1830 — *ПСЗРИ. 1. Том IX. 1733-1736.* Санкт-Петербург, 1830. С. 311-312.

Сарсембаев, 2015 — *Сарсембаев М.А.* Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. 342 с.

Сулейменов, Басин — *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России в XVIII – начале XIX века. Алма-Ата, 1981. 217 с.

Хафизова, 2007 — *Хафизова К.Ш.* Казахская стратегия Цинской империи. Алматы: Таймас, 2007. С. 39

Хафизова, 2015 — *Хафизова К.* Последние годы жизни хана Абулмамбета // Мысль. 2015. № 3. С. 75.

Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XV111–X1X вв. Нур-Султан: КИСИ, 2019. 480 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1353-1372, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1353-1372

LEASE RELATIONS IN THE IRTYSH TEN-VERST STRIP

Toraigyrov Yerzhan Muratovich[1], Beisembayeva Akmaral Rashidkyzy[2*], Dzhumashev Askar Mambetovich[3]

[1]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
https://orcid.org/0000-0002-3586-5691. E-mail: toranet2013@gmail.com

[2]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
https://orcid.org/0000-0002-3599-9091. E-mail: read_and_read@mail.ru
*Corresponding author.

[3] Karakalpak Research Institute of Humanities, Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
(179-A Amir Temur Str., Nukus, 230100, Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan)
Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History
https://orcid.org/0000-0003-3668-6510. E-mail: djumashev@yahoo.de

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Toraigyrov Ye.M., Beisembayeva A.R., Dzhumashev A.M., 2026

Abstract. *Introduction.* The Irtysh Ten-Verst Strip emerged in the course of the colonization of Northeastern Kazakhstan and the construction of a military line on lands traditionally used by Kazakh clans. In 1765, the border authorities prohibited Kazakhs from migrating within the Irtysh Ten-Verst Strip, restricting their access to pastures and wintering grounds. The Kazakhs were later permitted to use these lands, but only as temporary users and upon payment of a prescribed fee. The lands themselves were not returned to the Kazakh population. Under these conditions, lease relations began to develop in the Irtysh region. *Goals and objectives.* The article examines the institutional preconditions for the formation and development of lease relations within the Irtysh Ten-Verst Strip from 1765 to 1910. The lower chronological boundary marks the establishment of the restricted strip, while the upper boundary corresponds to the 1910 resurvey used for the final statistical comparison. The authors consider changes in the conditions governing Kazakh access to lands along the Irtysh, the arrangements for the use and administration of these lands, the forms and amounts of payments levied, and the impact of leasing on the economic circumstances of the Kazakh population. *Materials and methods.* This study is based on documents from the Historical Archive of the Omsk Region and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, materials from statistical expeditions that surveyed the Irtysh region, and published pre-revolutionary sources. The sources were analyzed using problem-chronological and comparative-historical methods, source criticism, and descriptive quantitative analysis of the published survey data. *Results.* Initially, Kazakhs paid a remount levy for

the use of lands within the Irtysh Ten-Verst Strip, the proceeds of which went to the Siberian Cossack Host. Subsequently, the levy in kind was replaced by a monetary payment, and in 1880 it was superseded by rent. Kazakh households, which had previously used these lands freely, were compelled to lease pastures on lands of the Siberian Cossack Host, including officers’ allotments. The amount of rent depended on the quality and location of the land and gradually increased. As payments rose, some Kazakh households moved to less favorable reserve lands of the Host, while others left Cossack landholdings altogether. Subleasing also became widespread: primary tenants relet leased plots to other households at higher rates. *Conclusion.* Lease relations within the Irtysh Ten-Verst Strip developed as a consequence of restrictions imposed on Kazakh access to traditional pastures, wintering grounds, and hayfields. For the Siberian Cossack Host, leasing these lands became a regular source of revenue, whereas for Kazakh households, leasing was necessary to maintain their pastoral economy. Rising rents and the spread of subleasing increased the economic dependence of Kazakh households. Lease relations thus became one of the instruments of the Russian Empire’s colonial land policy: Kazakhs were compelled to pay for the use of lands that had formed part of their traditional land-use system before imperial restrictions were imposed.
Keywords: Irtysh Ten-Verst Strip, Irtysh region, Kazakhs, Siberian Cossack Host, land leasing, subleasing, land use, colonial policy
Acknowledgments. This article was prepared with the financial support of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education, project IRN AP26104261 « The history of the creation of the Irtysh ten-verst strip and the struggle of the Kazakhs for its return (1765-1921)».
For citation: Toraigyrov Ye.M., Beisembayeva A.R., Dzhumashev A.M. Lease relations in the irtysh ten-verst strip // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1353–1372. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1353-1372

ЕРТІС ОН ШАҚЫРЫМДЫҚ БЕЛДЕУІ АУМАҒЫНДАҒЫ ЖАЛГЕРЛІК ҚАТЫНАСТАР

Торайғыров Ержан Мұратұлы[1], Бейсембаева Ақмарал Рашидқызы[2]*, Джумашев Аскар Мамбетович[3]

[1]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0002-3586-5691. E–mail: toranet2013@gmail.com

[2]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы, жетекші ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0002-3599-9091. E-mail: read_and_read@mail.ru
*Автор-корреспондент.

[3]Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Қарақалпақ бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты
(Әмір Темір көшесі 179-а, 230100, Нүкіс қ., Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, тарих бөлімінің меңгерушісі
https://orcid.org/0000-0003-3668-6510. E-mail: djumashev@yahoo.de

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Торайғыров Е.М., Бейсембаева А.Р., Джумашев А.М., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Ертіс он шақырымдық белдеуі Солтүстік-Шығыс Қазақстанды отарлау және қазақ руларының дәстүрлі жерлерінде әскери шеп салу барысында қалыптасты. 1765 жылы шекаралық билік қазақтардың Ертіс он шақырымдық белдеуі аумағында көшіп-қонуына

тыйым салып, олардың жайылымдар мен қыстауларға қол жеткізуін шектеді. Кейін қазақтарға бұл жерлерді пайдалануға рұқсат берілгенімен, олар тек уақытша пайдаланушылар ретінде және белгіленген төлем төлеу шартымен пайдалана алды. Жердің өзі қазақ халқына қайтарылған жоқ. Осындай жағдайда Ертіс өңірінде жалгерлік қатынастар қалыптаса бастады. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақала 1765–1910 жылдар аралығындағы Ертіс он шақырымдық белдеуі аумағында жалгерлік қатынастардың қалыптасуының институционалдық алғышарттары мен даму үдерісін зерттеуге арналған. Төменгі хронологиялық шек тыйым салынған белдеудің құрылуымен, ал жоғарғы шек қорытынды статистикалық салыстыру үшін материалдары пайдаланылған 1910 жылғы қайта зерттеумен айқындалады. Авторлар қазақтардың Ертіс бойындағы жерлерге қол жеткізу жағдайларының өзгеруін, бұл жерлерді пайдалану және басқару тәртібін, алынған төлемдердің түрлері мен мөлшерін, сондай-ақ жалгерліктің қазақ халқының шаруашылық жағдайына ықпалын қарастырады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Омбы облысының тарихи архиві мен Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттарына, Ертіс өңірін зерттеген статистикалық экспедициялардың материалдарына, сондай-ақ революцияға дейінгі кезеңде жарияланған дереккөздерге негізделген. Дереккөздерді талдау барысында проблемалық-хронологиялық және салыстырмалы-тарихи әдістер, деректанулық сын, сондай-ақ жарияланған зерттеу деректерін сипаттамалық сандық талдау қолданылды. *Нәтижелер.* Алғашқы кезеңде қазақтар Ертіс он шақырымдық белдеуінің жерлерін пайдаланғаны үшін Сібір казак әскерінің кірісіне түсетін жөндеу алымын төледі. Кейін заттай алынатын алым ақшалай төлеммен ауыстырылып, 1880 жылы оның орнына жалдау ақысы енгізілді. Бұған дейін аталған жерлерді еркін пайдаланған қазақ шаруашылықтары Сібір казак әскерінен және офицерлік телімдерден жайылымдарды жалға алуға мәжбүр болды. Жалдау ақысының мөлшері жердің сапасы мен орналасуына байланысты белгіленіп, біртіндеп өсті. Төлем мөлшері артқан сайын қазақ шаруашылықтарының бір бөлігі әскер қорының қолайсыздау жерлеріне көшсе, енді бір бөлігі казак жер иелену аумағынан кетуге мәжбүр болды. Сонымен қатар қосалқы жалдау да кең тарады: бастапқы жалға алушылар жалға алған жер телімдерін басқа шаруашылықтарға жоғары ақыға қайта жалға берді. *Қорытынды.* Ертіс он шақырымдық белдеуі аумағындағы жалгерлік қатынастар қазақтардың дәстүрлі жайылымдарына, қыстаулары мен шабындықтарына қол жеткізуінің шектелуі салдарынан қалыптасты. Сібір казак әскері үшін жерді жалға беру тұрақты табыс көзіне айналса, қазақ шаруашылықтары үшін жерді жалға алу мал шаруашылығын жүргізудің қажетті шарты болды. Жалдау ақысының өсуі мен қосалқы жалдаудың таралуы қазақ шаруашылықтарының экономикалық тәуелділігін күшейтті. Жалгерлік қатынастар Ресей империясының отарлық жер саясаты құралдарының біріне айналды: қазақтар империялық шектеулер енгізілгенге дейін өздерінің дәстүрлі жер пайдалануында болған жайылымдық жерлерді пайдаланғаны үшін ақы төлеуге мәжбүр болды.
Түйін сөздер: Ертіс он шақырымдық белдеуі, Ертіс өңірі, қазақтар, Сібір казак әскері, жерді жалға алу, қосалқы жалдау, жер пайдалану, отарлық саясат.
Алғыс. Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен, ИРН AP26104261 «Ертіс он шақырымдық белдеуінің құрылу тарихы және оны қайтару үшін қазақтардың күресі (1765-1921 жж.)» жобасы аясында дайындалды.
Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М., Бейсембаева А.Р., Джумашев А.М. Ертіс он шақырымдық белдеуі аумағындағы жалгерлік қатынастар // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1353–1372 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1353-1372

АРЕНДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ

Торайгыров Ержан Муратович[1], Бейсембаева Акмарал Рашидкызы[2]*, Джумашев Аскар Мамбетович[3]

[1]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-3586-5691. E–mail: toranet2013@gmail.com

[2]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Доктор PhD, ведущий научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-3599-9091. E-mail: read_and_read@mail.ru
*Автор-корреспондент.

[3]Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан
(ул. Амира Темура 179-а, Нукус, 230100, Каракалпакстан, Республики Узбекистан)
Кандидат исторических наук, заведующий отделом истории
https://orcid.org/0000-0003-3668-6510. E-mail: djumashev@yahoo.de

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Торайгыров Е.М., Бейсембаева А.Р., Джумашев А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Иртышская десятиверстная полоса возникла в ходе колонизации Северо-Восточного Казахстана и строительства военной линии на традиционных землях казахских родов. В 1765 г. пограничные власти запретили казахам кочевать в пределах Иртышской десятиверстной полосы, ограничив их доступ к пастбищам и зимовкам. Позднее казахам разрешили пользоваться этими землями, но на правах временных пользователей и за установленную плату. Сами земли казахскому населению возвращены не были. В этих условиях в Прииртышье стали складываться арендные отношения. *Цель и задачи.* Статья посвящена исследованию институциональных предпосылок формирования и развития арендных отношений на территории Иртышской десятиверстной полосы в 1765–1910 гг. Нижняя хронологическая граница обусловлена созданием запретной полосы, а верхняя – проведением повторного обследования 1910 г., материалы которого используются для итогового статистического сопоставления. Авторы рассматривают изменения условий доступа казахов к землям вдоль Иртыша, порядок пользования этими землями и управления ими, формы и размеры взимавшихся платежей, а также влияние аренды на хозяйственное положение казахского населения. *Материалы и методы.* Исследование основано на документах Исторического архива Омской области и Центрального государственного архива Республики Казахстан, материалах статистических обследований Прииртышья и дореволюционных публикациях. Применены проблемно-хронологический и сравнительно-исторический методы, источниковедческая критика и описательный количественный анализ опубликованных данных обследований. *Результаты.* Первоначально за пользование землями Иртышской десятиверстной полосы казахи платили ремонтную пошлину, поступавшую в доход Сибирского казачьего войска. Впоследствии натуральную пошлину заменили денежной, а в 1880 г. вместо нее ввели арендную плату. Казахские хозяйства, прежде свободно использовавшие эти угодья, были вынуждены арендовать пастбища у Сибирского казачьего войска и на офицерских участках. Размер платы зависел от качества и расположения земель и постепенно увеличивался. По мере роста платежей часть казахских хозяйств переходила на менее удобные земли войскового запаса, тогда как другие покидали территорию казачьего землевладения. Распространилась и субаренда: первоначальные арендаторы передавали арендованные участки другим хозяйствам за более высокую плату. *Заключение.* Арендные отношения на территории Иртышской десятиверстной полосы сложились вследствие ограничения доступа казахов к традиционным пастбищам, зимовкам и сенокосным угодьям. Для Сибирского казачьего войска сдача земель в аренду стала постоянным источником дохода, тогда как для казахских хозяйств аренда была необходимым условием ведения скотоводческого хозяйства. Рост арендных платежей и распространение субаренды усиливали

экономическую зависимость казахских хозяйств. Арендные отношения стали одним из инструментов колониальной земельной политики Российской империи: казахи были вынуждены платить за пользование угодьями, которые до введения имперских ограничений находились в их традиционном землепользовании.
Ключевые слова: Иртышская десятиверстная полоса, Прииртышье, казахи, Сибирское казачье войско, земельная аренда, субаренда, землепользование, колониальная политика.
Благодарности: Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки, Министерства науки и высшего образования, проект ИРН AP26104261 «История создания Иртышской десятиверстной полосы и борьба казахов за ее возвращение (1765-1921 гг.)».
Для цитирования: Торайгыров Е.М., Бейсембаева А.Р., Джумашев А.М. Арендные отношения на территории Иртышской десятиверстной полосы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1353–1372. (На Анг.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1353-1372

Introduction. The history of the Irtysh Ten-Verst Strip is directly connected with the expansion of the Russian Empire into Northeastern Kazakhstan. The lands along the Irtysh had long formed part of the traditional nomadic land-use system of Kazakh clans of the Middle Zhuz. The construction of the Irtysh Military Line in the early 18th century altered this established system of land use. An instruction issued by the commander of the line, I.I. Springer, and approved on 31 December 1765 prohibited Kazakhs from approaching within 5–10 versts of the Irtysh fortifications with their livestock (IAOO. F. 67. Op. 1. D. 3. L. 533–534 ob.). The restricted strip established by this measure was intended to separate Kazakh nomadic encampments from the military fortifications; in practice, however, it restricted Kazakh access to pastures and wintering grounds and aggravated the land problem in the region.

In the late eighteenth and early nineteenth centuries, as the Irtysh Ten-Verst Strip gradually lost its former military and frontier significance, Kazakhs were permitted temporary access to lands along the Irtysh. These lands, however, were not returned to them, and Kazakh households were compelled to pay the Siberian Cossack Host for the use of pastures, hayfields, and wintering grounds that had previously formed part of their traditional land-use system. Consequently, lease relations in the Irtysh Ten-Verst Strip emerged not through the free development of a land market, but as a result of restrictions imposed by the authorities of the Russian Empire on Kazakh access to their traditional lands.

The chronological framework of the study extends from 1765 to 1910. The lower boundary marks the establishment of the restricted strip, which created the institutional preconditions for the subsequent transition to paid land use. The remount levy itself was introduced only in 1800. The year 1880 represents not the emergence of leasing as such, but the formal replacement of the remount levy by ordinary rent. The upper boundary corresponds to the 1910 resurvey, which provides the latest statistical cross-section examined in the article.

Previous studies by B.S. Suleimenov, M.Zh. Abdirov, and Z.E. Kabuldinov established the dependent nature of Kazakh land use within the Irtysh Ten-Verst Strip and interpreted lease relations as an element of the colonial land policy of the Russian Empire (Suleimenov, 1963: 259; Abdirov, 1997: 392, 401; Kabuldinov, 2001: 152). However, the administrative mechanisms through which the rental system was formalised and subsequently regulated, as well as the role of subleasing in the redistribution of rental income, have not been examined within a single analytical framework. In particular, the transition from the remount levy to rent in 1880, the official discussion in 1904 concerning the transfer of the Ten-Verst Strip into the ownership of the Siberian Cossack Host and the fixing of rental payments, and the difference between the sums paid by primary tenants and those charged to subtenants require separate documentary analysis.

The scholarly novelty of this article lies in the introduction into scholarly circulation and integrated analysis of previously unpublished archival documents from the Historical Archive of Omsk Oblast and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The 1880 decision makes it possible to reconstruct the formal replacement of the remount levy by rent (HAOR. F. 67. Inv. 1. C.

1247. P. 4). The records of the 1904 administrative deliberations demonstrate that the decision officially presented as a means of protecting Kazakh households from impoverishment simultaneously preserved their dependence on Cossack landholders and fixed rental payments at the already established high level (CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. 3. 81 rev., 87). Finally, plot-level data from the G.E. Katanaev collection reveal the economic mechanism of subleasing: on certain plots, the sums charged to subtenants exceeded the rent paid by the primary tenants by more than 8 times (HAOR. F. 366. Inv. 1. C. 315. P. 6 rev.–7 rev.). In this connection, the contribution of the study consists not in reproducing the statistical comparisons between the 1897 and 1910 surveys, but in using these published data as a comparative framework for interpreting newly examined archival evidence.

Methods and Methodology. The primary sources for this study are documents held in the Historical Archive of Omsk Oblast and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The materials examined at the HAOR include the file of the Military Economic Board of the Siberian Cossack Host entitled ‘On the Ten-Verst Strip’; memoranda of the Military Economic Board concerning the land settlement and economic condition of the Siberian Cossacks in 1862–1863; and files entitled ‘On Cossack Leasehold Lands’. The materials examined at the CSA RK include the file ‘On the Transfer of the Lands of the Ten-Verst Strip into the Ownership of the Siberian Cossack Host’ and other documents. These sources provide information on the legal status of the Ten-Verst Strip, the terms of land leases, rental payments, and the spread of subleasing. Statistical surveys of the Irtysh region conducted in the late nineteenth and early twentieth centuries were also used to trace changes in lease relations.

The study employs problem-chronological and comparative-historical methods, source criticism, and descriptive quantitative analysis. The problem-chronological method is used to distinguish the successive stages of paid land use: restrictions on access to the strip, the introduction and monetization of the remount levy, its replacement by rent in 1880, and the attempted regulation of rental payments in 1904. The comparative-historical method is used to compare lease terms across different sections of the Irtysh region and categories of Cossack landholding. The quantitative analysis is limited to calculating shares, percentage changes, and average payments from the published tables; no inferential statistical procedures or independent reconstruction of the underlying dataset are undertaken.

The materials of the expedition led by F.A. Shcherbina are not treated as a neutral statistical record. The survey was conducted within an administrative context that included the calculation of land-use norms and the identification of land classified as ‘surplus’ for resettlement. Moreover, individual uezds were examined by different statistical groups, which did not always apply identical approaches. These conditions could influence the categories of observation and the resulting quantitative estimates. The expedition’s publications are therefore used to reconstruct officially recorded forms and scales of land use, while their administrative purpose and possible selectivity are taken into account (Ksenzhik, 2018: 132–133).

The 1897 and 1910 surveys are not treated as a fully homogeneous statistical series. The comparison is restricted to the indicators directly juxtaposed in the 1913 publication, including the number and distribution of tenant households and rent per haystack. The calculations preserve the territorial units and categories used in that publication and serve to establish the direction and approximate scale of change rather than a continuous statistical trend. Since complete identity of coverage, registration procedures, and classifications cannot be assumed, the observed differences are interpreted cautiously (Materials, 1913: 239–261).

The provenance and institutional affiliation of the archival documents are also considered. Fond 67 contains records of the Military Economic Board of the Siberian Cossack Host and therefore reflects the administrative language and fiscal interests of the landholding institution. Fond 366 is the personal collection of G.E. Katanaev, a lieutenant general and official historian of the Siberian Cossack Host. Its personal provenance does not mean that every document was authored by Katanaev; nevertheless, official records preserved in the collection must be distinguished from Katanaev’s own writings, copies, and extracts. The collection is particularly valuable for reconstructing the fiscal

practices and administrative arguments of the Host, but Katanaev’s assessments cannot be regarded as a neutral representation of Kazakh land use and interests (Ksenzhik, 2018: 131). These materials are compared with the 1904 administrative file held in the TsGA RK, published survey data, and published evidence concerning the petition submitted by Kazakh representatives.

For the purposes of this article, a market lease is understood as a contractual relation in which the tenant has a meaningful choice among plots and counterparties and can refuse the proposed terms. Within the Ten-Verst Strip, the legal form recorded in the sources was lease, but access to essential pastures, hayfields, and wintering grounds was institutionally restricted, while the Siberian Cossack Host and individual Cossack landholders controlled the relevant land resources. The term “lease” is therefore used in its legal and administrative sense; analytically, the payments are interpreted as the extraction of land rent under conditions of monopolistic control over access to the resource and asymmetrical bargaining power. This distinction separates the contractual form of the transaction from the actual distribution of control over land.

Historiographical Review. The most detailed information on rental relations in the Irtysh region is found in pre-revolutionary works. The Cossack researcher F. Usov was the first to attempt to characterise the economic life of the population of the Ten-Verst Strip. He reported a steady increase in rents for land within the strip and noted that Kazakhs were compelled either to buy back their own plots from the Cossack Host or to lease them (Usov, 1879: 111–112).

In the late 19th and early 20th centuries, N.Ya. Konshin published a series of works (Konshin, 1899; Konshin, 1900; Konshin, 1901a; Konshin, 1901b; Konshin, 1905; Konshin, 1928) devoted to the everyday life of Kazakhs residing within the Ten-Verst Strip and to the settlement and economic development of the Irtysh valley by Russians and Kazakhs.

These works provide new information on changes in socioeconomic relations within Kazakh communities. In particular, Konshin noted that ‘the evolution of Kazakh land tenure consisted in the gradual allocation of land for use by increasingly smaller groups, down to individual households’ (Konshin, 1928: 22). The author concluded that the emergence of small-scale households within the Ten-Verst Strip, as well as such negative developments in Kazakh society as antagonism and inter-clan conflicts, resulted from the tsarist reforms of the 2nd half of the 19th century (Konshin, 1928: 21). Konshin also provided some of the earliest evidence on rental relations, noting that ‘officers’ and military plots used for wintering and haymaking were sometimes leased not by groups of Kazakhs, but by one or several wealthy individuals, who then allowed their fellow clansmen to use the land for a higher fee’ (Konshin, 1928: 20).

At the turn of the 19th and 20th centuries, studies of the economic life and social structure of the Irtysh region began to incorporate a new element: statistical data. Such information is contained in works produced from the findings of the expedition led by F. Shcherbina (Materials, 1903: 387; Materials, 1902; Materials, 1905; Materials, 1909). Shcherbina concluded that if the ‘sluggish and economically inert Cossack population’ were replaced by «an even more ruthless enemy» – an energetic class of agricultural settlers from Russia–the nomadic population would be unable to withstand the competition, since rents would rise sharply to a level that Kazakhs could not afford (Materials, 1903: 90).

Following his survey of Omsk Uezd, A.N. Bukeikhanov concluded that Kazakh tenants had begun moving away from the Irtysh into the steppe in the 2nd half of the 19th century. In his view, the substantial increase in rents and the spread of mechanical mowers caused the Ten-Verst Strip to lose its former advantages for the nomadic population (Materials, 1902: 30, 67).

The publications and personal archival collection of G.E. Katanaev occupy an intermediate position between contemporary administrative evidence and subsequent historiography. They contain extensive information on the remount levy, rental practices, payment rates, and the economic development of the Ten-Verst Strip. At the same time, Katanaev was a lieutenant general and official historian of the Siberian Cossack Host; consequently, his descriptions reflect the institutional perspective of the Host with which he was directly associated. His works are therefore used to reconstruct Cossack fiscal and administrative practices, rather than as neutral assessments of Kazakh land use (Katanaev, 1904; Katanaev, 1908; Ksenzhik, 2018: 131).

Among the works of the Soviet period, the studies by Kh.A. Argynbaev (Argynbaev, 1959) and B. Suleimenov (Suleimenov, 1963) are particularly notable. Argynbaev traces changes in the economy, culture, and everyday life of both the Kazakh and Cossack populations of the Irtysh region. He argues that from the beginning of the 19th century, following the introduction of leasing on Cossack lands, Kazakhs became the principal tenants of the meadows along the Irtysh. At the same time, they began to adopt tools from the Russian population, including scythes and sickles used in haymaking and agriculture, as well as wooden houses and elements of clothing. From the 2nd half of the 19th century, the Irtysh region became an area of intensive economic and cultural interaction between its different population groups (Argynbaev, 1959: 35, 42, 89).

Argynbaev's dating does not contradict the evidence concerning the reform of 1880 if two different stages are distinguished. His reference to the early 19th century concerns the emergence of actual leasing practices on Cossack lands. The decision of 1880 did not create lease relations de novo; it abolished the remount levy and established ordinary rent as the uniform payment for the use of military lands. Thus, the early 19th century marked the emergence of lease practices, whereas 1880 represented their legal and fiscal standardization (Katanaev, 1904: 16–17; HAOR. F. 67. Inv. 1. C. 1247. P. 4).

B. Suleimenov's work provides an assessment of agrarian relations in Kazakhstan in the last 3rd of the 19th and early 20th centuries. He argues that rental relations disrupted the normal development of Kazakh households. Using the distribution of leasehold plots as an example, he identifies numerous abuses that made Kazakhs wintering in the area dependent on plot holders, both Kazakh and Cossack (Suleimenov, 1963: 259).

Rental relations are also addressed in the works of contemporary historians. M.Zh. Abdirov concluded that the military command was interested in allowing Kazakhs to cross to the right bank of the Irtysh and enter the territory of the Line, including the Ten-Verst Strip, because this generated substantial revenue (Abdirov, 1997: 392). Comparing the development of the left and right banks of the Irtysh, he shows that Kazakhs leased officers' plots situated on the more fertile left bank, whereas pastures on the right bank were generally leased by the poorer members of the auls (Abdirov, 1997: 401).

These findings are complemented by the monograph of Z.E. Kabuldinov (Kabuldinov, 2001). The author regards the emergence of rental relations on the lands of the military Cossack population of the Irtysh Line as an artificially created phenomenon. In his view, the tsarist government introduced the rental system as a barrier intended to restrain the further movement of the Kazakh nomadic population into the interior provinces of the Russian Empire (Kabuldinov, 2001: 152).

International scholarship provides a broader framework for interpreting these processes. Yuriy Malikov examines relations between the Siberian Cossacks and Kazakhs as part of the formation of a distinctive borderland culture in northern Kazakhstan (Malikov, 2011). Virginia Martin analyses the interaction between Kazakh customary law and Russian colonial institutions in the Middle Horde, providing a broader legal context for formally contractual relations established under colonial rule (Martin, 2001). Ian W. Campbell connects the statistical surveys of the Kazakh steppe, including the Shcherbina Expedition, with imperial knowledge production and resettlement policy (Campbell, 2017: 125–156). Niccolò Pianciola places the final stage of imperial agricultural colonisation within the longer transformation of Kazakh pastoralism from 1905 onward (Pianciola, 2009). These studies provide the colonial, legal, and epistemological context for the present research, but they do not specifically examine the replacement of the remount levy by rent in 1880 or the documented subleasing chains within the Irtysh Ten-Verst Strip.

Discussion. According to conclusions of B.S. Suleimenov, M.Zh. Abdirov, and Z.E. Kabuldinov sathat leasing on Cossack lands developed under conditions of institutionally restricted Kazakh access to pastures, hayfields, and wintering grounds. At the same time, the evidence clarifies the chronology and institutional mechanism of this process. Argynbaev's reference to leasing from the beginning of the nineteenth century concerns the emergence of actual leasing practices, whereas the decision of 1880 standardised the replacement of the remount levy by monetary rent. The Supremely Approved Opinion of the State Council of 31 May 1904 did not abolish leasing or freeze

all rental payments: its provision concerned lands occupied by Kazakh wintering grounds, and the available documents do not establish how consistently it was implemented. The increase in the rent per haystack recorded in 1910 therefore shows that charges for mixed-use plots continued to rise.

The findings also qualify a simple opposition between Cossacks and Kazakhs. The recipients of rental income included the Siberian Cossack Host, stanitsa communities, officers, and primary tenants, while some wealthy Kazakhs participated in subleasing. In this respect, the evidence is consistent with Malikov’s interpretation of the frontier as a sphere of interaction among actors whose interests were not always identical (Malikov, 2011). The survey categories themselves must also be treated critically: as Campbell has shown, statistical knowledge about the Kazakh steppe was produced in connection with resettlement policy and the search for supposed land “surpluses” (Campbell, 2017: 125–156).

The literature on post-reform Bashkiria likewise identifies the sale and lease of indigenous lands as a distinct agrarian problem (Usmanov, 1975: 107–123). The specificity of the Irtysh case lay in the combination of the legally restricted Ten-Verst Strip, corporate control by the Siberian Cossack Host, and several levels of rent collection and subleasing. Since the present study does not contain comparable statistical series for Bashkir lands or the Orenburg and Ural Cossack Hosts, this comparison remains institutional rather than quantitative.

Results. In 1765, the Siberian frontier authorities established the so-called ‘Ten-Verst Strip’ on the left bank of the Irtysh as a restricted zone from which the Kazakh population was excluded (Toraigyrov, 2025: 561).

Paid access to lands within the military line acquired a defined fiscal form under the decree of 7 August 1800. Kazakhs permitted to use these lands were required to contribute one serviceable horse for every hundred adult horses, while the levy on other livestock was likewise calculated at one head per hundred. Subsequent collection rules established cash equivalents: 1 rouble for each adult horse, 75 kopecks for a three-year-old horse, 50 kopecks for a two-year-old horse, and 25 kopecks for a yearling. For cattle, the corresponding rates were 40, 30, 20, and 10 kopecks, while sheep were assessed at 10 kopecks per head (Katanaev, 1904: 5–6).

Following the withdrawal of the dragoon regiments from Siberia, an order of 9 July 1816 assigned the remount levy to supplying horses for ten cavalry regiments of the Siberian Cossack Host. The military line was divided into remount districts, where officials registered livestock, issued time-limited grazing tickets, and supervised collection (Katanaev, 1904: 5–6). Under Governor-General P.M. Kaptsevich, customs posts at the principal fortifications were incorporated into this system (IAOO. F. 366. Inv. 1. C. 331. P. 4). The collected revenues were transferred to the income of the Siberian Cossack Host (IAOO. F. 366. Inv. 1. C. 321. P. 45).

Katanaev’s data for 1823–1836 document the gradual monetization of the levy. In 1823, cash receipts amounted to 19,334 roubles 62.5 kopecks, while 400 horses, 54 oxen, and 1,791 sheep were collected in kind. In 1836, cash receipts reached 32,543 roubles 39 kopecks, whereas in-kind collections declined to 292 horses, 34 oxen, and 734 sheep. Although the annual figures fluctuated, the comparison indicates an increasing reliance on monetary collection (Katanaev, 1904: 7).

In the 1870s, the amount collected through the remount levy generally declined. It amounted to 12,721 roubles in 1871, 8,255 roubles in 1876, and 5,761 roubles in 1879. Thus, between 1871 and 1879, receipts decreased by approximately 54.7 per cent (Katanaev, 1904: 16). In 1880, following a petition by Governor-General of Western Siberia N.G. Kaznakov, the remount levy was formally abolished and replaced by ordinary rent for the use of military lands (Katanaev, 1904: 16–17; IAOO. F. 67. Inv. 1. C. 1247. P. 4). Thus, the decision of 1880 standardized an already developing lease regime rather than initiating lease relations for the first time.

This change had significant consequences for Kazakh communities. A large number of Kazakh sharua (rural householders) residing within the Ten-Verst Strip were compelled to lease from the Cossacks, on onerous terms, lands that until recently had been their own. By the late 19th century, the number of Kazakh tenant kibitkas (household units used in imperial fiscal and statistical records) residing on military lands in Pavlodar Uezd had reached 2,577, representing 15,700 people, while 3,463 kibitkas, or 22,604 people, were located on officers’ plots (Suleimenov, 1963: 260).

According to Ostafiev’s data for the Kyzyl-Tau and Altybai volosts of Pavlodar district, 588 of the 892 recorded Kazakh households (65.9%) rented land, while 304 households (34.1%) did not (Ostafiev, 1895: 21–22).

Each year, the floodplain lands assigned to the Cossacks were distributed by lot in the form of individual shares to the members of each stanitsa. Every spring, the Cossacks leased these shares to Kazakhs and collected the rent in advance. The price of an allotment varied according to the quality of the grass and the ease with which hay could be transported to the wintering grounds. It also changed annually depending on the condition of the grass cover. Lands belonging to officers and military plots that were not subject to distribution by lot were also leased.

The survey materials distinguish payment in labour from share-based hayfield leasing. On officers’ plots subleased through intermediaries, the household charge was often collected in labour: instead of paying in cash, a Kazakh household could be required to mow and stack 80–120 haystacks (Materials, 1903: 66). In the Alkagul volost, 290 households discharged this charge by harvesting 32,250 haystacks; the survey estimated the value of this work at approximately 5.6 roubles per household (Materials, 1903: 67). The same source noted that the charge was generally levied without regard to wealth, so poor and wealthy households paid the same amount (Materials, 1903: 67). Share-based hayfield leasing was recorded separately: in 1897, 134,240 haystacks were harvested under such arrangements (Materials, 1903: 72–73).

The rental land fund consisted of a broad strip extending along both banks of the Irtysh and belonging to the Siberian Cossack Host. Kazakhs also leased state-owned and peasant lands within the Tomsk and Tobolsk Governorates (Ostafiev, 1895: 25–54).

The distribution of tenant households in Pavlodar Uezd was as follows. According to the figures reproduced in Table 1, 6,768 households were located on Cossack lands in 1897, compared with 7,211 in 1910. Thus, between the first statistical expedition of 1897 and the 1910 survey, the number of households leasing Cossack lands increased by 6.5% (Materials, 1913: 239–240). By comparison, the number of Kazakh households located within the Tomsk and Tobolsk Governorates decreased from 1,052 in 1897 to 938 in 1910. These figures indicate that the overwhelming majority of tenant households resided on leased Cossack lands (Materials, 1913: 239).

The distribution of tenant households on Cossack lands along the Irtysh between the right-bank part of the uezd and the Ten-Verst Strip is presented below (Materials, 1913: 240).

Table 1. Distribution of tenant households within the Cossack Irtysh Strip in the right-bank part of the uezd and in the Ten-Verst Strip

Registration year	Ten-Verst Strip			Right-bank part of the uezd		
	Total number of households	Households leasing Cossack lands	Share of total households, %	Total number of households	Households leasing Cossack land	Share of total households, %
1897	16678	5218	31.3	4132	1550	37,5
1910	17932	5753	32,1	5048	1458	28,9

The table supports the following conclusions:

1. The number of households located within the Ten-Verst Strip was approximately 4 times as high as the number located on the right bank of the Irtysh.

2. The number of households leasing Cossack lands within the Ten-Verst Strip was approximately 3.5 times as high as the corresponding number on the right bank.

3. The number of tenant households in the right-bank area decreased, whereas in the left-bank area it increased, although only slightly.

According to the form of tenure, Cossack lands were divided into yurt allotments (communal land territories assigned to Cossack stanitsas; here yurt denotes a stanitsa land district, not a dwelling) and officers’ plots. The Irtysh Strip also included Host reserve lands and church lands belonging to Cossack stanitsas.

The distribution of tenant households across all categories of Cossack land is presented in the following table (Materials, 1913: 241).

Table 2. Distribution of tenant households by category of Cossack land

	On yurt allotments		On officers’ plots		On Host reserve lands		On church lands		Total	
Location of households	Number of households	% of total households	Number of households	% of total households	Number of households	% of total households	Number of households	% of total households	Number of households	% of total households
Ten-Verst Strip	1750	30,4	2937	51,1	1066	18,5	-	-	5753	100
Right-bank area	633	43,4	507	34,8	275	18,9	43	2,9	1458	100
Total	2383	33,0	3444	47,8	1341	18,6	43	0,6	7211	100

Table 2 shows that:

- almost half of all tenant households were located on officers’ plots;
- 1/3 of all tenant households were located on yurt allotments;
- approximately 1/5 leased Host reserve lands;
- leases of yurt allotments were more common in the right-bank area of the Cossack lands, whereas officers’ plots predominated within the Ten-Verst Strip.

According to the calculations published under the direction of A.V. Perepletchikov, who supervised the 1910 repeat survey of Pavlodar Uezd conducted by the Resettlement Administration, the distribution of tenant households was as follows (Materials, 1913: 241):

Of every 100 tenant households:

- 36.5% were located on yurt allotments;
- 52.3% were located on officers’ plots;
- 3.2% were located partly on yurt allotments and partly on officers’ plots;
- 8.0% were located on Host lands;
- total – 100%.

These figures reproduce the same ranking of the principal categories but do not numerically confirm the data presented in Table 2. The calculations published in the Perepletchikov survey give 8.0% of tenant households on Host lands, whereas Table 2 gives 18.6% for Host reserve lands. The cited materials do not explain this discrepancy.

The most fertile lands were held by officers and Cossacks, which explains why Kazakhs sought to lease plots in these areas. This distribution, however, did not remain stable for long.

A comparison of the 2 surveys reveals a marked movement of tenants from yurt allotments and officers’ plots to Host reserve lands.

During the repeat survey, respondents were asked to indicate the location of their auls’ wintering grounds in the year of the 1st statistical expedition. This made it possible to identify 1,106 households that had moved from one category of land to another. In other words, approximately 1,100 Kazakh households in Pavlodar Uezd changed their permanent wintering location during the 10 years between the surveys. This movement was linked, to some extent, to peasant colonisation (Materials, 1913: 241).

The movement of these households between the different categories of land is presented in Table 3 (Materials, 1913: 242).

Table 3. Movement of Kazakh households between categories of land plots

Categories of land	Households residing on land in this category at the time of the 1st	Households that moved to land in this category after 1897, %

	survey in 1897, %	
Officers’ plots	53,6	18,5
Yurt allotments	24,0	25,5
Host reserve lands	22,4	51,2
Other lands	-	4,8
Total	100	100

As can be seen, most households that changed plots relocated to Host reserve lands.

The materials of the 1st statistical expedition described the settlement of this category of Cossack land as follows: «Few people are willing to settle on Host plots, since lands in this category are in many respects inferior to other plots in terms of quality and convenience. These lands are occupied mainly by the poor, whose ability to pay cannot meet the comparatively high rents charged for yurt allotments and officers’ plots» (Materials, 1903: 246). As demonstrated below, the movement to Host reserve lands was caused by a substantial increase in rents for yurt allotments and officers’ plots.

Rising rents resulted not only in tenants moving from one category of land to another, but also in the complete termination of leases and the relocation of households to oblast lands (Materials, 1913: 242). Cases of households returning to their former clan territories were not uncommon in Pavlodar Uezd (Statistics, 1895).

A comparison of rental payments in different parts of the uezd shows that, according to the repeat survey, the rent calculated per haystack was higher in the Ten-Verst Strip than in the right-bank area. This is consistent with the data collected by the 1897 expedition and presented in Table 4. Rental payments also increased substantially. In the right-bank part of the Cossack Strip, the land rent equivalent per haystack rose by 175%, while in the left-bank area it increased by 154.8%. Across the uezd as a whole, the average increase was 162% (Materials, 1913: 261).

Table 4. Rental payments for mixed-use plots in Pavlodar Uezd, 1897 and 1910

Location of leased plots	Haystacks harvested in 1910	Total rental payment in 1910, roubles	Rent per haystack in 1897, kopecks	Rent per haystack in 1910, kopecks
Ten-Verst Strip	2145141	170296	3,1	7,9
Right bank of the Irtysh	690490	45776,4	2,4	6.6
Total for the uezd	2835631	216072,4	2,9	7,6

The number of haystacks harvested and the total rental payment refer to the 1910 survey; the 1897 data are presented only as rent per haystack.

Table 5 presents annual rental revenue recorded as income of the Siberian Cossack Host from Host reserve lands and the Ten-Verst Strip, differentiated by uezd. These figures do not represent the aggregate payments made by tenants under all leases involving yurt allotments and officers’ plots (Katanaev, 1904: 122).

Table 5. Annual rental revenue of the Siberian Cossack Host from Host reserve lands and the Ten-Verst Strip, by uezd

Uezd	Area of Host reserve lands, desyatinas	Total annual rent, roubles and kopecks	Annual revenue per desyatina, kopecks	Area of the Ten-Verst Strip, desyatinas	Total annual rent, roubles and kopecks	Annual revenue per desyatina, kopecks
Kokchetav Petropavlovsk Omsk	13340 38705 109137	600,21 905,00 3613,61	4,5 2,3 3,3	- 171086 178967	- 12883 6446,80	- 7,7 3,6

Pavlodar	214991	2767,15	1,3	125794	4658,11	3,7
Semipalatinsk	103547	920,24	0,9	228148	2710,58	1,2
Ust-Kamenogorsk	1140	41,65	3,6	80365	751,12	0,9
Zaisan	278	15,5	5,4	-	-	-
Biysk Line	3455	505,83	14,6	-	-	-
Total	484593	9368,74	1,9	784361	27449,61	3,5

A comparison of the figures shows that in Pavlodar Uezd the area of the Ten-Verst Strip was almost half the size of the Host reserve lands, yet it generated considerably more rental revenue. A similar pattern can be observed in Semipalatinsk Uezd, where the rent collected from the Ten-Verst Strip was approximately 3 times higher than that received from Host reserve lands. In Ust-Kamenogorsk Uezd, Host reserve lands were virtually absent, while rental revenue from the Ten-Verst Strip was the lowest among the uezds listed.

According to data for 1905, Cossack communities received more than 200,000 roubles from leasing yurt lands alone to outside tenants. These revenues were credited to the general stanitsa and settlement funds (HAOR. F. 366. Inv. 1. C. 264. P. 3 rev.).

The figures cited above represent different revenue streams and are therefore not directly comparable. Table 4 records aggregate rental payments for mixed-use plots in Pavlodar Uezd, amounting to 216,072.4 roubles, whereas Table 5 records annual revenue received by the Siberian Cossack Host from the Ten-Verst Strip, amounting to 27,449.61 roubles across all the uezds listed, as well as 9,368.74 roubles from Host reserve lands. The figure of more than 200,000 roubles for 1905 concerns income received by Cossack stanitsa communities from leasing yurt allotments and credited to stanitsa and settlement funds. Payments derived from officers’ plots constituted a separate revenue stream, but the cited materials do not permit their total amount to be calculated independently. Thus, the differences between these figures reflect distinct recipients, land categories, territories, dates, and accounting procedures rather than an internal contradiction.

Aul No. 3 of the 5th starshinstvo in Alakol Volost provides another example. In 1881, the rent for a plot amounted to 40 roubles; by 1895, it had risen to 60 roubles. Thus, over 14 years, the rent increased by 20 roubles, or 50%. The construction of the Trans-Siberian Railway intensified the movement of settlers into Kazakhstan, leading to a rapid increase in land rents. In 1897, landholders in Alakol Volost raised the rent for a plot to 195 roubles. Consequently, within 2 years, the rent increased by 135 roubles, or 225%, while over the entire 16-year period it rose by 387.5% (Materials, 1903: 63–64). The tenant was entirely dependent on the Cossack landholder, who could either lease the plot or refuse to do so. This left the tenant with no alternative and placed his livelihood at risk, since nomadic households had nowhere else to move and no unoccupied land remained in the steppe.

Host reserve lands were leased to several categories of tenants, including Cossacks, peasants, townspeople, Kazakhs, and members of privileged estates. Although these data do not concern the Ten-Verst Strip itself, they provide comparative evidence on the broader structure of land leasing within the Siberian Cossack Host. Table 6 presents the distribution of leased Host reserve lands in Semipalatinsk and Akmolinsk Oblasts according to an undated archival statement from the early 20th century (HAOR. F. 366. Inv. 1. C. 315. P. 6–7 rev.).

Table 6. Distribution of Host reserve lands leased in Akmolinsk and Semipalatinsk Oblasts by category of tenant (undated archival data, early 20th century)

Category of tenants	Number of leased plots	Area of plots, desyatinas	Total rent, roubles	Average rent per desyatina, kopecks
Members of privileged estates – Akm.	15	24,896	3,463	13.9
Members of privileged estates – Semip.	1	621	10	1.6
Total	16	25,517	3,473	13.6

Townspeople – Akm.	57	108,396	11,070	10.2
Townspeople – Semip.	51	89,277	7,870	8.8
Total	108	197,673	18,940	9.6
Peasants – Akm.	80	169,104	19,823	11.7
Peasants – Semip.	33	68,136	4,099	6.0
Total	113	237,240	23,922	10.1
Cossacks – Akm.	46	80,732	4,449	5.5
Cossacks – Semip.	99	395,363	10,756	2.7
Total	145	476,095	15,205	3.2
Kazakhs – Akm.	13	34,359	2,816	8.2
Kazakhs – Semip.	44	133,660	3,556	2.7
Total	57	168,019	6,372	3.8
Other categories – Akm.	3	3,137	321	10.2
Other categories – Semip.	3	5,382	71	1.3
Total	6	8,519	392	4.6
Grand total	445	1,113,063	68,304	6.1

As Table 6 shows, the distribution of Host reserve lands varied substantially by region and tenant category. Across the two oblasts, Cossacks occupied the largest total area. In Semipalatinsk Oblast, however, Kazakhs ranked second by leased area after Cossacks. In Semipalatinsk Oblast, the average rent per desyatina amounted to 8.8 kopecks for townspeople, 6.0 kopecks for peasants, and 2.7 kopecks for both Kazakhs and Cossacks. These differences cannot be interpreted as a direct indicator of tenants’ ability to pay, because the table contains no information on the quality, location, size, or duration of the leased plots. The data therefore demonstrate differences in the scale and terms of leasing among tenant categories, but do not by themselves establish that Kazakhs were displaced by more solvent tenants.

Subleasing was another widespread form of land use. In such cases, the initial tenant leased the land to third parties, charging them several times the amount originally paid. As Table 7 shows, the rent charged to subtenants on some plots was 8 times higher than the amount paid by the initial tenant (HAOR. F. 366. Inv. 1. C. 315. P. 6 rev.–7 rev.).

Table 7. ‘On Cossack Leasehold Lands’

Leased plot No.	Tenants	Amount paid by tenants to the Host, roubles	Amount charged to subtenants, roubles
Omsk Uezd			
1.	Kazakh Urumbai Satubalin	11.25	57
3.	Uryadnik M. Gutov	16.75	51
4.	Uryadnik M. Gutov	18	147
5.	Uryadnik M. Gutov	132.30	174
10.	Cossack Veprev	7.10	15
Pavlodar Uezd			
38.	Retired serviceman S. Rostovtsev	76	200
42.	Retired serviceman S. Rostovtsev	39	70
47.	Retired serviceman S. Rostovtsev	20	60
Semipalatinsk Uezd			
22.	Kazakh Erenbek Tlenchin	110	240
26.	Cossack P. Ivanov	32.60	76
28.	Uryadnik Salnikov	71	142
29.	Cossack Surgutanov	70	450
34.	Kazakh Gali Akbasov and Cossacks Rakhvalov and Afanasyev	17	82.10

35.	Biy Begenov, Kazakh Gali Akbasov, and Uryadnik Kugubin	110	154.10
134.	Blacksmith Nalonov	140	245
135.	Kazakh I. Zhankarin	110	240
141.	Cossack Shcheglov	47.50	95.20

In the archival document, retired serviceman S. Rostovtsev is listed as the tenant of plots Nos. 38, 42, and 47 (HAOR. F. 366. Inv. 1. C. 315. P. 6 rev.–7 rev.).

These examples reveal unequal positions within the subleasing chain, but they do not by themselves demonstrate a general deepening of property differentiation among Kazakh households.

At the beginning of the 20th century, issues relating to land leases were addressed in close connection with the question of transferring the Ten-Verst Strip into the ownership of the Siberian Cossack Host.

Dissatisfaction with land-use conditions found expression in appeals by Kazakh representatives to the central authorities. In 1904, an eleven-member Kazakh delegation from Pavlodar approached S.Yu. Witte, Chairman of the Committee of Ministers, in St Petersburg. In a supplementary petition, the delegates complained, in particular, of being compelled to rent land within the Ten-Verst Strip and of the appropriation of the best land and freshwater sources for peasant allotments. This appeal indicates that representatives of the population regarded dependence on rented land as a distinct problem requiring intervention by the highest authorities (Anisimova, Lysenko, 2015: 23).

By 1904, the lands of the Ten-Verst Strip had been granted to the Siberian Cossack Host only for temporary use and for deriving revenue from leasing them to Kazakhs for nomadic use. For many years, when these lands were leased to Kazakhs as wintering grounds, the amount of rent was determined by agreement between the Cossacks and the Kazakhs and gradually increased as the value of the land rose. On 31 May 1904, the opinion of the State Council, prepared by its Departments of Civil and Ecclesiastical Affairs, State Economy, and Industry, Sciences and Trade, received imperial approval. Under this Supremely Approved Opinion of the State Council, the lands of the Ten-Verst Strip were incorporated into the lands of the Siberian Cossack Host (Sbornik, 1905: 560; CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. P. 81 rev.).

Kazakh demands concerning the continued use of land within the Ten-Verst Strip are described in Alikhan Bokeikhan’s article *‘Eki zhol’*. According to the author, following the announcement issued in 1909, Kazakhs of Pavlodar Uezd adopted communal resolutions and petitioned the Emperor, the Chairman of the Council of Ministers, and the Minister of War, expressing the interests of four thousand households. The proposed solutions included remaining along the Irtysh subject to rent fixed by law, purchasing the land through instalment payments, and obtaining allotments by joining the Siberian Cossack Host (Bokeikhan, 2014: 220, 222).

This measure was not to entail any limitation or restriction of the rights granted to the Cossacks over lands occupied by Kazakh nomadic settlements. These rights included the right to determine the amount of rent by agreement with the Kazakhs. The Cossacks thus retained complete freedom of action in this regard. At the same time, the Supremely Approved Opinion of the State Council envisaged retaining the existing rent as the maximum rate specifically for lands occupied by Kazakh wintering grounds. According to the members of the Departments, this measure would prevent further increases in payments for those lands even if land values rose, while leaving Kazakh tenants free to seek a reduction in rent (CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. P. 81 rev.).

Moreover, the continued recognition of the Cossacks’ existing rights was not regarded as an infringement of the lawful interests of the Kazakhs, since it was assumed that the amount of rent was not determined arbitrarily by the Cossacks but was governed by the economic law of supply and demand. It was also argued that ‘there was no reason to fear an excessive increase in land rents, since the Cossacks, especially the officers whose plots contained most of the Kazakh wintering grounds, needed tenants, and within the Ten-Verst Strip such tenants were exclusively Kazakhs’ (CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. P. 81 rev.).

A noteworthy rationale underlay this decision. It was stated that ‘the decision to permit the Kazakhs, pending their final settlement, to remain at their wintering grounds within the Ten-Verst

Strip under the existing conditions, that is, subject to the payment of rent to the Cossacks, was motivated by the desire to protect them from ruin’ (CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. P. 81 rev.). In fact, the impoverishment of the nomadic population and the emergence of thousands of zhataks (impoverished Kazakhs who had lost the livestock necessary for regular nomadic migration and had become partly or fully sedentary) resulted from the very nature of tsarist colonial policy. This interpretation reversed the actual causal relationship, presenting the preservation of rental payments as a concession to the Kazakhs.

Meanwhile, the economic conditions of the Kazakhs living in the Irtysh region had become extremely difficult. Taking advantage of the constrained position of the Kazakhs, who could not maintain their households without access to the lands they leased in the Irtysh valley, the Cossacks imposed excessively high rents. These payments did not remain fixed but increased considerably from year to year. Between 1882 and 1904, the rent charged for the same plots increased 3-fold and, in some cases, even 5-fold. It averaged 13 roubles 25 kopecks per kibitka and reached 14 roubles 90 kopecks per kibitka, thus considerably increasing the financial burden already imposed by the kibitka tax paid by the Kazakhs to the Treasury (CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. P. 87).

These relations retained the formal legal features of lease but did not constitute a competitive land market in the operational sense defined above. Kazakh households depended on access to particular pastures, hayfields, and wintering grounds, while the Siberian Cossack Host and individual landholders controlled access to these resources. Consequently, the tenants’ ability to select an alternative plot, negotiate with another landholder, or refuse the proposed terms was limited. Rental rates were therefore shaped not only by supply and demand but also by institutional control over access to land and the asymmetry of bargaining power. In this sense, the payments combined the legal form of rent with the economic function of extracting land rent from users whose access to an essential productive resource had been restricted.

A further deterioration in the economic position of the Kazakhs could have caused understandable discontent among them. Against this background, the Supremely Approved Opinion of the State Council included the following provision: ‘pending the final resolution of the question concerning the land settlement of the Kazakhs who have wintering grounds within the Ten-Verst Strip of the Siberian Cossack Host, the amount of rent currently paid by them for the lands occupied by these wintering grounds shall remain unchanged’ (CSA RK. F. 471. Inv. 1. C. 23. P. 87).

The archival document establishes the content of the 1904 resolution, but the available evidence is insufficient to determine whether, or how consistently, it was implemented. The wording of the resolution applied specifically to lands occupied by Kazakh wintering grounds and did not establish a general ceiling for all categories of leased land. Table 4 concerns mixed-use plots and expresses rent per haystack: between 1897 and 1910, this rate increased from 3.1 to 7.9 kopecks within the Ten-Verst Strip, or by approximately 154.8%, while the average increase across Pavlodar Uezd was 162%. The resolution and Table 4 therefore concern different categories and units of payment. At the same time, the survey data demonstrate that no general stabilization of rental payments had occurred by 1910. Evidence of rising rental payments also appears in Kazakh journalism. Presenting the arguments of the Kazakhs of Pavlodar Uezd, Alikhan Bokeikhan noted that a household had paid 10 roubles annually for land in 1897, whereas subsequent payments reached 20–40 roubles for the use of the same Ten-Verst Strip. The residents explained their inability to leave the Irtysh region by the lack of suitable alternative land and their economic dependence on the territory they had long occupied (Bokeikhan, 2014: 221).

Conclusion. Lease relations within the Irtysh Ten-Verst Strip emerged as a consequence of the colonial land policy of the Russian Empire. Following the construction of the Irtysh Line fortresses, the border authorities began restricting the access of the Kazakh population to their traditional nomadic lands. The restrictions introduced in 1765 created the institutional preconditions for paid access to the lands of the Ten-Verst Strip. From 1800, this access was regulated through the remount levy, while actual leasing practices developed alongside it during the 19th century. The decision of 1880 did not initiate leasing but abolished the levy and standardized ordinary rent as the principal payment for the use of military lands. As a result, Kazakh households were compelled to pay for the

use of wintering grounds, pastures, and hayfields, while land leasing became a source of revenue for the Siberian Cossack Host.

Statistical materials demonstrate that land leasing played an important role in the economic life of the Irtysh region. Most Kazakh tenants lived within the Ten-Verst Strip, primarily on officers’ plots and yurt allotments. As rents for the most favourable lands increased, some households moved to lower-quality Host reserve lands, while others left Cossack lands altogether. The choice of a plot depended on its quality, location, and rental cost.

Payments for land were made in money, hay, or labour. Under share-based hayfield leases, Kazakhs harvested hay and transferred an agreed share to the owner of the plot. Subleasing was also practised, whereby the initial tenant relet the land to other households at a higher rate. On some plots, the rent charged to subtenants exceeded the initial payment by more than eight times. Although rents were formally determined by agreement between the parties, Kazakh households remained economically dependent on access to the pastures, hayfields, and wintering grounds of the Irtysh valley and therefore had limited capacity to reject the terms set by landowners. Thus, these relations combined the legal form of lease with the economic extraction of land rent under conditions of institutionally restricted access to an essential productive resource.

In 1904, the Supremely Approved Opinion of the State Council envisaged retaining the existing rent specifically for lands occupied by Kazakh wintering grounds within the Ten-Verst Strip. The available evidence does not establish the extent of its subsequent implementation, while the increase recorded in Table 4 relates to mixed-use plots and rent calculated per haystack. The 1904 measure should therefore be interpreted as an attempt to preserve wintering-ground rents at their already high level, rather than as proof that further increases in rental payments were prevented in practice. Lease relations therefore became a mechanism through which the Siberian Cossack Host derived revenue from lands traditionally used by Kazakh communities before the imposition of imperial restrictions. Their expansion increased the economic dependence of Kazakh households on landowners and facilitated the spread of subleasing. At the same time, the sources indicate unequal positions within the subleasing chain: some primary tenants charged subtenants substantially higher rates. The available evidence, however, does not permit a quantitative assessment of changes in property differentiation among Kazakh households.

Sources

HAOR – Historical Archive of Omsk Region
CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

ИАОО – Исторический архив Омской области.
ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан.

References

Abdirov, 1997 – *Abdirov M. Zh.* Voenno-kazach’ya kolonizatsiya Kazakhstana (konets XVI – nachalo XX vv.). Opyt istoriko-evolyutsionnogo analiza (Military-Cossack Colonization of Kazakhstan (Late 16th – Early 20th Centuries): An Historical-Evolutionary Analysis). Doctoral dissertation in History. Almaty, 1997. 555 p. (In Russ.).

Anisimova, Lysenko, 2015 – *Anisimova I. V., Lysenko Yu. A.* Vvedenie instituta krest’yanskikh nachal’nikov v Stepnom krae v nachale XX v. i osobennosti ego deyatel’nosti (The Introduction of the Institution of Peasant Chiefs in the Steppe Region in the Early 20th Century and the Specific Features of Its Activities) // *Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta* (Bulletin of Altai State University). 2015. No. 4/1 (88). P. 20–24. DOI: 10.14258/izvasu(2015)4.1-02. (In Russ.).

Argynbaev, 1959 – *Argynbaev Kh. A.* Istoriko-kul’turnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov i ikh vliyanie na material’nuyu kul’turu kazakhov vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. (Historical and Cultural Relations between the Russian and Kazakh Peoples and Their Influence on the Material Culture of the Kazakhs in the Second Half of the 19th – Early 20th Century). *Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR* (Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR). Alma-Ata, 1959. Vol. 6. P. 19–90. (In Russ.).

Bokeikhan, 2014 – *Bokeikhan A*. Eki zhol (Two Paths). Alash kosemsozi: zher maselesi (Alash Publicistic Writings: The Land Question) / general editor Q. Saq. Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2014. Vol. 1. P. 217–223. (In Kaz).

Campbell, 2017 – *Campbell I. W.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2017. XIII. 273 p. DOI: 10.7591/cornell/9781501700798.001.0001.

Kabuldinov, 2001 – *Kabuldinov Z. E.* Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk Governorates in the Second Half of the 18th – Early 20th Centuries (Historical and Demographic Aspect) (Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk Governorates in the Second Half of the 18th – Early 20th Centuries (Historical and Demographic Aspect)). Pavlodar, 2001. 293 p. (In Russ.).

Katanaev, 1904 – *Katanaev G. E.* Kirgizskii vopros v Sibirskom kazach'em voiske (The Kirghiz Question in the Siberian Cossack Host). Omsk: District Headquarters Printing House, 1904. 202 p. (In Russ.).

Katanaev, 1908 – *Katanaev G. E.* Kratkii istoricheskii obzor sluzhby Sibirskogo kazach'ego voiska s 1582 po 1908 (A Brief Historical Overview of the Service of the Siberian Cossack Host from 1582 to 1908). Saint Petersburg: V. Berezovskii, Commissioner of Military Educational Institutions, 1908. 67 p. (In Russ.).

Konshin, 1899 – *Konshin N. Ya.* Pereselencheskie poselki v Ust'-Kamenogorskom uezde; Po Ust'-Kamenogorskomu uezdu; Ot Pavlodara do Karkaralinska. Putevye zametki (Resettlement Settlements in the Ust-Kamenogorsk District; Through the Ust-Kamenogorsk District; From Pavlodar to Karkaralinsk. Travel Notes). *Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1899 god* (Memorial Book of the Semipalatinsk Region for 1899). Semipalatinsk: Publication of the Semipalatinsk Regional Statistical Committee, 1899. P. 1–126. (In Russ.).

Konshin, 1900 – *Konshin N. Ya.* Materialy dlya istorii stepnogo kraya (Materials for the History of the Steppe Region). Semipalatinsk: Regional Administration Printing House, 1900. 54 p. (In Russ.).

Konshin, 1901a – *Konshin N. Ya.* Ocherki ekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoi oblasti (Essays on the Economic Life of the Kirghiz of the Semipalatinsk Region) // Pamyatnaya kniga Semipalatinskoi oblasti PSK na 1901 god (Memorial Book of the Semipalatinsk Region PSK for 1901). Semipalatinsk: Publication of the Semipalatinsk Regional Statistical Committee, 1901. P. 1–182. (In Russ.).

Konshin, 1901b – *Konshin N. Ya.* Kirgizy na kazach'ikh zemlyakh (Kirghiz on Cossack Lands) // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1901 g. (Memorial Book of the Semipalatinsk Region for 1901). Semipalatinsk: Tipografiya Semipalatinskogo oblastnogo pravleniya; Tipografiya Torgovogo doma P. Pleshcheev i Ko, 1901. Issue 5. P. 9–182. (In Russ.)

Konshin, 1905 – *Semipalatinskii listok* (Semipalatinsk Leaflet) / ed. by N. Ya. Konshin. Semipalatinsk: Tipo-litografiya Torgovogo doma P. Pleshcheev i Ko, 1905. No. 761. (In Russ.)

Konshin, 1928 – *Konshin N. Ya.* Kratkii istoricheskii ocherk Semipalatinskogo kraya (do 1917 goda) (A Brief Historical Essay on the Semipalatinsk Region [Before 1917]) // *Nashe khozyaistvo* (Our Economy). Semipalatinsk: Semgubizdat, 1928. No. 1 (14). P. 3–36. (In Russ.)

Ksenzhik, 2018 – *Ksenzhik G.N.* Istoriografiya i obzor istochnikov po istoricheskoi geografii Stepnykh oblastei Kazakhstana XIX – nachala XX veka (Historiography and Review of Sources on the Historical Geography of the Steppe Regions of Kazakhstan in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries) // Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd. 2018. Vol. 32. No. 1. P. 119–140. (In Russ.)

Malikov, 2011 – *Malikov Y.* Tsars, Cossacks, and Nomads: The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2011. 321 p. (In Eng.)

Martin, 2001 – *Martin V.* Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Richmond: Curzon Press, 2001. 244 p. (In Eng.)

Materialy, 1902 – *Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Pod rukovodstvom F. A. Shcherbiny. Akmolinskaya oblast', Omskii uezd* (Materials on Kirghiz Land Use Collected and Compiled by the Expedition for the Study of the Steppe Regions. Under the Direction of F. A. Shcherbina. Akmolinsk Region, Omsk District). Omsk: Tipografiya Shtaba Sibirskogo voennogo okruga, 1902. Vol. 11. 359 p. (In Russ.)

Materialy, 1903 – *Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Pod rukovodstvom F. A. Shcherbiny. Semipalatinskaya oblast', Pavlodarskii uezd* (Materials on Kirghiz Land Use Collected and Compiled by the Expedition for the Study of the Steppe Regions. Under the Direction of F. A. Shcherbina. Semipalatinsk Region, Pavlodar District). Voronezh: Tipografiya V. I. Isaeva, 1903. Vol. 4. 695 p. (In Russ.)

Materialy, 1905 – Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Pod rukovodstvom F. A. Shcherbiny. Semipalatinskaya oblast', Ust'-Kamenogorskii uezd (Materials on Kirghiz Land Use Collected and Compiled by the Expedition for the Study of the Steppe Regions. Under the Direction of F. A. Shcherbina. Semipalatinsk Region, Ust-Kamenogorsk District). St. Petersburg: Obshchestvennaya pol'za, 1905. Vol. 9. 369 p. (In Russ.)

Materialy, 1909 – Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Pod rukovodstvom F. A. Shcherbiny. Semipalatinskaya oblast', Semipalatinskii uezd (Materials on Kirghiz Land Use Collected and Compiled by the Expedition for the Study of the Steppe Regions. Under the Direction of F. A. Shcherbina. Semipalatinsk Region, Semipalatinsk District). Voronezh, 1909. Vol. 10. 1117 p. (In Russ.)

Materialy, 1913 – Materialy po obsledovaniyu khozyaistva i zemlepol'zovaniya kirgiz Semipalatinskoi oblasti. T. 1. Pavlodarskii uezd. Vyp. 2. Povtornoe obsledovanie. 1910 g. (Materials of the Survey of the Economy and Land Use of the Kirghiz of the Semipalatinsk Region. Vol. 1. Pavlodar District. Issue 2. Repeated Survey. 1910). Under the direction of

A.V. Perepletchikov. St. Petersburg: Pereselencheskoe upravlenie Glavnogo upravleniya zemleustroistva i zemledeliya, 1913. 351 p. (In Russ.)

Ostafiev, 1895 – *Ostafiev V. A.* Kolonizatsiya stepnykh oblastei v svyazi s voprosom o kochevom khozyaistve (Colonization of the Steppe Regions in Connection with the Question of Nomadic Economy) // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva (Proceedings of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society). Omsk: Tipografiya Okruzhnogo shtaba, 1895. Book XVIII. Issue 1. P. 1–62. (In Russ.)

Pianciola, 2009 – *Pianciola N.* Stalinismo di frontiera: Colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905–1936*)* (Frontier Stalinism: Agricultural Colonization, the Extermination of Nomads, and State Building in Central Asia (1905–1936)). Rome: Viella, 2009. 548 p. (In Italian)

Sbornik, 1905 – Sbornik pravitel’stvennykh rasporyazhenii po kazach’im voiskam. Za 1904 god (Collection of Government Orders Concerning the Cossack Hosts. For 1904). St. Petersburg: Glavnoe upravlenie irregulyarnykh voisk, 1905. Vol. XL. 829 p. (In Russ.)

Statistika, 1895 – Statistika Rossiiskoi imperii. T. XXVII. Volosti i naselennye mesta. 1893 g. Vyp. 5. Semipalatinskaya oblast’ (Statistics of the Russian Empire. Vol. XXVII. Volosts and Settlements. 1893. Issue 5. Semipalatinsk Region). St. Petersburg, 1895. 48 p. (In Russ.)

Suleimenov, 1963 – *Suleimenov B. S.* Agrarnyi vopros v Kazakhstane poslednei treti XIX – nachale XX vv. (1867–1907 gg.) (The Agrarian Question in Kazakhstan in the Last Third of the 19th – Early 20th Centuries (1867–1907)). Almaty: Izdatel’stvo AN KazSSR, 1963. 411 p. (In Russ.).

Tileke, 1995 – *Tileke Zh.* Shezhire: Ertis – Bayanaula oneri (Shezhire: The Art of the Irtysh–Bayanaul Region). Book 1. Pavlodar: Daua; Qazaqstan, 1995. 368 p. (in Kaz.).

Toraigyrov, 2025 – *Toraigyrov E. M., Abenova B. S., Abenov D. K.* Strategiya rasshireniya Rossiiskoi imperii na primere Irtyshskoi voennoi linii (The Expansion Strategy of the Russian Empire: The Case of the Irtysh Military Line) // *Bylye Gody*. 2025. Vol. 20. No. 2. P. 548–566. (In Russ.)

Usmanov, 1975 – *Usmanov Kh. F.* Prodazha i arenda bashkirskikh zemel v poreformennyi period (The Sale and Lease of Bashkir Lands in the Post-Reform Period) // Voprosy agrarnoi istorii Urala (Questions of the Agrarian History of the Urals). Sverdlovsk, 1975. P. 107–123. (In Russ.)

Usov, 1879 – *Usov F. N.* Statisticheskoe opisanie Sibirskogo kazach’ego voiska (Statistical Description of the Siberian Cossack Host) / comp. by F. Usov. St. Petersburg: Glav. upr. irregulyarnykh voisk, 1879. 284 p. (In Russ.)

Литература

Campbell, 2017 – *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2017. – XIII, 273 p. DOI: 10.7591/cornell/9781501700798.001.0001.

Malikov, 2011 – *Malikov Y.* Tsars, Cossacks, and Nomads: The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2011. – 321 p.

Martin, 2001 – *Martin V.* Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. – Richmond: Curzon Press, 2001. – 244 p.

Pianciola, 2009 – *Pianciola N.* Stalinismo di frontiera: Colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905–1936). – Rome: Viella, 2009. – 548 p.

Абдиров, 1997 – *Абдиров М.Ж.* Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XVI - начало XX вв.). Опыт историко-эволюционного анализа // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Алматы, 1997. - 555 с.

Анисимова, Лысенко, 2015 – *Анисимова И.В., Лысенко Ю.А.* Введение института крестьянских начальников в Степном крае в начале XX в. и особенности его деятельности // Известия Алтайского государственного университета. - 2015. - № 4/1 (88). С. 20–24. DOI: 10.14258/izvasu(2015)4.1-02.

Аргынбаев, 1959 – *Аргынбаев Х.А.* Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов во второй половине XIX - начале XX в. // Тр. Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Алма-Ата. 1959. - Т. 6. - С. 19-90.

Бөкейхан, 2014 – *Бөкейхан Ә.* Екі жол // Алаш көсемсөзі: жер мәселесі / жалпы редакциясын басқарған Қ. Сақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2014. – Т. 1. – С. 217–223.

Кабульдинов, 2001 – *Кабульдинов З.Е.* Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII – начале XX вв. (историко-демографический аспект). – Павлодар, 2001. - 293 с.

Катанаев, 1904 – *Катанаев Г.Е.* Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск: Типография Окружного штаба, 1904. 202 с.

Катанаев, 1908 – *Катанаев Г.Е.* Краткий исторический обзор службы сибирского казачьего войска с 1582 по 1908. - СПб.: Издал В.Березовский комиссионер военно-учебных заведений, 1908. - 67 с.

Коншин, 1899 – *Коншин Н.Я.* Переселенческие поселки в Устькаменогорском уезде; По Устькаменогорскому уезду; От Павлодара до Каркаралинска. Путевые заметки / Памятная книжка Семипалатинской области на 1899. Семипалатинск: Издание Семипалатинского Областного Статистического Комитета, 1899. С. 1-126.

Коншин, 1900 – *Коншин Н.Я.* Материалы для истории степного края. Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1900. 54 с.

Коншин, 1901а – *Коншин Н.Я.* Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книга Семипалатинской области ПСК на 1901 год. Семипалатинск: Издание Семипалатинского Областного Статистического Комитета, 1901. С. 1-182.

Коншин, 1901б – *Коншин Н.Я.* Киргизы на казачьих землях // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. – Семипалатинск: типография Семипалатинского областного правления; типография Торгового дома П. Плещеев и Ко, 1901. – Вып. 5. – С. 9–182.

Коншин, 1905 – *Семипалатинский листок* / под редакцией Н. Я. Коншина. – Семипалатинск: Типо-литография Торгового дома П. Плещеев и Ко, 1905. – № 761.

Коншин, 1928 – *Коншин Н.Я.* Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 года) // *Наше хозяйство*. – Семипалатинск: Семгубиздат, 1928. – № 1 (14). – С. 3–36.

Ксенжик, 2018 – *Ксенжик Г.Н.* Историография и обзор источников по исторической географии Степных областей Казахстана XIX – начала XX века // Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd. – 2018. – Т. 32. – № 1. – С. 119–140.

Материалы, 1902 – *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей.* Под руководством Ф.А. Щербины. Акмолинская область, Омский уезд. – Омск: Типография Штаба Сибирского военного округа, 1902. – Т. 11. – 359 с.

Материалы, 1903 – *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей.* Под руководством Ф.А. Щербины. Семипалатинская область, Павлодарский уезд. – Воронеж: Типография В.И. Исаева, 1903. – Т. 4. – 695 с.

Материалы, 1905 – *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей.* Под руководством Ф.А.Щербины. Семипалатинская область, Усть-Каменогорский уезд. - Санкт-Петербург: Общественная польза, 1905. - Т.9. - 369 с.

Материалы, 1909 – *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей.* Под руководством Ф.А.Щербины. Семипалатинская область, Семипалатинский уезд. - Воронеж, 1909. - Т. 10. - 1117 с.

Материалы, 1913 – *Материалы по обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области.* Том 1. Павлодарский уезд. Выпуск 2-й. Повторное обследование. 1910 г. - С.-Петербург. Переселенческое управление главного управления землеустройства и земледелия, 1913. - 351 с.

Остафьев, 1895 – *Остафьев В.А.* Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. – Омск: Типография Окружного штаба, 1895. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – С. 1–62.

Сборник, 1905 – *Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам. За 1904 год*. – СПб.: Главное управление иррегулярных войск, 1905. – Т. XL. – 829 с.

Статистика, 1895 – *Статистика Российской империи.* Т. XXVII. Волости и населенные места. 1893 г. Вып.5. Семипалатинская область. - СПб., 1895. - 48 с.

Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX - начале XX вв. (1867-1907 гг.). – Алматы: Издательство АН КазССР, 1963. - 411 с.

Тілеке, 1995 – *Тілеке Ж.* Шежіре: Ертіс - Баянаула өнері / Ж. Тілеке 1 кітап. - Павлодар: Дауа; Қазақстан, 1995. - 368 б.

Торайгыров, 2025 – *Торайгыров Е.М., Абенова Б.С., Абенов Д.К.* Стратегия расширения Российской империи на примере Иртышской военной линии // Bylye Gody. - № 20(2). - 2025. - С. 548-566.

Усманов, 1975 – *Усманов Х.Ф.* Продажа и аренда башкирских земель в пореформенный период // Вопросы аграрной истории Урала. – Свердловск, 1975. – С. 107–123.

Усов, 1879 – *Усов Ф.Н.* Статистическое описание Сибирского казачьего войска / Сост. войсковой старшина Ф. Усов. - Санкт-Петербург: Глав. упр. иррегулярных войск, 1879. - 284 с.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1373-1390, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1373-1390

THE INSTITUTE OF BIYS AND BATYRS IN KAZAKH SOCIETY AND THEIR TRANSFORMATION IN THE 19TH CENTURY

Ainagul M. Espenbetova[1], Zhibek S. Begimbayeva[2*]

[1]Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(34a,A. Moldagulova street, 030000, Aktobe, Republik of Kazakhstan)
Associate Professor of the Department of History, Candidate of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0003-0026-9678 E-mail: aikami@mail.ru

[2]Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(34a,A. Moldagulova street, 030000, Aktobe, Republik of Kazakhstan)
Associate Professor of the Department of History, Candidate of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0002-9827-379X E-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz
*Corresponding author.

© Valihanov IHE, 2026
© Espenbetova A.M., Begimbayeva Zh.S., 2026

Abstract. *Introduction*. The study of social structure, its development and evolution is one of the most important issues. The article is devoted to the study of the institution of biys and batyrs in traditional Kazakh society and their social transformation. *The purpose* of the study is to show the role of biy and batyr in traditional society and study their socio-legal changes after their inclusion into the Russian Empire. *Research objectives*: To reveal the meaning of the concepts of "biy" and "batyr" through research. To study the managerial, judicial and diplomatic role of biy in nomadic society in accordance with the steppe law of Kazakh society. To study the fact that biy was respected in traditional Kazakh society for his personal qualities, knowledge, oratorical skills and ingenuity, and to study the role of Kazakh batyrs in defending the country. *Results:* With the transition of Kazakh lands to the administrative and managerial structure of the Russian Empire in the 19th century, the social status of the institution of biy and batyrs underwent changes. An analysis of legislative documents that help determine the political, social, and legal status of peoples in the empire revealed the emergence of "new biys" alongside the "former" ones, a decline in their social significance, and the disappearance of batyrs as a social group in connection with the formation of elected government and a state-based judicial system. *Conclusion*: biys and batyrs played an important role in traditional nomadic Kazakh society. Biys occupied a prestigious position after the sultans; their main traits were education, eloquence, resourcefulness, and fairness. After the introduction of the new judicial system of Tsarist Russia, the role of the biy court weakened; they began to serve the tsarist government, and their former authority gradually declined. After the abolition of the khan's authority and the end of military service in the Russian Empire, their role weakened, as did that of the batyrs. In the second half of the 19th century, batyrs were abolished as a social group, and their services were transferred to the tsarist government. Some batyrs were transferred to administrative positions, others fought for freedom, were exiled, or forced to leave the country.

Keywords: social structure, society, biy, batyr, social institution, politics, integration, governance, transformation, state

For citation: Espenbetova A.M., Begimbaeva Zh.S. The Institute of biys and batyrs in kazakh society and their transformation in the 19th century // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1373–1390. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1373-1390

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР МЕН БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ XIX Ғ. ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Еспенбетова Айнагул Мейрамбекқызы[1], Бегимбаева Жибек Сағинбайқызы[2*]

[1] Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34 а үй, А. Молдагулова көшесі 03000, Ақтөбе**,** Қазақстан Республикасы)
Тарих кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/0000-0003-0026-9678 E-mail: aikami@mail.ru

[2] Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34 а үй, А. Молдагулова көшесі 03000, Ақтөбе**,** Қазақстан Республикасы)
Тарих кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/0000-0002-9827-379X E-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz
*Автор-корреспондент.

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Еспенбетова А.М., Бегимбаева Ж.С., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе*. Отандық тарихнамада әлеуметтік құрылым және оның даму эволюциясын зерттеу ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер мен батырлар институттары және олардың әлеуметтік трансформациясы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты* – билер мен батырлардың дәстүрлі қоғамдағы рөлін көрсету және олардың Ресей империясына қосылғаннан кейінгі әлеуметтік-құқықтық өзгерістерін зерттеу. *Зерттеудің міндеттері*: зерттеулер негізінде «би» және «батыр» ұғымдарының мағынасын ашу. Қазақ қоғамының дала заңына сәйкес көшпелі қоғамдағы билердің басқарушылық, соттық және дипломатиялық рөлін зерттеу. Дәстүрлі қазақ қоғамында бидің жеке қасиеттері, білімі, шешендік шеберлігі және тапқырлығы үшін құрметтелгенін көрсете отырып, ел қорғаудағы қазақ батырларының рөлін зерделеу. *Нәтижелер*: XIX ғасырда қазақ жерлерінің Ресей империясының әкімшілік және басқару құрылымына өтуімен билер мен батырлар институтының әлеуметтік мәртебесі өзгерді. Империядағы халықтардың саяси, әлеуметтік және құқықтық мәртебесін анықтайтын заңнамалық құжаттарды талдау «ескі» билермен қатар «жаңа билердің» пайда болуын, олардың әлеуметтік мәнінің төмендеуін және сайланбалы үкімет пен мемлекеттік сот жүйесінің құрылуына байланысты батырлардың әлеуметтік топ ретінде жойылуын қарастырылды. *Қорытынды*: билер мен батырлар дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамында маңызды рөл атқарды. Билер сұлтандардан кейінгі беделді орынға ие болды; олардың негізгі белгілері білімділік, шешендік, тапқырлық және әділдік болды. Патшалық Ресейдің жаңа сот жүйесі енгізілгеннен кейін билер сотының рөлі әлсіреді; олар патша үкіметіне қызмет ете бастады, ал олардың бұрынғы билігі біртіндеп төмендеді. Хан билігі жойылып, Ресей империясында әскери қызмет аяқталғаннан кейін олардың рөлі де, батырлардың рөлі де әлсіреді. XIX ғасырдың екінші жартысында батырлар институты дағдарысқа ұшырады, батырлардың бір бөлігі патша үкіметінің басқару құрылымында әкімшілік лауазымдарға ауыстырылды, ал басқалары бостандық үшін күресті, отаршылдыққа қарсы күрескендердің кейбірі жазаланды, немесе елден кетуге мәжбүр болды.

Түйін сөздер: әлеуметтік құрылым, қоғам, би, батыр, әлеуметтік институт, саясат, интеграция, басқару, трансформация, мемлекет

Дәйексөз үшін: Еспенбетова А.М., Бегимбаева Ж.С. Қазақ қоғамындағы билер мен батырлар институты және олардың XIX ғ. трансформациясы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1373–1390 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1373-1390

ИНСТИТУТ БИЕВ И БАТЫРОВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ИХ ТРАНСФОРМАЦИЯ В XIX ВЕКЕ

Айнагул Мейрамбеккызы Еспенбетова[1], Жибек Сагинбаевна Бегимбаева[2*]

[1] Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
(34 а, улица А. Молдагулова, 03000, Актобе, Республика Казахстан)
Доцент кафедры истории, кандидат исторических наук.
https://orcid.org/0000-0003-0026-9678 E-mail: aikami@mail.ru

[2] Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
(34 а, улица А. Молдагулова, 03000, Актобе, Республика Казахстан)
Доцент кафедры истории, кандидат исторических наук
https://orcid.org/0000-0002-9827-379X E-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz
*Автор-корреспондент.

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Еспенбетова А.М., Бегимбаева Ж.С., 2026

Аннотация. *Введение.* Изучение социальной структуры, ее развития и эволюции является одним из важнейших вопросов Отечественной истории. Статья посвящена изучению института биев и батыров в традиционном казахском обществе и их социальной трансформации. *Цель исследования* – показать роль бия и батыра в традиционном обществе и изучить их социально-правовые изменения после включения в состав Российской империи. *Задачи исследования*: Раскрыть значение понятий «бий» и «батыр» посредством исследования. Изучить управленческую, судебную и дипломатическую роль бия в кочевом обществе в соответствии со степным правом казахского общества. Изучить тот факт, что бий пользовался уважением в традиционном казахском обществе за свои личные качества, знания, ораторские способности и изобретательность, а также изучить роль казахских батыров в защите страны. *Результаты*: С переходом казахских земель в административно-управленческую структуру Российской империи в XIX веке социальный статус института бия и батыров претерпел изменения. Анализ материалов законодательных актов, позволяющих определить политический, социальный и правовой статус народов в империи, выявил появление «новых биев» наряду с «прежними», снижение их социального значения и исчезновение батыров как социальной группы в связи с формированием выборной власти и государственности судебной системы. *Заключение:* бии и батыры играли важную роль в традиционном кочевом казахском обществе. Бии занимали престижное положение после султанов, их главной чертой были образование, красноречие, находчивость и справедливость. После введения новой судебной системы царской России роль суда биев ослабла, они стали служить царскому правительству, и их прежний авторитет постепенно снизился. После упразднения ханской власти и прекращения военной службы в Российской империи их роль ослабла как и роль батыров. Во второй половине XIX века батыры были упразднены как социальная группа, и их услуги перешли к царскому правительству. Некоторые батыры были переведены на административные должности, другие боролись за свободу, были сосланы или вынуждены покинуть страну.

Ключевые слова: социальная структура**,** общество, бий, батыр, социальный институт, политика, интеграция, управления, трансформация, государство.
Для цитирования: Еспенбетова А.М, Бегимбаева Ж.С. Институт биев и батыров в казахском обществе и их трансформация в XIX веке // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1373–1390. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1373-1390

Введение.

Общество внутри себя делится на различные социальные группы, сословия, слои и они считаются самостоятельными элементами социальной структуры. В определении социальной структуры общества также важно знать, какие социальные сословия в нем живут и в каком направлении они действуют. Решение проблемы, касающейся социальной структуры общества, необходимо осуществлять на основе глубокого понимания опыта развития исторического прошлого и современного общества.

Институт биев (народных судей) и батыров (народных героев), сыгравший важную роль в казахском обществе, стал неотъемлемой частью социальной структуры. Поэтому, не учитывая всестороннего развития социальной структуры, невозможно получить полное представление о политико-экономическом, социальном и культурном развитии казахского общества в XVIII–XIX веках.

Материалы и методы.

В ходе написания статьи широко использовались архивные материалы из фондов Государственного архива Оренбургской области (Оренбург, РФ), архива Древних актов Российской Федерации (Москва, РФ) и Центрального Государственного архива Республики Казахстан (Алматы, РК).

1) В Государственном архиве Оренбургской области Российской Федерации (ГАОрО) были проанализированы документы учреждений центрального и местного управления Российской империи XIX века, а именно письма, запросы, обращения, отчетные документы, письма хана Бокеевской орды Жангира к председателю Оренбургской Пограничной комиссии Г.Ф. Генсу, а также военным губернаторам о местных управляющих, о казахских правителях Оренбургского ведомства, в том числе биев, в 1833–1847 годах. В 6-м фонде Государственного архива Оренбургской области Российской Федерации (ГАОрО, фонд № 6 – «Канцелярия Оренбургского генерал-губернатора») находятся списки и награды волостных и дистанционных управляющих, чиновников Российской империи.

Следующую группу архивных документов составляют законодательные акты Российской империи – положения, уставы. Важное место в раскрытии содержания проводимых в Казахской степи административных реформ занимают законодательные акты, вошедшие в Полный свод законов Российской империи (Полное собрание законов Российской империи, 1830). В своде были представлены общие законы, касающиеся политико-правового положения народов в составе Российской империи. В 4-м фонде Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК, фонд № 4 – «Оренбургская киргизская (казахская) областная администрация»), содержатся архивные документы о наградах, полученных от правительства за государственную службу чиновникам, находившимся на службе у Российской империи.

2) Архивные сведения из личных фондов также различаются по значимости. Из Центрального государственного архива Республики Казахстан – часто встречаются документы о награждении биев и казахских чиновников (ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 2512. Л.138–149.) Оренбургская киргизская (казахская) областная администрация, Из древних актов Российской Федерации сведения из рукописей Ф.Р. Остен-Сакена (РГАДА, Ф.1385 Оп. 1. Д. 660. Л. 4. (Личный фонд Ф.Р. Остен-Сакена), о границах областей по Положению «Об образовании Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской областей». В рукописях А. Бюлера (РГАДА, Ф. 186 Оп. 1. Д. 118. Л.114 (Личный фонд А. Бюлера) получены данные о структуре управления в Букеевской орде и преобладании в ней российского влияния.

3) Справочные материалы: адрес-календари, формулярные списки, памятные книжки. (Памятная книжка и адрес календарь Уральской области, 1901: 94). К ценным архивным документам относятся материалы адресных календарей Уральской области за определенные годы. В указанных фондах содержатся списки казахских чиновников, предводителей родов и волостей, служебные формулярные списки биев, упоминаются их имена, социальное положение, занимаемая должность, возраст, религия и другие.

При этом важную роль в анализе проблемы сыграли материалы сборника документов, например, текст инструкции Г.Ф. Генса, состоящий из нескольких пунктов с указанием обязанностей начальников дистанции (Материалы по истории политического строя Казахстана, 1960: 215).

При написании статьи авторы руководствовались историческими принципами объективности, системности исторической науки. При проведении колониальной политики влияние административных реформ, предпринятых царским правительством, в отношении социальной структуры управления казахского общества было проанализировано на основе принципа объективности. На основе принципа историзма был проведен анализ исторических тенденций путем тщательного сопоставления исторических фактов и явлений в совокупности, то есть всестороннего изучения проблемы. В исследовании был широко использован сравнительный метод в рассмотрении эволюции исторического развития института биев и батыров в рамках традиционного общества и в составе Российской империи.

Обсуждение

Необходимо отметить несколько причин актуальности проблемы истории эволюционного развития социальных институтов в казахском обществе XVIII–XIX веках. Основная причина заключается в том, что в советском обществе, основанном на неклассовом разделении, представители классов с высокой социальной степенью не являлись объектом исследования. Также не подвергалась объективной оценке их общественная роль в государстве. В результате, проблема социальных групп и классов не рассматривалась отдельно, а изучалась как косвенные вопросы при раскрытии общих проблем.

В традиционном казахском обществе бии выступали как единый социальный институт, обеспечивающий реализацию политической и социальной структуры государства на основе права адат. Социальный институт батыров сыграл важную роль в сохранении безопасности и независимости государства, общественного порядка внутри страны в связи со своеобразием историко-культурного развития кочевых народов.

Институт биев и батыров занимал важное место в системе общественных отношений традиционного казахского общества, что обусловливает необходимость более глубокого и всестороннего научного изучения его роли и исторического значения. В историографии истории Казахстана встречаются научные труды, в целом затрагивающие деятельность биев и батыров.

В дореволюционной историографии истории Казахстана в работе И.И. Крафта впервые отражается эволюция развития социальной структуры казахского общества (Крафт, 1898). В данном научном труде приводятся сведения о положении социальных групп – старшин, биев и тарханов в кочевом обществе.

Происхождение слова «бий» до сих пор не выяснено. Одним из первых, кто обратил внимание на этимологию слова «бий», является казахский ученый-просветитель Ч. Валиханов. Ученый утверждает, что слово «бий» происходит от древнетюркских слов «бек», «бей», и передает значение «власти, бий, управления» (Валиханов, 1985: 247)

Понятие «бий» до сих пор рассматривалось в нескольких значениях. Исследователь истории, этнографии казахского народа, активный член Оренбургского отделения Императорского Русского географического общества и Оренбургской ученой архивной комиссии Добросмыслов (Добросмыслов, 1905: 7), анализируя термин «бий», подчеркивает связь между словом «бий» и глаголом «билеу».

В своих исследованиях В.В. Радлов предлагает три разных значения слова «бий»: во-первых, «бий» – князь, царь, хозяин; во-вторых, «бий» – суд (судья); в-третьих, «бий» — «мудрый, мудрый человек в своих решениях» (Радлов, 1971: 109–110). А.Л. Леонтьев трактует значение слова «бий» как правитель [Леонтьев, 1998: 118]. Похожую с этими утверждениями мысль выражает ученый-исследователь В.В. Бартольд, и это подтверждается и современной наукой (Бартольд, 1968: 35–36).

Значительный вклад в изучение института биев внесли труды исследователя Н.И. Гродекова. Автор отмечал, что в результате административно-правовых реформ середины XIX века институт биев как традиционных народных судей постепенно утрачивал свои прежние позиции в системе общественных отношений казахского общества. Вместе с тем исследователь подчеркивал, что, несмотря на внедрение царским правительством российского законодательства и новых механизмов судебного разбирательства в казахской степи, местное население продолжало обращаться к биям для разрешения споров и конфликтов. Это свидетельствовало о сохранении авторитета традиционного института биев и его значимости в общественной жизни казахов. (Гродеков, 1898: 76).

В начале XX века были опубликованы труды казахской интеллигенции, посвященные казахским батырам. М. Тынышпаев (Тынышбаев, 1993), Ж. Досмухамедов (Досмухамедов, 1998) Халел Досмухамедов (Досмухамедов, 1998) исследовали проблему освободительной борьбы батыров казахского народа против джунгарских завоевателей. Ученые-исследователи провели детальный анализ деятельности и роли батыров в борьбе за независимость казахского народа. Некоторые теоретические и методологические моменты роли батыров в истории национально-освободительного движения в Казахстане в колониальный период нашли отражение в научных работах В.З. Галиева, Ж.К. Касымбаева, (Касымбаев, 2003) Ж.А. Кундакбаевой (Кундакбаева, 2003). Особое значение для понимания степени изученности темы нашего исследования имеют труды В.З. Галиева (Галиев, 1933). Исследователь ввел в научный оборот множество архивных материалов об истории народно-освободительного движения XVIII–XIX веков, о роли батыров в борьбе за независимость казахского народа. В 40–50 гг. XX века, касательно политико-социальной структуры традиционного казахского общества, опубликованы труды М.П. Вяткина, Е.Б. Бекмаханова, В.Ф. Шахматова. Авторы исследуют социальную структуру казахского общества, характеризуют положение и роль различных социальных групп в контексте национально-освободительных движений XVIII–XIX веков, направленных против колониальной политики царского правительства.

Общая характеристика социальной структуры в казахском обществе рассмотрена при анализе исследования освободительного движения, возглавляемого Кенесары ханом, в трудах историка Е.Б. Бекмаханова (Бекмаханов, 1994). В своем труде автор подробно остановился на анализе категории батыров и их социальном положении в кочевом обществе. В работе В.Ф. Шахматова рассмотрены социальные группы баев, батыров, жатаков (Шахматов, 1951). В исследовании З. Зиманова (Зиманова, 1960) был проведен всесторонний анализ социальной структуры казахского кочевого общества, на основе этого были рассмотрены производительные силы кочевого хозяйства, раскрыто возникновение землевладения, классификация социальных групп.

В то время как казахские бии разрешали гражданские вопросы и споры внутри страны, батыры решали военные дела и вопросы обороны. Каждое государство в своем историческом развитии славится своими героями, а также знаменитыми полководцами. Немаловажную роль в социально-политическом развитии казахского кочевого общества сыграл институт батыров (героев).

Термин «батыр» широко распространен в казахском фольклоре и быту, и имеет древнюю историю происхождения. Слово «батыр» – одно из древнейших слов, общих для тюркоязычных стран. Также на алтайском языке произносится «матыр», «патыр», на шорском языке «багатыр», на украинском, русском, польском – «богатырь». До нас дошли древнетюркские слова «багадур» и «бакхатур». Историк М. Вяткин оценил институт «батыров» как явление, не замеченное в других тюркоязычных народах, то есть узбекском,

кыргызском, каракалпакском, и характерное только для казахского общества (Вяткин, 1947: 110). Звание «батыр» ценилось во многих народах тюркского происхождения и в европейских странах только как почетное воинское звание.

После обретения независимости Республики Казахстан изучение отечественной истории казахского народа получило новый импульс. Изучению традиционных социальных институтов казахского народа был посвящен ряд трудов. В диссертационной работе Ж.М. Жампеисовой (Жампеисова, 2004) социальные группы в казахском кочевом обществе всесторонне рассматриваются; изучаются история становления и эволюция султанов, ханов, биев, общественной службы аксакалов. Исследование А. Оразбаевой (Оразбаева, 2004) посвящено изучению социальных, политических, идеологических функций батыров в XVIII веке, и их роли в истории.

Важное значение для изучения данной проблематики имеет сборник научных трудов, подготовленный коллективом исследователей под руководством казахстанского ученого Г.С. Султангалиевой. (З.Ш. Макажановой, А.А. Айтмухамбетова, Т.Т. Далаевой) (Султангалиева, Макажанова, Айтмухамбетова, Далаева; 2014). В сборнике проанализированы обширные документальные данные и сведения, отражающие процесс привлечения казахов в пограничные и местные организации управления Оренбургской, Западно-Сибирской и Туркестанской генерал-губернаторств.

Интерес западноевропейских исследователей к истории Центральной Азии периода XVIII–XIX веков возрос. Необходимо упомянуть работу исследователя Томаса Аткинсона, где автор (Аткинсон, 2009) исследовал отношения вождей ру (родов) и султанов с региональными правителями. Историк Е. Скайлер в своей работе, касаясь социальных групп в казахском обществе, отмечает, что казахи (Скайлер, 1876) особенно уважают свою степную аристократию.

В последнее время в научных изданиях публикуются статьи о положении социальных групп в казахском обществе после присоединения к Российской империи. В коллективном труде авторов (Енсенов, Карасаев, Актайлак, Шуршитбай, 2024: 1179–1187) рассматриваются изменения в социальном положении биев и тарханов. Вопросы социальной истории традиционного казахского общества рассматриваются исследователями (Еспенбетовой, Ганибаевой, Аманом, Абденовым, 2024: 1624) в научных статьях.

Результаты

Важное место в социально-политическом развитии традиционного казахского общества занимает институт биев. Бии играли роль консолидатора политического и социального положения государства не только на основе обычного права, но и на основе духовно-культурных, ритуальных обычаев.

История становления института биев имеет древние корни, то есть можно сказать, что он берет свое начало в период ранних кочевников. В то время как управляющий страной усунь называется «кунби», слово «би» здесь выступает в качестве управляющего или названия должности. Здесь слово «би» означает и «правитель», и «первый» (Сапаргалиев, Габбасович, 2001: 19). Также, как свидетельствуют источники Древнего Китая, в книге «История королевства Цзинь» встречаются данные о правителе канглы «Най би», правителе «Тас би» в «Истории царства Суй». Однозначно, что в тот период были должности «Най би», «Тас би» - вот что делает наш вывод ясным (Сапаргалиев, Габбасович, 2001: 22). Авторы отмечают, что «би» в том государстве был высшим правителем.

Кроме того, в традиционном казахском обществе бии пользовались особыми правовыми и экономическими преимуществами. Бии, рассматривая судебные иски с ханами, султанами, участвовали в распределении доходов. Султаны отличались аристократическим происхождением, богатством, бии отличались такими личностными качествами, как знание правовых традиций, ораторское мастерство, умение отстаивать интересы общин.

Одной из характерных особенностей института казахских биев являлось разрешение споров и конфликтов посредством мудрого, аргументированного и красноречивого слова,

отражавшего традиции ораторского искусства и правовой культуры казахского общества. Русский востоковед, профессор В.В. Григорьев (Григорьев, 1905: 45) отметил эту особенность казахских биев так: «Многие из казахов интересовались бы порядком судебных и судебно-следственных процессов». Казахский ученый-исследователь биев Ш. Валиханов отметил, что «только глубокие познания в придворном обряде в сочетании с красноречием, мастерством давали казахам это почетное звание» [Валиханов, 1985: 87].

Если так, то звание «бий» в сознании населения принадлежало лишь небольшой группе населения. Только совокупность этих природных способностей повысила статус биев перед народом. По словам чиновника Оренбургской пограничной комиссии Л. Баллюзека, специально занимавшегося изучением кочевых районов казахов: «Бий есть живая летопись народа, юрист или законовед его» (Казахи, 1998: 217). Бии служили судьями, в каждый исторический период становились лидерами страны, формировали и обобщали нормы обычаев.

Великая Казахская степь хранит в исторической памяти имена многих биев, прославившихся в разное время как судьи и трибуны своими победами и подвигами на состязательных судебных и политических процессах и на арене защиты интересов рода и отечества. Бии, которые разрешали межродовые и межжузовые споры, пользовались огромным авторитетом и существенным влиянием в социально-политической жизни общества.

Особое место в истории Казахстана занимают выдающиеся представители института биев — Толе би, Казыбек би и Айтеке би. В традиционном казахском обществе бий представлял собой особую социальную категорию, обладавшую значительным общественным авторитетом и выполнявшую судебные функции. На определенных этапах исторического развития в его деятельности сочетались функции судьи, толкователя и хранителя норм обычного права, знатока правовых традиций и процедур степного судопроизводства, а также оратора и носителя устной поэтической культуры. Важнейшими принципами деятельности биев являлись справедливость, мудрость и стремление к мирному урегулированию общественных конфликтов. Это три выдающиеся исторические личности – Толе бий, Казыбек бий и Айтеке бий. С ними советовался сам хан, доказательством чего было то, что Тауке-хан управлял страной через Совет биев.

Согласно обычаям казахского общества, как правило, охранялись и права султанов, и права биев. Моральное оскорбление биев, нанесение им телесных увечий, строго наказывались по обычному закону, при этом особо охранялись имущественные, личные, семейные интересы народных судей.

Одна из главных отличительных черт народных судей от султанов заключалась в том, что они принадлежали к одной социальной категории, и не были исключены из повседневной родовой жизни кочевого общества. У каждого рода было несколько биев (народных судей). Они сыграли большую роль в предотвращении межродовых конфликтов, в укреплении мира и единства внутри родовой общины, то есть бии (народные судьи) находились ближе к народу. В XV–XVIII веках институт биев был разделен на несколько рангов по структурной системе. Так, в зависимости от престижа и места в обществе того периода, бии были разделены на: ата бий, старший бий, волостной бий, единоличный бий, детский бий. Каждый из них выполнял различные функции и обязанности, принадлежащие ему в правоотношениях.

В конце XVIII – начале XIX веков в состав Ханского совета Младшего жуза, Среднего жуза, Внутренней Орды также входили бии, которые обладали большим влиянием в ханской политике. Институт биев является древнейшим правовым механизмом, веками определявшим порядок в казахских жузах. Однако после присоединения казахских жузов под власть Российской империи социальное положение института биев, который в течение нескольких столетий являлся источником правового порядка кочевого общества, начало меняться.

С реализацией в 1822–1824 годах «Устава о сибирских казахах» и «Устава об управлении Оренбургскими казахами» ханская власть в Среднем и Младшем жузах была упразднена. Уставы отменили получение должности биев (народных судей) через общественное признание и позволили добиваться этого на выборах. В результате стали избираться не только достойные люди, но и состоятельные богатые люди, получившие статус биев (народных судей), что привело к коррупции и несправедливости.

Если в XVIII веке султаны получали добавленную стоимость в виде продовольственной ренты, а бии – в виде занятости, то в первой половине XIX века султаны и бии получали оба вида ренты – и продовольственную ренту, и форму занятости. Продовольственная рента, в основном, создавалась скотоводами, закятами и другими налоговыми обязанностями земледельцев и скотоводов. Сообщая о правах султанов, биев и аксакалов по владению летними пастбищами в казахских общинах, губернатор Л. Баллюзек подчеркивал: «Если два лидера спорят о своих правах на летние пастбища, дело решается в пользу старшего возраста. Если один из двух спорящих является султаном, а другой – простым киргизом, спорная земля передается первому, то есть султану, если два спорящих человека – один бий, а другой – старейшина, известный всему роду, вопрос решается в пользу последнего, если спор происходит между бием и простым киргизом, спорная земля достается первому» (Казахи, 1998: 85).

Были бии, богатые в материальном плане, и были бии, которые благодаря этому богатству достигли этой должности «бия». У тех, кто происходил из родословной прославленных биев, был преобладающий шанс получить титул «бия». Обращаясь к источникам, можно увидеть, что по богатству бий не уступали султанам. Титулярный советник И.Я. Осмоловский 12 марта 1850 года дает сведения о 14 богатых людях в Восточной части Младшего жуза (Ф. 4. Оп. 1. Д. 2512. С. 112–121). Из списка 14-ти знаменитых, почетных людей наличие 12-ти биев свидетельствует об огромном авторитете биев в кочевых обществах. Все они были владельцами многочисленного домашнего скота и частных хозяйств.

После того, как ханская власть была упразднена, бии попытались укрепить свои позиции в политической жизни страны, воспользовавшись ослаблением роли султанов. О том, что в эти годы роль биев в обществе несколько усилилась, свидетельствуют архивные данные. В Сергиопольском уезде, согласно Положению о выборах судей 1866 года, избирательным правом обладали видные представители местной аристократии, влиятельные правители и личности, получившие звание со стороны царской власти. В Каракерейско-Семизнайманской волости – 21 султан, 3 агаманов, 26 биев, 37 «почетных казахов»; в Жанколь – Семизнайманской волости – 66 человек, в том числе 9 агаманов, 20 биев, 37 «почетных казахов»; в Болатшинской волости – 6 султанов, 8 агаманов, 14 биев, 36 других лиц (Ф. 4. Опись 1. Д. 6. Л. 119–123.).

Из этих данных можно заметить, что бии играли активную роль в избирательном праве. Кроме скота у биев были зимние, пастбищные, сенокосные угодья. Русский чиновник Д. Андре (1819–1848) в своей работе «Описание киргизских обычаев» пишет о биях, что они пользовались уважением среди населения: «Все дела, требующие осуждения и исполнения судебного акта, рассматриваются как главные представители народного права, в основном биями. Бий – судья, не подчиняясь никаким властям, кроме своего сознания, должен анализировать дела каждого человека, удовлетворять обидчика или наказывать преступника. Он может иметь место внутри страны, недоступное султанам, поэтому орда, не полагаясь на власть или богатство, умоляет избранного самим народом человека найти справедливость и разрешить дело. Одаренные по рождению умом, высокими нравственными качествами, открытостью, богатым опытом, являются примером для подражания, люди обладающие всеми этими качествами и благами, имеют право носить это почетное звание бия» (Казахи, 1998: 10).

Упразднение ханской власти способствовало усилению роли биев в решении вопросов родоплеменного управления и регулировании общественных отношений. Архивные источники свидетельствуют о том, что бии занимали определенные позиции в системе

местного управления, а отдельные представители этого социального института удостаивались наград со стороны имперских властей за свою деятельность.

Таблица 1. [Table – **1**] Местные правящие бии, представленные на награждение (Тургайская область) (ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 4433. Л.8)

№	Имя, фамилия Должность и время назначения на должность	Заслуги	Последнее награждение	Рекомендованная награда
1	Жаныкул Жабаев – бий волостного управления Каратургайской волости. На службе с 1862 года, с 1869 года занимает нынешнюю должность. Не привлечен к расследованию, штрафу.	За усердный труд	07.03.1864 г. Почетный кафтан	Почетный кафтан
2	Сауыт Уманов – бий. С 1862 г. находится на службе, на занимаемой должности с 1896 г. Не привлечен к расследованию, штрафу.	За усердный труд	20.03.1840 г. Тюбетейка, расшитая золотой канителью	Почетный кафтан
3	Старшина аула № 1, бий Баймурат Туркебаев. В должности с 1862 года, в нынешнем звании с 1869 года. Не привлечен к расследованию, штрафу.	За усердный труд	20.03.1870 г. Похвальная грамота	Почетный кафтан
4	Турлыбеков – бий волостного управления Сарыкопинской волости. С 1861 г. занимал должность, в нынешней должности с 1865 г. Не привлечен к расследованию, штрафу.	За усердный труд	1856 г. шашка	Почетный кафтан

Кроме них, в документе изложена краткая служебная история и врученные награды начальника аула № 1 Тусынской волости бия Кенжебай Атанова, начальника аула № 2 Токмухамбета Итаякова, краткая служебная история и награды, врученные Агатаю Шонтыкову из Аракарагайской волости Николаевского уезда.

Хотя царская власть полагалась на биев в борьбе с влиятельной группой султанов, они не были заинтересованы в их усилении, потому что они стремились поддерживать традиционный порядок. Общественное положение судей стало еще более сложным после принятия «Устава о сибирских киргизах» 1822 года. В Уставе говорилось, что судебная деятельность биев определяется выборами и утверждением государственной власти. В параграфе 15 «Устава» установлен новый порядок управления отдельными подразделениями округов, по параграфу 17 судебными вопросами занимались в ауле, волости уважаемые казахи, именуемые «бий» (Свод законов Российской империи, 1892: 128).

В процессе реализации колониальной политики царское правительство способствовало обострению противоречий и усилению конфликтов между различными социальными группами казахского общества. В тот период, когда многие казахские правители, осознавшие суть колониальной политики царизма, отказывались от аппарата чиновников России, их место занимали малообразованные члены кочевого общества, преследовавшие цель построить успешную карьеру. Такие люди встречались и среди биев.

Это способствовало расширению круга лиц, получавших статус бия, и формированию новой категории «новых биев», сосуществовавших с представителями традиционного института биев. Такие «новые бии» сами получали прибыль и вознаграждения за разрешение судебных дел, отправление правосудия, выплату стоимости неустойки. Включение судебной власти в государственную структуру подорвало роль и авторитет прежней судебной группы, снизились требования к личности биев. Теперь среди биев часто встречались невежественные люди с низкой репутацией, имена которых были известны только своим богатством.

В «Положении» 1844 года судебные функции биев были несколько сокращены, и они рассматривали дела, которые не имели большого значения. А ведение всех судебных дел возлагалось на приговоры административных организаций, попадало на рассмотрение военного суда.

В 1846 году исследователь этнографии казахского народа Д. Андре писал: «Многие в Орде названы биями, но в настоящем случае биев-судей не следует смешивать с биями-военачальниками и биями-богачами» (Материалы по обычному праву, с. 95). Из этого следует, что существовало несколько категорий биев. Зажиточные богатые люди также имели титул «биев», но не имели других преимуществ, кроме своего богатства. Среди населения, недовольного присвоением звания «бий» некомпетентными людьми и их невежеством, широко распространились такие пословицы: «Потомственный бий печется о благе общества, а случайный бий нанесет ему только вред»; «Если слепой будет стоять на карауле, то враг захватит аул. Если невежда будет бием, то проиграет народ в спорах»; «Не ходи к новому бию за решением дел, не проси в долг от человека, только что разбогатевшего» (Зиманов, 1960: 199). Из этих пословиц ясно видно, что народ недоволен появившимися в те времена новыми биями, и ждет возвращения прежних биев.

В соответствии с проведенными Российской империей реформами стала выделяться административная деятельность по управлению страной. Те, кто носил титул «бий», благодаря своим богатствам занимались административной деятельностью, а признанные народом бии – судебной деятельностью.

В результате реформ 1867–1868 годов были созданы три уровня суда биев: первый уровень – частный суд биев, второй – волостной суд биев и третий уровень – чрезвычайный суд биев. Частный суд биев решал вопросы не более суммы в 100 сомов, а именно 5 лошадей, 50 овец. Волостной суд биев, то есть второго уровня, рассматривал дела стоимостью от 100 до 1000 сомов. Третий уровень – по чрезвычайному суду биев рассматривались дела истцов, прошедшие по определенным судебным искам несколько различных волостных и уездных судов. Бии-судьи были избраны на 3 года и закреплены за этим званием губернатором области (Валиханов, 1985: 92).

Судебные учреждения были средством проведения колониальной политики царского правительства. Утвержденные военным губернатором суды биев и суды казиев были низшим звеном колониальной судебной системы. Главное изменение в судебной реформе – ограничение старых обычаев шариата.

Казахский ученый-просветитель Ч. Валиханов сравнил казахский суд традиционных биев и мировой суд, введенный царским правительством, и отметил несколько преимуществ биев казахского народа: 1) в традиционном обществе, если арбитраж биев не нравится, можно прибегнуть к услугам другого бия; 2) приоритет нравственной стороны обычного казахского права; 3) взаимная родовая помощь компенсатору в племенных традициях; 4) открытость суда биев, проход перед населением и, во всех случаях, допускаемая защитная деятельность. Таким образом, ученый-просветитель, сравнивая суд традиционных биев с вновь избранным мировым судом, писал о бесполезности новой структуры казахскому народу и прилагал все усилия для того, чтобы суд биев функционировал как прежде (Валиханов, 1985: 92) Однако, как стало известно, судебное реформирование осуществлялось в 1886 и 1891 гг. по «Положениям об управлении Туркестанским и Степным краями». В Туркестанском и Степном краях сложилась система общеимперских судов – мировых судей, областных судов и высшей (сенатской) судебной инстанции. Чрезвычайный съезд судов был созван с разрешения

военного губернатора и проводился в присутствии русского чиновника, имеющего соответствующее право.

Нижестоящим звеном суда был народный суд. Народный суд является самым зависимым звеном судебной системы империи, которое не может решить проблему самостоятельно.

Таким образом, согласно «Положениям» 1886–1891 гг. произошли изменения в судебном деле и сложилась система административных, судебных дел. «Положение» о судебных делах 1891 года включает 17 статей. Судебное реформирование проводилось на основе российской судебной системы. Народный суд был низшим звеном судебной системы, представляющим интересы представителей правящего класса и рассматривающим дела местных мусульман. Таким образом, в результате изменений во Временном положении 1891 года должность биев была исключена из народных судов.

Особое место в социальной структуре казахского общества занимал институт батыров. Институт батырства был важнейшим элементом военной организации кочевых обществ. В устной литературе казахского народа широкий диапазон героических былин, посвященных историческим и легендарным героям. В боях с внешними врагами были сформированы отряды с командирами, и те, кто отличился и проявил героизм в боях, казахи называли «батырами». Историк К.Л. Есмаганбетов говорит, что тюркское слово происходит от «батур» (Есмагамбетов, 2007: 65).

Казахский народ веками защищал свою землю, пастбища, скот от внешних врагов. На каждом историческом этапе угрожали с одной стороны, джунгары, а с другой – волжские калмыки, русские казаки, среднеазиатские ханства. В то время как Казахское ханство сохраняло целостность страны в течение нескольких лет, роль батыров в поддержании этого мира и стабильности была огромной.

Батыры не только возглавляли войска в войне с внешними врагами, они сохраняли внутренний мир страны, расширяли населенные пункты, земли, выполняли дела по возвращению пленных в страну. Батыры посвятили свою жизнь войне и военному делу, чтобы защитить свою страну, и сформировались как социальное сословие со своей собственной культурой, идеологией и моральными нормами. Героические подвиги, доблесть, верность и твердость – это главные принципы жизни батыров, которые завоевали огромную репутацию среди народа.

Батыры в полном вооружении всю жизнь провели на войне. Смерть на войне считалась священной смертью. Вот слова Актамберды жырау:

«У меня есть мечта,
позвольте мне сказать,
Героем в походе
Умереть от пули...» (Ай, заман-ай, заман-ай (Бес гасыр жырлайды), 1989: 68)

Звание «батыр» никогда не передавалось по наследству, его получали только личным подвигом. Но нередки случаи, когда батыром был сын или внук того или иного батыра, который явно проявил себя в военном деле. Батыры были полководцами, среди них были также и знаменосцы, и доверенные посланники, и дипломаты, и советники хана.

Профессионализм и талант батыров-героев были признаны крупными политиками. Являясь не только военным, но и политическим институтом, батырство было тесно связано с институтом ханской власти. Ханы при выполнении своей функции опирались на военную силу батыров, а батыры всегда были опорой хана. Батыры, являясь главами родов, родовыми старшинами, входили в ханский совет, возглавляли посольства, отправляемые казахскими ханами в другие страны, участвовали в переговорах с представителями других государств. В разные времена в каждом регионе были батыры, которые являлись самыми близкими верными соратниками правящих ханов. Например, у Абылай хана самыми надежными уважаемыми советниками были Дат Караулулы и Байжигита Жаулыбайулы. Абулхаир-хан как глава ханского дворца, держал при себе одного из доверенных соратников Котыр батыра. Есть сведения, указывающие на место батыров в решении важных дипломатических вопросов в истории казахского народа. Стоит отметить, что в эпоху ханства посольством управляли

только те, кто имел ханское происхождение. Поэтому Абылай хан отправил в управление посольством своего несовершеннолетнего сына Ералы и других султанов. Но на самом деле переговоры были проведены благодаря участию батыров. Кроме того, у ханов были как образованные, так и квалифицированные наставники, чтобы обучать своих детей искусству войны, и эту должность часто занимали батыры.

В первой половине XVIII века общественная популярность и политическое влияние батыров возросли, что было связано с усилением их роли в военном деле с социальной организацией казахов против угрожающей стране внешнеполитической угрозы. В ходе отражения джунгарских захватчиков из народа выделялись способные полководцы и отважные герои. Среди них – Богенбай, Кабанбай, Малайсары, Есет, Тайлак, Жанибек, Букенбай и другие. Стратегически крупные и судьбоносные сражения в Отечественной войне против джунгарского нашествия были тесно связаны с вышеупомянутыми именами батыров, которые навсегда вошли в историческую память казахского народа.

Батыры как социальный институт претерпевали определенные изменения в своем эволюционном развитии. Нельзя одинаково относиться к легендарным героям XI–XII веков и батырам XVII–XIX веков. Батыры изначально были вождями племен, родов. В связи с развитием общественных отношений кочевников деятельность военачальников начинает меняться. Батыры были военачальниками и защитниками племен и народа. Они вели воинов за собой в битвах, защищали свои земли от внешних врагов и занимались организацией военных походов.

Исторически сложившаяся ситуация привела к военизации всей жизни кочевых народов. Особенности развития внутренней и внешней политики казахского общества в конце XVII – начале XVIII веков вызвали усиление влияния института батыров. С этого периода батыры сформировались как отдельный социально-политический институт. Становление института батыров как политико-социальной силы, присущей традиционному казахскому обществу, было связано с особенностями политической системы и социальной организации казахского общества.

Говоря о системе государственного управления казахского общества XVIII века, преобладает мнение о том, что в регионах в первую очередь власть правления принадлежала султанам, за которыми следуют бии, затем мелкие кланы и их ветви, вышедшие из сословия «черной кости». Несмотря на это положение, нельзя утверждать, что власть биев и батыров в казахском обществе была безграничной. Их власть должна была быть закреплена ханом в качестве главы определенного региона, улуса или племени. Поэтому правление авторитетного батыра неразрывно связано с его признанием со стороны хана. Тем не менее, с другой стороны, ханы-султаны, в свою очередь, стали бы править страной только при условии, когда заручились бы поддержкой людей из народа, в том числе и батыров.

Место войны в жизни кочевников и особенности военизации их жизни в целом оказали свое влияние на их психологию и идеологию. Поэтому в традиционном казахском обществе сложились свойственные батырам кодекс чести, боевая этика и традиции. Военное искусство, с которым связано само существование кочевого общества, государства и отдельного человека, сохранялось и развивалось именно в среде батыров – профессиональных воинов, которые избрали военное дело целью своей жизни. Батыры олицетворяли собою мужество и добродетель. Главной задачей батыра была защита страны и земли от врага, а истинный батыр также был человеком, чье сердце было наполнено добротой и благородством, верным дружбе, мужеству, способным служить с доблестью и удалью для страны. Поэтому мы должны рассматривать духовно-нравственное лицо и основную деятельность героев как неотъемлемую часть этнокультурной системы нашего народа.

Несмотря на принадлежность некоторых батыров к низшим социальным слоям, они постепенно приобретали статус влиятельных военачальников, расширяли свои полномочия и занимали всё более значимое место в общественно-политической жизни традиционного казахского общества. Роль батыров в казахском обществе была настолько высокой, что с ними всегда считались ханы, бии, старейшины рода. Батыры в казахском обществе являлись не

только храбрыми воинами, лихими наездниками и предводителями воинских дружин, но и одной из наиболее элитных социальных групп кочевого общества. Повышение их общественного авторитета в государстве позволило батырам занимать должность старейшин рода, иметь политическое влияние.

Анализ исторических источников свидетельствует о том, что материальное положение батыров было разнообразным. Несмотря на то, что батыры имели скромное социальное происхождение, среди них встречаются и очень состоятельные богатые люди. Обилие их богатства, как султанов, так и судей, привело к преобладанию их общественного влияния.

Привилегированное положение батыров в обществе, наряду с их личными качествами, зависело от их военной удачи, престижных родственных связей и богатства. Репутация батыра, сумевшего вернуться на родину, проявив героизм на войне, была высокой. По сложившимся у кочевников традициям, одна пятая часть военной добычи (конечно, лучшая ее часть) принадлежала хану, а остальные части распределялись между воинами, участвовавшими в битве. Каждый воин, в соответствии с его подвигами, степенью и чином, получал свою долю из военной добычи. Поэтому многие казахские батыры были людьми богатыми и знатными.

Размер богатства также увеличивал мощь и авторитет батыра, тем самым формируя его отряды добровольных сторонников. Поэтому по своему богатству и политическому влиянию среди казахов некоторые батыры (например, Жанибек батыр из рода шакшак племени аргын Среднего жуза) иногда превосходили правящих ханов и султанов.

О батырах писал известный казахский просветитель Ч. Валиханов: «Батыр – самая важная и выдающаяся фигура в киргизах (у казахов – авт.). Со времен султана. Он самый авторитетный человек, с его советом всегда будет считаться народ» (Валиханов: 463).

Из этого мнения видно, что батыры занимали важное место в общественной жизни казахов. Ч. Валиханов описывает виды оружия, передающие информацию о военном деле казахского народа. Он объясняет типы ножевых мечей, копий, луков, ножей, стрел и винтовок, которые он использует на войне, и из чего они сделаны» (Валиханов: 465). В песне о Шакшак улы Жанибек батыре описываются несколько видов вооружения (Бабалар сөзі: 2010, 398).

Согласно положениям закона «Жеты жаргы» все мужчины должны были являться на «собрания народные» с оружием. Русский государственный деятель, исследователь этнографии казахского народа А.И. Левшин отмечает: «Ни одно казахское народное собрание не прошло без оружия. Человек, прибывший без оружия, был лишен права голоса, и молодые люди могли ему не уступить место. Каждый, кто готов к оружию (кроме султанов), ежегодно платил 1/20 своего имущества в качестве дани хану и лидерам страны» (Левшин, 1996: 370).

Главным атрибутом воина было его оружие, следовательно, символом социального статуса батыров обязательно являлось его вооружение. Этим объясняется тот факт, что в казахском обществе многие обряды, ритуалы и традиции были связаны с оружием батыров.

Казахские батыры в рамках института батырства имели свои социальные нормы и правила поведения, свою идеологию, свой особый уклад жизни, свою воинскую этику, свойственные только им традиции, обычаи, регулирующие их деятельность и их взаимоотношения с другими социальными группами кочевого общества.

Казахские батыры всю жизнь занимались военным искусством. У некоторых султанов были личные телохранители. В целом судьба батыров зависела от их личных качеств, здоровья и происхождения. В связи с ослаблением военных действий в казахских жузах социальная значимость батыров снизилась. Таким образом, батыры в казахском обществе были не только военными лидерами, но и важными политическими фигурами, определяющими культурные и социальные аспекты жизни.

Институт «батырства» издавна сложился в казахском обществе как образ жизни. Поэтому каждый молодой человек, подрастая, понимал, что для того, чтобы претендовать на звание батыра, он должен соответствовать требованиям этой социальной среды. В эпических поэмах про батыров согласно степным традициям, создан культурный идеал этого образа. В большинстве героических эпосов рождение будущего батыра описывается как грандиозное

событие. Имя батыра также носит особый характер, у него есть достойный боевой конь, воинские доспехи, любимая жена, верный друг, и ангел-хранитель.

К середине XIX века институт батыров пережил кризис. В качестве основных причин можно выделить усиление власти России на казахской земле, то есть формирование административной структуры. Теперь российская административная система вытеснила военную элиту, вместо батыров усилилась роль султанов и волостей. Таким образом, часть бывших батыров была отвлечена от военно-политической деятельности в систему административного управления Россией.

Это было одним из проявлений усиления управления степным регионом Российской империи, подчинения местной элиты. Один из казахских батыров XIX в. Жоламан Тленшиев позже, в определенный период, был вынужден наладить связи с Российской администрацией. Есет батыр, который почти 20 лет самоотверженно боролся против царской политики, добровольно принял мирный договор русского правительства 1858 года. Он понял, что борьба против царя, превосходящего его в военном отношении, бесполезна, и решил посвятить себя служению своей стране. Позже он был назначен помощником начальника Иргизского уезда. В кратком изложении о почетных казахах, отправленных в Петербург в 1859 г., приводятся следующие данные: «Бий чиклинского рода, кабакова отделения Исет Кутебаров. Влиятельный бий и, можно сказать, народный герой в целом чиклинском роде. В последние годы преследовался за мятеж, произведенный им между чиклинцами, но в 1858 г. был прощен по высочайшей благости, с преданием забвению всех его вин и проступков» (ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 2870. Л.15.)

Еще одна причина, по которой батыры перешли на службу в Россию, заключалась в том, что они опасались преследований и, вероятно, стремились не потерять свой прежний авторитет в соответствии с новой ситуацией. Нельзя сказать, что все батыры перешли на российскую службу. Один из батыров, сражавшихся против России в XIX в., был наказан или бежал в другую страну. В их числе Исатай Тайманов (погиб 12 июля 1838 года). Есть Кенесары батыр (ушел на киргизскую землю, позже там погиб), Саржан Касымов (был убит кокандцами). Таким образом, можно сказать, что во второй половине XIX в. «батыры» перестали существовать как социальный институт.

Заключение.

Таким образом, в традиционном кочевом казахском обществе важную роль играли бии и батыры. Бии занимали место после султанов, считавшихся аристократами по социальному рангу. Отличительной чертой от султанов было уважение к личности бия, к его знаниям, красноречию, сообразительности, находчивости. Для биев важно было знание норм права ханов, султанов. Бии должны были обладать памятью и знанием примеров решения различных дел в прошлом, свои доводы бий обязан был подкрепить фольклором, а при состязательности сторон – своей блестящей речью, остроумием и логикой убедить в правоте своих решений. Вот такими неординарными качествами должны были обладать бии.

Введение новой судебной системы укрепляло власть царского правительства и колониальный режим. Суд биев был вытеснен и начался процесс ограничения их правовой деятельности в обществе. Теперь суд биев служил царскому правительству. Любой, кто пользовался доверием и уважением в обществе, ранее не привлекался к судебным разбирательствам и не привлекался к штрафам, имел право быть избранным судьей. Избранных биев утверждал губернатор, и для решения вопросов, касающихся жителей волостей и уездов губернатор созывал чрезвычайный съезд биев. В связи с формированием выборной деятельности наряду с прежними судьями появились новые судьи. Государственность судебной власти усложнила общественную деятельность судей. Постепенно утрачивалась социальная роль и позиции биев, которые играли важную роль в казахском кочевом обществе, выполняли судебные функции по степному праву.

А героями казахского народа были батыры, защитники государства и страны. Институт батыров сыграл свою особую роль в развитии социальной структуры казахского общества.

Однако социальное положение биев и батыров претерпело серьезные изменения в период правления административной системы Российской империи. Российское царское правительство с отменой ханской власти в Казахстане ликвидировало и военную службу у казахов, а по договору о подданстве казахи были освобождены от службы в русской армии. Отдаление батыров от воинской службы в конечном счете привело к деградации института батырства в казахском обществе.

Во второй половине XIX века батыры, которые всегда были опорой и защитой народа, хранителями и созидателями военного и боевого искусства казахов, как определенная социальная группа, прекратили свое существование, их традиционные военные функции перешли к соответствующим органам Российской империи. После введения российской административной системы была сформирована новая структура управления, заменившая военную элиту. Влияние батыров уменьшилось, а авторитет султанов и биев возрос. В результате некоторые из бывших батыров были отстранены от военной и политической службы и переведены на службу в административную систему царской России. А некоторые батыры сражались за свободу до конца своих дней, и в результате были наказаны или эмигрировали в другие места.

Sources

CSA RK — Central State Archives of the Republic of Kazakhstan
SAOR — State Archives of the Orenburg Region
RSAAD — Russian State Archive of Ancient Documents

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан
ГАОО — Государственный архив Оренбургской области
РГАДА — Российский государственный архив древних актов

References

Atkinson, 2009 — *Atkinson T.* Vostochnaya i Zapadnaya Sibir'. Povestvovanie o semi godakh issledovanii i priklyuchenii v Sibiri, Mongolii, stepyakh Kirgizii i Kitaiskoi Tartarii i chasti Tsentral'noi Azii [Eastern and Western Siberia. The story is about seven years of exploration and adventures in Siberia, Mongolia, the steppes of Kyrgyzstan and Chinese Tartary and parts of Central Asia]. Facsimile edition of 1858. St. Petersburg: Alfaret, 2009. 656 p. (In Russ.).

Babalar sozi, 2010 — *Babalar sozi*. 100 volumes. Shakshak uly er Zhenibek. Astana: Foliant, 2010. Vol. 59. 398 p. (In Kaz.).

Balluzek, 1870 — *Balluzek L.* Novoe administrativnoe delenie Turgaiskoi oblasti – prostranstvo ee, narodonaselenie i naselennost' [New administrative division of the Turgay region – its area, population and population density] // Notes of the Orenburg Department of the IRGO. Issue 1. 1870. P. 56–59. (In Russ.).

Barthold, 1968 — *Barthold V.V.* Sochineniya. Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov [Collected works. Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. Vol. 5. M., 1968. 502 p. (In Russ.).

Bekmakhanov, 1994 — *Bekmakhanov E.B.* Kazakhstan XIX g. 20–40 zhyldarynda [Kazakhstan in the 1820s–1840s]. Almaty: Sanat, 1994. 413 p. (In Kaz.).

Bukeikhanov, 1995 — *Bukeikhanov A.* Istoricheskie sud'by Kirgizskogo kraya i kul'turnye ego uspekhi / Izbrannoe [Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural achievements / Selected works]. Almaty: Zhalyn, 1995. 317 p. (In Russ.).

Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar' Ural'skoi oblasti za 1901 g. — Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar' Ural'skoi oblasti za 1901 g. [Commemorative book and address calendar of the Ural region for 1901]. 1901. P. 94. (In Russ.).

Galiev, 1933 — *Galiev V.Z.* Natsional'no-osvoboditel'noe dvizhenie kazakhskogo naroda v svete novykh issledovanii [The national liberation movement of the Kazakh people in the light of new research] // Mysl, 1933. No. 11. P. 27–39. (In Russ.).

Grigoriev, *1905* — *Grigoriev V.* Trudy Orenburgskoi arkhivnoi Uchenoi komissii [Proceedings of the Orenburg Archival Scientific Commission]. Issue XV. 1905. P. 145. (In Russ.).

Grodekov, 1889 — *Grodekov N.I.* Kirgizy i karakirgizy Syrdar'inskoi oblasti [Kirghiz and Karakirgyz of the Syrdarya region]. Vol. 1. Yuridicheskii byt [Legal life]. Tashkent, 1889. P. 176–178. (In Russ.).

Dobrosmyslov, 1904 — *Dobrosmyslov A.I.* Sud u kirgiz Turgaiskoi oblasti v XVIII i XIX vekakh [The court among the Kirghiz of the Turgay region in the 18th and 19th centuries]. Kazan, 1904. P. 7. (In Russ.).

Dosmukhameduly, 1998 — *Dosmukhameduly K*h. Tandamaly (Izbrannoe) [Selected works]. Almaty: Ana tili, 1998. 384 p. (In Kaz.).

Esmagambetov, 2007 — *Esmagambetov K.* Batyrlar tarikhy – rukhani bailygymyz [The history of batyrs is our spiritual wealth] // Qazaq tarikhy [Kazakh History]. 2007. No. 4. P. 65. (In Kaz.).

Zhampeisova, 2004 — *Zhampeisova Zh.M.* Funktsionirovanie traditsionnykh vlastnykh institutov kazakhov v kolonial'noi sisteme Rossiiskoi imperii: avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk [The functioning of the traditional power institutions of the Kazakhs in the colonial system of the Russian Empire: abstract of a Candidate of Historical Sciences dissertation]. Almaty, 2004. 28 p. (In Russ.).

Zimanov, 1960 — *Zimanov S.Z.* Politicheskii stroi Kazakhstana v kontse XVIII i pervoi polovine XIX vv. [The political system of Kazakhstan at the end of the 18th and in the first half of the 19th centuries]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 296 p. (In Russ.).

Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiiskoi imperii, 2014 — *Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiiskoi imperii. Sbornik dokumentov i materialov* [Kazakh officials in the service of the Russian Empire: collection of documents and materials]. Ed. by G.S. Sultangalieva; compilers T.T. Dalaeva, S.K. Uderbaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 435 p. (In Russ.).

Kraft, 1898 — *Kraft I.* Sbornik uzakonenii o kirgizakh stepnykh oblastei [Collection of laws on the Kyrgyz of the steppe regions]. Orenburg, 1898. 530 p. (In Russ.).

Kazakhi, 1998 — Kazakhi. Vol. VII. Almaty, 1998. 286 p. (In Russ.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kaisatskikh ili kaisak-kirgizskikh ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Kaisak or Kaisak-Kirghiz hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).

Leontiev, 1889 — *Leontiev A.*L. Obychnoe pravo kazakhov [Customary law of the Kazakhs] // Yuridicheskii vestnik [Legal Bulletin]. 1889. Vol. 56. P. 118. (In Russ.).

Materialy po obychnomu pravu, 1998 — Materialy po obychnomu pravu [Materials on customary law]. Almaty, 1998. 464 p. (In Russ.).

Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana, 1960 — Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. Vol. 1. 221 p.

Orazbaeva, 2004 — *Orazbaeva A*. Dasturli qazaq qogamyna tan biler instituty [The institution of biys in traditional Kazakh society]. Almaty: Daik-Press, 2004. 205 p. (In Kaz.).

Radlov, 1911 — *Radlov V.V*. Opyt slovarya tyurkskikh narechii [An experiment in a dictionary of Turkic dialects]. Part 2. M., 1911. Vol. 4. P. 109–111. (In Russ.).

Schuyler, 1876 — *Schuyler E*. Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Buchara and Kuldja. London, 1876. Vol. 1. P. 32. (In Engl.).

Valikhanov, 1961 — *Valikhanov* Sh.Sh. Vooruzhenie kirgizov v drevnosti i ikh voinskie dospekhi // Sobranie sochinenii [Armament of the Kirghiz in ancient times and their military armor // Collected works]. Vol. 1. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. 468 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch*. Sochineniya v 5 t. [Collected works in 5 volumes]. Alma-Ata, 1985. Vol. 4. 463 p. P. 87. (In Russ.).

Vyatkin, 1947 — Vyatkin M.P. Batyr Srym [Batyr Srym]. M–L., 1947. 387 p. (In Russ.).

Yensenov, Karasaev, Aktailak, Shurshitbay, 2024 — *Yensenov K.A*., Karasa*ev G.M., Aktailak B.B., Shurshitbay B.Sh.* The Development of Kazakh Elders and Biys Roles in Russian Empire Administration Structure (XIX Century). Bylye Gody. 2024. 19(3). P. 1179–1187.

Espenbetova, Ganibaeva, Aman, Abdenov, 2024 — *Espenbetova A.M., Ganibaeva Zh.A., Aman A.B., Abdenov A.Zh.* To the Issue of the Institution of Sultans in Kazakh Society in 1824–1869 // Bylye Gody. 2024. 19(4). P. 1624–1634. (In Russ.).

Shakhmatov, 1957 — *Shakhmatov V.F*. K voprosu o rassloenii kazakhskogo aula v pervoi polovine XIX v. [On the question of the stratification of the Kazakh aul in the first half of the 19th century] // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. No. 7. P. 54–70; K voprosu o klassovoi i antikolonial'noi bor'be i ee formakh v Kazakhstane v XIX v. [On the question of the class and anti-colonial struggle and its forms in Kazakhstan in the 19th century] // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1951. No. 8. P. 49–65. (In Russ.).

Литература

Аткинсон, 2009 — *Аткинсон Т.* Восточная и Западная Сибирь. Повествование о семи годах исследований и приключений в Сибири, Монголии, степях Киргизии и Китайской Тартарии и части Центральной Азии. Факсимильное издание 1858 г. Спб.: Альфарет, 2009. 656 с.

Бабалар сөз, 2010 — *Бабалар сөзі.* 100 томдық. Шақшақ ұлы ер Жәнібек. Астана: Фолиант, 2010. Т. 59. 398 б.

Баллюзек, 1870 —*Баллюзек Л.* Новове административное деление Тургайской области – пространство ей, народонаселение и населенность // Записки Ор. отд ИРГО. Вып. 1.1870. С.56–59.

Бартольд, 1968 — *Бартольд В.В.* Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.Т.5. М., 1968. 502 с.

Бекмаханов, 1994 — *Бекмаханов Е.Б*. Қазақстан XIX ғ. 20-40 жылдарында. Алматы: Санат, 1994. 413 б.

Букейханов, 1995 — *Букейханов А.* Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи / Избранное. Алматы, Жалын, 1995. 317 с.

Валиханов, 1961 — *Валиханов Ш.Ш*. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи //Собрание сочинений. Т.1.Алма-Ата: Ан Каз ССР, 1961. 468 с.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Сочинения в 5 т. Алма-Ата, 1985. Т. 4. 463 с. С.87

Вяткин —*Вяткин М.П.* Батыр Срым. М-Л., 1947. 387 с.

Галиев, 1933 —*Галиев В.З.* Национально-освободительное движение казахского народа в свете новых исследований // Мысль, 1933. №11. С.27–39.

Григорьев,1905 — *Григорьев В*. Труды Оренбургской архивной Ученый комиссии. Вып. XV. 1905. С.145.

Гродеков, 1889 — *Гродеков Н.И*. Киргизы и каракиргызы Сырдарьинский области. Т.1. Юридический быт. Ташкент, 1889. С. 176–178.

Добросмыслов, 1904 — *Добросмыслов А.И*. Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX века. Казань, 1904. С. 7.

Досмухамедұлы, 1998 — *Досмухамедұлы Х.* Таңдамалы (Избранное) Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.

Есмағамбетов, 2007 — *Есмағамбетов К*. Батырлар тарихы – рухани байлығымыз // Қазақ тарихы. 2007, №4, 65 б.

Жампейсова, 2004 — *Жампейсова Ж.М*. Функционирование традиционных властных институтов казахов в колониальной системе Российской империи: авторреферат диссертации кандидата исторических наук.: Алматы, 2004. 28 с.

Зиманов, 1958 — *Зиманов С.З.* Общественный строй Казахстана в конце XVIII и первой половине XIX вв. - Алма-ата: Издательство АН Каз ССР, 1958. –296 с.

Зиманов, 1960 — З*иманов С. З.* Политический строй Казахстана в конце XVIII и первой половине XIX вв. Алма-ата: Издательство АН Каз ССР, 1960. С. 296.

Енсенов, и др*., 2024 —Енсенов К.А., Карасаев К.А., Актайлак А.Б., Шуршитбай Б.Ш.* Роли казахских биев и старшин в структуре управления Российской империи (XIX век). Былые годы. 2024 19(3): С.1179 –1187.

Крафт, 1898 — *Крафт И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 530 с.

Казахи, 1998 — Казахи. Т.VII. Алматы, 1998. 286 с.

Казахские чиновники на службе Российской империи. Сборник документов и материалов, 2014 — Казахские чиновники на службе Российской империи. Сборник документов и материалов. Составители: Султангалиева Г.С. (отв.ред), Далаева Т.Т., Удербаева С.К. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 435 с.;

Касымбаев, 2003 — *Касымбаев Ж.К*. Проблемы истории национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII–XX вв. Теоретико-методологиеские аспекты // Отан тарихы, 2003. №1. С.15–27.

Левшин, 1996 — *Левшин А.И*. Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Леонтьев, 1998 — *Леонтьев А.Л.* Обычное право казахов // Юридический вестник. 1889. Т.56. С. 118.

Материалы по обычному праву, 1998 — Материалы по обычному праву. Алматы, 1998. 464 с.

Материалы по истории политического строя Казахстана, 1960 — Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата: Издательство. АН Каз ССР, 1960. Т.1. 221 с.

Оразбаева, 2004 — *Оразбаева А*. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 205 б.

Памятная книжка и адрес календарь Уральской области за 1901 г —Памятная книжка и адрес календарь Уральской области за 1901 г. С.94.

Радлов, 1998 — *Радлов В.В*. Опыт словаря тюркских наречий. Ч.2. М., 1911. Т.4. С. 109–111.

Сапарғалиев, Ғаббасұлы, 2001 — *Сапарғалиев Г.С., Ғаббасұлы* Г. Қазақ көшпелі қоғамының әдет заңдарының бастауы туралы (О возникновение законов в казахском кочевом обществе) // Мемлекет және құқық журналы (Журнал государства и права). 2001. № 1. С. 19-22.

Свод законов Российский империи, 1892 — Свод законов Российский империи. Спб, 1892.Т. 39. С. 692 с.

Schuyler, 1876 — *Schuyler E*. Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Buchara and Kuldja. L., 1876. Vol. 1. P. 32.

Тынышбаев, 1993— *Тынышбаев М*. История казахского народа. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 224 с.

Espenbetova, Ganibaeva, Aman, Abdenov, 2024 — *Espenbetova A.M., Ganibaeva, Zh.A.. Aman A.B.. Abdenov A.Zh.* To the Issue of the Institution of Sultans in Kazakh Society in 1824–1869 // Bylye Gody, 2024. 19(4). С. 1624–1634.

Шахматов, 1957 — *Шахматов В.Ф*. К вопросу о расслоении казахского аула в первой половине XIX в. // Вестник Акад. Наук. Каз ССР, 1957.№7. С.54-70; К вопросу о классовой и антиколониальной борьбе и ее формах в Казахстане в XIX //Вестник Акад. Наук. Каз.ССР, 1951, № 8. С. 49–65.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1391-1409, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1391-1409

MILITARY-ADMINISTRATIVE AND AGRARIAN COLONIZATION OF ZHETYSU IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

Bakhytzhan A. Dzhursinbaev[1], Askhat Zh. Toibayev[2*]

[1]Kazakh National Women’s Teacher Training University, Department of History
(114 Gogol Street, 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor
https://orcid.org/0000-0001-7476-4968. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

[2]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Street, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Social Sciences, Junior Researcher
https://orcid.org/0000-0002-9688-5856. E-mail: askhat19@list.ru
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Dzhursinbaev B. A., Toibayev A. Zh., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the colonization of Zhetysu as a prolonged process linking military expansion, administrative consolidation, Cossack settlement, and the formation of a peasant-resettlement land fund. *Aim and objectives.* The study traces the sequence and interrelation of these mechanisms from the establishment of the Ayaguz district to the crisis of 1916, focusing on resettlement institutions, changing land use, and ethnodemographic consequences. *Materials and methods.* The source base includes legislation, the 1897 census, reports of the Semirechye Resettlement Organization, documentary collections on the 1916 uprising, and modern Kazakhstani and international scholarship. Historical-comparative, problem-chronological, statistical, and source-critical methods are applied. *Results.* The military-administrative infrastructure of the 1830s–1860s enabled systematic land management in the early twentieth century. The category of “surplus land” converted mobile land use into accounting norms; in 1910 alone, thirty-two plots totaling 71,351 desiatinas were designed in the Verny subdistrict. Census and resettlement data reveal rapid settler growth and a marked disparity between the settlers’ population share and their control of land. *Conclusion.* Colonization altered migration routes, access to water and arable land, the ethnodemographic composition, and intergroup relations. The land question was not the sole cause of the 1916 uprising, but it formed one of its principal structural preconditions.

Keywords: Zhetysu, colonization, resettlement, land use, Alatau District, Cossacks, 1916 uprising
Acknowledgements. This research was conducted with financial support from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the program-targeted funding project “Interdisciplinary Study of Regional Aspects of the History of Kazakhstan (Based on New Archival Materials and Folklore Works)” (registration number BR28512385).
For citation: Dzhursinbaev B. A., Toibayev A. Zh. Military-administrative and agrarian colonization of Zhetysu in the nineteenth and early twentieth centuries// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1391–1409. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1391-1409

XIX ҒАСЫР – XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУДЫ ӘСКЕРИ-ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУ

Жүрсінбаев Бақытжан Әбсаматұлы [1], Тойбаев Асхат Жүнісұлы [2*]

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114-үй, Гоголь көшесі, 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы
https://orcid.org/0000-0001-7476-4968. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru
[2]Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
әлеуметтік ғылымдар магистрі, кіші ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0002-9688-5856. E-mail: askhat19@list.ru
*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Жүрсінбаев Б. Ә., Тойбаев А. Ж., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Жетісуды отарлау Ресей империясының әскери ілгерілеуі әкімшілік мекемелерді құрумен, казактарды қоныстандырумен және кейін қоныс аудару жер қорын қалыптастырумен ұштасқан ұзақ үдеріс ретінде қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты Аягөз округі құрылған кезден 1916 жылғы дағдарысқа дейінгі отарлау тетіктерінің реттілігі мен өзара байланысын анықтау. Империяның әскери-саяси орнығуы, қоныс аудару мекемелерінің қызметі, жер пайдаланудың өзгеруі және этнодемографиялық салдар талданады. *Материалдар мен әдістер.* Дереккөздер қатарын нормативтік актілер, 1897 жылғы санақ материалдары, Жетісу қоныс аудару ұйымының есептері, 1916 жылғы көтеріліс туралы құжаттар және қазіргі қазақстандық әрі шетелдік зерттеулер құрады. Тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық, статистикалық және деректанулық әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* 1830–1860 жылдары қалыптасқан әскери-әкімшілік инфрақұрылым XX ғасыр басындағы жүйелі жерге орналастыруға жағдай жасағаны анықталды. «Артық жер» ұғымы көшпелі жер пайдалануды есептік нормаға айналдырды; 1910 жылы Верный ауданшасының өзінде 71 351 десятина болатын 32 телім жобаланды. Санақ және қоныс аудару деректерін салыстыру сырттан келген халық санының тез өскенін және оның үлесі мен жер қорын бақылауы арасындағы сәйкессіздікті көрсетеді. *Қорытынды.* Отарлау көш жолдарының аумақтық құрылымын, су мен егістік жерлердің бөлінісін, этнодемографиялық құрамды және халық топтарының өзара қатынасын өзгертті. Жер мәселесі 1916 жылғы көтерілістің жалғыз себебі болған жоқ, бірақ оның негізгі құрылымдық алғышарттарының бірін қалыптастырды.

Түйін сөздер: Жетісу, отарлау, қоныс аудару, жер пайдалану, Алатау округі, казактар, 1916 жылғы көтеріліс

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясындағы «Қазақстан тарихының аймақтық аспектілерін пәнаралық зерттеу (жаңа архивтік материалдар мен фольклорлық шығармалар негізінде)» жобасының қаражаты есебінен орындалды (тіркеу нөмірі BR28512385).

Дәйексөз үшін: Жүрсінбаев Б. Ә., Тойбаев А. Ж. XIX ғасыр – XX ғасыр басындағы Жетісуды әскери-әкімшілік және аграрлық отарлау// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1391–1409 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1391-1409

ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ И АГРАРНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ ЖЕТЫСУ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Бахытжан Абсаматович Джурсинбаев[1], Асхат Жунисович Тойбаев[2*]

[1]Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, исполняющий обязанности ассоциированного профессора
https://orcid.org/0000-0001-7476-4968. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

[2]Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
магистр социальных наук, младший научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-9688-5856. E-mail: askhat19@list.ru
*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Джурсинбаев Б. А., Тойбаев А. Ж., 2026

Аннотация. *Введение.* Колонизация Жетысу рассматривается как длительный процесс, в котором военное продвижение Российской империи было связано с созданием административных учреждений, казачьим расселением и последующим формированием переселенческого земельного фонда. *Цель и задачи.* Цель исследования состоит в выявлении последовательности и взаимосвязи основных механизмов колонизации края от учреждения Аягузского округа до кризиса 1916 г. Анализируются военно-политическое закрепление империи, работа переселенческих учреждений, трансформация землепользования и этнодемографические последствия. *Материалы и методы.* Источниковую основу составили нормативные акты, материалы переписи 1897 г., отчеты Семиреченской переселенческой организации, документы о восстании 1916 г., а также современные казахстанские и зарубежные исследования. Применены историко-сравнительный, проблемно-хронологический, статистический и источниковедческий методы. *Результаты.* Установлено, что военно-административная инфраструктура 1830–1860-х гг. создала условия для системного землеустройства начала XX в. Категория «земельных излишков» позволяла переводить мобильное землепользование в учетные нормы; при этом в 1910 г. только в Верненском подрайоне проектировались 32 участка площадью 71 351 десятина. Сопоставление переписных и переселенческих данных показывает быстрый рост пришлого населения и несоразмерность между его долей и контролем над земельным фондом. *Заключение.* Колонизация изменила территориальную организацию кочевий, распределение воды и пахотных земель, этнодемографический состав и отношения между группами населения. Земельный вопрос не был единственной причиной восстания 1916 г., но сформировал одну из его ключевых структурных предпосылок.

Ключевые слова: Жетысу, колонизация, переселение, землепользование, Алатауский округ, казачество, восстание 1916 года

Благодарности: Исследование выполнено за счет средств проекта программно-целевого финансирования «Междисциплинарное исследование региональных аспектов истории Казахстана (на основе новых архивных материалов и фольклорных произведений) Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер BR28512385)».

Для цитирования: Джурсинбаев Б. А., Тойбаев А. Ж. Военно-административная и аграрная колонизация Жетысу в XIX – начале XX века// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1391–1409. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1391-1409

Введение. История колонизации Жетысу редко укладывается в одну дату или одно административное решение. В историографии начало процесса связывают то с принятием части родов Старшего жуза в российское подданство, то с учреждением Аягузского округа, строительством Капала и Верного, образованием Алатауского округа или созданием Семиреченского казачьего войска. Каждая из этих дат отражает реальный перелом, но по отдельности они не объясняют, каким образом военное присутствие превратилось в устойчивый порядок управления, а затем в систему перераспределения земли. Для понимания процесса важна не только последовательность решений, но и связь между крепостью, чиновничьим аппаратом, контролем над местной элитой, землеустроительной съемкой и переселенческим участком.

В данной статье колонизация понимается как совокупность практик, посредством которых имперская власть закрепляла территориальный контроль и меняла условия доступа к земле, воде и путям перекочевок. Такое определение позволяет рассматривать военные походы, административные реформы и крестьянское переселение не как самостоятельные сюжеты, а как взаимозависимые стадии. Военная линия обеспечивала безопасность новых учреждений и поселений; окружное управление превращало политическое подчинение в повседневный надзор; статистическое описание и землеустройство создавали язык, на котором пастбища объявлялись «излишними»; переселенческая организация направляла на образованные участки новые семьи и снабжала их кредитом и инвентарем.

Жетысу было пограничным пространством сразу в нескольких отношениях. Здесь соприкасались интересы Российской и Цинской империй, Кокандского ханства, казахских и кыргызских родов. Через Илийскую долину проходили дороги в Кульджу, Кашгар и Ташкент. Политическая ориентация местных правителей зависела не только от внешнего давления, но и от споров о зимовках, сенокосах и водных источниках. Имперская администрация использовала эти противоречия, однако не создала их с нуля. Земельные конфликты между отдельными группами существовали и ранее, а переход под покровительство России мог восприниматься частью султанов и биев как способ получить союзника в местной борьбе. Тем важнее различать мотивы участников и не сводить все решения казахской элиты либо к добровольному присоединению, либо к пассивному подчинению.

Проблема статьи состоит в том, что в большинстве обобщающих изложений военное завоевание середины XIX века и массовое крестьянское переселение начала XX века разделены хронологически и тематически. Между тем документы Семиреченской переселенческой организации показывают преемственность институтов и пространственных решений. Районы, где ранее размещались крепости, станицы и посты, позднее становились центрами землеустроительных партий и переселенческих подрайонов. К началу XX века колонизация уже не требовала непрерывных крупных походов. Ее ежедневную работу выполняли землемеры, статистики, агрономы, инженеры, кредитные учреждения и временные комиссии.

Научная новизна исследования определяется тремя уточнениями предшествующей историографии. Во-первых, пересматривается раздельное рассмотрение военно-политического продвижения 1830–1860-х гг. и крестьянского переселения начала XX в. На материале Аягузского округа, Капала, Алатауского округа и Семиреченского переселенческого управления показано, что между ними существовала институциональная преемственность: укрепление и округ создавали юрисдикцию и инфраструктуру, казачье землевладение закрепляло территорию, а статистическая съемка и землеустроительные партии переводили ее в переселенческий фонд. Во-вторых, уточняется распространенное представление о колонизации как о простом росте пришлого населения. Разведение стадий «обследовано — спроектировано — зачислено — водворено» и сопоставление доли переселенцев с контролируемой ими землей показывают, что административный проект и демографический результат не совпадали. В-третьих, земельный вопрос включен в многофакторное объяснение 1916 г.: он рассматривается не как единственная причина, а как

длительная структурная предпосылка, соединившаяся с мобилизацией, налогами, реквизициями, продовольственным дефицитом и кризисом доверия к власти.

Новый результат статьи состоит в реконструкции проверяемой институциональной цепочки «военное укрепление — окружное управление — казачий земельный отвод — съемка землепользования — расчет нормы — образование участка — водворение семьи». Для военно-административной истории это раскрывает функцию округов и станиц как инфраструктуры последующего землеустройства; для истории переселенческой политики — показывает процедуру превращения сезонно используемых угодий в категорию «излишков»; для исторической демографии — фиксирует несоразмерность между численностью переселенческого населения и его доступом к земельному фонду. Тем самым вклад исследования заключается не в добавлении еще одного общего описания колонизации, а в соединении ранее разнесенных сюжетов и проверке причинной связи между ними по нормативным, статистическим, картографическим и делопроизводственным источникам.

Цель исследования состоит в том, чтобы проследить превращение военно-политического контроля над Жетысу в административно-земельный порядок и определить его основные последствия для населения края. Для достижения этой цели необходимо решить четыре задачи: установить роль Аягузского округа, Капала, Приставства Большой орды и Алатауского округа в формировании имперской инфраструктуры; показать формы сопротивления и сотрудничества местного населения; выяснить, как казачье расселение подготовило переход к крестьянской колонизации; сопоставить риторику официальных документов с количественными данными о земельных отводах и переселенцах.

Рабочий тезис заключается в том, что колонизация Жетысу развивалась не по прямой линии от завоевания к заселению. Имперская власть неоднократно сталкивалась с сопротивлением, зависела от местных посредников и корректировала тактику. Однако к началу XX века созданные ранее военные и административные опоры позволили перевести территорию края в режим регулярного землеустроительного освоения. Именно сочетание принуждения, посредничества и бюрократического учета сделало колониальный порядок устойчивым.

Материалы и методы. Источниковая база исследования построена из нескольких взаимопроверяющих групп. К нормативным источникам относятся закон 13 июля 1889 г. о добровольном переселении и статья 120 Положения 1891 г. с примечанием о передаче государству земель, признанных «излишними» для кочевников (Положение, 1891: 143; Morrison, 2012: 19–20). Их сопоставление с административной практикой позволяет различать формальную правовую норму и способы ее применения на местах.

Вторую группу составляют опубликованные материалы ведомственного учета: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., «Обзор Семиреченской области за 1910 год», отчеты переселенческой организации, а также материалы обследования хозяйства и землепользования. Перепись дает исходный срез языкового и конфессионального состава населения, тогда как переселенческие отчеты фиксируют динамику проектирования участков, регистрации, зачисления и водворения семей. Эти категории не отождествляются: проект участка не доказывает его фактического заселения, а регистрация семьи — ее долговременного закрепления.

Третья группа включает делопроизводство Семиреченского переселенческого управления, введенное в научный оборот Г. Б. Тлеубековой и ее соавторами. Фонд 19 Центрального государственного архива Республики Казахстан содержит журналы совещаний, отчеты за 1906–1913 гг., материалы Семиреченской партии 1905 г., инструкции, списки, переписку и проекты участков (Мухатова и др., 2020: 641). Эти документы используются не как нейтральное описание, а как продукт учреждения, заинтересованного в расширении земельного фонда и демонстрации результативности своей работы.

Для анализа причин и последствий восстания 1916 г. использованы четыре взаимодополняющие группы материалов: распоряжения и телеграммы администрации, опубликованные в сборниках 1960 и 2016 гг.; ранние свидетельства и очерки И. Жансугурова; статистика военных повинностей и мобилизации, обобщенная Э. Д. Соколом; современные исследования А. Чокобаевой и авторов коллективной монографии 2019 г. (Восстание..., 1960; Котюкова, 2016: 57–60, 95–99; Sokol, 1954: 67–78; Morrison et al., 2019: 145–226). Административные документы фиксируют язык власти и поэтому сопоставляются со свидетельствами местного населения и позднейшей историографией. Это позволяет отделить непосредственный повод — указ 25 июня — от накопленных земельных, налоговых и хозяйственных противоречий.

В работе применены проблемно-хронологический, историко-сравнительный, статистический и источниковедческий методы. Количественные сведения проверяются по происхождению показателя и стадии учета; имперские категории «киргиз-кайсак», «кара-киргиз», «душевая доля» и «излишек» рассматриваются как исторические термины, а не как прозрачные современные классификации. Сопоставление данных разных лет проводится с учетом изменения границ, состава населения и методики учета.

Особое значение имеет «Обзор Семиреченской области за 1910 год». В его первой главе дан отчет о работе семи подрайонов Семиреченской переселенческой организации: Верненского, Джаркентского, Пржевальского, Нарынского, Пишпекского, Копальского и Лепсинского. Документ фиксирует проектирование участков, выявление так называемых земельных излишков, съемку территорий казахских и кыргызских волостей, образование переселенческого фонда, регистрацию и водворение переселенцев, выдачу ссуд и проведение ирригационных работ (Обзор Семиреченской области, 1911: 1–18). Это не нейтральное описание края, а отчет учреждения, заинтересованного в демонстрации результативности собственной деятельности. Поэтому количественные сведения используются вместе с анализом языка документа.

Для характеристики общеимперской переселенческой политики привлечен труд А. А. Кауфмана. Автор, работавший на рубеже XIX–XX веков, критически оценивал представление о неограниченной колонизационной емкости азиатских окраин и обращал внимание на стоимость землеустройства, риск разорения переселенцев и ограниченность земель,

пригодных для земледелия (Кауфман, 1905: 225–234, 344–345). Его наблюдения помогают избежать упрощенного противопоставления полностью организованной государственной политики и стихийного движения крестьян: на практике эти формы сосуществовали.

Дореволюционная библиография А. Е. Алекторова использована для оценки того, как к концу XIX века накапливались сведения о хозяйстве, землепользовании и российском присутствии в степи (Алекторов, 1900: 23–46, 53–70). Работы Ч. Ч. Валиханова дают описание Заилийского края и политического положения Кокандского ханства (Валиханов, 1984: 173–180; Валиханов, 1985: 315). События 1916 года и вопрос о возвращении беженцев рассмотрены по труду С. Д. Асфендиярова, написанному на основе доступного автору документального материала и свидетельств участников (Асфендияров, 1936: 135).

Современная историография представлена исследованиями Н. Е. Бекмахановой, Б. С. Абеновой, А. Ш. Махаевой, А. Моррисона, А. Е. Бектурганова, Н. К. Байгабатовой и Г. М. Искаковой. Обобщающие и региональные выводы этих работ сопоставлены с новейшими исследованиями (Абенова, 2019; Искакова, Байгабатова, 2013: 72–77; Morrison, 2020). Статья Г. Б. Тлеубековой важна как специальный источниковедческий анализ документов Семиреченского переселенческого управления (Тлеубекова, 2021б: 74–83). Использование работ разных периодов требует учета языка и исследовательской позиции авторов. В дореволюционных публикациях понятия «присоединение», «замирение» и «водворение» выражали точку зрения администрации. В советской литературе преобладала классовая интерпретация, но одновременно в научный оборот вводился большой массив документов. Современные исследования расширили анализ за счет истории империй, пограничий и миграций.

Обсуждение. Оценка колонизации Жетысу менялась вместе с политическим и методологическим контекстом. Дореволюционные авторы чаще описывали продвижение империи как установление порядка на неспокойной границе и расширение торговли. Военные укрепления представлялись средством защиты караванов и населения от Коканда, а деятельность окружной администрации — распространением законности. П. П. Румянцев связывал российское продвижение с изменением политической обстановки в Центральной Азии и ослаблением соседних государств (Румянцев, 1910: 34). Такой подход отражал официальный взгляд, но содержащиеся в этих работах сведения о составе отрядов, устройстве станиц и земельных отводах сохраняют источниковую ценность.

В советской историографии произошел поворот к изучению социально-экономических причин и антиколониального сопротивления. Е. Б. Бекмаханов показал стратегическую роль Капала и Приставства Большой орды в продвижении к Илийской долине (Бекмаханов, 1957: 133–134). Его анализ важен тем, что административное учреждение рассматривается не как обычная ступень управления, а как инструмент территориальной экспансии. Н. Е. Бекмаханова связала этот процесс с формированием многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии, уделив внимание миграциям и изменению расселения (Бекмаханова, 1980: 152–157). С. Д. Асфендияров, анализируя 1916 год, рассматривал земельный вопрос и колонизацию как фундаментальные причины восстания, хотя его классовая терминология была обусловлена временем написания труда.

Историография восстания 1916 г. в статье не ограничивается трудом С. Д. Асфендиярова. Классическая зарубежная монография Э. Д. Сокола связала выступление с совокупным давлением мировой войны, реквизиций, налогов и непродуманного проведения мобилизации (Sokol, 1954: 67–78). Современный коллективный труд под редакцией А. Моррисона, К. Дриё и А. Чокобаевой разграничивает непосредственный повод, колониальный кризис, динамику насилия в Семиречье и проблему беженцев и повторного расселения (Morrison et al., 2019: 1–26, 145–168, 209–226). Е. Буланов обосновал источниковую ценность очерков И. Жансугурова, записанных по свидетельствам участников и очевидцев событий в Джаркентском и Лепсинском уездах (Буланов, 2025: 633–649). Такое сопоставление позволяет учитывать

советскую, зарубежную и современную казахстанскую интерпретации, не сводя восстание ни к классовой схеме, ни к одной причине.

В постсоветский период исследователи подробнее изучили региональные механизмы власти, деятельность переселенческих учреждений и влияние колонизации на расселение. М. К. Койгельдиев раскрыл управление Жетысу как систему политического контроля и освоения ресурсов (Қойгелдиев, 2004). А. Ш. Махаева показала, что сопротивление Тойшыбек бия опиралось на сеть родовых и межрегиональных связей (Махаева, 2006: 17, 115). Г. Б. Тлеубекова обосновала самостоятельную источниковую ценность делопроизводства Семиреченского переселенческого управления и проследила превращение временной партии 1905 г. в постоянно действовавшее управление (Тлеубекова, 2021а: 169–184; Мухатова и др., 2020: 641–650). Н. К. Байгабатова связала земельные изъятия с изменением этногеографии и плотности родового расселения (Байгабатова, 2024: 147–153). Д. А. Черниенко, А. Ж. Тойбаев отметили изменения, которые происходили в численности и составе населения региона на рубеже XIX-XX вв. в контексте этнодемографической истории Жетысу (Черниенко, Тойбаев, 2026: 1179–1182).

Зарубежная историография позволяет поместить региональный материал в сравнительную рамку истории имперских окраин. А. Моррисон, анализируя ревизию К. К. Палена, показал конфликт между центральным Переселенческим управлением и местной администрацией: спор шел не только о темпе колонизации, но и о законности признания обрабатываемых и орошаемых земель «излишними» (Morrison, 2012: 13–20). А. Чокобаева рассматривает Жетысу как пространство государственного строительства, где контроль над территорией и ресурсами был связан с безопасностью границы и завершился особенно острым кризисом 1916 г. (Chokobaeva, 2016: 36–45).

Отдельное направление составляет изучение крестьянского переселения и документов переселенческих учреждений. Г. Б. Тлеубекова обосновала значение делопроизводства Семиреченского переселенческого управления как самостоятельного комплекса источников. Эти документы позволяют проследить не только общий курс правительства, но и конкретные процедуры: поиск «излишков», составление проектов участков, их утверждение временными комиссиями и регистрацию прибывших семей (Тлеубекова, 2021б: 76–82). А. Е. Бектурганов, Н. К. Байгабатова и Г. М. Искакова связали военную, казачью и крестьянскую колонизацию с изменением полиэтничного состава региона (Бектурганов и др., 2015: 41–57).

В историографии сохраняется различие между двумя объяснительными моделями. Первая подчеркивает модернизационные последствия: рост городов, развитие земледелия, торговли, дорог и новых административных институтов. Вторая сосредоточена на принудительном характере завоевания, изъятии земель и разрушении кочевых маршрутов. Эти оценки не обязательно исключают друг друга, но требуют ясного определения причинной связи. Новые дороги и рынки действительно меняли хозяйство края, однако доступ к их преимуществам распределялся неравномерно. Кредитование новоселов и государственное финансирование ирригации сочетались с сокращением пастбищного фонда коренного населения. Поэтому развитие инфраструктуры следует рассматривать вместе с вопросом о том, кто получал землю, воду, ссуды и административную защиту.

Результаты. Первой устойчивой опорой империи на подступах к Жетысу стал Аягузский округ, учрежденный в 1831 году. Его территория охватывала пространство от Чингизтау и долины Аягуз до северо-восточного побережья Балхаша, Тарбагатая и направлений к Лепсы. Значение округа определялось не только географией. Через него администрация получала возможность вмешиваться в распределение пастбищ, поддерживать одни группы в спорах с другими и собирать сведения о положении южнее Балхаша. Учреждение округа не означало полного контроля над Жетысу, однако создавало площадку для дальнейшего движения.

Внутренняя ситуация в регионе была сложной. Х. Аргынбаев, М. Муканов и В. Востров показывают, что в конце XVIII — начале XIX в. часть найманов перемещались в сторону

Аягуза, Кокпекты, Аксу и Тарбагатая, затем к Алаколю, Сасыкколю, Тентек, Лепсы и Караталу; продвижение сопровождалось спорами за угодья между группами Среднего и Старшего жузов (Аргынбаев и др., 2000: 317). Эти сведения важны не как доказательство «пустоты» земель, а как характеристика уже существовавшей подвижной системы расселения. Часть родов Старшего жуза искала внешнюю поддержку. По данным И. Жансугурова, в 1819 году жалайыры и шапырашты во главе с Сюком Абылайхановым приняли российское подданство в обстановке земельных конфликтов (Жансүгіров, 2001: 10). Этот шаг не следует понимать как безусловное согласие на будущую колонизацию: для местных лидеров речь могла идти об ограниченном политическом покровительстве, тогда как имперская администрация толковала подданство как основание для расширения юрисдикции.

Создание Аягузского округа изменило соотношение сил. Российские чиновники получили возможность оформлять границы волостей и определять принадлежность зимовок. Н. Е. Бекмаханова отмечала, что учреждение Аягузского, Каркаралинского и Кокбектинского округов вызвало новые споры за Аксу, Лепсы и другие земли, которые использовали роды Старшего жуза (Бекмаханова, 1980: 152). Имперская власть выступала арбитром, но ее решения одновременно расширяли административное пространство России. Просьба султанов и биев 1845 года «открыть» округ на Каратале показывала, насколько тесно местные конфликты переплетались с продвижением внешней власти.

Восстание Кенесары Касымулы обнаружило слабость созданной системы. Переход движения в Жетысу создавал перспективу объединения части Старшего и Среднего жузов. Военные экспедиции не могли постоянно действовать на большой территории без крепостей, складов и надежных путей снабжения. После поражения Кенесары правительство сделало вывод, что удержание региона требует не временных отрядов, а постоянной военно-административной инфраструктуры. В этом смысле антиколониальное движение не только замедлило продвижение империи, но и повлияло на выбор последующей модели контроля (Қасымбаев, 1993: 79).

Капальское укрепление, построенное в 1846–1847 годах, стало следующей опорой. Оно прикрывало направление к Илийской долине и позволяло поддерживать постоянный отряд. В 1848 году было учреждено Приставство Большой орды, подчиненное генерал-губернатору Западной Сибири. Формально пристав отвечал за внешнее управление казахами Старшего жуза, охрану границы, торговлю и строительство. Фактически его полномочия соединяли военные, дипломатические, полицейские и разведывательные функции. Под командованием пристава находились казачьи подразделения, а к управлению были прикреплены старшие султаны.

Включение Сюка Абылайханова, Али Адилова и Акимбека Куланова в служебную систему показывает, что империя предпочитала действовать через местных посредников. Жалованье, чины и награды создавали зависимость части элиты от администрации. Вместе с тем посредничество не означало полного контроля над обществом. Султаны и бии сохраняли собственные интересы, могли менять политическую ориентацию и сталкивались с сопротивлением внутри родов. Колониальная власть строилась на персональных связях, которые приходилось постоянно поддерживать.

Наиболее заметным проявлением сопротивления в Илийском крае стала борьба Тойшыбек бия Касаболатулы. Укрепление на реке Аксу контролировало важный путь между Кульджой и Ташкентом и имело не только военное, но и экономическое значение. В 1850 году экспедиция капитана К. К. Гутковского попыталась уничтожить укрепление. Местные проводники Кендирбай би, султан Абылай и Ашекей би использовали знание местности, задерживая продвижение отряда. Оборона объединила несколько тысяч казахских и кыргызских воинов. Российский отряд, зависевший от артиллерии и обоза, был вынужден отступить.

Поражение экспедиции показало пределы военного превосходства на незнакомой территории. Артиллерия обеспечивала преимущество только при наличии дорог, проводников и снабжения. В 1851 году новая экспедиция под командованием И. С. Карбышева была

подготовлена скрытно и насчитывала 1371 военнослужащего. Администрация стремилась разобщить противников и привлечь на свою сторону влиятельных лиц. Защитники оставили укрепление до подхода превосходящих сил, после чего оно было разрушено. Затем последовали наказания аулов и усиление контроля над дулатскими правителями (Махаева, 2006: 115).

Экспедиции против Тойшыбека раскрывают сочетание насилия и политической работы. Империя не ограничивалась боем: она использовала высылку, заложничество, перераспределение должностей и угрозу наказания. Сопротивление также не было единым. Одни группы поддерживали Тойшыбека, другие сохраняли нейтралитет или сотрудничали с русскими отрядами. Поэтому противопоставление «империя — местное население» требует уточнения. Линии конфликта проходили внутри казахского и кыргызского общества, а администрация сознательно использовала эти различия.

В 1853 году отряд М. Д. Перемышльского вышел к Ушалматы. В 1854 году было основано укрепление Верное на территории, имевшей удобные пастбища, сенокосы и водные ресурсы. А. И. Бернштам связывал выбор места с существовавшим здесь старым поселением Алматы (Бернштам, 1948: 17). Крепость стала центром, из которого контролировались Заилийская долина и пути к Чу. Вслед за военными появились станицы и крестьянские поселения. В 1855 году в Верное, Лепсы и Карабулак переселили 344 семьи казаков и крестьян, в 1856 году — еще 326 семей.

Образование Алатауского округа в 1856 году оформило административное закрепление завоеваний. Центр первоначально находился в Капале, а с 1862 года — в Верном. Начальник округа обладал широкими военными и гражданскими полномочиями. Местное население привлекалось к поставкам транспорта, фуража и продовольствия. Отказ выполнить требование администрации мог трактоваться как политическая нелояльность. Полицейский надзор распространялся на передвижение людей, ношение оружия и контакты с Кокандом и Китаем. Округ одновременно служил базой разведки и дипломатических контактов.

Утверждение власти в Жетысу оставалось связанным с борьбой против Кокандского ханства. В 1860 году российские войска разрушили Токмак и Пишпек, после чего кокандское командование предприняло контрнаступление. В Узынагашском сражении на стороне Коканда действовали казахские и кыргызские отряды, включая сторонников сыновей Кенесары, батыров Суранши и Байсеита. Победа российских войск была обеспечена прежде всего артиллерией и организацией снабжения. С этого времени контроль над Илийским краем стал значительно устойчивее, хотя вооруженное сопротивление и локальные конфликты не прекратились.

Захват Пишпека в 1862 году и включение северной части Кыргызстана в Алатауский округ открыли путь к соединению Сибирской и Сырдарьинской линий. В 1864 году отряд М. Г. Черняева выступил из Верного, а отряд Н. А. Веревкина — из Перовска. Эта операция показывает стратегическую роль Жетысу: регион превратился из объекта завоевания в плацдарм для дальнейшего наступления на Аулие-Ату, Туркестан, Шымкент и Ташкент. Военная экспансия в Южный Казахстан была продолжением инфраструктурного накопления, происходившего в Жетысу с 1830-х годов.

Следующей стадией стало казачье освоение. Станицы формировали цепь поселений вокруг крепостей и вдоль дорог. Казачество выполняло одновременно военную, полицейскую и хозяйственную функции. К концу XIX века, кроме Верного, в регионе существовали Сергипольская, Урджарская, Лепсинская, Сарканская, Копальская, Каскеленская, Софийская, Надеждинская, Большая и Малая Алматинские и другие станицы. В 1894 году население Семиреченского казачьего войска составляло около 32,5 тыс. человек, из них 25 тыс. относились к войсковому сословию и 7,5 тыс. были иногородними. В распоряжении войска находилось около 600 тыс. десятин земли (Бектурганов и др., 2015: 41–42).

Казачья колонизация создала пространственный каркас для крестьянского переселения, но между ними были различия. Казак получал землю в связи со службой и входил в военную организацию. Крестьянин-переселенец прибывал как земледелец, а его устройство зависело от

переселенческого законодательства и наличия подготовленного участка. С конца XIX века государство все активнее направляло поток выходцев из внутренних губерний. Земля стала рассматриваться как фонд, который можно выявить, измерить, поделить на душевые доли и заселить.

Правительственная политика прошла путь от ограничения самовольного переселения к его регулированию и поддержке. Закон 13 июля 1889 г. стремился поставить движение под административный контроль. Статья 120 Положения 1891 г. закрепляла землю за кочевниками в бессрочном общественном пользовании, но примечание к ней передавало «излишки» в распоряжение государства (Положение, 1891: 143). После возвращения Семиреченской области в Туркестанское генерал-губернаторство в 1897 г. эта норма продолжала определять практику землеустройства. Ревизия Палена выявила, что разработанные для Степного края нормы применялись к иной природно-хозяйственной среде Жетысу без полноценного агрономического и гидрографического обследования (Morrison, 2012: 18–20).

Сравнительная статистика подтверждает изменение этнодемографического состава. В 1897 г. в Семиреченской области насчитывалось 987 863 жителя. По родному языку 794 815 человек были отнесены переписью к «киргиз-кайсацкому» населению, 76 839 — к великорусскому, 18 611 — к малорусскому, 55 999 — к таранчинскому и 14 130 — к китайскому; следовательно, русско- и украиноязычное население составляло около 9,7 % жителей области (Тройницкий, 1905: XII). Имперская номенклатура не всегда позволяет надежно разделить казахов и кыргызов, поэтому эти данные используются как исходный, но не исчерпывающий срез.

К 1908 г., по материалам ревизии Палена, в Туркестане насчитывалось немногим более 100 тыс. официально устроенных крестьян-колонистов, из них около 65 тыс. проживали в Семиречье; не меньшее число самовольных переселенцев занимало землю без окончательного оформления или арендовало ее у казахов и кыргызов (Morrison, 2012: 13). К 1911 г. в области проживало свыше 150 тыс. русских земледельцев среди почти миллиона представителей кочевого населения, а к 1916 г. переселенцы, составлявшие менее четверти жителей, контролировали 67,3 % земельного фонда (Chokobaeva, 2016: 44). Показатели относятся к разным учетным категориям и не должны механически складываться, однако в совокупности они фиксируют быстрый рост пришлого населения и еще более быстрое перераспределение земли.

Таблица 1 - Сравнительные демографические и землеустроительные показатели по Семиреченской области

Год	Показатель	Значение	Источник и предел сопоставимости
1897	Население по родному языку	987 863 жителей; великорусский — 76 839, малорусский — 18 611; вместе 95 450, или 9,7%	(Тройницкий, 1905: XII). Языковые категории переписи не тождественны современной этнической классификации.
1908	Официально устроенные крестьяне-колонисты	Около 65 тыс.; число самовольных переселенцев оценивалось как сопоставимое	(Morrison, 2012: 13). Показатель не охватывает все русскоязычное население и не складывается с переписью напрямую.
1910	Проекты участков Верненского подрайона	32 участка общей площадью 71 351 дес.	(Обзор Семиреченской области, 1911: 2). Это проектная площадь, а не доказательство фактического заселения.
1911	Русские земледельцы и кочевое население	Свыше 150 тыс. земледельцев при почти 1 млн представителей кочевого населения	(Chokobaeva, 2016: 44). Сопоставляются хозяйственно-административные, а не строго этнические категории.
1916	Доля переселенцев и земельный контроль	23,8% населения; 67,3% земельного фонда	(Chokobaeva, 2016: 44). Показатель характеризует концентрацию земли, а не долю населения.

Примечание. Показатели отражают разные стадии и категории учета; они сопоставляются как последовательные срезы, но не суммируются.

В начале XX века управление переселением стало специализированным. В 1905 году в Жетысу был создан переселенческий комитет, а территория области была разделена на подрайоны. К концу 1908 года, по сведениям, обобщенным в современной литературе, было зарегистрировано 8403 переселенческие семьи общей численностью 52 893 человека, в том числе 28 493 мужчины и 24 400 женщин (Бектурганов и др., 2015: 54). Сам масштаб регистрации показывает, что речь шла уже не о единичных поселениях, а о постоянном миграционном потоке.

Отчет за 1910 год позволяет увидеть механику процесса. В начале документа прямо говорится, что землеустроительные партии занимались выяснением «колонизационной емкости» подрайонов, поиском площадей для включения в переселенческий фонд и изучением землепользования казахских и кыргызских волостей. Параллельно проектировались постоянные наделы для части коренного населения, которую предполагалось перевести к оседлому образу жизни (Обзор Семиреченской области, 1911: 1). Таким образом, землеустройство решало две взаимосвязанные задачи: освобождало территорию для переселенцев и меняло пространственную организацию местного хозяйства.

В Верненском подрайоне в 1910 году проектировались участки почти во всех волостях южной части уезда, а также в Чиликской и Турайгырской волостях Джаркентского уезда. Всего было намечено 32 участка общей площадью 71 351 десятина, из которых 62 958 десятин считались удобными. Часть земли предназначалась для специальных нужд, включая прирезки к казачьим станицам, но остальные участки образовывали переселенческий фонд, рассчитанный на 4694 душевые доли. В отчете подчеркивалось, что большинство участков пригодно к немедленному заселению и не требует искусственного орошения (Обзор Семиреченской области, 1911: 2).

За тот же год в Верненском подрайоне зарегистрировали 837 семей, в которых насчитывался 2671 мужчина и 2238 женщин. На участки зачислили 1019 семей, а фактически водворили 813 семей. Переселенцам выдали домообзаводственные ссуды на 66 377 руб. 86 коп. и предметные ссуды плугами и косами на 17 225 руб. 88 коп. (Обзор Семиреченской области, 1911: 2). Эти цифры показывают не только интенсивность движения, но и неравенство институциональной поддержки. Новосел получал участок, кредит и инвентарь через специальное учреждение, тогда как хозяйственные потери местного населения учитывались в иной логике — через определение норм и «остатков» земли.

В Нарынском подрайоне было подготовлено 26 участков общей площадью 120 688 десятин, из них 92 260 десятин удобной земли, рассчитанной на 7434 душевые доли. Все эти земли обозначались как колонизационный фонд (Обзор Семиреченской области, 1911: 4). В Копальском подрайоне за 1910 год зарегистрировали 614 переселенческих семей, включавших 2161 мужчину и 1760 женщин; водворили 868 семей, а к существующим поселениям причислили еще 113 семей с 462 мужчинами (Обзор Семиреченской области, 1911: 6). Разница между числом зарегистрированных, зачисленных и водворенных семей отражает движение очереди, повторный учет и использование фондов, созданных в предыдущие годы.

Данные по Лепсинскому подрайону особенно наглядно показывают, как в одном проекте сочетались разные категории землепользователей. В одной группе волостей было запроектировано 15 участков площадью 30 768 десятин, из которых 23 011 считались удобными. Три участка предназначались для оседлого устройства казахов и охватывали 9855 десятин, в том числе 7265 удобных, рассчитанных на 734 душевые доли. Один переселенческий участок имел площадь 4805 десятин, из которых 4563 были удобными, и рассчитывался на 448 долей. Остальные земли предназначались для прирезки к старожильческим крестьянским селениям (Обзор Семиреченской области, 1911: 6). Официальная классификация уравнивала разные хозяйственные системы в единой таблице, но последствия выделения земли для каждой группы были различны.

Землеустроительная съемка не просто фиксировала существующее пользование. Она меняла его. Кочевое хозяйство нуждалось в связанных между собой сезонных пастбищах, путях прогона и доступе к воде. Если отдельный участок в момент обследования не

использовался постоянно, чиновник мог признать его свободным или избыточным. При этом засушливое пастбище сохраняло хозяйственную ценность как резерв на неблагоприятный год, а удаленный участок мог быть необходим для перехода между зимовкой и летовкой. Расчеты душевых долей плохо отражали эту взаимозависимость.

Ведомственный термин «излишек» имел практическую силу. Сначала устанавливалась предполагаемая норма землепользования, затем площадь волости сопоставлялась с числом кибиток или душ, после чего остаток мог поступить в государственный фонд. Ревизионные материалы показывают, что земля, объявленная избыточной, нередко уже была орошена, распахана или занята зимовками. Создание 59 русских селений в Семиречье сопровождалось перемещением 5169 казахских и кыргызских хозяйств; компенсация, когда она выплачивалась, составляла от 5–6 до 30 руб. на хозяйство (Morrison, 2012: 18–19).

Картографические данные подтверждают пространственную избирательность этого процесса. На карте Семиреченской области 1912 г. переселенческие, казачьи и запасные участки концентрировались в наиболее благоприятных речных долинах и предгорьях, тогда как массивы, обозначенные как казахские и скотоводческие, были значительно более фрагментированы (Байгабатова, 2024: 152–153). Поэтому площадь отвода сама по себе не передает его хозяйственного эффекта: утрата водного источника, зимовки или коридора перегона могла нарушить использование гораздо большей территории.

Другая проблема заключалась в подвижности границ хозяйственного пользования. Засуха, джут или эпизоотия заставляли аулы изменять маршруты. Территория, не занятая в год съемки, могла использоваться при иных природных условиях. Землемер стремился закрепить устойчивую границу, тогда как жизнеспособность кочевого хозяйства зависела от возможности эту границу пересекать. Таким образом, столкновение происходило не только между группами населения, но и между двумя способами организации пространства — административно-кадастровым и сезонно-мобильным.

Ирригация усиливала селективность колонизации. Вода определяла возможность земледелия и стоимость участка. Переселенческая организация обследовала каналы, планировала их проведение и решала споры о водопользовании. На странице 18 обзора перечислены проекты по распределению воды рек Большой Алматинки, Каргалы и Бурундайки в Верненском уезде, проведению канала от Тюпа и водоснабжению селений Пишпекского уезда (Обзор Семиреченской области, 1911: 18). Контроль над водой превращался в продолжение земельной политики, особенно в долинах с поливным земледелием.

География землеустройства была неравномерной. В предгорьях Заилийского и Джунгарского Алатау ценились участки, где сочетались вода, сенокос и возможность пашни. В высокогорье и засушливых районах устройство поселка требовало больших расходов, а земледельческий риск возрастал. Поэтому переселенческие учреждения выбирали не просто свободное пространство, а наиболее удобные узлы. В результате сравнительно небольшая площадь изъятия могла иметь для местного населения значение, несоразмерное ее доле в территории волости: водный источник или зимовка обеспечивали использование значительно более широкого массива пастбищ.

Переселенческая политика влияла на административное устройство региона. В отчете за 1910 г. перечислены новые селения Верненского, Копальского, Лепсинского и Джаркентского уездов. Их основание расширяло сеть постоянных поселений и создавало предпосылки для дальнейшего административного освоения территории. Вместе с заселением развивалась местная инфраструктура, включая учреждения управления, школы и почтовое сообщение, а также укреплялся полицейский надзор.

Колонизация имела не только конфронтационное измерение. Новые поселения создавали рынки сбыта, спрос на наемный труд и возможности для обмена хозяйственными навыками. Часть казахских хозяйств расширяла посевы, арендовала землю, продавала скот и продукты в городах и станицах. Однако адаптация происходила в условиях неравного доступа

к административным ресурсам. Возможность участвовать в рынке не отменяла утраты пастбищ или необходимости менять маршруты перекочевок.

Неравенство проявлялось и в распределении рисков. Государство частично принимало на себя расходы по устройству переселенца: финансировало съемку, выдавало ссуды, направляло агрономов и строило каналы. Если участок оказывался неудачным, семья могла просить о переводе или дополнительной помощи. Потери кочевого хозяйства от сокращения пастбищ, напротив, чаще оставались внутри аула. Они выражались не только в прямом уменьшении поголовья, но и в увеличении расстояния переходов, оплате аренды и конфликтах за оставшиеся угодья. В официальной отчетности эти расходы почти не имели денежного выражения и потому были менее заметны.

Вместе с тем коренное население искало способы использовать новые институты. Прошения, обращения к уездному начальнику и участие в комиссиях становились частью борьбы за землю. Султаны и бии, а позднее волостные управители могли выступать посредниками при составлении списков и проведении границ. Такая практика открывала пространство для переговоров, но также усиливала внутреннее социальное расслоение. Хозяйства, имевшие связи с администрацией или возможность арендовать землю, приспосабливались легче, чем бедные скотоводы.

Изменение этнодемографического состава также было сложнее простой замены одного населения другим. Наряду с русскими и украинскими крестьянами в Жетысу переселялись уйгуры и дунгане из Илийского края, действовали татарские купцы, проживали кыргызские группы. Регион становился более многоэтничным, но разные миграции имели неодинаковые причины и правовой режим. Уйгурское и дунганское переселение 1880-х годов было связано с международными соглашениями и переходом Илийского края под власть Цинской империи. Крестьянское переселение из европейской России поддерживалось специализированными государственными учреждениями. Объединять эти движения в одну категорию «заселения» без учета причин было бы неверно.

К 1910-м годам земельный вопрос превратился в главный источник напряжения. Рост числа переселенческих участков ограничивал возможности хозяйственной компенсации внутри волостей. Потерю одного пастбища еще можно было восполнить изменением маршрута; последовательное изъятие долин, сенокосов и водных точек разрушало связность всей системы. Земельные споры сопровождались конфликтами с администрацией, станицами и селениями, а также усиливали различия внутри самого казахского общества между хозяйствами, имевшими неодинаковое количество скота и разные связи с властью.

Восстание 1916 года нельзя объяснить только земельным вопросом. Непосредственным поводом стал указ 25 июня о мобилизации инородческого мужского населения на тыловые работы. Из 250 тыс. человек, намеченных к призыву в Туркестане, на Семиреченскую область приходилось 50 тыс.; решение принималось при отсутствии точных метрических записей, что заранее создавало условия для произвольного составления списков (Sokol, 1954: 74, 78). Ситуацию обостряли военные реквизиции, рост налогов, дороговизна, продовольственный дефицит и недоверие к администрации. В 1914 г. из Сырдарьинской области и Семиречья был реквизирован примерно 1 млн овец, а в 1916 г. дефицит зерна в Семиречье достиг 22 млн пудов (Chokobaeva, 2016: 45). Таким образом, мобилизационный указ действовал в обществе, уже испытывавшем сильное ресурсное и административное давление.

Связь между землей и восстанием подтверждается не только позднейшей историографией, но и документами, составленными до и во время выступления. В докладе верненского розыскного пункта 1915 г. изъятие кочевий, отсутствие своевременного устройства переходивших к оседлости и преимущества новоселам связывались с недовольством властью и враждой к переселенцам. В телеграмме МВД от 19 августа 1916 г. генерал-губернатор А. Н. Куропаткин среди причин выступления в Семиречье назвал реквизицию рабочих и деятельность землеотводных партий (Котюкова, 2016: 57–60). Сводные материалы 1960 г. дополняют эту картину донесениями уездных начальников, перепиской военных властей и сведениями о подавлении восстания (Восстание..., 1960). Однако

административный корпус отражает прежде всего взгляд власти; поэтому он сопоставлен с очерками И. Жансугурова по Джаркентскому и Лепсинскому уездам и с современной реконструкцией событий (Буланов, 2025: 633–649; Morrison et al., 2019: 145–168). Совпадение независимых групп свидетельств позволяет говорить о земельной политике как о структурной предпосылке, не отменяя роли войны, мобилизации и локальных конфликтов.

Подавление восстания привело к массовому уходу казахов и кыргызов в Китай, гибели людей и утрате имущества. Осенью 1916 г. администрация планировала переселить 80 тыс. кыргызов из восставших волостей Пишпекского уезда в создаваемый Нарынский уезд (Котюкова, 2016: 95–99). После Февральской революции возвращавшиеся беженцы сталкивались с отказом в доступе к прежним землям и продолжающимся насилием со стороны части переселенцев (Chokobaeva, 2016: 74–106; Morrison et al., 2019: 209–226). С. Д. Асфендияров приводил сведения о намерении Временного правительства освободить часть лучших земель в Каракольском и Пишпекском уездах, одновременно отмечая продолжение самовольных захватов (Асфендияров, 1936: 135). Следовательно, земельный конфликт не только предшествовал восстанию, но и определял трудности возвращения беженцев после смены власти.

Таким образом, в развитии колонизации Жетысу можно выделить четыре взаимосвязанных механизма. Военный механизм создавал крепости, линии снабжения и возможность применять силу. Административный закреплял юрисдикцию через округа, приставство, полицию и суд. Посреднический вовлекал часть султанов и биев в имперскую службу и использовал местные конфликты. Землеустроительный превращал территорию в измеряемый фонд и направлял на подготовленные участки переселенцев. Их сочетание, а не действие одного фактора, изменило регион.

Заключение. Проведенный анализ показывает, что колонизация Жетысу имела длительный и многоуровневый характер. Учреждение Аягузского округа не обеспечило немедленного подчинения Старшего жуза, но создало первую устойчивую административную опору на северо-восточных подступах к региону. Восстание Кенесары и сопротивление Тойшыбек бия выявили ограниченность эпизодических военных экспедиций. В ответ империя построила Капал и Верное, учредила Приставство Большой орды и Алатауский округ, соединив военную силу с постоянным наблюдением, дипломатией и работой через местных посредников.

Второй вывод состоит в том, что военное завоевание и аграрная колонизация были разделены во времени, но институционально связаны. Крепости, станицы, дороги и окружные учреждения обеспечили безопасность и управление территориями, на которых позднее действовали землеустроительные партии. Жетысу стало не только объектом экспансии, но и базой для походов в Южный Казахстан. После установления устойчивого контроля военная функция не исчезла, однако повседневная работа колонизации постепенно перешла к гражданским и смешанным учреждениям.

Третий вывод касается роли местного общества. Казахские и кыргызские группы не были пассивными участниками процесса. Они сопротивлялись, вступали в ситуативные союзы, добивались покровительства, меняли политическую ориентацию и использовали конкуренцию внешних сил. Одновременно имперская администрация присваивала этим решениям юридический смысл, выходивший за пределы первоначальных намерений местных лидеров. Подданство, просьба об открытии округа или участие султана в службе становились аргументами для расширения контроля над территорией и населением.

Четвертый вывод подтверждается сопоставлением переписной и ведомственной статистики. В 1897 г. русско- и украиноязычное население составляло около 9,7 % жителей Семиреченской области; к 1908 г. здесь находилось около 65 тыс. официально устроенных крестьян-колонистов и сопоставимое число самовольных переселенцев, а к 1916 г. переселенческое население, оставаясь меньшинством, контролировало более двух третей земельного фонда. Одновременно переселенческая организация обследовала

землепользование, проектировала участки, регистрировала семьи, выдавала ссуды и проводила ирригационные работы. Это показывает, что демографическая трансформация была связана не только с миграционным притоком, но и с институционально неравным доступом к земле и государственной поддержке.

Пятый вывод связан с механизмом последствий. Душевая норма и категория «излишков» не учитывали резервную функцию пастбищ, климатические колебания и необходимость переходов между зимовками и летовками. Выбор наиболее удобных земель, водных точек и орошаемых долин фрагментировал хозяйственное пространство; поэтому значение конкретного отвода не сводилось к его площади. Новые поселения расширяли рынки и городскую сеть, но выгоды и риски распределялись неравномерно: новосел получал участок, кредит и инвентарь, тогда как потери местного хозяйства редко выражались в ведомственной отчетности.

Наконец, документальные свидетельства позволяют уточнить связь земельного вопроса с кризисом 1916 г. Землеотводные партии прямо назывались администрацией среди факторов выступления, однако восстание возникло при соединении длительного земельного давления с мобилизационным указом, налогами, реквизициями, продовольственным кризисом и страхом взаимного уничтожения. Тем самым авторы статьи отказываются и от сведения восстания к одной причине, и от исключения земельной политики из комплекса его причин.

Дальнейшее исследование требует сопоставления отчетов переселенческой организации с волостными материалами, прошениями местного населения и картами землеустроительных партий. Особенно важно проверить, как проектируемые участки осваивались фактически и какие земли оставались незаселенными после включения в фонд. Такой анализ позволит точнее отделить административный замысел от реального изменения хозяйственного пространства Жетысу.

References

Abenova, 2019 — *Abenova B. S.* Resei imperiiasynyn kazak olkesindegi aimaktyk saiasaty [Regional policy of the Russian Empire in the Kazakh region]. Aktobe: Zhubanov University, 2019. 398 p. (In Kaz.)

Alektorov, 1900 — *Alektorov A. E.* Ukazatel knig zhurnalnykh i gazetnykh statei i zametok o kirgizakh [Index of books journal and newspaper articles and notes about the Kazakhs]. Kazan: Printing House of the Imperial University, 1900. (In Russ.)

Argynbaev et al., 2000 — Argynbaev H., Mukanov M., Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda [On the Kazakh Genealogy]. Comp. A. Pirmanov. Almaty: Atamura, 2000. 464 p. (In Kaz.)

Asfendiiarov, 1936 — *Asfendiiarov S. D.* Natsionalno osvoboditelnoe vosstanie 1916 goda v Kazakhstane [The national liberation uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata; Moscow: Kazakhstan Regional Publishing House, 1936. 150 p. (In Russ.)

Baigabatova, 2024 — *Baigabatova N. K.* Etnogeografiia i chislennost kazakhov Zhetysu v kontse XIX – nachale XX veka [Ethnogeography and number of Qazaqs in Zhetysu at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries]. Qazaq Historical Review. 2024. Vol. 2. No. 2. Pp. 134–156. DOI: 10.69567/3007-0236.2024.2.134.156. (In Russ.)

Bekmakhanov, 1957 — *Bekmakhanov E. B.* Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [The accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1957. 342 p. (In Russ.)

Bekmakhanova, 1980 — *Bekmakhanova N. E.* Formirovanie mnogonatsionalnogo naseleniia Kazakhstana i Severnoi Kirgizii [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan]. Moscow: Nauka, 1980. 280 p. (In Russ.)

Bekturganov et al., 2015 — *Bekturganov A. E., Baigabatova N. K., Iskakova G. M.* Odna strana odna sudba iz istorii formirovaniia polietnichnogo sostava naseleniia Zhetysu [One country one destiny from the history of the formation of the multiethnic population of Zhetysu]. Taldykorgan, 2015. 360 p. (In Russ.)

Bernstam, 1948 — *Bernstam A. I.* Proshloe raiona Alma Aty istoriko arkheologicheskii ocherk [The past of the Alma-Ata region a historical and archaeological essay]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1948. 17 p. (In Russ.)

Bulanov, 2025 — *Bulanov E.* Problemy natsionalno-osvoboditelnogo vosstaniia 1916 goda v proizvedeniiakh Iliasa Zhansugurova [The 1916 national liberation uprising in the works of Ilyas Zhansugurov]. Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 633–649. DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649. (In Russ.)

Chernienko, Toybayev, 2026 — Chernienko D. A., Toybayev A. Zh. Etnodemograficheskie protsessy v Zhetysuyskoy oblasti v kontse XIX – XXI v. (po dannym perepisey naseleniya) [Ethnodemographic Processes in the Zhetysu Region in the Late 19th–21st Centuries (Based on Population Census Data)]. Otan tarihy. 2026. T. 29. № 3. S. 1173–1194. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1173-1194 (In Russ.)

Chokobaeva, 2016 — *Chokobaeva A.* Frontiers of Violence: State and Conflict in Semirechye, 1850–1938: PhD thesis. Canberra: The Australian National University, 2016. 203 p.

Iskakova, Baigabatova, 2013 — Iskakova G. M., Baigabatova N. K. Iz istorii pereseleniia slavianskogo naseleniia v Zhetysu (konets XIX – nachalo XX vv.) [From the history of Slavic resettlement in Zhetysu]. Vestnik Zhetysu State University. 2013. No. 4. Pp. 72–77. (In Russ.)

Kasymbaev, 1993 — *Kasymbaev Zh.* Kenesary khan [Kenesary Khan]. Almaty: Kazakhstan, 1993. 112 p. (In Kaz.)

Kaufman, 1905 — *Kaufman A. A.* Pereselenie i kolonizatsiia [Resettlement and colonization]. Saint Petersburg: Obshchestvennaia polza, 1905. 443 p. (In Russ.)

Koigeldiev, 2004 — *Koigeldiev M. K.* Zhetisudagy Resei biligi (XIX g. – 1917 zh.) [Russian rule in Zhetysu (the nineteenth century–1917)]. Astana: Elorda, 2004. 216 p. (In Kaz.)

Kotiukova, 2016 — Vosstanie 1916 goda v Turkestane: dokumentalnye svidetelstva obshchei tragedii [The 1916 Uprising in Turkestan: Documentary Evidence of a Common Tragedy]. Comp. T. V. Kotiukova. Moscow: Mardzhani, 2016. 468 p. (In Russ.)

Makhaeva, 2006 — *Makhaeva A. Sh.* Toishybek bi zhane onyn zamany [Toishybek Bi and his time]. Almaty: Baianzhurek, 2006. 202 p. (In Kaz.)

Morrison et al., 2019 — The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution. Eds. A. Morrison, C. Drieu, A. Chokobaeva. Manchester: Manchester University Press, 2019. XIX, 360 p. DOI: 10.7765/9781526129437.

Morrison, 2012 — *Morrison A.* “Sowing the Seed of National Strife in This Alien Region”: The Pahlen Report and Pereselenie in Turkestan, 1908–1910. Acta Slavica Iaponica. 2012. Vol. 31. Pp. 1–29.

Morrison, 2020 — *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 613 p.

Mukhatova et al., 2020 — *Mukhatova O. H., Tleubekova G. B., Baigabatova N. K.* The Role of the Resettlement Institution of Semirechenskaya Oblast in Solving the Land Issue of the Russian Empire. Bylye Gody. 2020. Vol. 56. No. 2. Pp. 640–651. DOI: 10.13187/bg.2020.2.640.

Obzor Semirechenskoi oblasti, 1911 — Obzor Semirechenskoi oblasti za 1910 god [Survey of Semirechye Oblast for 1910]. Verny: Printing House of the Semirechye Oblast Administration, 1911. 200 p. (In Russ.)

Polozhenie, 1891 — Polozhenie ob upravlenii oblastei Akmolinskoi, Semipalatinskoi, Semirechenskoi, Uralskoi i Turgaiskoi [Regulation on the administration of the Akmola, Semipalatinsk, Semirechye, Ural and Turgai oblasts]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Collection 3. Vol. XI. No. 7574. Saint Petersburg, 1891. P. 143. (In Russ.)

Rumiantsev, 1910 — *Rumiantsev P. P.* Kirgizskii narod v proshlom i nastoiashchem [The Kazakh people in the past and present]. Saint Petersburg, 1910. 66 p. (In Russ.)

Sokol, 1954 — Sokol E. D. The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1954. 188 p.

Tleubekova, 2021a — *Tleubekova G. B.* Zhetisu konys audaru baskarmasynyn tarikhy zhane ölkedegi otarlau saiasatynyn zhuzege asyryluy [The history of the Semirechye Resettlement Administration and the implementation of colonial policy in the region]. Journal of History. 2021. Vol. 101. No. 2. Pp. 169–184. DOI: 10.26577/JH.2021.v101.i2.16. (In Kaz.)

Tleubekova, 2021b — *Tleubekova G. B.* Zhetisu olkesinin konys audaru tarikhyna katysty derekter [Sources on the resettlement history of the Zhetysu region]. Edu.e-history.kz. 2021. No. 1 (25). Pp. 74–83. DOI: 10.51943/2710_3994_2021_25_1_74-83. (In Kaz.)

Troinitskii, 1905 — Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Vyp. 85: Semirechenskaia oblast [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Issue 85: Semirechye Oblast]. Ed. N. A. Troinitskii. Saint Petersburg: Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 1905. (4), XII, 149 p. (In Russ.)

Valikhanov, 1984 — *Valikhanov Ch. Ch.* Geograficheskii ocherk Zailiiskogo kraia [Geographical essay on the Trans-Ili region]. Collected Works in Five Volumes. Vol. 1. Alma-Ata: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. Pp. 173–180. (In Russ.)

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch. Ch.* Zapiska o Kokandskom khanstve [A note on the Kokand Khanate]. Collected Works in Five Volumes. Vol. 3. Alma-Ata: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. Pp. 314–325. (In Russ.)

Vosstanie..., 1960 — Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane: sbornik dokumentov [The 1916 Uprising in Central Asia and Kazakhstan: A Collection of Documents]. Comp. S. G. Agadzhanov et al.; ed. A. V. Piaskovskii. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1960. 792, (2) p. (In Russ.)

Zhansugirov, 2001 — *Zhansugirov I.* Zhetisu 1730–1916 [Zhetysu 1730–1916]. Almaty: Tsennye bumagi, 2001. 178 p. (In Kaz.)

Литература

Абенова, 2019 — *Абенова Б. С.* Ресей империясының қазақ өлкесіндегі аймақтық саясаты. Ақтөбе: Жұбанов университеті, 2019. 398 б.

Алекторов, 1900 — *Алекторов А. Е.* Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань: Типолитография Императорского университета, 1900. 970, 14, (2), VI с.

Аргынбаев и др., 2000 — *Аргынбаев Х., Муканов М., Востров В.* Қазақ шежіресі хақында / сост. Ә. Пірманов. Алматы: Атамұра, 2000. 464 б.

Асфендияров, 1936 — *Асфендияров С. Д.* Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата; Москва: Казахстанское краевое издательство, 1936. 150 с.

Байгабатова, 2024 — *Байгабатова Н. К.* Этногеография и численность казахов Жетысу в конце XIX – начале XX века // Qazaq Historical Review. 2024. Т. 2. № 2. С. 134–156. DOI: 10.69567/3007-0236.2024.2.134.156.

Бекмаханов, 1957 — *Бекмаханов Е. Б.* Присоединение Казахстана к России. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1957. 342 с.

Бекмаханова, 1980 — *Бекмаханова Н. Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Москва: Наука, 1980. 280 с.

Бектурганов и др., 2015 — *Бектурганов А. Е., Байгабатова Н. К., Искакова Г. М.* Одна страна — одна судьба: из истории формирования полиэтничного состава населения Жетысу. Талдыкорган, 2015. 360 с.

Бернштам, 1948 — *Бернштам А. И.* Прошлое района Алма-Аты: историко-археологический очерк. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1948. 17 с.

Буланов, 2025 — *Буланов Е.* Проблемы национально-освободительного восстания 1916 года в произведениях Ильяса Жансугурова // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. Т. 12. № 3. С. 633–649. DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649.

Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч. Ч.* Географический очерк Заилийского края. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. С. 173–180.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч. Ч.* Записка о Кокандском ханстве. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. С. 314–325.

Восстание..., 1960 — Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов / сост. С. Г. Агаджанов и др.; отв. ред. А. В. Пясковский. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960. 792, (2) с.

Жансүгіров, 2001 — *Жансүгіров І.* Жетісу 1730–1916. Алматы: Ценные бумаги, 2001. 178 б.

Искакова, Байгабатова, 2013 — *Искакова Г. М., Байгабатова Н. К.* Из истории переселения славянского населения в Жетысу (конец XIX – начало XX вв.) // Вестник Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова. 2013. № 4. С. 72–77.

Кауфман, 1905 — *Кауфман А. А.* Переселение и колонизация. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1905. 443 с.

Котюкова, 2016 — Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сборник документов и материалов / сост., авт. предисл., вступ. ст. и коммент. Т. В. Котюкова. Москва: Марджани, 2016. 468 с.

Қасымбаев, 1993 — *Қасымбаев Ж.* Кенесары хан. Алматы: Қазақстан, 1993. 112 б.

Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М. Қ.* Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. – 1917 ж.). Астана: Елорда, 2004. 216 б.

Махаева, 2006 — *Махаева А. Ш.* Тойшыбек би және оның заманы. Алматы: Баянжүрек, 2006. 202 б.

Мухатова и др., 2020 — Мухатова О. Х., Тлеубекова Г. Б., Байгабатова Н. К. The Role of the Resettlement Institution of Semirechenskaya Oblast in Solving the Land Issue of the Russian Empire // Bylye Gody. 2020. Vol. 56. No. 2. P. 640–651. DOI: 10.13187/bg.2020.2.640.

Обзор Семиреченской области, 1911 — Обзор Семиреченской области за 1910 год. Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1911. 200 с. разд. паг.

Положение, 1891 — Положение об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской и об изменении некоторых статей Положения об управлении Туркестанского края // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. XI. № 7574. Санкт-Петербург, 1891. С. 143.

Румянцев, 1910 — *Румянцев П. П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1910. 66 с.

Тлеубекова, 2021а — *Тлеубекова Г. Б.* Жетісу қоныс аудару басқармасының тарихы және өлкедегі отарлау саясатының жүзеге асырылуы // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2021. Т. 101. № 2. С. 169–184. DOI: 10.26577/JH.2021.v101.i2.16.

Тлеубекова, 2021б — *Тлеубекова Г. Б.* Жетісу өлкесінің қоныс аудару тарихына қатысты деректер // Edu.e-history.kz. 2021. № 1 (25). Б. 74–83. DOI: 10.51943/2710_3994_2021_25_1_74-83.

Тройницкий, 1905 — Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. 85: Семиреченская область / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1905. (4), XII, 149 с.

Черниенко, Тойбаев, 2026 — *Черниенко Д. А., Тойбаев А. Ж.* Этнодемографические процессы в Жетысуской области в конце XIX – XXI в. (по данным переписей населения) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 3. С. 1173–1194. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1173-1194

Chokobaeva, 2016 — *Chokobaeva A.* Frontiers of Violence: State and Conflict in Semirechye, 1850–1938: PhD thesis. Canberra: The Australian National University, 2016. 203 p.

Morrison et al., 2019 — The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution / eds. A. Morrison, C. Drieu, A. Chokobaeva. Manchester: Manchester University Press, 2019. XIX, 360 p. DOI: 10.7765/9781526129437.

Morrison, 2012 — *Morrison A.* “Sowing the Seed of National Strife in This Alien Region”: The Pahlen Report and Pereselenie in Turkestan, 1908–1910 // Acta Slavica Iaponica. 2012. Vol. 31. P. 1–29.

Morrison, 2020 — *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 613 p.

Sokol, 1954 — *Sokol E. D.* The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1954. 188 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1410-1425, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1410-1425

BEKBOLAT ASHEKEEV: LEADER, DEFENDANT, AND SYMBOL

Bizhigitova Karlygash S. [1*], Serkenova Saniya S. [2], Jampeissova Zhanar M. [3]

[1]Kenzhegali Sagadiyev University of International Business
(8A, Abay Avenue, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-1076-5213. E-mail: bizhigitova.k@uib.kz
*Corresponding author

[2] Kenzhegali Sagadiyev University of International Business
(8A, Abay Avenue, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Science, Senior Lecturer
https://orcid.org/0009-0004-8366-9195. E-mail: serkenova_ss@mail.ru

[3] Astana IT University
(55/11, Mangilik El Avenue., 0103000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-1296-8436. E-mail: Zhanar.Dzhampeisova@astanait.edu.kz

© Valihanov IHE, 2026
© Bizhigitova K.S., Serkenova S.S., Jampeissova Zh.M., 2026

Abstract. *Introduction.* The National Liberation Uprising of 1916 was one of the most significant events in the history of Kazakhstan and the peoples of Central Asia in the early twentieth century. Although considerable scholarly attention has been devoted to the causes, course, and consequences of the uprising, the personalities of its leaders have less frequently become the subject of independent research. In this regard, particular attention should be paid to Bekbolat Ashekeev, one of the leaders of the uprising of the Kazakh population of the Dzhailmyshev volost of Verny district in Semirechye.
Purpose and Objectives. The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of Bekbolat Ashekeev as a leader of the uprising, a defendant in the colonial judicial process, and a symbolic figure of historical memory. To achieve this goal, the study reconstructs key biographical information about Ashekeev, examines his role in the events of 1916, analyzes materials from investigative case No. 510, and identifies the mechanisms that contributed to the formation of his image in Soviet and post-Soviet historical memory. The source base includes materials from investigative case No. 510, published documents, memoirs of participants, and scholarly literature. The study employs historical-biographical, comparative, source-critical, and microhistorical approaches.
Results. The research demonstrates that Ashekeev’s leadership was based on his social authority, administrative experience, and position within the local community. A comparative analysis of the interrogation records dated August 18 and September 2, 1916, suggests a possible shift in the defendant’s position under the changing conditions of the colonial investigation; this interpretation remains probabilistic because the records are not verbatim transcripts. The study also shows that Ashekeev’s image as one of the leaders of the uprising was shaped not only by the events of 1916

themselves but also by subsequent processes of memorialization, including Soviet memory politics, participants’ memoirs, and literary representations.
Conclusion. The study makes it possible to view Bekbolat Ashekeev simultaneously as a leader of the uprising, a defendant in the colonial judicial process, and a symbol of historical memory. Such an approach contributes to a deeper understanding of his role in the events of 1916 and the mechanisms through which a historical personality is transformed into a symbol of national memory.
Keywords: Bekbolat Ashekeev, 1916 Uprising, Semirechye, colonial policy, investigative case No. 510, historical memory, microhistory.
For citation: Bizhigitova K.S., Serkenova S.S., Jampeissova Zh.M. Bekbolat Ashekeev: leader, defendant, and symbol // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1410–1425. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1410-1425

БЕКБОЛАТ ӘШЕКЕЕВ: КӨТЕРІЛІС КӨСЕМІ, АЙЫПТАЛУШЫ, ТАРИХИ ЖАД СИМВОЛЫ

Бижигитова Қарлығаш Сабырқызы [1*], Серкенова Сәния Серікқызы[2], Джампеисова Жанар Махметқызы [3]

[1]Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті
(Абай даңғылы 8А, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
https://orcid.org/0000-0002-1076-5213. E-mail: bizhigitova.k@uib.kz
[*]Автор-корреспондент

[2] Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті
(Абай даңғылы 8А, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Магистр, аға оқытушы
https://orcid.org/0009-0004-8366-9195. E-mail: serkenova_ss@mail.ru

[3]Astana IT University
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессорі
(Мәнгілік Ел даңғылы 55/11-үй, 0103000 Астана, Қазақстан Республикасы)
https://orcid.org/0000-0002-1296-8436. E-mail: Zhanar.Dzhampeisova@astanait.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Бижигитова Қ.С., Серкенова С.С., Джампеисова Ж.М., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының XX ғасыр басындағы тарихындағы аса маңызды оқиғалардың бірі болып табылады. Көтерілістің себептері, барысы мен салдарына арналған зерттеулер саны көп болғанымен, оның жетекшілерінің тұлғалары дербес ғылыми зерттеу нысаны ретінде сирек қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда, Жетісу облысы Верный уезі Жайылмыш болысындағы қазақ халқы көтерілісінің көсемдерінің бірі Бекболат Әшекеевтің тұлғасы ерекше қызығушылық тудырады. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – Бекболат Әшекеевтің тұлғасын көтеріліс көсемі, отарлық сот процесінің айыпталушысы және тарихи жадтың символдық бейнесі ретінде кешенді түрде талдау. Осы мақсатқа жету үшін Әшекеевтің өмірбаянының негізгі қырларын қайта қарастыру, оның 1916 жылғы оқиғалардағы рөлін анықтау, №510 тергеу ісінің материалдарын талдау және кеңестік әрі посткеңестік тарихи жадта қалыптасқан бейнесінің ерекшеліктерін айқындау міндеттері қойылды. Зерттеудің деректік негізін №510 тергеу ісінің материалдары, жарияланған құжаттар, көтеріліске қатысушылардың естеліктері және ғылыми әдебиеттер құрайды. Зерттеуде тарихи-биографиялық, тарихи-салыстырмалы, деректанулық және микротарихи әдістер қолданылды. *Нәтижелері.* Зерттеу нәтижесінде Бекболат Әшекеевтің көшбасшылығы оның

қоғамдық беделіне, басқарушылық тәжірибесіне және жергілікті қауымдағы орнына негізделгені анықталды. 1916 жылғы 18 тамыз бен 2 қыркүйектегі жауап алу хаттамаларын салыстыру отарлық тергеудің өзгерген жағдайында айыпталушы ұстанымының өзгеруі мүмкін екенін көрсетеді; хаттамалар сөзбе-сөз жазба болмағандықтан, бұл тұжырым болжамдық сипатта берілді. Сонымен қатар Әшекеев бейнесінің көтеріліс көсемі ретінде қалыптасуы тек 1916 жылғы оқиғалармен ғана емес, кеңестік жады саясатының, қатысушылар естеліктерінің және көркем әдебиеттің ықпалымен жүзеге асқан мемориализация үдерістерімен де байланысты екені көрсетілді. *Қорытынды.* Жүргізілген зерттеу Бекболат Әшекеевті бір мезгілде көтеріліс көсемі, отарлық сот процесінің айыпталушысы және тарихи жад символы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл оның 1916 жылғы оқиғалардағы орнын тереңірек түсінуге және тарихи тұлғаның ұлттық жад символына айналу тетіктерін айқындауға жағдай жасайды.

Түйін сөздер: Бекболат Әшекеев; 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс; Жетісу; отарлық саясат; №510 тергеу ісі; тарихи жад; микротарих

Дәйексөз үшін: Бижигитова Қ.С., Серкенова С.С., Джампеисова Ж.М. Бекболат Әшекеев: көтеріліс көсемі, айыпталушы, тарихи жад символы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1410–1425 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1410-1425

БЕКБОЛАТ АШЕКЕЕВ: ЛИДЕР, ОБВИНЯЕМЫЙ, СИМВОЛ

Бижигитова Карлыгаш Сабыровна[1*], Серкенова Сания Сериковна[2], Джампеисова Жанар Махметовна[3]

[1]Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева
(проспект Абая 8А, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
https://orcid.org/0000-0002-1076-5213. E-mail: bizhigitova.k@uib.kz
[*]Автор-корреспондент

[2] Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева
(проспект Абая 8А, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Магистр, старший преподаватель
https://orcid.org/0009-0004-8366-9195. E-mail: serkenova_ss@mail.ru

[3]Astana IT University
(проспект Мангилик Ел, д. 55/11, 0103000 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
https://orcid.org/0000-0002-1296-8436. E-mail: Zhanar.Dzhampeisova@astanait.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Бижигитова К.С., Серкенова С.С., Джампеисова Ж.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Национально-освободительное восстание 1916 года является одним из ключевых событий в истории Казахстана и народов Центральной Азии начала XX века. Несмотря на значительное количество исследований, посвященных причинам, ходу и последствиям восстания, личности его руководителей значительно реже становились самостоятельным объектом научного анализа. Особый интерес в этом отношении представляет фигура Бекболата Ашекеева – одного из лидеров выступления казахского населения Джаильмышевской волости Верненского уезда Семиреченской области. *Цель и задачи.* Целью статьи является комплексный анализ личности Бекболата Ашекеева как лидера восстания, обвиняемого в ходе колониального судебного процесса и символической фигуры исторической памяти. Для достижения поставленной цели были поставлены задачи по реконструкции основных биографических сведений об Ашекееве, определению его роли в

событиях 1916 года, анализу материалов следственного дела № 510 и выявлению особенностей формирования его образа в советской и постсоветской исторической памяти. Источниковую основу исследования составили материалы следственного дела № 510, опубликованные документы, воспоминания участников событий и научная литература. В работе использовались историко-биографический, историко-сравнительный, источниковедческий и микроисторический подходы. *Результаты.* Установлено, что лидерство Бекболата Ашекеева основывалось на его общественном авторитете, административном опыте и положении в местном сообществе. Сопоставление протоколов допросов от 18 августа и 2 сентября 1916 года позволяет предположить изменение позиции обвиняемого в изменившихся условиях колониального следствия; данная интерпретация носит вероятностный характер, поскольку протоколы не являются буквальной записью его речи. Исследование показало, что образ Ашекеева как одного из руководителей восстания формировался не только под влиянием реальных событий 1916 года, но и в результате последующей мемориализации, включавшей советскую политику памяти, воспоминания участников восстания и художественную литературу. *Заключение.* Проведенное исследование позволяет рассматривать Бекболата Ашекеева одновременно как лидера восстания, обвиняемого колониального судебного процесса и символ исторической памяти. Такой подход способствует более глубокому пониманию его роли в событиях 1916 года и механизмов трансформации исторической личности в символ национальной памяти.

Ключевые слова: Бекболат Ашекеев; восстание 1916 года; Семиречье; колониальная политика; следственное дело № 510; историческая память; микроистория.

Для цитирования: Бижигитова К.С., Серкенова С.С., Джампеисова Ж.М. Бекболат Ашекеев:лидер, обвиняемый, символ // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1410–1425. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1410-1425

Введение

Национально-освободительное восстание 1916 года относится к числу наиболее значимых событий в истории народов Центральной Азии начала XX в. Массовые выступления населения Туркестанского края против мобилизации на тыловые работы стали кульминацией длительного кризиса колониальной политики Российской империи в Центральной Азии. Причины, ход и последствия восстания получили широкое освещение в отечественной и зарубежной историографии.

Вместе с тем личности руководителей восстания значительно реже становились самостоятельным объектом исследования. В отношении Бекболата Ашекеева основное внимание исследователей было сосредоточено на его роли в организации сопротивления и месте в истории восстания 1916 года. Значительно меньше внимания уделялось анализу его собственных свидетельств, особенностям поведения в условиях колониального следствия и процессам формирования его образа в исторической памяти.

В отечественной историографии Бекболат Ашекеев традиционно рассматривается как руководитель выступления казахского населения Джаильмышевской волости Верненского уезда Семиреченской области и один из наиболее известных участников событий 1916 года. Однако обращение к архивным документам позволяет увидеть не только героя исторической памяти, но и реального человека, действовавшего в конкретных обстоятельствах колониального кризиса.

Актуальность исследования определяется необходимостью изучения механизмов формирования лидерства в условиях колониального кризиса, а также процессов конструирования исторической памяти о событиях 1916 года. Рассмотрение личности Бекболата Ашекеева позволяет проследить, каким образом локальный лидер сопротивления становится объектом судебного преследования, а впоследствии – одной из наиболее известных фигур национального исторического нарратива.

Особую ценность для изучения личности Ашекеева представляют материалы следственного дела № 510 «О восстании казахов Джаильмышевской волости в 1916 г.»,

содержащие документы судебного процесса, свидетельские показания и два протокола допросов самого Бекболата Ашекеева от 18 августа и 2 сентября 1916 года. Эти источники позволяют рассмотреть не только обстоятельства восстания, но и особенности саморепрезентации его руководителя в условиях колониального следствия, а также проследить процесс трансформации исторической личности в символическую фигуру коллективной памяти.

Объектом исследования является личность Бекболата Ашекеева в контексте национально-освободительного восстания 1916 года в Семиречье. Предмет исследования составляют особенности репрезентации Ашекеева в архивных документах, исторической литературе и коллективной памяти.

Цель статьи заключается в анализе личности Бекболата Ашекеева как лидера восстания, обвиняемого в ходе колониального судебного процесса и символической фигуры исторической памяти. Для достижения поставленной цели предполагается решить следующие задачи: реконструировать основные биографические сведения об Ашекееве; определить его роль в организации и развитии восстания 1916 года; проанализировать материалы его допросов в контексте колониального следствия; выявить особенности формирования образа Ашекеева в советской и постсоветской исторической памяти.

Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении личности Бекболата Ашекеева через призму трех взаимосвязанных образов – лидера восстания, обвиняемого и символа. В отличие от большинства предшествующих исследований, сосредоточенных преимущественно на событиях восстания или героизации его участников, настоящая работа обращается к анализу персональных свидетельств самого Ашекеева и механизмов формирования его образа в исторической памяти.

Материалы и методы

Источниковую основу исследования составляют материалы архивного дела № 510 «О восстании казахов Джаильмышевской волости Верненского уезда в 1916 г.», хранящегося в Центральном государственном архиве Республики Казахстан. Особую ценность представляют протоколы допросов Бекболата Ашекеева от 18 августа и 2 сентября 1916 года, позволяющие реконструировать не только обстоятельства восстания, но и особенности восприятия происходящих событий самим участником. В работе использованы также опубликованные документы, воспоминания современников, материалы периодической печати, художественные произведения и исследования отечественных и зарубежных авторов, посвящённые восстанию 1916 года.

Существенное значение для исследования имеют воспоминания участников событий, собранные в советский период, а также литературные произведения, посвящённые восстанию. Несмотря на ограниченную фактическую достоверность отдельных мемуарных и художественных источников, они позволяют проследить процессы формирования исторической памяти и трансформации образа Бекболата Ашекеева в советском и постсоветском общественном сознании.

При анализе личности Бекболата Ашекеева использованы элементы микроисторического подхода, разработанного представителями итальянской исторической школы, прежде всего Карло Гинзбургом (Гинзбург, 2000). Микроистория позволяет рассматривать крупные исторические процессы через судьбу отдельного человека, выявляя взаимосвязь между индивидуальным опытом и более широкими социально-политическими явлениями. В данном случае фигура Бекболата Ашекеева выступает своеобразной точкой пересечения локальной истории Джаильмышевской волости, колониальной политики Российской империи и национально-освободительного движения 1916 года.

В ходе исследования применялись историко-биографический, историко-сравнительный и источниковедческий методы. Историко-биографический метод использовался для реконструкции жизненного пути и общественной деятельности Ашекеева. Историко-сравнительный метод позволил сопоставить содержание двух протоколов допросов и выявить особенности изменения позиции допрашиваемого в различных следственных

обстоятельствах. Источниковедческий анализ был направлен на выявление информативных возможностей следственных документов как источников по истории восстания и личности его участников.

Особое внимание уделялось критическому прочтению следственных материалов. Протоколы допросов рассматриваются не только как юридические документы, но и как тексты, созданные в условиях колониального судебного производства, где показания формировались под воздействием следственной практики, ожиданий представителей власти и стратегии поведения самого обвиняемого. Такой подход позволяет использовать материалы дела не только для реконструкции событий, но и для изучения механизмов формирования образа Бекболата Ашекеева как лидера восстания, обвиняемого и впоследствии символической фигуры исторической памяти.

При анализе воспоминаний и литературных произведений использовались элементы дискурсивного подхода, позволяющие рассматривать данные тексты не только как источники информации о прошлом, но и как свидетельства процессов мемориализации и конструирования коллективной памяти. Это особенно важно для понимания того, каким образом в советский и постсоветский периоды происходила символизация фигуры Бекболата Ашекеева и её включение в национальный исторический нарратив.

Обсуждение

Личность Бекболата Ашекеева на протяжении длительного времени рассматривалась преимущественно в контексте истории национально-освободительного восстания 1916 года. В дореволюционных документах колониальной администрации и материалах следствия он фигурировал прежде всего как один из организаторов вооруженного сопротивления и главный виновник событий в Джаильмышевской волости. После вынесения смертного приговора его имя стало символом подавленного выступления, а сам он был представлен в официальном дискурсе как «главарь бунтовщического движения киргиз» (Киреев, Шафиро, 1947: 133).

В советской историографии Бекболат Ашекеев рассматривался как один из руководителей восстания 1916 года, его имя упоминалось в школьных учебниках, обобщающих трудах по истории Казахстана и исследованиях, посвященных восстанию, наряду с другими известными лидерами движения, такими как Амангельды Иманов (Бекмаханов, Бекмаханова, 1973: 18–19; История Казахской ССР, 1979: 444–445; Козыбаев, Бекмаханова, 1991: 43–44). Значительный вклад в изучение материалов судебного процесса внес Г. Сапаргалиев. В монографии «Карательная политика царизма в Казахстане (1905–1917 гг.)» (Сапаргалиев, 1966: 218–227) автор впервые ввёл в научный оборот ряд материалов следственного дела о восстании в Джаильмышевской волости и подробно осветил деятельность царских карательных органов, а также обстоятельства судебного преследования участников восстания. Вместе с тем основное внимание исследователя было сосредоточено на репрессивной политике колониальной администрации, тогда как личность самого Ашекеева оставалась на втором плане.

В постсоветский период интерес к восстанию 1916 года заметно возрос. В работах М. Козыбаева, К. Нурпеисова и других исследователей Бекболат Ашекеев окончательно закрепился в ряду наиболее известных руководителей восстания 1916 года. В этих публикациях он рассматривается преимущественно как организатор сопротивления мобилизационной политике царской администрации и один из символов антиколонического движения казахского народа (Нурпеисов, 1993; Козыбаев, Бекмаханова, 1991).

Важное значение для дальнейшего изучения восстания имела публикация документального сборника «Грозный 1916 год» под редакцией М. Козыбаева (Алматы, 1998). В первый том издания были включены два протокола допросов Бекболата Ашекеева, что сделало данные документы доступными для широкого круга исследователей и способствовало дальнейшему изучению личности руководителя восстания (Грозный 1916 год, 1998: 49–50, 54–57).

Среди специальных исследований следует отметить статью Ш. Тилеубаева (Тілеубаев, 2013: 22–27), посвящённую руководителям восстания 1916 года в Семиречье. На основе архивных материалов автор рассматривает деятельность Жаменке Мамбетова, Сята Ниязбекова и Бекболата Ашекеева, уделяя основное внимание их роли в организации сопротивления царской мобилизационной политике. Вместе с тем исследование носит преимущественно событийный характер и сосредоточено на реконструкции хода восстания, тогда как вопросы личности Ашекеева и особенности формирования его образа остаются вне рамок специального анализа.

Новый этап в изучении данной темы связан со статьей Д. А. Рахимкулова (Рахимкулов, 2024: 150–171), специально посвященной восстанию под руководством Бекболата Ашекеева. На основе материалов архивного дела № 510 автор реконструирует основные этапы движения, деятельность его руководителя и значение восстания в истории национально-освободительной борьбы. Особое внимание уделяется организаторской роли Ашекеева, его общественному авторитету и месту восстания в истории Казахстана. Однако исследование сосредоточено преимущественно на военно-политической истории восстания и не ставит целью анализ личности Ашекеева через его собственные свидетельства.

Отдельное направление исследований связано с изучением литературного и мемориального образа Бекболата Ашекеева. В статье Ж. Рақыша (Рақыш, 2016: 183–194) рассматривается отражение его фигуры в произведениях народных поэтов и акынов, посвященных событиям 1916 года. Автор показывает роль устно-поэтической традиции в формировании и сохранении памяти о Бекболате Ашекееве как одном из символов национально-освободительной борьбы. Особое внимание уделяется поэме «Бекболат», проблеме её авторства и процессу формирования героического образа руководителя восстания.

К формированию героического образа Ашекеева обращается также У. Калижанов (Калижанов, 2016: 116–148) в историко-публицистическом очерке «Мятежная степь». Используя архивные документы, воспоминания участников восстания и произведения народной литературы, автор реконструирует события Ушконырского восстания и представляет Бекболата как народного лидера, мужественного защитника интересов своего народа. Однако работа носит преимущественно мемориальный характер и направлена на популяризацию исторической памяти о событиях 1916 года и их участниках.

Современный центральноазиатский контекст проблемы представлен в коллективной монографии «The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution». Её авторы рассматривают восстание как проявление общего кризиса имперского управления в условиях Первой мировой войны и одновременно обращаются к локальной динамике событий. Для темы настоящей статьи особенно важны исследование Т. Уямы о сочетании колониального кризиса и военного фактора и работа А. Чокобаевой о восстании кочевого населения Семиречья. Эти исследования позволяют соотнести микроисторию Джаильмышевской волости с более широкими процессами, происходившими в Центральной Азии в 1916 году (Uyama, 2020: 27–44; Chokobaeva, 2020: 145–168).

Таким образом, анализ историографии показывает, что образ Бекболата Ашекеева формировался в нескольких исследовательских и мемориальных традициях: колониальной, советской, национально-исторической и литературной. Однако при всей известности его имени собственные свидетельства Ашекеева, сохранившиеся в материалах следственного дела № 510, до настоящего времени практически не становились предметом специального исследования. Между тем именно эти документы позволяют обратиться к изучению не только руководителя восстания и героя национальной памяти, но и реального человека, оказавшегося в центре драматических событий 1916 года.

Настоящая статья представляет собой попытку рассмотреть Бекболата Ашекеева одновременно как лидера восстания, обвиняемого в ходе колониального судебного процесса и символическую фигуру исторической памяти, проследив взаимосвязь между этими тремя образами в исторических источниках и коллективной памяти.

Бекболат Ашекеев: штрихи к биографии

Среди многочисленных участников и руководителей национально-освободительного восстания 1916 года в Семиречье особое место занимает Бекболат Ашекеев. Несмотря на то, что его имя прочно вошло в историческую память Казахстана и сегодня ассоциируется с борьбой против колониальной политики Российской империи, многие обстоятельства его жизни и деятельности до сих пор остаются недостаточно изученными.

Выступление казахского населения Джаильмышевской волости Верненского уезда летом 1916 года отличалось сравнительно ограниченными масштабами и продолжительностью. Тем не менее именно оно привлекло особое внимание колониальных властей и стало предметом масштабного судебного преследования. Уже 9 сентября 1916 года Бекболат Ашекеев был казнен через повешение, а газета «Туркестанские ведомости» сообщила об этом, назвав его «главарем бунтовщического движения киргиз» (Киреев и Шафиро, 1947: 133). Таким образом, ещё при жизни Ашекеев оказался в центре официального колониального нарратива о восстании.

Сведения о ранних этапах жизни Ашекеева крайне фрагментарны. В Казахской национальной энциклопедии (2004) приводится краткое упоминание: «Бекболат Ашекеулы (1848, по др. источникам 1843–9.9.1916), один из руководителей национально-освободительного движения 1916 г. 7–8 июля 1916 г. в Ушконуре собрал повстанцев, не желавших подчиниться указу царя от 25 июня 1916 г. о мобилизации казахов на тыловые работы» (Аяган, 2004: 387–388). Известно также, что он происходил из Старшего жуза, рода Жаныс, представители которого традиционно играли заметную роль в общественной жизни региона.

Дополнительные сведения содержатся в архивных документах. Так, в материалах Центрального государственного архива Республики Казахстан имеется упоминание о том, что в 1912 году Бекболат Ашекеев совершил хадж в Мекку (ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 3860. Л. 11).

Не менее интересны сведения о его социальном положении. Материалы следственного дела позволяют говорить о том, что Ашекеев принадлежал к числу наиболее влиятельных представителей местного сообщества. Он имел опыт волостного управления, исполнял функции бия и пользовался авторитетом среди населения. В условиях кризиса колониальной системы именно такие фигуры нередко становились посредниками между властью и обществом, а при обострении конфликта – потенциальными лидерами сопротивления.

Особого внимания заслуживают отдельные высказывания самого Ашекеева, зафиксированные в ходе следствия. Так, на одном из допросов он отмечал: «отец мой, как я сам знаю понаслышке, был ханом лет шесть или семь» (ЦГА РК. Ф. 76. Оп. 1. Д. 510. Л. 443–445). Независимо от того, насколько точна эта информация с исторической точки зрения, сам факт подобного упоминания свидетельствует о сохранении памяти о принадлежности семьи к традиционной политической элите. В условиях разрушения привычных институтов власти подобные представления могли усиливать легитимность Ашекеева в глазах современников.

В этой связи представляет интерес вывод А. Галиева о том, что руководители народных выступлений конца XIX – начала XX века далеко не всегда принадлежали к сословию төре, однако могли выполнять важную сакрально-политическую функцию в глазах местного населения (Галиев, 2017: 242–249). Их авторитет основывался не столько на формальном происхождении, сколько на общественном признании и способности представлять интересы сообщества в кризисной ситуации.

Не менее важным является наблюдение Т. Далаевой относительно роли представителей туземной администрации в событиях 1916 года. Исследователь отмечает, что многие бывшие волостные управители, утратившие официальные полномочия, продолжали пользоваться влиянием среди населения и в условиях кризиса нередко переходили от сотрудничества с властями к поддержке протестного движения (Далаева, 2017: 229–242). Биография Ашекеева во многом соответствует этой модели.

Особую ценность для изучения личности Бекболата Ашекеева представляют материалы следственного дела № 510. В отличие от позднейших воспоминаний и историографических интерпретаций, они позволяют увидеть его глазами современников и услышать его собственный голос. Протоколы допросов, показания свидетелей и другие документы дают возможность реконструировать не только фактическую сторону событий, но и особенности поведения, мировоззрения и самоидентификации человека, оказавшегося в центре одного из наиболее драматических эпизодов восстания 1916 года.

Таким образом, фигура Бекболата Ашекеева оказывается значительно сложнее сложившегося впоследствии героического образа. За известным символом национально-освободительного движения стоит реальный человек со своей биографией, социальным опытом, религиозным авторитетом и собственным пониманием происходящих событий. Именно сочетание этих факторов во многом определило его место в истории восстания 1916 года.

Бекболат Ашекеев как лидер восстания

Вопрос о роли Бекболата Ашекеева в событиях 1916 года занимает центральное место как в материалах следственного дела № 510, так и в последующей историографии. Несмотря на относительно локальный характер выступления в Джаильмышевской волости, именно Ашекеев оказался главным обвиняемым по делу и единственным руководителем восстания, казненным уже в сентябре 1916 года. Это обстоятельство заставляет обратиться к вопросу: действительно ли современники воспринимали его как лидера движения или данный образ был сформирован в ходе следствия и последующей исторической памяти?

Начало организованного сопротивления в Джаильмышевской волости было связано с реакцией населения на указ от 25 июня 1916 года о мобилизации «инородческого» населения на тыловые работы. Согласно материалам дела, уже в июле 1916 года на территории Верненского уезда стали проводиться собрания представителей различных волостей, посвящённые обсуждению дальнейших действий. Одним из наиболее значительных стал съезд, состоявшийся 7–8 июля в урочище Ушконыр.

По воспоминаниям и материалам следствия, именно на этом съезде было принято решение не подчиняться мобилизационным мероприятиям. Участникам было предложено не спускаться с летних пастбищ, не предоставлять рабочих и быть готовыми к сопротивлению в случае применения силы со стороны властей. Для закрепления решения присутствующие дали коллективную клятву – «бату» (Пясковский, 1960: 402–403).

Материалы следственного дела позволяют говорить о том, что Бекболат Ашекеев принимал активное участие в организации этих собраний. В ходе следствия многие свидетели связывали принятие ключевых решений именно с его именем. Так, допрошенный Нургали Джайнаков показывал, что на Ушконырском съезде Бекболат Ашекеев и Сят Ниязбеков находились среди наиболее авторитетных участников собрания и принимали участие в обсуждении дальнейших действий населения (ЦГА РК. Ф. 76. Оп. 1. Д. 510. Л. 51).

Особое значение имеют собственные показания Ашекеева, данные вскоре после ареста. В ходе допроса от 18 августа 1916 года он признавал поддержку решений участников собрания в урочище Ошакты и подчеркивал самостоятельный характер организации выступления (ЦГА РК. Ф. 76. Оп. 1. Д. 510. Л. 397 и об.). Эти показания свидетельствуют о его непосредственной вовлеченности в происходившие события и подтверждают наличие у него определенного авторитета среди участников движения.

Показательно, что центром обсуждения стало урочище Ошакты, где располагался аул самого Ашекеева. Само место проведения собрания свидетельствует о его особом положении среди населения. В традиционном обществе подобные собрания редко проводились случайно; выбор места зачастую отражал авторитет хозяина аула и его положение в местном сообществе.

В тех же показаниях упоминается использование белого знамени, которое, вероятно, выполняло функцию символа коллективного единства участников собрания. Сам факт

появления подобной символики свидетельствует о том, что происходившее воспринималось современниками не как обычный сход, а как политически значимое действие.

Вопрос о том, был ли Ашекеев избран ханом, остается дискуссионным. В ряде позднейших публикаций и воспоминаний подобное утверждение встречается, однако в материалах следственного дела прямых свидетельств избрания ханом не обнаружено. Более того, сам Ашекеев в ходе следствия подобных заявлений не делал. Тем не менее показательно другое: даже без формального избрания многие современники воспринимали его как главного руководителя движения.

Существенное значение имел и совершенный им хадж. В условиях традиционного казахского общества религиозный авторитет являлся важным элементом общественного признания и мог усиливать доверие населения к решениям лидера. В сочетании с опытом волостного управления и высоким общественным статусом это создавало дополнительные основания для восприятия Ашекеева как одного из руководителей движения.

На наш взгляд, лидерство Ашекеева объясняется совокупностью нескольких факторов. К моменту восстания он был одним из наиболее известных людей волости, обладал опытом управления, исполнял обязанности бия, пользовался уважением среди населения и имел значительный религиозный авторитет. Важную роль играли возраст и принадлежность к поколению старейшин, что в условиях традиционного общества усиливало его легитимность. Кроме того, память о принадлежности семьи к местной политической элите также могла способствовать восприятию его как фигуры, способной взять на себя ответственность за коллективные решения.

Таким образом, материалы следственного дела позволяют говорить о том, что лидерство Бекболата Ашекеева не являлось результатом исключительно последующей героизации. Уже летом 1916 года он воспринимался современниками как один из наиболее авторитетных представителей местного сообщества и один из руководителей сопротивления в Джаильмышевской волости. Именно это обстоятельство во многом предопределило его дальнейшую судьбу и превращение в главного обвиняемого по делу о восстании.

Бекболат Ашекеев как обвиняемый

Несомненный интерес представляют два сохранившихся допроса Бекболата Ашекеева – от 18 августа и 2 сентября 1916 года. Именно эти документы позволяют увидеть не только позицию следственных органов, но и самого руководителя восстания в условиях колониального судебного преследования.

В первом допросе, проводимом коллежским секретарем Кулишевым, Ашекеев достаточно откровенно описывает обстоятельства происходивших событий и не скрывает своей причастности к ним:

«Дней 5-6 тому назад молодежь Джаильмышевской волости… собралась в урочище Ошакты, где стоит мой аул, и там обсуждали вопрос о восстании… Я поддерживал и поощрял решение молодежи… Наше восстание было организовано самостоятельно… Собравшаяся на Ошакты молодежь имела белый флаг, но кто из них в руках его держал не знаю...» (ЦГА РК. Ф. 76. Оп. 1. Д. 510. Л. 397 и об.).

На втором допросе, состоявшемся 2 сентября 1916 года и проводившемся уже мировым судьей Нестеровым, позиция Ашекеева заметно меняется:

«Вся волость была на съезде… Старики, в том числе и я, стояли за то, чтобы дать рабочих, а молодежь приняла обратное решение… В день стычки меня не было. Я отговаривал молодежь от бунта. Почему меня указало население как главного виновника – не знаю, хотят, очевидно, пожертвовать мною как стариком» (ЦГА РК. Ф. 76. Оп. 1. Д. 510. Л. 444–445 об.).

Возникает вопрос: чем могут объясняться существенные различия между показаниями Ашекеева? Можно предположить, что на их содержание повлияли обстоятельства проведения обоих допросов. Первый допрос состоялся вскоре после ареста. Ашекеев находился под стражей, однако следствие ещё не приобрело окончательной процессуальной формы. Допрос проводил коллежский секретарь Кулишев – чиновник гражданской администрации низшего

ранга, не обладавший судебными полномочиями. Возможно, обстановка этого допроса отличалась от последующей судебно-следственной ситуации, а Ашекеев ещё не располагал полной информацией о характере предъявляемых ему обвинений и возможном наказании. Вместе с тем установить его субъективное восприятие опасности по тексту протокола однозначно невозможно.

Ко времени второго допроса следственная ситуация изменилась: власти уже располагали свидетельскими показаниями, а Ашекеев фигурировал как один из главных обвиняемых по делу. Поэтому различия в его ответах можно осторожно интерпретировать как возможную попытку уменьшить собственную роль в событиях. Отрицание руководящей роли, перенос инициативы на молодежь и подчеркивание статуса старейшины могли составлять линию защиты, однако имеющиеся документы не позволяют считать такую мотивацию доказанной.

Сопоставление двух протоколов выявляет существенные различия в зафиксированной позиции Ашекеева. В первом допросе он представлен как непосредственный участник событий и подробно описывает обстоятельства собрания в Ошакты; во втором заметно дистанцируется от роли организатора восстания. Меняется не только оценка собственной роли, но и обозначение происходившего: в первом случае говорится о «восстании», которое было «организовано самостоятельно», во втором – о волостном съезде, где старшее поколение будто бы выступало за выполнение требований властей. Это может указывать на смещение ответственности с авторитетных старейшин на молодежь, но не позволяет достоверно реконструировать личные мотивы допрашиваемого.

Основные различия между показаниями Бекболата Ашекеева, данными в ходе двух допросов, представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнительный анализ показаний Бекболата Ашекеева на допросах 18 августа и 2 сентября 1916 года [Comparative Analysis of Bekbolat Ashekeev’s Testimonies during the Interrogations of August 18 and September 2, 1916]

Первый допрос (18 августа 1916 г.)	**Второй допрос (2 сентября 1916 г.)**
признаёт поддержку молодежи	отрицает руководящую роль
говорит о восстании	говорит о волостном съезде
подчёркивает самостоятельную организацию выступления	подчёркивает лояльность стариков
описывает события	выстраивает линию защиты
признаёт своё участие	стремится дистанцироваться от ответственности

Особого внимания заслуживает различие в саморепрезентации Ашекеева, зафиксированной в двух протоколах. В первом он предстаёт как человек, находящийся внутри событий и разделяющий настроения собравшихся. Во втором формируется иной образ – пожилого и благоразумного старейшины, пытавшегося удержать молодых людей от необдуманных действий. Фраза о том, что население решило «пожертвовать» им как стариком, могла быть связана как с попыткой смягчить ответственность, так и с особенностями передачи его слов переводчиком и составителем протокола. Поэтому говорить о сознательном конструировании этого образа можно лишь как о вероятной интерпретации.

Вместе с тем анализ протоколов показывает не только различия, но и важные элементы преемственности. Несмотря на изменение позиции, в обоих допросах Ашекеев не отказывается от принадлежности к своему сообществу и не перекладывает вину на конкретных лиц. Даже стремясь уменьшить собственную ответственность, он избегает прямых обвинений в адрес участников восстания. Такая линия поведения может

свидетельствовать о сохранении представлений о коллективной ответственности рода и волости, характерных для традиционного казахского общества начала XX в.

Сравнение двух протоколов показывает, что различия в показаниях нельзя сводить исключительно к отказу от прежних слов или к попытке обмана следствия. Их можно интерпретировать как отражение разных моделей поведения в изменившихся обстоятельствах. Между 18 августа и 2 сентября 1916 года процессуальное положение Ашекеева, по-видимому, стало более определённым и опасным для него; поэтому часть высказываний второго допроса могла быть направлена на снижение собственной роли в организации выступления. Это объяснение остается гипотезой, а не установленным фактом.

Следует учитывать и саму ситуацию допроса. Это была не только юридическая процедура, но и форма колониального взаимодействия, в которой позиции представителя имперской администрации и местного жителя были заведомо неравными. Для Ашекеева ответы могли быть способом одновременно объяснить собственные действия и уменьшить риск наказания. Однако степень осознания им возможного приговора и конкретные мотивы выбора той или иной версии событий источники прямо не фиксируют.

При этом важно учитывать, что оба протокола являются не буквальной записью речи Ашекеева, а результатом сложного процесса коммуникации между допрашиваемым, переводчиком и представителем колониальной администрации. Каждый из участников этого процесса в определенной степени влиял на содержание итогового документа. Следовательно, анализ допросов требует осторожности: они отражают не только позицию самого Ашекеева, но и логику следствия, заинтересованного в выявлении руководителей восстания.

В этом смысле протокол допроса следует читать как текст, созданный в условиях выраженной властной асимметрии. В нем могли соединяться позиция допрашиваемого, перевод и редакционная логика должностного лица, оформлявшего документ. Поэтому содержащиеся в нем признаки самооправдания или стремления сохранить достоинство являются исследовательской интерпретацией и требуют сопоставления с другими материалами дела.

В этом отношении два допроса Ашекеева позволяют поставить вопрос не только о ходе восстания, но и о поведении человека, оказавшегося между традиционным казахским обществом и колониальным государством. Их микроисторическая ценность состоит в возможности сопоставить две зафиксированные версии событий и проследить, как менялась репрезентация роли обвиняемого. При этом выводы о его внутреннем состоянии и мотивации могут иметь только вероятностный характер.

Бекболат Ашекеев как символ

Формирование образа Бекболата Ашекеева как символа антиколонического сопротивления происходило постепенно и зависело от менявшихся политических и историографических установок. Поэтому советский период целесообразно рассматривать не как единый этап, а как последовательность нескольких фаз мемориализации.

Особую роль в этом процессе сыграла советская политика памяти. Уже 23 июня 1926 года на заседании комиссии Казкрайкома ВКП(б), занимавшейся подготовкой к десятилетию восстания 1916 года, было принято решение воздержаться от юбилейных мероприятий до завершения сбора документальных материалов. Одновременно было постановлено обратиться через печать к участникам и очевидцам событий с просьбой присылать воспоминания и свидетельства (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 692. Л. 5). В дальнейшем, в рамках подготовки к двадцатилетию восстания, данная работа получила официальный характер. В постановлении Казкрайкома ВКП(б) восстание определялось как «важнейшее событие в истории национально-освободительной борьбы казахского народа против русского самодержавия, против политики национального гнёта и колониального грабежа» (АП РК. Ф. 811. Оп. 8. Д. 86. Л. 20–21). Среди юбилейных мероприятий предусматривались публикация воспоминаний участников и введение в научный оборот материалов судебно-следственных дел.

В 1920–1930-е годы преобладали сбор свидетельств, публикация документов и антиколониальная интерпретация восстания; в этой рамке складывался ранний героический образ Ашекеева как народного предводителя. В 1940-е – начале 1950-х годов оценки национальных движений стали осторожнее: восстание соотносили с тезисом о «прогрессивном значении» присоединения к России, а допустимые формы героизации ограничивались борьбой с царизмом и социальным угнетением. С середины 1950-х до 1980-х годов восстание вновь закрепилось в научном и учебном нарративе как национально-освободительное и одновременно классовое движение; Ашекеев упоминался в ряду его признанных руководителей, хотя центральное место в общесоюзном каноне чаще занимал Амангельды Иманов. Таким образом, советская память не была неизменной: менялись акценты, язык описания и место отдельных лидеров в официальном повествовании.

Для настоящего исследования особый интерес представляет воспоминание С. Бекбулатова, посвящённое событиям в Джаильмышевской волости. Возникают важные вопросы, касающиеся его личности: кем был данный информант? Был ли он непосредственным участником или свидетелем событий? Имеет ли он родственную или политическую связь с Бекболатом Ашекеевым? В архивной копии объёмом 7 печатных страниц содержится лишь краткая информация о месте проживания автора – город Алма-Ата, улица Степная, 11.

Несмотря на отсутствие достоверных сведений об авторе, данный текст представляет значительный интерес для изучения механизмов формирования исторической памяти.

Воспоминания написаны в характерной для 1930-х годов советской риторике. Автор использует ярко выраженную антимонархическую лексику, подчёркивает классовые противоречия и стремится показать восстание как закономерный результат колониальной политики царизма. В тексте присутствуют реальные участники событий, упоминаемые также в материалах следственного дела № 510, однако одновременно обнаруживаются существенные фактические неточности в датировке событий и численности правительственных войск.

Центральной фигурой воспоминаний является Бекболат Ашекеев. Автор наделяет его чертами идеального народного лидера и защитника простых людей. Особенно показателен эпизод ареста, где Ашекеев обращается к своим соратникам со словами:

«Все равно нас теперь расстреляют, лучше вы молчите, ничего не говорите, о народе скажите – мы ничего не знаем, я сам буду отвечать» (АП РК. Ф. 811. Оп. 6. Д. 153. Л. 75).

В другой сцене ему приписываются рассуждения о причинах восстания:

«Восстание возникло не только из-за мобилизации, но в результате колонизаторской политики: отобрали лучшие земли, выгнали казахов в горы, обложили бедняков налогами наравне с баями. Сегодня вы хотите отрубить мне голову, но завтра отрубят вашу» (АП РК. Ф. 811. Оп. 6. Д. 153. Л. 76).

Трудно установить, насколько данные высказывания действительно принадлежат Ашекееву. Однако гораздо важнее другое обстоятельство: воспоминания С. Бекбулатова позволяют увидеть процесс формирования героического образа руководителя восстания уже через два десятилетия после событий 1916 года.

Таким образом, воспоминания С. Бекбулатова представляют ценность прежде всего не как источник фактической информации о событиях 1916 года, а как свидетельство раннего этапа формирования героического образа Бекболата Ашекеева в советской исторической памяти.

Продолжением этого процесса стала литературная героизация образа Ашекеева. Его имя получило широкое отражение в произведениях казахских поэтов – современников событий 1916 года. Особенно известны стихотворение Жамбыла Жабаева «Зілді бұйрық» («Зловещий указ») и поэма Исы Даукебаева «Бекболат». В этих произведениях Ашекеев выступает не просто участником восстания, а воплощением народного достоинства, символом сопротивления колониальному гнёту и защитником справедливости.

Как отмечает Ж. Рақыш, особое место в формировании исторической памяти занимает поэма «Бекболат», которая стала одним из наиболее известных художественных произведений о событиях восстания в Семиречье (Рақыш, 2016: 183–194). При этом исследователь обращает внимание на сложную текстологическую историю произведения и сохраняющуюся дискуссию относительно его авторства. Несмотря на это, значение поэмы определяется не столько её исторической достоверностью, сколько ролью в закреплении героического образа Ашекеева в общественном сознании.

К формированию героического образа Ашекеева обращается также У. Калижанов в историко-публицистическом очерке «Мятежная степь». Используя архивные документы, воспоминания участников восстания и произведения народной литературы, автор представляет Бекболата как народного лидера, сохранившего верность своим убеждениям до последних дней жизни. Тем самым очерк У. Калижанова демонстрирует сохранение и развитие сформировавшейся ранее традиции мемориального осмысления фигуры Ашекеева в современной казахстанской исторической культуре.

Показательно, что в большинстве мемуарных, литературных и публицистических произведений Бекболат Ашекеев выступает не как бывший волостной управитель, бий или участник конкретных событий августа 1916 года, а как воплощение коллективного сопротивления колониальному господству. Его личная биография постепенно уступает место символическому содержанию образа. Подобная трансформация характерна для процессов формирования коллективной памяти, когда историческая личность становится носителем более широких общественных смыслов и ценностей.

После обретения Казахстаном независимости интерес к личности Ашекеева заметно возрос. Его образ стал частью национального исторического канона, посвящённого борьбе казахского народа за свободу и независимость. Символическим выражением этого процесса стало переименование в 2001 году села Первомайское в село Бекболат (вблизи Каскелена, в 13 км от Алматы). Тем самым память о руководителе восстания получила не только литературное и научное, но и пространственное воплощение.

Таким образом, последовательно менявшиеся советские интерпретации, воспоминания участников событий, художественная литература и постсоветские мемориальные практики сыграли ключевую роль в формировании образа Бекболата Ашекеева как одного из символов движения 1916 года.

Заключение

Проведенное исследование позволяет по-новому взглянуть на личность Бекболата Ашекеева и выйти за рамки сложившегося в историографии и исторической памяти героического нарратива. Анализ архивных документов, материалов следственного дела № 510, опубликованных источников, воспоминаний участников событий и литературных произведений показывает, что образ Ашекеева формировался в результате сложного взаимодействия исторических обстоятельств, колониального судебного преследования и последующих мемориальных практик.

Реконструкция биографических сведений позволяет рассматривать Бекболата Ашекеева как одного из наиболее влиятельных представителей местного сообщества, чьё положение определялось сочетанием административного опыта, общественного авторитета и устойчивых связей внутри традиционного общества.

Материалы следственного дела позволяют по-новому оценить роль Ашекеева в событиях 1916 года. Анализ показаний свидетелей и собственных признаний обвиняемого свидетельствует о том, что уже летом 1916 года значительная часть населения воспринимала его как одного из руководителей движения. Следовательно, образ лидера восстания возник не только в результате последующей героизации, но имел реальные основания в восприятии его современниками.

Особое значение для исследования имеют два протокола допросов Бекболата Ашекеева от 18 августа и 2 сентября 1916 года. Их сопоставление выявляет различия в зафиксированной

позиции обвиняемого. Если в первом допросе Ашекеев подробно рассказывает о событиях и признаёт поддержку решений участников выступления, то во втором дистанцируется от роли организатора и представляет себя старейшиной, пытавшимся предотвратить конфликт. Эти различия можно предположительно связать с изменением следственной ситуации и возможной линией защиты, однако протоколы не позволяют достоверно установить его мотивы. Поэтому они важны не только как юридические документы, но и как источники, требующие критического анализа условий их создания, перевода и письменной фиксации.

Не менее важным результатом исследования стало выявление механизмов формирования образа Ашекеева в исторической памяти. Материалы советского периода, воспоминания участников событий, художественная литература и современные мемориальные практики позволяют проследить процесс его трансформации из участника локального выступления в один из наиболее узнаваемых символов движения 1916 года.

В результате проведенного исследования Бекболат Ашекеев предстает одновременно как лидер восстания, обвиняемый колониального судебного процесса и символ исторической памяти. Такое сочетание позволяет наиболее полно понять его место в истории восстания 1916 года и памяти современного Казахстана.

Материалы дела № 510 подтверждают высокий потенциал микроисторического подхода, позволяющего увидеть за масштабными историческими процессами конкретного человека и проследить трансформацию его образа от участника событий до символической фигуры национальной памяти.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
APA RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан
АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

References

Chokobaeva, 2020 — *Chokobaeva A.* When the Nomads Went to War: The Uprising of 1916 in Semirech’e. The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution. Ed. by A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 145—168. [in Eng.]

Dalaeva, 2017 — *Dalaeva T.* Rol' kazakhskikh volostnykh upravitelei v vosstanii 1916 g. [The Role of Kazakh Volost Administrators in the Uprising of 1916]. Vosstaniya 1916 g. v Aziatskoi Rossii: neizvestnoe ob izvestnom (k 100-letiyu Vysochaishego poveleniya 25 iyunya 1916 g.). Kollektivnaya monografiya. Red.-sost. T.V. Kotyukova. Moscow: Russkii Impul's, 2017. P. 229–242. [in Russ.]

Galiev, 2017 — *Galiev A.A.* Rekonstruktsiya traditsionnoi sistemy vlasti v khode vosstaniya 1916 g. v Kazakhskoi stepi [Reconstruction of the Traditional System of Power during the Uprising of 1916 in the Kazakh Steppe]. Vosstaniya 1916 g. v Aziatskoi Rossii: neizvestnoe ob izvestnom (k 100-letiyu Vysochaishego poveleniya 25 iyunya 1916 g.). Kollektivnaya monografiya. Red.-sost. T.V. Kotyukova. Moscow: Russkii Impul's, 2017. P. 242–249. [in Russ.]

Ginzburg, 2000 — *Ginzburg K.* Syr i chervi. Kartina mira odnogo mel'nika, zhivshego v XVI veke [The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller]. Moscow: ROSSPEN, 2000. 272 p. [in Russ.]

Groznyi 1916 god, 1998 — Groznyi 1916 *god.* Sbornik dokumentov i materialov. T. 1 [The Grim Year 1916. Collection of Documents and Materials. Vol. 1]. Pod red. M. Kozybaeva. Almaty: Kazakhstan, 1998. 423 p. [in Russ.]

Kalizhanov, 2016 — *Kalizhanov U.* Myatezhnaya step'. Pravda o vosstanii 1916 goda yazykom arkhivnykh dokumentov [The Rebel Steppe. The Truth about the 1916 Uprising through Archival Documents]. *Prostor.* 2016. No. 8. P. 116—148. [in Russ.]

Kazakhstan. Natsional'naya entsiklopediya, 2004 — Kazakhstan. Natsional'naya entsiklopediya [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Gl. red. B. Ayagan. Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2004. P. 387–388. [in Russ.]

Nurpeisov, 1993 — *Nurpeisov K.N.* Predvoditel' vosstavshikh v Semirech'e [Leader of the Rebels in Semirechye]. *Sovety Kazakhstana.* 13 July 1993. P. 5. [in Russ.]

Rakhymqulov, 2024 — *Rakhymqulov D.A.* Bekbolat Ashekeiuly bastagan ult-azattyq koterilis [The National Liberation Uprising Led by Bekbolat Ashekeiuly]. *Otan Tarihy.* 2024. Vol. 27. No. 1. P. 150–171. DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_150-171. [in Kaz.]

Raqysh, 2016 — *Raqysh Zh.* Khalyq aqyndary shygarmalaryndagy Bekbolat beinesi [The Image of Bekbolat in the Works of Folk Poets]. 1916 zhylgy ult-azattyq koterilis: tarikhi manyzy, khalyq adebieti men onerindegi orny, quzhattyq dereknamasy atty khalyqaralyq gylymi-teoriyalyq konferentsiya materialdary. Qurast. P. Auesbaeva, N. Mursalimova. Almaty: Adebiet Alemi, 2016. P. 183–194. [in Kaz.]

Sapargaliev, 1966 — *Sapargaliev G.S.* Karatel'naya politika tsarizma v Kazakhstane (1905–1917 gg.) [Punitive Policy of Tsarism in Kazakhstan (1905–1917)]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1966. 374 p. [in Russ.]

Tileubaev, 2013 — *Tileubaev Sh.* Zhetisudagy 1916 zhylgy ult-azattyq koterilistin zhetekshileri zhoninde [On the Leaders of the 1916 National Liberation Uprising in Semirechye]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya.* Seriya «Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki». 2013. No. 1 (36). P. 22–27. [in Kaz.]

Uyama, 2020 — *Uyama T.* Why in Central Asia, Why in 1916? The Revolt as an Interface of the Russian Colonial Crisis and the World War. The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution. Ed. by A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 27–44. [in Eng.]

Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane, 1947 — Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane. Dokumenty i materialy [The Uprising of 1916 in Kazakhstan. Documents and Materials]. Sost. F.N. Kireev, Sh.Ya. Shafiro. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1947. 213 p. [in Russ.]

Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane, 1960 — Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane. Sbornik dokumentov [The Uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan. Collection of Documents]. Pod red. A.V. Pyaskovskogo. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR, 1960. 250 p. [in Russ.]

Литература

Восстание 1916 года в Казахстане, 1947 — Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы / сост. Ф.Н. Киреев, Ш.Я. Шафиро. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1947. 213 с.

Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане, 1960 — Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов / под ред. А.В. Пясковского. М.: Издательство АН СССР, 1960. 250 с.

Галиев, 2017 — *Галиев А.А.* Реконструкция традиционной системы власти в ходе восстания 1916 г. в Казахской степи // Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (к 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.). Коллективная монография / ред.-сост. Т.В. Котюкова. М.: Русский импульс, 2017. С. 242–249.

Гинзбург, 2000 — *Гинзбург К.* Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI веке. М.: РОССПЭН, 2000. 272 с.

Грозный 1916 год, 1998 — Грозный 1916 год. Сборник документов и материалов. Т. 1 / под ред. М. Козыбаева. Алматы: Казахстан, 1998. 423 с.

Далаева, 2017 — *Далаева Т.* Роль казахских волостных управителей в восстании 1916 г. // Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (к 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.). Коллективная монография / ред.-сост. Т.В. Котюкова. М.: Русский импульс, 2017. С. 229–242.

Казахстан. Национальная энциклопедия, 2004 — Казахстан. Национальная энциклопедия / гл. ред. Б. Аяган. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. С. 387–388.

Калижанов, 2016 — *Калижанов У.* Мятежная степь. Правда о восстании 1916 года языком архивных документов // Простор. 2016. № 8. С. 116–148.

Нурпеисов, 1993 — *Нурпеисов К.Н.* Предводитель восставших в Семиречье // Советы Казахстана. 1993. 13 июля. С. 5.

Рақыш, 2016 — Рақыш *Ж.* Халық ақындары шығармаларындағы Бекболат бейнесі // 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: тарихи маңызы, халық әдебиеті мен өнеріндегі орны, құжаттық дерекнамасы атты халық. ғыл.-теор. конф. материалдары / құраст. П. Әуесбаева, Н. Мүрсәлімова. Алматы: Әдебиет әлемі, 2016. 183–194-б.

Рахымқұлов, 2024 — *Рахымқұлов Д.А.* Бекболат Әшекейұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. 150–171-б. DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_150-171.

Сапаргалиев, 1966 — *Сапаргалиев Г.С.* Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1917 гг.). Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1966. 374 с.

Тілеубаев, 2013 — *Тілеубаев Ш.* Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің жетекшілері жөнінде // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2013. № 1 (36). С. 22–27.

Chokobaeva, 2020 — *Chokobaeva A.* When the Nomads Went to War: The Uprising of 1916 in Semirech’e // The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution / ed. by A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 145–168.

Uyama, 2020 — *Uyama T.* Why in Central Asia, Why in 1916? The Revolt as an Interface of the Russian Colonial Crisis and the World War // The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution / ed. by A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison. Manchester: Manchester University Press, 2020. P. 27–44.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1426-1440, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1426-1440

ALASH ORDA IN INTERNATIONAL POLITICAL PROCESSES: THE PROBLEM OF THE PRINCELY ISLANDS CONFERENCE

Zhussip S.A.[1], Kozybayeva M.M. [2*], Tuleubayev J.Z. [3]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Satpayev St., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
PhD, Director of the «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development
https://orcid.org/0009-0007-9524-636X. E-mail: prahacz2002@gmail.com

[2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, National Congress of Historians
(Satpayev St., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
PhD, Associate Professor, Leading researcher at the Institute of Culture and Spiritual Development "Alash"
https://orcid.org/0000-0002-7223-2439. E-mail: kozybayeva.m@mail.ru
*Corresponding author.

[3] L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Satpayev St., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
Master of History, Research Fellow of the Center "Medieval Source Studies"
https://orcid.org/0000-0003-2027-0078. E-mail: janiko86@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026
© Zhussip S.A., Kozybayeva M.M., Tuleubayev J.Z. 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the participation of the Alash Orda Government in international political processes during the Russian Civil War and analyzes the position of the Kazakh national movement regarding the Prinkipo Conference of 1919. *Purpose.* The study aims to investigate the diplomatic initiatives of the Alash Orda leadership directed toward achieving international recognition of the Alash Republic amid the collapse of the Russian Empire and the post-World War I transformation of the international order. *Materials and Methods.* The research is based on a diverse body of sources, including declassified documents from the Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, records from the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Japan, and materials published in early twentieth-century Kazakh and Russian periodicals, particularly Qazaq and Saryarqa. Historical-comparative, source-critical, and contextual analysis methods were employed. *Results.* The article explores the international circumstances surrounding the proposed Prinkipo Conference, initiated by the Entente powers to address the political crisis in post-imperial Russia. It examines the reasons behind Alash Orda’s opposition to Bolshevik participation in international negotiations and its assessment of the legitimacy of competing political regimes in Russia. Archival evidence sheds light on negotiations conducted by Alash representatives with Japanese, American, and Czechoslovak diplomatic missions in Vladivostok in early 1919. These contacts demonstrate the efforts of Alash leaders to secure foreign

support and to bring the Kazakh national question before the international community, including the Paris Peace Conference. The findings reveal that Alash Orda pursued an active foreign-policy strategy despite the unstable political environment of the Civil War period. *Conclusions.* The study concludes that the international activities of Alash Orda formed an integral part of its state-building project and reflected the aspiration of the Kazakh political elite to establish an internationally recognized national state. The newly examined archival materials contribute to a broader understanding of Alash Orda’s role in international politics and provide new perspectives on the formation of national movements and statehood in post-imperial Eurasia.
Keywords: history; post-imperial Russia; Japan; historical sources; Soviet power; newly emerging states; Civil War; Soviet neocolonialism; Allied Powers; Alash Orda Government; Peace Conference; conference diplomacy; Prinkipo Islands; Japanese archives
Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the MSHE RK on the topic “Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th – first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers” (registration number: BR28713085)
For citation: Zhussip S.A., Kozybayeva M.M., Tuleubayev J.Z. Alash Orda in international political processes: the problem of the Princely Islands conference // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1426–1440. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1426-1440

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САЯСИ ҮДЕРІСТЕРДЕГІ АЛАШ ОРДА: ХАНЗАДА АРАЛДАРЫ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ МӘСЕЛЕСІ

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп[1], Махаббат Мәлікқызы Қозыбаева[2*], Жәнібек Зейноллаұлы Төлеубаев[3]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан),
PhD, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры
https://orcid.org/0009-0007-9524-636X. E-mail: prahacz2002@gmail.com

[2] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарихшылардың ұлттық конгресі (Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан)
PhD, қауымдастырылған профессор, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0002-7223-2439. E-mail: kozybayeva.m@mail.ru
*Автор-корреспондент

[3] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан)
тарих магистрі, «Ортағасырлық деректану» орталығының ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0003-2027-0078. E-mail: janiko86@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Жүсіп С.А., Қозыбаева М.М., Төлеубаев Ж.З. 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақала Азамат соғысы кезеңіндегі Алаш Орда үкіметінің халықаралық саяси үдерістерге қатысуын және қазақ ұлттық қозғалысының 1919 жылғы Ханзада (Принц) аралдарындағы кеңеске қатысты ұстанымын зерттеуге арналған. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі назарында Ресей империясының ыдырауы және Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жаңа халықаралық қатынастар жүйесінің қалыптасуы жағдайында Алаш Республикасының тәуелсіздігін халықаралық деңгейде мойындатуға бағытталған Алаш Орда жетекшілерінің дипломатиялық бастамалары тұр. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Арнайы мемлекеттік архивінің құпиясыздандырылған құжаттарына, Жапония Сыртқы істер министрлігінің Сыртқы саяси тарих архивінің материалдарына, сондай-ақ XX ғасыр басындағы қазақ және орыс тілдеріндегі мерзімді басылымдарға, әсіресе «Қазақ» және «Сарыарқа» газеттерінің жарияланымдарына негізделген. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, деректанулық және контекстік талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Мақалада Антанта мемлекеттерінің бастамасымен постимпериялық Ресейдегі саяси дағдарысты реттеу мақсатында шақырылған Ханзада аралдарындағы кеңестің халықаралық контексі қарастырылады. Алаш Орда өкілдерінің большевиктердің халықаралық келіссөздерге қатысуына қарсы көзқарастарының себептері және қазақ саяси элитасының Ресей аумағында әрекет еткен әртүрлі үкіметтердің заңдылығына қатысты ұстанымы талданады. Архивтік құжаттар негізінде 1919 жылдың басында Владивосток қаласында Алаш Орда өкілдерінің Жапония, АҚШ және Чехословакия дипломатиялық миссияларымен жүргізген келіссөздері зерттеледі. Алаш Орда басшылығының халықаралық жағдайды пайдалана отырып, дипломатиялық қолдау алуға және қазақ мәселесін Париж бейбіт конференциясының күн тәртібіне енгізуге ұмтылғаны көрсетіледі. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері Алаш Орданың сыртқы саяси қызметі ұлттық мемлекеттілік қалыптастыру үдерісінің маңызды құрамдас бөлігі болғанын және қазақ зиялыларының болашақ Алаш мемлекеттілігін халықаралық қатынастар жүйесіне енгізуге ұмтылғанын дәлелдейді. Сонымен қатар жаңа архивтік деректер Алаш Орданың XX ғасыр басындағы халықаралық саясаттағы рөлін қайта пайымдауға және Еуразия кеңістігіндегі постимпериялық ұлттық мемлекеттердің қалыптасу үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тарих; постимпериялық Ресей; Жапония; тарихи дереккөздер; кеңестік билік; жаңа мемлекеттер; Азамат соғысы; кеңестік неоколониализм; одақтас державалар; Алаш Орда үкіметі; Бейбіт конференция; кеңес; Ханзада (Принц) аралдары; жапон архивтері

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық тарихшылар мен әдебиетшілердің шығармаларын талдау негізінде XX – XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі зияткерлік тарихты кешенді пәнаралық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (тіркеу нөмірі: BR28713085).

Дәйексөз үшін: Жүсіп С.А., Қозыбаева М.М., Төлеубаев Ж.З. Халықаралық саяси үдерістердегі Алаш Орда: Ханзада аралдары конференциясы мәселесі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1426–1440 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1426-1440

АЛАШ ОРДА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ: ВОПРОС О КОНФЕРЕНЦИИ НА ПРИНЦЕВЫХ ОСТРОВАХ

Султан Хан Аккулулы Жусип[1], Махаббат Маликовна Козыбаева[2], Жанибек Зейноллаулы Тулеубаев[3]

[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(ул. Сатпаева, д.2., 010008, Астана, Казахстан),
PhD, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»
https://orcid.org/0009-0007-9524-636X. E-mail: prahacz2002@gmail.com

[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Национальный конгрес историков (ул. Сатпаева, д. 2, 010008, Астана, Казахстан)
PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития "Алаш"
https://orcid.org/0000-0002-7223-2439. E-mail: kozybayeva.m@mail.ru
*Автор-корреспондент

[3] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(ул. Сатпаева, д. 2, 010008, Астана, Казахстан)
Магистр истории, Научный сотрудник Центра "Средневековое источниковедение"
https://orcid.org/0000-0003-2027-0078. E-mail: janiko86@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Жусип С.А., Козыбаева М.М., Тулеубаев Ж.З. 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена исследованию участия Правительства Алаш Орда в международных политических процессах периода Гражданской войны и анализу позиции казахского национального движения в отношении Принцевского совещания 1919 года. *Цель и задачи.* В центре внимания находятся дипломатические инициативы лидеров Алаш Орды, направленные на достижение международного признания независимости Алашской Республики в условиях распада Российской империи и формирования новой системы международных отношений после Первой мировой войны. *Материалы и методы.* Исследование основано на широком комплексе источников, включая рассекреченные материалы Специального государственного архива Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, документы Архива внешнеполитической истории Министерства иностранных дел Японии, а также публикации казахской и русскоязычной периодической печати начала XX века, прежде всего газет «Қазақ» и «Сарыарқа». *Результаты.* Особое внимание уделено анализу международного контекста созыва Принцевского совещания, инициированного державами Антанты с целью урегулирования политического кризиса в постимперской России. Рассматриваются причины отрицательного отношения Алаш Орды к участию большевиков в международных переговорах, а также позиция казахской политической элиты относительно легитимности существовавших в России правительств. На основе архивных документов исследуются переговоры представителей Алаш Орды с дипломатическими миссиями Японии, США и Чехословакии во Владивостоке в начале 1919 года. Показано, что руководство Алаш Орды стремилось использовать международную ситуацию для получения дипломатической поддержки и включения казахского вопроса в повестку Парижской мирной конференции. *Выводы*. В статье делается вывод о том, что внешнеполитическая деятельность Алаш Орды являлась важной частью национально-государственного строительства и отражала стремление казахской интеллигенции интегрировать будущую Алашскую государственность в систему международных отношений. Исследование также демонстрирует значимость новых архивных источников для переосмысления роли Алаш Орды в международной политике начала XX века и расширения современных представлений о процессах формирования национальных государств на постимперском пространстве Евразии.

Ключевые слова: история; постимперская Россия; Япония; источники; советская власть; новые государства; Гражданская война; советский неоколониализм; союзные державы; Правительство Алаш Орда; Мирная конференция; совещание; Принцевы острова; японские архивы.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования МНВО РК «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» (регистрационный номер: BR28713085).

Для цитирования: Жусип С.А., Козыбаева М.М., Тулеубаев Ж.З. Алаш Орда в международных политических процессах: вопрос о конференции на Принцевых островах // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1426–1440. (На Каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1426-1440

Кіріспе

1917 жылғы Қазан (қараша) төңкерісі нәтижесінде Петроградта Уақытша үкіметті құлатып, билікке келген большевиктер партиясы (РСДЖП(б)) 1917 жылғы желтоқсанда

Ресейдің Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуын тоқтатты. Заңдылығын бірқатар саяси күштер мойындамаған жаңа Кеңес үкіметі бұрынғы Антантадағы одақтастарына «аннексияларсыз және контрибуцияларсыз» бітім жасасуды ұсынды, алайда бұл ұсыныс қабылданбады. Ресейдің соғыстан шыққанына қарамастан, Ресей, Ұлыбритания және Франция құрған, кейіннен АҚШ, Жапония және басқа да одақтас мемлекеттер қосылған Антанта блогы Ресейдің одан әрі әскери немесе саяси қатысуынсыз-ақ жеңіске жетті. Соғыс Германияның 1918 жылғы 11 қарашадағы толық капитуляциясымен ресми түрде аяқталды.

«Алаш Орда» үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханның пікірінше, Ресейдің соғыстан шығуы 1914 жылғы қыркүйекте Лондонда Ресей, Франция және Ұлыбритания арасында жасалған «жеке бітім жасаспау туралы» келісім бойынша өзіне жүктелген міндеттемелерді өрескел бұзу болды (Қыр баласы, 1917, №251: 2). Ұлыбритания, Франция және Италия басшылары Ресейде билік Германияға ниеттес, Ресейді соғыстан шығару үшін жеке бітім жасауға ұмтылған саяси күштің қолына өтті деп есептеді. Осыған байланысты Антанта елдері Кеңес өкіметін мойындаудан бас тартқан Ресейдегі большевиктерге қарсы күштерге қолдау көрсету туралы шешім қабылдады.

Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңіске жеткен бұрынғы одақтас державалардың әскери интервенциясы Париж бейбіт конференциясы мен кейіннен жүзеге аспай қалған Ханзада (Принц) аралдарындағы халықаралық конференция шақырылғанға дейін-ақ басталып, 1922 жылға дейін жалғасты. Ханзада аралдары конференциясының ашылуы жоспарланған уақыттан бір ай бұрын, 1919 жылғы қаңтарда, кейін бұл конференцияға қатысудан бас тартқан Алаш Республикасы – Алаш Орда үкіметі Владивосток қаласында бірнеше шет мемлекеттердің ресми өкілдерімен келіссөздер жүргізді. Сол кезеңде Владивостокта елшіліктер мен консулдықтарды қоса алғанда, көптеген шетелдік дипломатиялық өкілдіктер орналасқан еді.

Алаш Орда үкіметінің Чехословакия, Америка Құрама Штаттары және Жапонияның ресми өкілдерімен жүргізген бұл келіссөздерінің негізгі мақсаты – Алаш Республикасы мен оның ең жақын одақтастары Түркістан мен Башқұртстанның тәуелсіздігін халықаралық деңгейде мойындату, басқа да әлемдік державаларды олардың мемлекеттік егемендігін қолдауға және тануға көндіру, сондай-ақ Алаш өкілдерінің Париж бейбіт конференциясына қатысуын қамтамасыз ету үшін дипломатиялық қолдау алу болды. Жапонияның Азия тарихи құжаттар орталығының (JACAR) материалдары осы келіссөздердің мазмұны мен маңызын айқындайтын маңызды дереккөздердің бірі болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Осы зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Арнайы мемлекеттік архивінде сақталған құпиясыздандырылған сот-тергеу материалдары, сондай-ақ Жапония Сыртқы істер министрлігінің Сыртқы саясат тарихы архивінен жаңадан анықталған дипломатиялық және саяси құжаттар құрайды. Бұл архивтік материалдар XX ғасырдың басындағы қазақ тіліндегі мерзімді басылымдармен, атап айтқанда, «Қазақ» (Орынбор, 1913–1918) және «Сарыарқа» (Алаш қаласы, 1917-1919) газеттерінде жарияланған материалдармен толықтырылды. Аталған басылымдар Ресейдегі Азамат соғысы және Еуразия кеңістігіндегі ауқымды геосаяси өзгерістер кезеңінде Алаш қозғалысының идеологиялық ұстанымдарын, саяси стратегиясын және дипломатиялық ұмтылыстарын айқын көрсетті.

Сонымен қатар, зерттеуде орыс тіліндегі мерзімді баспасөз материалдары мен постимпериялық Ресейдің саяси эволюциясына, бұрынғы Ресей империясының ұлттық аймақтарындағы қозғалыстардың қызметіне, сондай-ақ Ханзада аралдары (Принц аралдары) конференциясының халықаралық қырларына арналған заманауи тарихнамалық еңбектер пайдаланылды. Ерекше назар сол кезеңде әкімшілік институттары, әскери құрылымдары және дипломатиялық мақсат-мүдделері болған өңірлік саяси билік ретінде қызмет атқарған Алаш Орда Ұлттық кеңесі өкілдеріне конференцияға қатысу жөнінде жолданған шақыруға қатысты құжаттарға аударылды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу тарихилық, объективтілік және деректанулық сын қағидаттарына негізделеді. Тарихилық қағидаты Алаш қозғалысының қызметін 1918–1920 жылдардағы нақты саяси және геосаяси жағдайлар аясында қарастыруға мүмкіндік берсе, объективтілік қағидаты әртүрлі саяси ортада қалыптасқан архивтік және мерзімді баспасөз материалдарын өзара салыстыра тексеру арқылы оларды теңгерімді түрде пайымдауды қамтамасыз етті.

Зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер кешені қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс Алаш Орданың саяси стратегиясын постимпериялық кеңістіктегі өзге ұлттық қозғалыстардың ұстанымдарымен салыстырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-генетикалық әдіс Азамат соғысы кезеңінде қазақ ұлттық элитасы өкілдері жүзеге асырған дипломатиялық бастамалардың қалыптасуы мен даму үдерісін қайта зерделеуге негіз болды. Хронологиялық әдіс Ханзада аралдары конференциясына байланысты саяси оқиғалардың сабақтастығын және Алаш қайраткерлерінің халықаралық байланыстар орнатуға бағытталған әрекеттерінің реттілігін айқындау үшін пайдаланылды. Сонымен қатар, Ресей империясы ыдырағаннан кейінгі жаһандық өзгерістер жағдайында Алаш зиялыларының саяси легитимділікті қалай негіздегенін және қазақ автономиясы идеясын қалай тұжырымдағанын зерделеу үшін дискурстық талдау әдісі пайдаланылды.

Тарихи, саяси және мәтіндік талдауды ұштастырған пәнаралық тәсіл XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі өңірлік ұлттық қозғалыстар мен халықаралық дипломатиялық үдерістердің өзара ықпалдастығын неғұрлым жан-жақты түсіндіруге мүмкіндік берді.

Талқылау

Соңғы төрт-бес жыл ішінде бұрын құпия сақталған архивтік және тарихи дереккөздердің ғылыми айналымға енгізілуі тәуелсіз Алаш Республикасының мемлекеттік билік органы болған Уақытша Қазақ-Қырғыз Ұлттық Кеңесі – Алаш Орданың қызметіне деген ғылыми қауымдастық пен жұртшылықтың қызығушылығын едәуір арттырды. Кеңестік тарихнама ондаған жылдар бойы Алаш қозғалысының, оның жетекшілерінің және ұлттық мемлекет құруға бағытталған қызметінің саяси мұрасын әдейі бұрмалап, тарихи шындықтың орнына идеологиялық тұрғыдан қалыптастырылған тұжырымдарды орнықтыруға ұмтылғанымен, архивтік құжаттар бүгінгі күні сол оқиғаларды неғұрлым байыпты әрі тарихи шындыққа негізделген тұрғыдан қайта зерделеуге мүмкіндік беретін маңызды деректерді сақтап қалды. Мұндай дереккөздер қатарына посткеңестік мемлекеттердің және шетел архивтерінің құжаттары, таяу уақытқа дейін құпия сақталып келген отандық архив материалдары, сондай-ақ XX ғасырдың басындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөз материалдары жатады. Соңғылары араб графикасымен жарық көргендіктен, 2023 жылға дейін қазіргі зерттеушілердің басым бөлігі үшін қолжетімсіз болып келді.

Осы тұрғыдан алғанда, салыстырмалы түрде жас әрі әлі де қалыптасу үстіндегі ғылыми бағыт болып саналатын алаштану ұлттық тарихтың тұтас әрі объективті ғылыми бейнесін қалпына келтіру жолында елеулі қиындықтарға тап болып отыр. Бұл мәселе, әсіресе, 1917 жылғы желтоқсанда өткен Екінші Жалпықазақ-қырғыз съезінде құрылған Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметінің, сондай-ақ қазақ ұлттық зиялыларының сол кезеңдегі саяси үдерістер мен ұлттық мемлекет қалыптастыру ісіне қосқан шешуші үлесін ескергенде ерекше өзектілікке ие.

Алаш қозғалысының саяси, әлеуметтік және идеологиялық қырларының көптеген аспектілері ғылыми айналымға тек соңғы жылдары ғана объективті зерттеу нысаны ретінде ене бастағандықтан, осы мәселеге қатысты тарихнама әлі де бытыраңқы әрі біркелкі емес сипатқа ие. Соның салдарынан бірқатар маңызды мәселелер бүгінгі күнге дейін жеткілікті дәрежеде зерттелмей келеді. Соның бірі – постимпериялық Ресей кеңістігіндегі әкімшілік институттары мен қарулы күштері бар нақты саяси билік құрылымдарының бірі ретінде Алаш Орда үкіметі өкілдерінің Ханзада аралдары конференциясына шақырылуы және оған

қатысуының жоспарлануы. Бұл мәселе Қазақстан тарихнамасында бүгінге дейін дербес ғылыми зерттеу нысанына айналған жоқ.

Осыған байланысты аталған мәселені қарастыру барысында негізінен ресейлік және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне сүйенілді. Ресейлік тарихшылардың ішінде К. Хандориннің (Хандорин, 2019), В.Г. Цветковтың (Цветков, 2009), В.П. Потемкиннің (Потемкин, 1954), В.В. Журавлевтің (Журавлев, 2008) және В.И. Шишкиннің (Шишкин, 2002) зерттеулерінің маңызы ерекше. Ал шетелдік зерттеушілер арасында Роберт Уиллеттің (Willett, 2003), Питер Флемингтің (Fleming, 2006), Маргарет Макмилланның (MacMillan, 2003), Чарльз Т. Томсонның (Charles, 1920) және отандық зертеушілер тақырып аясында Алаш Орда үкіметінің құжаттары мен материалдарын (Алаш ісі, 2022), Ә.Бөкейханның шығармаларының көп томдық еңбектері ғылыми құндылығымен ерекшеленеді (Бөкейхан, 2020).

Соңғы бес жыл ішінде XX ғасырдың басындағы «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы» газеттері сияқты мерзімді басылымдар жинақтарының жарық көруі нәтижесінде көптеген архивтік материалдар мен басқа да маңызды дереккөздер ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар, 1917–1919 жылдары Алаш Республикасының үкіметі қызметін атқарған Алаш Орда Халық Кеңесінің қызметіне қатысты құжаттар жинақтары, сондай-ақ 2020–2023 жылдары Мемлекеттік комиссияның жұмысы барысында құпиясыздандырылып жарияланған саяси қуғын-сүргін материалдары зерттеушілерге қолжетімді бола бастады.

Ғылыми айналымға жаңадан енгізілген дереккөздердің ішінде Чехия Республикасы, Словакия және Жапония Сыртқы істер министрлігінің архивінен, сондай-ақ түрлі архивтерден, кітапханалардан, музейлерден және жеке қорлардан табылған тарихи құжаттардың маңызы ерекше. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Ішкі істер министрлігінің, Бас прокуратурасының және Жоғарғы Сотының архивтерінен құпиясыздандырылған материалдар да құнды дереккөздер қатарын толықтырды. Бұған қоса, 1917–1920 жылдары жарық көрген қазақ, грузин және украин мерзімді баспасөз материалдарының ғылыми құндылығы да айрықша. Аталған деректердің жиынтығы Алаш қозғалысының, Алаш партиясының және Алаш мемлекетінің қызмет аясын постимпериялық Ресей кеңістігімен ғана шектелмейтін кең географиялық ауқымда қарастыруға мүмкіндік беріп, бұл тарихи құбылыстың халықаралық маңызын айқындай түседі.

1919 жылы Алаш Орда үкіметінің Чехословакия, Америка Құрама Штаттары, Жапония және Қытай сияқты бірқатар шет мемлекеттердің өкілдерімен жүргізген келіссөздері секілді жаңадан анықталған тарихи деректер Алаш ұлт-азаттық қозғалысының, Алаш партиясының және Алаш Республикасының тарихы әлі де толық зерттелмегенін айқын көрсетеді. Бұл бағыттағы зерттеулерді одан әрі тереңдету үшін посткеңестік мемлекеттердің ғана емес, сонымен қатар Чехия Республикасы, Словакия, Франция, Швейцария, Тайвань, Жапония және Қытай сияқты Еуропа мен Азияның көптеген елдеріндегі архивтерде, кітапханаларда, музейлерде және жеке қорларда ұзақ жылдарға созылатын жүйелі әрі мұқият ғылыми ізденістер жүргізу қажет.

Нәтижелер

Ресей Бірінші дүниежүзілік соғыстан шыққаннан кейін Антанта мемлекеттері Украинадағы, казак аймақтарындағы, Сібірдегі және Алаш Республикасындағы кеңес билігін мойындамаған ұлттық және өңірлік үкіметтермен қарым-қатынасты сақтаудың маңыздылығын түсінді. 1917 жылғы 23 желтоқсанда Ұлыбритания мен Франция арасында жасалған келісімге сәйкес, Антанта елдерінің әрқайсысы постимпериялық Ресейдің белгілі бір өңіріне жауапты болып белгіленді. Ұлыбритания Кавказ бен казак аймақтарына, Франция Бессарабия мен Украинаға жауапты болса, Америка Құрама Штаттары мен Жапонияға Ресейдің Қиыр Шығысы мен Сібір бекітілді. Алаш Орда Кеңесінің ресми басылымы «Сарыарқа» газетінің мәліметіне сәйкес, Уссури өлкесі мен Сібір темір жолы Америка Құрама Штаттарының жауапкершілік аймағына кірсе, Жапонияға Амур өзені алабынан Иркутскіге дейінгі аумақ жүктелген (Сарыарқа, 1918, №36: 3).

Сонымен қатар, Жапония үкіметінің 1920 жылға арналған мемлекеттік бюджетінде Омбы, Иркутск, Благовещенск және Хабаровск қалаларында елшіліктер мен консулдықтар ашуға қаржы қарастырылуы Жапонияның Сібір мен Ресейдің Қиыр Шығысындағы ұзақ мерзімді геосаяси мүдделерін айқын көрсетті (Сарыарқа, 1919, №66: 2). Семей облыстық земство басқармасының бұрынғы төрағасы және Алаш Орданың облыстық кеңесінің мүшесі Райымжан Мәрсековтің 1938 жылғы сәуірде НКВД тергеушілеріне берген жауабына сәйкес, 1919 жылғы мамырда Семей қаласына жапон миссиясының екі өкілі келіп, онда Жапония консулдығын ашу мүмкіндігін зерттеген (ҚР ҰҚК АМА. Қ.9. Т.1. Іс.305. П.196–197).

«Сарыарқа» газетінің мәліметінше, француз генералы Морис Жаненнің Сібірге сапары кезінде оның жанындағы офицерлер Антанта мемлекеттері большевизмді жойып, тәртіп орнату мақсатында Ресейге бір миллионға дейін әскер енгізуді жоспарлап отырғанын мәлімдеген (Сарыарқа, 1919, №65: 2). Алайда, Алаш Орда үкіметінің қолындағы мәліметтер бойынша, 1919 жылдың басында постимпериялық Ресей аумағында орналасқан шетелдік интервенциялық күштердің нақты саны бұдан әлдеқайда аз болған. Мәселен, 1918 жылғы желтоқсанның соңында Одессаға келіп түскен француз экспедициялық корпусы қаланы шамамен 4 500 адамнан тұрған герман оккупациялық гарнизонынан азат етті (Сарыарқа, 1919, №64: 2).

Жапонияның Сыртқы істер министрі Ясуя Учида Жапония парламентінің төменгі палатасында сөйлеген сөзінде Сібірдегі жапон әскерлерінің саны бұрын шамамен 70 мың болғанын, кейін олардың саны 20 мыңға дейін қысқартылғанын мәлімдеді. «Сарыарқа» газетінде Reuters агенттігінің мәліметіне сілтеме жасай отырып, Ресей аумағындағы британдық әскерлердің саны 20 мыңнан аспағаны хабарланған (Сарыарқа, 1919, №71: 2–3). Ресейдің Қиыр Шығысындағы Америка Құрама Штаттарының экспедициялық корпусы генерал-майор Уильям Грейвстің қолбасшылығымен 7 950 әскери қызметшіден тұрды (Willett, 2003: 166-167).

1917 жылғы қыркүйекте Ресейдің Уақытша үкіметі құрған Чехословак корпусы 1918 жылдың жазына қарай шамамен 50 мың сарбаз бен офицерден тұратын Ресейдегі ең жауынгерлік қабілеті жоғары әскери күшке айналды. Әсіресе, 1918 жылғы мамырда Чехословак корпусының көтерілісі және оның кейіннен Алаш Орданың атты әскер бөлімдерімен бірлескен әскери іс-қимылдары Ресейдегі Азамат соғысындағы күштер арақатынасына елеулі өзгеріс енгізді. Соның нәтижесінде Еділ бойында, Сібірде, Алаш Республикасының Ақмола және Семей облыстарында, сондай-ақ Ресейдің Қиыр Шығысында кеңес билігіне қарсы күштердің уақытша үстемдігі орнауына қолайлы жағдай қалыптасты.

1918 жылғы 24 тамызда француз генералы Морис Жанен Ресейдегі Антанта экспедициялық күштерінің қолбасшысы әрі Чехословак корпусының бас қолбасшысы болып тағайындалды. Оның негізгі міндеті Чехословак легионын Ресейден Еуропаға эвакуациялауды ұйымдастыру арқылы Антантаның Батыс майдандағы әскери күштерін күшейту болды.

Бірінші дүниежүзілік соғыс үш ірі империяның және көптеген үкіметтердің күйреуіне әкеліп, ауқымды әлеуметтік-саяси өзгерістерге жол ашты. Австрия-Венгрия, Осман және Герман империялары ыдырады. Шығыс Еуропада Польша өз тәуелсіздігін қалпына келтірсе, Литва, Эстония және Латвия қайтадан егемен мемлекеттер ретінде халықаралық аренаға шықты. Париж бейбіт конференциясы қарсаңында және оның жұмысы барысында Чехословакия мен Югославия сияқты жаңа мемлекеттер де қалыптаса бастады.

Бірінші дүниежүзілік соғыс пен 1917 жылғы Ақпан төңкерісі Романовтар әулеті самодержавиесінің құлауына алып келіп, империялық мемлекеттік жүйенің түбегейлі қайта құрылу үдерісін бастады. Аумақтық шығындар негізінен Польша мен Финляндиямен ғана шектелгенімен, мемлекеттік билік кейіннен Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының (большевиктер) туы астында жаңа саяси тәртіп орнатқан большевиктердің қолына шоғырланды.

1919 жылғы қаңтарда Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңіске жеткен Антанта мемлекеттері жеңілген елдермен бейбіт келісімдер әзірлеп, оларға қол қою мақсатында Париж бейбіт конференциясын шақырды. Конференция өз жұмысын 1920 жылғы қаңтарға дейін

жалғастырды. Соғыстан кейінгі халықаралық тәртіпке қатысты негізгі шешімдерді Ұлыбритания, Франция, Америка Құрама Штаттары және Жапониядан құралған «Үлкен төрттік» қабылдады.

Конференцияның ерекшеліктерінің бірі – бүкілресейлік заңды билікке үміткер негізгі екі қарсылас үкіметтің, яғни большевиктердің Халық Комиссарлары Кеңесі мен Ақ қозғалыспен байланысты большевиктерге қарсы Уақытша Бүкілресейлік Министрлер Кеңесінің ресми түрде шақырылмауы болды. 1918 жылдың соңында Парижде Ресейдің мүдделерін Бейбіт конференцияда «Біртұтас Ресей үкіметінің атынан және оның тапсырмасы бойынша» қорғау мақсатында құрылған «Ресей саяси кеңесі», кейіннен «Ресей саяси делегациясы» болып қайта ұйымдастырылып, «Үлкен төрттікке» Ресей делегациясын Париж конференциясына шақыру туралы бірнеше мәрте өтініш білдірді (Цветков, 2009: 374-375).

Алайда Алаш Орда Кеңесі Ресей саяси кеңесінің төрағасы князь Георгий Львовтың Париж бейбіт конференциясында бүкіл Ресейді таныстыруы туралы ұсынысқа қарсылық білдірді. Алаш қайраткерлері 1918 жылғы қыркүйекте Уфада өткен Мемлекеттік кеңес князь Львовқа Алаш Орда, Башқұртстан, Түркістан, Солтүстік өлке және Сібір сияқты жаңадан құрылған ұлттық және өңірлік үкіметтердің атынан халықаралық қатынастар саласында өкілдік ету құқығын бермегенін атап көрсетті (Сарыарқа, 1919, №69: 1).

Өз кезегінде Алаш Республикасының үкіметі алдағы Париж бейбіт конференциясына қатысу үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалануға ұмтылды. 1919 жылғы 17 қаңтарда Алаш Орда үкіметінің Жапония үкіметіне жолдаған ресми үндеуінде – оның жапон тіліне аударылған нұсқасы 2021 жылы Жапония Сыртқы істер министрлігінің архивінен табылды – былай деп көрсетілген: *«Алаш Орданың тәуелсіздігін халықаралық қауымдастық мойындайды деп үміттенеміз және қазақ-қырғыз халқының мүдделерін қорғау үшін Бейбіт конференцияға өз өкілдерімізді жіберуге ниеттіміз»* (JACAR. B03.051221900. URL: 27).

Алаш Орда үкіметінің ресми өкілі, ең алдымен, Түркістан автономиясының бұрынғы премьер-министрі әрі Алаш Орда үкіметінің мүшесі (комиссары) Мұстафа Шоқай болғаны ықтимал. Кейбір ресейлік зерттеушілердің Мұстафа Шоқай мен оның жұбайы Атаман Александр Дутовқа қарсы ұйымдастырылған астыртын әрекеттің сәтсіздікке ұшырауына байланысты Гурьевке, одан кейін Бакуге кеткен деген пікірі жеткілікті түрде негізделмеген.

Біріншіден, Мұстафа Шоқайдың түпкі мақсаты Баку емес, Париж болатын. Алайда ол Франция визасын және Алаш Орда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханнан келетін кейінгі нұсқауларды күтіп, Тифлисте біраз уақыт аялдады. Екіншіден, Алаш Орда үкіметінің сыртқы байланыстарға жауапты белсенді мүшесі ретінде Мұстафа Шоқайдың үкімет басшысының нақты тапсырмасы мен нұсқауынсыз елден кетуі екіталай еді (Ganin, 2003: 150–152). Үшіншіден, оның Баку – Тифлис – Ыстанбұл – Париж бағытымен сапарға шығуы Райымжан Мәрсековтің Владивостокқа, ал Ахмет Байтұрсынұлының 1918 жылғы желтоқсанда Мәскеуге аттанған кезеңімен тұспа-тұс келді. Райымжан Мәрсековке Чехословакия, Америка Құрама Штаттары және Жапония өкілдерімен келіссөздер жүргізу тапсырылса, Ахмет Байтұрсынұлына РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Владимир Ленинмен келіссөздер жүргізу жүктелді. Олардың үшеуіне де ортақ бір стратегиялық міндет – Алаш Республикасының тәуелсіздігін ресми түрде мойындатуға қол жеткізу тапсырылған болатын.

Халықаралық конференция шақыру туралы бастама түпкілікті түрде 1919 жылғы 21 қаңтарда мақұлданды. Сол күні Америка Құрама Штаттарының президенті Вудро Вильсон мен Ұлыбританияның премьер-министрі Дэвид Ллойд Джордж «Үлкен төрттікке» Ресейдегі әртүрлі саяси күштердің, оның ішінде большевиктердің де өкілдерін Парижден тыс жерде, тіпті Еуропа құрлығынан тыс аумақта кездестіруді көздейтін ымыралы ұсыныс енгізді. Осы келіссөздерді өткізу орны ретінде Антанта мемлекеттері Ханзада аралдарын таңдады.

Сонымен бірге «Ресей мәселесі» Ұлыбритания, Франция, Америка Құрама Штаттары және Жапония үкіметтерінің ерекше назарында болды. Алайда Ресей мәселесін реттеуге бағытталған әрекеттер Антанта мемлекеттерінің өзара қайшылықты мүдделері мен бір-біріне деген сенімсіздігі салдарынан үнемі күрделене түсті. Америка Құрама Штаттары ресми түрде тікелей әскери интервенцияға қарсы болғанымен, біріншіден, Жапонияның Азия-Тынық

мұхиты аймағындағы үстемдікке қол жеткізуіне жол бермеу, екіншіден, оның Сібірде дербес саясат жүргізу мүмкіндігін шектеу мақсатында Ресейдің Қиыр Шығысындағы өз экспедициялық корпусын сақтап қалды (Какурин, Вацетис, 2002: 672).

Түптеп келгенде, Ресейдегі өзара қарсы тұрған барлық саяси күштердің өкілдерін келіссөздерге шақыру бастамасының негізгі жақтаушысы Ұлыбританияның премьер-министрі Дэвид Ллойд Джордж болды. 1919 жылғы 16 қаңтарда, яғни Париж бейбіт конференциясының ашылуына екі күн қалғанда, ол Ресей аумағындағы ұлттық және өңірлік «мемлекеттік құрылымдардың» өкілдері Ресейдің атынан қатысушы ретінде қарастырылуы мүмкін болатын шарттарды жариялады. Ллойд Джордждың ұсынысына сәйкес, олар алдымен Антанта мемлекеттері өкілдерінің қатысуымен бейресми түрде өткізілетін алдын ала «әңгімелесуден» өтуге тиіс болды. Бұл рәсімнің әдейі ресми емес жағдайда ұйымдастырылуы көзделді. Ллойд Джордждың пікірінше, егер большевиктер мұндай кездесуге қатысудан бас тартса, бұл кеңес билігіне қарсы күштердің саяси ұстанымын күшейтетін еді. Ал осы алдын ала «әңгімелесу» өткізілмейінше, Ресейдің Париж бейбіт конференциясына қатысуы туралы мәселе тіпті қарастырылмайтын еді (Цветков, 2009: 418).

Бастама кең қолдау тапқанына қарамастан, Алаш Орда үкіметі оны алдын ала зерделегеннен кейін қолдаудан бас тартты. Алаш қайраткерлері Уақытша үкіметтің – Мемлекеттік Думаның IV шақырылымының Уақытша комитеті мен Петроград жұмысшы және солдат депутаттары кеңесі Атқару комитеті құрған үкіметтің – құлатылуы нәтижесінде Ресейде 1917 жылғы 25 қазан мен 1918 жылғы 23 қыркүйек аралығында заңды орталық мемлекеттік билік болмаған деп есептеді.

Олардың пікірінше, тек 1918 жылғы 23 қыркүйекте Уфада шақырылған Мемлекеттік кеңес қана большевиктерге қарсы саяси күштердің ымыраға келуі нәтижесінде бүкілресейлік мемлекеттік биліктің белгілі бір дәрежеде қайта қалпына келуіне мүмкіндік жасап, соның қорытындысында Ресей мемлекетінің жоғарғы атқарушы органы ретінде Бүкілресейлік Министрлер Кеңесін құрды. Бұл үкімет өзін 1917 жылғы 25 қазандағы (7 қарашадағы) большевиктер төңкерісі салдарынан қызметі үзілген Львов–Керенский Уақытша үкіметінің заңды жалғасы ретінде қарастырды (Журавлев, 2008: 360).

Алайда Уфа директориясы нақты саяси билікке ие бола алмады және екі айға жетер-жетпес уақыттан кейін, 1918 жылғы 18 қарашада Омбыда өз Министрлер Кеңесі ұйымдастырған әскери төңкеріс нәтижесінде биліктен шеттетілді. Сол күні Министрлер Кеңесі жоғарғы мемлекеттік билікті вице-адмирал Александр Колчакқа тапсырып, оған «Жоғарғы билеуші» атағын берді және бір мезгілде толық адмирал әскери шеніне көтерді (Правительственный вестник, 1918: 1).

Сонымен бірге Алаш Орда үкіметі Колчактың билігін «патшалық билікті қалпына келтіруге алып баратын өтпелі кезең» ретінде бағалады. Осыған байланысты 1919 жылғы қаңтарда Чехословакия, Америка Құрама Штаттары және Жапония өкілдерімен жүргізілген келіссөздер барысында Алаш қайраткерлері оларды Колчак үкіметіне қолдау көрсетпеуге шақырды (ҚР ҰҚК АМА. Қ.9. Т.1. Іс.305. П.193–194).

Алаш Орда Кеңесінің мұндай ұстанымы, ең алдымен, Колчактан айырмашылығы Уфа директориясының құрамына 1917 жылғы 12–14 қарашада Ресейде өткен шынайы демократиялық сайлау нәтижесінде сайланған Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының депутаттары енгендігіне негізделді. 1918 жылғы 1–23 қыркүйек аралығында Уфада өткен Мемлекеттік кеңес жұмысына ұлттық және өңірлік үкіметтердің басшылары мен мүшелерінің ішінен тек Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының депутаттары ғана қатысуға жіберілді. Адмирал Александр Колчак Құрылтай жиналысының депутаты болған жоқ, ал Министрлер Кеңесінің жоғарғы мемлекеттік билікті контр-адмиралға беруіне, тіпті «Жоғарғы билеуші» сияқты жаңа жоғарғы мемлекеттік лауазымды белгілеуіне заңды өкілеттігі болмады. Сондықтан Алаш Орда көзқарасы бойынша Колчактың саяси мәртебесінің де, оның Уақытша Бүкілресейлік үкіметінің де заңдылығы жоқ екені күмән туғызбайтын мәселе еді.

Сонымен қатар, Колчак үкіметі бұрынғы Уақытша Сібір үкіметінің іс жүзіндегі жалғасы болды. Алаш Орда Кеңесінің мақаласында атап көрсетілгендей, «қазіргі кезде өзін Ресей

үкіметі деп жариялаған бірде-бір үкіметтің Ресейдің атынан өкілдік етуге заңды құқығы да, өкілеттігі де жоқ» (Сарыарқа, 1919, №69: 1).

Алайда Париж бейбіт конференциясының барысында, 1919 жылғы 22 қаңтарда, Америка Құрама Штаттарының президенті Вудро Вильсон Дэвид Ллойд Джордждың бастапқы тұжырымдамасынан түбегейлі өзгеше ұсыныс жасады. Вильсонның баяндамасы толығымен «Ресей мәселесіне» арналды. Оның сөйлеген сөзінің негізінде конференцияға қатысушылар сол күні Ресейдегі қақтығысқа қатысушы тараптарға арналған ресми үндеу қабылдады (Thomson, 1920).

Аталған үндеуде Антанта мемлекеттері сол кезеңде Сібірде немесе Еуропалық Ресейдің кез келген бөлігінде саяси билікті жүзеге асырған немесе оны жүзеге асыруға ұмтылған барлық ұйымдасқан саяси құрылымдарды, яғни Алаш Республикасы бастаған ұлттық және өңірлік мемлекеттік құрылымдарды, әрқайсысынан үш адамнан аспайтын өкілдерін Мәрмәр теңізіндегі Ханзада аралдарына келіссөздерге жіберуге шақырды.

Алайда конференцияға қатысудың басты шарты – келіссөздер басталғанға дейін шақырылған тараптар мен олардың қарулы күштері арасында бітімнің орнатылуы еді. Барлық әскери іс-қимылдар тоқтатылуға тиіс болды, ал бұл мемлекеттік құрылымдардың автономиясы, яғни іс жүзінде олардың мемлекеттілігі, Вудро Вильсонның «Он төрт тармақ» қағидаттарына сәйкес келуге тиіс деп қарастырылды. Үндеуде сондай-ақ шақырылған өкілдерге Ресей халқының барлық топтарының ұстанымдары мен мақсат-мүдделерін анықтау және мүмкіндігінше өзара түсіністік пен келісімге қол жеткізу үшін Антанта мемлекеттерінің өкілдерімен «барынша еркін әрі ашық пікір алмасуға» қатысу ұсынылатыны атап көрсетілді. Мұндай келісім Ресейдің өз ұлттық мақсаттарын жүзеге асыруына, сондай-ақ оның көпұлтты халықтары мен әлем мемлекеттері арасында ынтымақтастық қатынастарын орнықтыруына мүмкіндік береді деп есептелді.

Шақырылған делегациялар 1919 жылғы 15 ақпанға дейін Мәрмәр теңізіндегі Ханзада аралдарына келуге тиіс болды. Антанта мемлекеттері өздері ұсынған шарттарды большевиктер қабылдамайды және осыған байланысты конференцияға қатысудан бас тартады деп болжады (Галин, 2004: 537).

Алайда іс жүзінде керісінше жағдай қалыптасты. Конференцияға шақырылған тараптардың ішінде оған қатысуға бірден келісім берген жалғыз саяси күш большевиктік билік болды. Дегенмен, 1919 жылғы 4 ақпанда РКФСР Сыртқы істер халық комиссары Георгий Чичерин жолдаған нотада кеңес тарапы коалициялық үкімет құруға дайын екенін емес, тек шетел мемлекеттеріне белгілі бір жеңілдіктер жасау арқылы Азамат соғысын бейбіт жолмен аяқтауға әзір екенін мәлімдеді. Чичерин Ресейдегі қақтығысты азамат соғысы ретінде сипаттаса, Алаш Орданың көзқарасы бойынша бұл Украина, Алаш және Кавказ халықтары сияқты қайта қалыптасып келе жатқан ұлттық мемлекеттерге қарсы большевиктер жүргізген неоколониялық соғыс болатын. Сонымен қатар, кеңестік нотада ішкі саяси қарсыластарына қандай да бір ымыра жасау мәселесі мүлде қозғалған жоқ. Керісінше, онда Ресейде социализм құру үдерісіне ешнәрсе кедергі келтірмеуге тиіс екені ерекше атап көрсетілді. Осылайша, Вудро Вильсон ұсынған, конференция жұмысы басталғанға дейін барлық әскери іс-қимылдарды тоқтату жөніндегі негізгі талап кеңес тарапының жауабында мүлдем ескерілмеді (Цветков, 2009: 417).

Керісінше, большевиктерге жолданған шақыру кеңес билігіне қарсы барлық үкіметтердің аса өткір наразылығын туғызды. Алаш Орда Кеңесінің ресми басылымы «Сарыарқа» газетінің хабарлауынша, Ресей саяси кеңесінің төрағасы князь Георгий Львов: «Ресей патриоттары Отанға опасыздық жасап, Брест бітіміне жеке қол қойғандармен келіссөз үстеліне бірге отыра алмайды», – деп мәлімдеген (Сарыарқа, 1919, №69: 1).

Адмирал Колчак үкіметінің большевиктерге жолданған шақыруға қатысты ұстанымы бұдан да қатаң болды. 1919 жылғы 2 ақпанда Парижге конференцияға қатысу туралы ұсынысқа жауап ретінде жолданған жеделхатында Колчак үкіметі «кез келген бастаманы қолдауға дайын екенін...» мәлімдеді.

Алайда Алаш Орданың көзқарасы бойынша мұндай «дайындық» туралы мәлімдемелерге сенуге негіз болған жоқ. Себебі Колчак үкіметі Уфа директориясының 1918 жылғы 22 қазандағы (4 қарашадағы) ұлттық және өңірлік саяси билік органдарының барлығын іс жүзінде таратқан қаулысын әлі де заңды деп таныды. Аталған қаулымен Алаш Орда Кеңесі таратылып, оның орнына Алашты басқару жөніндегі Бас комиссар лауазымы енгізілген болатын.

Аталған тәртіпке сәйкес, Бас комиссарға қазақ халқының мәдени, әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктеріне қатысты мәселелерді қадағалау жүктелді. Ал Алаш Орданың әкімшілік басқару құрылымдары кейінгі заңнамалық шешімдер қабылданғанға дейін уақытша сақталып, Уақытша Бүкілресейлік үкіметтің орталық мекемелерінің қарауына берілді (Алаш Орда, 1992: 134–135).

Осы қаулыға сәйкес Бас комиссар қызметіне Алаш Орда үкіметі төрағасының міндетін атқарушы Әлихан Бөкейхан тағайындалды. Соған қарамастан, ол Алаш Орданың мемлекеттік мекемелерін таратқан жоқ, керісінше Кеңестің қызметіне жасырын түрде басшылық етуді жалғастырды. Соның нәтижесінде Алаш Орда үкіметі іс жүзінде астыртын саяси қызметке көшті.

Сонымен қатар, Алаш Орда адмирал Колчактың 1919 жылғы қаңтарда қабылдаған №104 жарлығына да айқын күмәнмен әрі мысқылмен қарады. Бұл жарлықта Колчак Ресей халықтарының мемлекеттілігін мойындауға, олармен одақтар құруға және большевизмге қарсы бірлесіп күресуге дайын екенін жариялаған болатын. Алайда Алаш Орданың пікірінше, Колчак үкіметі мұндай жарлықты Антанта мемлекеттері Ресейдегі әртүрлі саяси күштерді Ханзада аралдары конференциясына шақырғаннан кейін ғана қабылдады (Сарыарқа, 1919, №69: 1).

Большевиктердің конференцияға шақырылуына қатысты Колчак үкіметі өз мәлімдемесінде «өркениет жауларына, ішкі және халықаралық құқықтық тәртіптің орнауына кедергі келтіріп отырған күштерге қарсы басталған күресті соңына дейін жалғастыратынын» жариялады. Сонымен қатар, оның пікірінше, Ханзада аралдары конференциясының бірден-бір қолайлы мақсаты «большевизмді халықаралық соттың қарауына беру» болуы тиіс еді (Цветков, 2009: 414).

Ал Одесса қаласында Антанта мемлекеттерінің ұсынысы туралы хабар 1919 жылғы 26 қаңтарда белгілі болғаннан кейін конференцияға өкіл жіберуге тиіс «топтар мен партиялардың» тізімін, сондай-ақ олардың делегацияларының құрамын әзірлеу жұмыстары басталды. 3 ақпанда Одессаға тағы бір радиограмма келіп түсті. Онда конференцияға қандай партиялар мен саяси топтардың қатысуы көзделгені егжей-тегжейлі түсіндірілді.

Сонымен қатар, 1919 жылғы 26 ақпанда Ресей саяси кеңесі ресми түсіндірме жариялап, конференцияға шақырудың саяси партиялар мен идеологиялық топтарға емес, әкімшілік институттары мен қарулы күштері бар нақты мемлекеттік билік органдарына бағытталғанын нақтылады. Соған қарамастан, бұл тізімдерде Алаш Орда үкіметі де, 1917 жылғы шілдеде өткен Бірінші Жалпықазақ съезінің шешімімен құрыла бастаған оның ұлттық әскері де көрсетілмеді.

Ал «Орталық Ресей үкіметі», яғни большевиктер үкіметі конференцияға өзге тараптармен тең дәрежеде шақырылғаны белгілі болған кезде, алғашқы үміт көңілсіздікке ұласты. Париждегі Ресей саяси кеңесінің мүшелері Президент Вудро Вильсонның ұсынысына бұдан да қатаң көзқарас білдірді. «Сібірдің, Архангельскінің және Оңтүстік Ресейдің Біріккен үкіметтері» атынан Сергей Сазонов, Николай Чайковский және Василий Маклаков қол қойған 1919 жылғы 16 ақпандағы мәлімдемеде былай делінген: *«...Біз ең алдымен большевиктердің қантөгіске негізделген озбыр билігін тоқтатуды қалаймыз және ұлттық жаңғыру ісіне көрсетілуге дайын көмегі үшін Бейбіт конференцияға ризашылығымызды білдіреміз... Алайда бұл мәселелерді ешбір жағдайда большевиктердің қатысуымен талқылауға болмайды, өйткені олар ортақ жаумен келіссөздер жүргізу арқылы Ресей мен оның одақтастарының мүдделеріне опасыздық жасады; өркениетті мемлекеттердің демократиялық қағидаттарын аяққа таптап, ел ішінде анархия орнатты және өз билігін тек террор арқылы ғана сақтап отыр...»* (Tsvetkov, 2009: 415–416).

Қорытынды

Түптеп келгенде, Антанта мемлекеттерінің Ханзада аралдары конференциясын шақыру жөніндегі бастамасы жүзеге аспады. Кеңес билігіне қарсы әрекет еткен үкіметтердің ешқайсысы бұл бастаманы қолдаған жоқ. Керісінше, олардың барлығы, соның ішінде Алаш Орда үкіметі де, ұсынылған конференция мен оның негізіне алынған қағидаттарға қатысты ортақ теріс ұстаным танытты.

Соған қарамастан, конференцияның сәтсіз аяқталуы Алаш Орданың Париж бейбіт конференциясына шақырылу және өз мемлекеттілігі мен тәуелсіздігін халықаралық деңгейде мойындату жөніндегі үмітінен бас тартуына себеп болған жоқ. Алаш Орда Кеңесі Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңіске жеткен державалардың тікелей қолдауымен Чехословакия, Польша және Финляндия сияқты жаңадан құрылған еуропалық мемлекеттердің халықаралық танылу мен мемлекеттік егемендікке қол жеткізу тәжірибесін мұқият зерделеп, осыған ұқсас дипломатиялық жолды ұстануға ұмтылды.

Осы мақсатта 1918 жылғы желтоқсанда, Париж бейбіт конференциясы қарсаңында, Әлихан Бөкейханның тапсырмасымен Алаш Орданың Семей облыстық кеңесінің мүшесі әрі Семей облыстық земство басқармасының төрағасы Райымжан Мәрсеков қозғалыстың дипломатиялық және саяси қызметіне байланысты Владивосток қаласына жіберілді.

Оның негізгі міндеті бірнеше шет мемлекеттердің ресми өкілдерімен келіссөздер жүргізу болды. 1919 жылғы қаңтардың басында Райымжан Мәрсеков Владивосток қаласында Чехословакия үкіметінің Қиыр Шығыстағы уәкілетті өкілімен, Америка Құрама Штаттарының Жапониядағы елшісімен және Жапонияның Ресейдегі вице-консулымен кездесулер өткізді.

Алаш Орда үкіметінің атынан жүргізген барлық келіссөздерінде Райымжан Мәрсеков «Алаш Республикасы мен оның одақтастарының тәуелсіздігін мойындауды табанды түрде талап етіп, өзге мемлекеттерді оларды қолдауға шақырды».

Алаш Орда Кеңесінің 1919 жылғы 17 қаңтарда Жапония үкіметіне жолдаған үндеуінде Алаш Орда үкіметінің белсенді мүшесі Мұстафа Шоқайдың үкіметтің уәкілетті өкілі ретінде Париж бейбіт конференциясына жіберілгені көрсетілген. Алайда постимпериялық Ресейдегі саяси және әскери жағдайға байланысты ол Парижге Бейбіт конференция өз жұмысын аяқтағаннан кейін бір жарым жылдан соң ғана жете алды.

Sources

JACAR — Japan Center for Asian Historical Records

KR CNS SA — Special Archive of the Committee for National Security of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

JACAR — Жапонияның Азия тарихи құжаттар орталығы (Japan Center for Asian Historical Records).

ҚР ҰҚК АМА — Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Арнайы мемлекеттік архиві.

References

Alash isi, 2022 — Alash isi. 1920–1930 jj. OGPU jurgizgen jasandy tergeu isinin qujattary men materialdary; [The Alash Case. 1920–1930s. Documents and materials from the fabricated investigation conducted by the OGPU] [qurastyrushy: M. K. Qoigeldiev, Z. B. Myrzataeva, R. M. Mirzakulova; foreword M. Koigeldiyev]. Almaty, 2022. 12 t. 1 tom. 983 p. (In Kaz, In Russ).

Alash Orda, 1992 — Alash Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents] / Sostav. N. Martynenko. Almaty: Maloe izdat. «Aiqap», 1992. 192 p. (In Russ.).

Bokeikhan, 2020 — *Bokeikhan A.* Shygarmalary [Works] A. Bokeikhan; [red. alqasy: E. Sydyqov, M. Qul-Muhammed; qurast., bas red. S. H. Zhussip (Aqquly)]. Nur-Sultan: Alaşorda, 2020. 15 t. 1-tom. 604 p. In Kaz, In Russ).

Charles, 1920 — *Charles T.* Thomson. The Peace conference day by day; a presidential pilgrimage leading to the discovery of Europe. - New York, Brentano’s Publishers, 1920.

Fleming, 2006 — *Fleming P.* Sud’ba admirala Kolchaka. 1917-1920 [The Fate of Admiral Kolchak, 1917–1920] / Per. s angl. L.A. Igorevskogo. M.: ZAO «Centrpoligraf», 2006. 252 p. (In Russ.).

Galin, 2004 — *Galin V.V.* Intervencia i grazhdanskaia voina [Intervention and Civil War] /Seria: Tendencii. M: Algoritm, 2004. 537 p. (In Russ.).

Ganin, 2003 — *Ganin A.V.* Popytka sverzhenia atamana A.I. Dutova v Orenburge v dekabre 1918 g. [The Attempt to Overthrow Ataman A.I. Dutov in Orenburg in December 1918] // Istoria Beloi Sibiri: Materialy 5-I mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii 4-5 fevralia 2003 g. Kemerovo. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2003. Pp. 151-154. (In Russ.).

Kakurin, 2002 — *Kakurin N.E., Vatsetis I.I.* Grazhdanskaia voina. 1918-1921 [The Civil War, 1918–1921] / Pod red. A.S. Bubnova и dr. SPg.: Poligon, 2002. 672 p. (In Russ.).

Khandorin, 2019 — *Khandorin V.G.* Mify i fakty o Verhovnom pravitele Rossii [Myths and Facts about the Supreme Ruler of Russia]. M.: Obshestvo razvitia russkogo istoricheskogo prosveschenia «Dvuhglavyi orel», 2019. 200 p. (In Russ.).

MacMillan, 2003 — *MacMillan M.* Paris 1919: Six Months That Changed the World. / Foreword by R. Holbrooke. 1st US ed. Random House, 2003. 624 p.

Potemkin, 1945 — *Potemkin V. P.* Istoria diplomatii. Том 3: Diplomatia v period podgotovki Vtoroi mirovoi voiny (1919-1939 гг.) [History of Diplomacy. Volume 3: Diplomacy during the Preparation for the Second World War (1919–1939)]. OGIZ, Gosizdatel’stvo politicheskoi literatury. M. 1945. 884 p. (In Russ.).

Pravitel’stvennyi vestnik, 1918 — Chast’ official’naia [Official Section] // Pravitel’stvennyi vestnik: gazeta. 1918. Vol.1, 19 noiabria. P. 1. (In Russ.).

Qyr balasy, 1917 — Qyr balasy. Zhalpy Sibir siezi [All-Siberian Congress]. Orynbor: «Qazaq», 1917. No. 251, 12 november. (in Kaz.).

Saryarqa, 1918 — Saryarqa [Saryarqa], 1918. Vol. 36, 27 march. (in Kaz.).

Saryarqa, 1919a — Saryarqa [Saryarqa], 1919. Vol. 64, 02 january. (in Kaz.).

Saryarqa, 1919b — Saryarqa [Saryarqa], 1919. Vol. 65, 14 january. (in Kaz.).

Saryarqa, 1919c — Saryarqa [Saryarqa], 1919. Vol. 66, 20 january. (in Kaz.).

Saryarqa, 1919d — Saryarqa [Saryarqa], 1919. Vol. 69, 08 february. (in Kaz.).

Saryarqa, 1919e — Saryarqa [Saryarqa], 1919. Vol. 71, 26 february. (in Kaz.).

Shishkin, 2002 — *Shishkin V.I.* K istorii gosudarstvennogo perevorota v Omske (18-19 noyabria 1918 g.) [On the Omsk Coup of 18–19 November 1918]. // Vestnik NGU. Ser. Istoria, filologia. Novosibirsk, 2002. T.1. Vyp. 3. Pp. 88-97. (In Russ.).

Tsvetkov, 2009 — *Tsvetkov V.* Zh. Beloe delo v Rossii. 1919 г. (formirovanie i evoliyutsia politicheskih struktur Belogo dvizhenia v Russia [The White Cause in Russia, 1919: The Formation and Evolution of the Political Structures of the White Movement in Russia]. M.: Posv, 2009. 636 p. (In Russ.).

Willett, 2003 — Willett, Robert L. Russian sideshow: America's undeclared war, 1918-1920. 1st ed. Washington, D.C.: Brassey's, 2003 (1926). 327 p.

Zhuravlyev, 2008 — *Zhuravlyev V.V.* Prisvoiv takovomu litsu naimenovanie verhovnogo pravitelia: K voprosu o titule, priniatom admiralom A.V. Kolchakom 18 noiabre g. [Conferring Upon Such a Person the Title of Supreme Ruler»: On the Title Assumed by Admiral A. V. Kolchak on 18 November 1918]. // Antropologicheskiy forum. 2008. Vyp. №8. Pp. 353-386. (In Russ.).

Zhussip et al., 2025 — *Zhussip S.A., Nurpeisov E.K.*, Maslov Kh.B. Alash Orda's sovereign foreign policy: negotiations with the Czechoslovak Delegation (1918-1920) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1091–1106. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1091-1106

Әдебиеттер

Charles, 1920 — *Charles T.* Thomson. The Peace conference day by day; a presidential pilgrimage leading to the discovery of Europe. New York, Brentano’s Publishers, 1920.

MacMillan, 2003 — *MacMillan M.* Paris 1919: Six Months That Changed the World: [англ.] / foreword by R. Holbrooke. 1st US ed. Random House, 2003. 624 p.

Willett, 2003 — Willett, Robert L. Russian sideshow: America's undeclared war, 1918-1920. 1st ed. Washington, D.C.: Brassey's, 2003 (1926). 327 p.

Zhussip et al., 2025 — *Zhussip S.A., Nurpeisov E.K.*, Maslov Kh.B. Alash Orda's sovereign foreign policy: negotiations with the Czechoslovak Delegation (1918-1920) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1091-1106. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1091-1106

Алаш ісі, 2022 — Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары; [құрастырушы: М. Қ. Қойгелдиев, З. Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова]. Алматы, 2022. В 12 т. 1-том. 983 б.

Алаш-Орда, 1992 — Алаш-Орда: Сборник документов / Состав. Н. Мартыненко. Алматы: «Мало издательство «Айқап», 1992. 192 с.

Бөкейхан, 2020 — *Бөкейхан Ә.* Шығармалары / Ә. Бөкейхан; [ред. алқасы: Е. Сыдықов, М. Құл-Мұхаммед; құраст., бас ред. С.Х. Жүсіп (Аққұлы)]. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. 15 т. 1-том. 604 б.

Галин, 2004 — *Галин В.В.* Интервенция и гражданская война. (Серия: Тенденции). М.: Алгоритм, 2004. 537 с.

Ганин, 2003 — *Ганин А.В.* Попытка свержения атамана А.И. Дутова в Оренбурге в декабре 1918 г. // История белой Сибири: Материалы 5-й международной научной конференции 4–5 февраля 2003 г. Кемерово. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003. С. 151–154.

Журавлев, 2008 — *Журавлев В.В.* Присвоив таковому лицу наименование верховного правителя: К вопросу о титуле, принятом адмиралом А. В. Колчаком 18 ноября 1918 г. // Антропологический форум. 2008. Вып. №8. С. 353–386.

Какурин, 2002 — *Какурин Н. Е., Вацетис И.И.* Гражданская война. 1918–1921 / Под ред. А. С. Бубнова и др. СПб.: Полигон, 2002. 672 с.

Потёмкин, 1945 — *Потёмкин В.П.* История дипломатии. Том 3: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.). ОГИЗ, Госиздательство политической литературы. М. 1945. 884 с.

Правительственный вестник, 1918 — Часть официальная // Правительственный вестник: газета. - 1918. №1, 19 ноябрь.

Сарыарқа, 1918 — Сарыарқа, 1918. №36, 27 март.

Сарыарқа, 1919a — Сарыарқа, 1919. №64, 02 январь.

Сарыарқа, 1919b — Сарыарқа, 1919. №65, 14 январь.

Сарыарқа, 1919c — Сарыарқа, 1919. №66, 20 январь.

Сарыарқа, 1919d — Сарыарқа, 1919. №69, 08 февраль.

Сарыарқа, 1919e — Сарыарқа, 1919. № 71, 26 февраль.

Флеминг, 2006 — *Флеминг П.* Судьба адмирала Колчака. 1917-1920 / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО «Центрполиграф», 2006. 252 с.

Хандорин, 2019 — *Хандорин В.Г.* Мифы и факты о Верховном правителе России. М.: Общество развития русского исторического просвещения «Двуглавый орёл». Издат. М. Б. Смолина (ФИВ), 2019. 200 с.

Цветков, 2009 — *Цветков В.Ж.* Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). М.: Посев, 2009. 636 с.

Шишкин, 2002 — *Шишкин В.И.* К истории государственного переворота в Омске (18–19 ноября 1918 г.) // Вестник НГУ. Сер. История, филология. Новосибирск, 2002. Т. 1. Вып. 3.

Қыр баласы, 1917 — Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. Орынбор: Қазақ. 1917. № 251, 12 қараша.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1441-1456, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1441-1456

SOVIET POLICY TOWARDS KAZAKH WOMEN IN THE 1920S–1930S: INVOLVEMENT IN PUBLIC LIFE AND EMPLOYMENT

Shashayeva Malika Auezhankyzy[1*], Rysbekov Kadir Koishybekovich[2], Azimkhan Bakhytzhan Usenuly[3]

[1]Almaty Technological University
(100 Tole Bi Str., Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan)
PhD, assistant professor
https://orcid.org/0000-0001-7342-2587. E-mail: ma.shashaeva@mail.ru
*Corresponding author

[2]Almaty Technological University
(100 Tole Bi Str., Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor
https://orcid.org/0009-0009-8616-3807. E-mail: rysbekov_kadyr77777@mail.ru

[3]Almaty Technological University
(100 Tole Bi Str., Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan)
PhD, Assistant Professor
https://orcid.org/0009-0008-8669-6913. E-mail: malikmutal2@gmail.com

© Ch.Ch.Valikhanov IHE, 2026
© Shashayeva M.A., Rysbekov K.K., Azimkhan B.U., 2026

Abstract. *Introduction.* The article analyzes the impact of Soviet reforms on the status of Kazakh women in society, as well as the increase in women’s socio-political activity and their involvement in the labor force. One of the main social objectives of the Soviet authorities was to construct the model of the ‘new Soviet woman,’ thereby integrating women into society and maximizing their participation in the process of socialist construction. *Goals and objectives* – to identify the impact of socio-cultural transformations in Soviet Kazakhstan during the 1920s–1930s on the status of Kazakh women and to analyze the main directions of Soviet gender policy. The study also aims to identify the specific features of Kazakh women’s involvement in socio-political, socio-cultural, and labor activities. *Materials and methods*. The study is based on extensive archival material and press publications. Chronological and comparative-historical methods were employed in the work. *Results*. The study demonstrates that the Bolshevik campaign directed at women sought to define the traditional values of Kazakh society as ‘relics of the past’ and to promote new images of the ‘Soviet family’ and the ‘Soviet woman’ as instruments for accelerating the construction of socialism. Furthermore, an examination of archival documents reveals the multifaceted activities of the women’s departments, highlighting the importance attached to women’s incorporation into the workforce. *Conclusion.* The study demonstrates that, within the framework of the policy of ‘women’s emancipation,’ the Soviet authorities expanded women’s opportunities to participate in public life and obtain professional qualifications, but failed to relieve them of their domestic responsibilities. On the contrary, the ideal of the ‘working mother’ was promoted, requiring women to simultaneously fulfill the roles of hardworking workers who exceeded

production targets and caring mothers. During periods of economic crisis, this further increased women’s domestic burden.
Keywords: women’s equality, Soviet rule, women’s department, new Soviet woman, gender policy
For citation: Shashayeva M.A., Rysbekov K.K., Azimkhan B. U. Soviet policy towards kazakh women in the 1920s–1930s: involvement in public life and employment// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1441–1456. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1441-1456

1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ: ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРГЕ ЖӘНЕ ЕҢБЕККЕ ТАРТУ

Шашаева Малика Ауезханқызы[1*], Рысбеков Қадыр Қойшыбекұлы[2], Әзімхан Бахытжан Үсенұлы[3]

[1]Алматы технологиялық университеті
(100 үй, Төле би көш., 050012, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD доктор, ассистент профессор
https://orcid.org/0000-0001-7342-2587. E-mail: ma.shashaeva@mail.ru
* Автор-корреспондент

[2] Алматы технологиялық университеті
(100 үй, Төле би көш., 050012, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Философия ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор
https://orcid.org/0009-0009-8616-3807. E-mail: rysbekov_kadyr77777@mail.ru

[3]Алматы технологиялық университеті
(100 үй, Төле би көш., 050012, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD доктор, ассистент профессор
https://orcid.org/0009-0008-8669-6913. E-mail: malikmutal2@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Шашаева М. А., Рысбеков Қ.Қ., Әзімхан Б. Ү., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада кеңес өкіметінің реформаларының қазақ әйелдерінің қоғамдағы мәртебесіне ықпалы, сонымен қатар, әйелдердің әлеуметтік-саяси белсенділігінің артуы мен еңбекке тартылуы мәселелері талданып, қарастырылған. Кеңестік биліктің негізгі әлеуметтік бағыттарының бірі - «жаңа кеңестік әйел» моделін қалыптастыру, сол арқылы әйелдерді қоғамға әлеуметтендіру мен социализмді құруға әйелдерді барынша тарту болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – XX ғасырдың 20-30 жж. Кеңестік Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің қазақ әйелдерінің жағдайына әсерін айқындау және кеңестік гендерлік саясаттың негізгі бағыттарын талдау. Онымен қоса, қазақ әйелдерінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени қызметке, сондай-ақ еңбекке тартылу ерекшеліктерін анықтау. *Материалдар мен әдістер*. Зерттеу ауқымды мұрағат материалдары мен баспасөз жарияланымдарына негізделген. Жұмыста хронологиялық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Мақалада большевиктердің әйелдерге арналған науқаны қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарын «ескінің қалдығы» деп жариялап, жаңа «кеңестік отбасы» мен «кеңестік әйел» бейнелерін қалыптастыру арқылы социализмге жедел жету жоспарланғаны айғақталды. Онымен қоса, архив құжаттарындағы «әйелдер бөлімінің» жан-жақты қызметін көрсету арқылы әйелдердің жұмысқа тартылуының маңыздылығы айқындалды. *Қорытынды.* «Әйелдерді азат ету» саясаты аясында өкімет әйелдерді қоғамға араластырып, мамандық алуына мүмкіндік берсе де, оларды тұрмыстық міндеттерінен босата алмай, керісінше, қызметтегі жоспарды асыра орындайтын еңбекқор жұмысшы мен қамқор ана ролдерін бірге алып жүретін «жұмысшы

ана» идеалын насихаттап, экономикалық дағдарыс уақытында әйелдердің тұрмыстағы жүктемесін одан әрі ұлғайта түскендігі көрсетілді.
Түйін сөздер: әйел теңдігі, кеңес өкіметі, әйелдер бөлімі, жаңа кеңестік әйел, гендерлік саясат
Дәйексөз үшін: Шашаева М.А., Рысбеков Қ. Қ., Әзімхан Б. Ү. 1920–1930 жылдардағы кеңестік биліктің қазақ әйелдеріне қатысты саясаты: қоғамдық өмірге және еңбекке тарту// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1441–1456 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1441-1456

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В 1920–1930-Е ГОДЫ: ВОВЛЕЧЕНИЕ В ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ И ТРУДОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Шашаева Малика Ауезханқызы[1*], Рысбеков Кадыр Койшыбекович[2], Әзімхан Бахытжан Үсенұлы[3]

Алматинский технологический Университет
(100, ул. Толе би, Алматы, 050012, Республика Казахстан)
PhD, ассистент профессор
https://orcid.org/0000-0001-7342-2587 E-mail: ma.shashaeva@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2] Алматинский технологический Университет
(100, ул. Толе би, Алматы, 050012, Республика Казахстан)
Кандидат философских наук, ассистент профессор
https://orcid.org/0009-0009-8616-3807. E-mail: rysbekov_kadyr77777@mail.ru

[3]Алматинский технологический Университет
(100, ул. Толе би, Алматы, 050012, Республика Казахстан)
PhD, ассистент профессор
https://orcid.org/0009-0008-8669-6913. E-mail: malikmutal2@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Шашаева М.А., Рысбеков К. К., Әзімхан Б.Ү., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется влияние реформ советской власти на положение казахских женщин в обществе, а также рассматриваются вопросы повышения их социально-политической активности и вовлечения в трудовую деятельность. Одним из основных социальных направлений советской власти было формирование модели «новой советской женщины», посредством которой предполагалось социализировать женщин и максимально вовлечь их в процесс строительства социализма. *Цель и задачи исследования* – определить влияние социально-культурных изменений в Советском Казахстане 1920–1930-х гг. на положение казахских женщин и проанализировать основные направления советской гендерной политики. Кроме того, целью являлось выявление особенностей вовлечения казахских женщин в общественно-политическую, социально-культурную и трудовую деятельность. *Материалы и методы*. Исследование основано на обширном архивном материале и публикациях в прессе. В работе использованы хронологический и сравнительно-исторический методы. *Результаты.* В статье установлено, что большевистская кампания в отношении женщин предусматривала объявление традиционных ценностей казахского общества «пережитками прошлого» и формирование новых образов «советской семьи» и «советской женщины» как одного из инструментов ускоренного строительства социализма. Наряду с этим, на основе архивных документов раскрывается многоаспектная деятельность женотделов, что позволило определить значимость вовлечения женщин в трудовую деятельность. *Заключение.* Показано, что в рамках политики «освобождения женщин»

советская власть, расширяя возможности женщин для участия в общественной жизни и получения профессионального образования, не смогла освободить их от бытовых обязанностей. Напротив, пропагандировался идеал «работающей матери», которая одновременно должна была выполнять роль трудолюбивой работницы, перевыполняющей производственные планы, и заботливой матери. В условиях экономического кризиса это способствовало дальнейшему увеличению бытовой нагрузки на женщин.
Ключевые слова: равенство женщин, советская власть, женотдел, новая советская женщина, гендерная политика
Для цитирования: Шашаева М.А., Рысбеков К.К. Әзімхан Б.У. Советская политика в отношении казахских женщин в 1920–1930-е годы: вовлечение в общественную жизнь и трудовую деятельность // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1441–1456. (На Анг.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1441-1456

Introduction. The problems of studying the place of women in society, culture, history are currently relevant and actively studied. It is impossible to understand the current position of women in society without turning to the past. The post-revolutionary period is especially important for the formation of the image of a Soviet woman, which in general has become an important part of the image of Kazakh women. It was then that the transition to a new model of a new socio-political social structure was carried out, which is one of the main goals of creating a new socio-cultural space.

The new government, which was established in the first quarter of the twentieth century, immediately took part in solving one of the most pressing problems in Kazakh society – the situation with women. Works and studies written in Soviet times were also exaggerated and glorified the contribution of the new government after the October Revolution in the ‘liberation of women.’ And when analyzing archival documents, the shadow points of this issue are also revealed.

One of the main directions in the social, demographic and cultural policy of Soviet government was the socialization of women into society. Including the formation of the image of a ‘new woman’ in the economy, politics, social structures and relations, that is, in a comprehensive, complete form, through the maximum involvement of women in the new construction of the state, involvement in public works. After all, the territory of the Soviet government in Central Asia and Kazakhstan was often not very interested in the idea of ‘building socialism’, retaining their characteristic, traditional life skills. Especially among the indigenous people, women had low socio-political activity.

In general, the problem of women was very relevant in the period from the XIX to XX centuries in Kazakh society. For example, if we turn to relatively pre-Soviet data, according to the census of 1897, 3,311,492 people lived in Kazakhstan, including 1,564,152 women, and 3,845,217 people lived in the region in 1914, including 1,795,511 women, that is, women made up 47% of the population. Although women made up almost half of the state's population, it was difficult for them to stay away from public life and live on an equal footing with men. And it can be noted that this issue, as a result of the measures taken by the later Soviet authorities, gave a rather positive result. The first decrees of the newly established authorities were adopted in relation to the institution of marriage and family. All-Russian Central Executive Committee and the Council of people's commissars of the RSFSR approved the decrees ‘On civil marriage, children and on the introduction of the civil status book’ and ‘On divorce’ in 1917. As a result, the legal threshold for marriage has now been established, as well as the possibility of voluntary divorce (Decrees of the Soviet government, 1957:237).

On the basis of a decree of the Central Executive Committee of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic and the Council of people's commissars in December 1920, the custom of giving much cattle (qalin mal), which hindered the social rights of women, was declared illegal. And then, such legislative documents and acts were adopted, marking the marriage of girls without her own will, polygamy on January 2, 1924, levirate marriage and marriage of minors in 1925 as illegal. Traditions and customs, which have long been glorified in traditional Kazakh society, have now become ‘the exhaust of the old’ by the decree of the new authorities, and those who follow it are persecuted by law. Thus, the creation of a new role for women in society and the family has become

one of the most important steps in reducing its family and domestic responsibilities and actively participating in the formation of socialism.

Therefore, the relevance of the article is determined by the need to review the role played by women in the processes of Soviet political and economic modernization in Kazakhstan between 1920s and 1930s. Together with the Soviet authorities, a gender policy aimed at changing the social situation of Kazakh women was formed, and institutional mechanisms were introduced to involve them in socio-political, labor and managerial activities. This process, in turn, opened up new opportunities for women to receive education, to acquire a professional specialty, to participate in public organizations and the system of public administration. At the same time, this policy was implemented in close connection with the political, ideological and economic goals of the Soviet government. However, the involvement of women in public and industrial labor did not completely eliminate their traditional domestic and family responsibilities, although it expanded their social status. As a result, the model of a "working mother’ was formed, which simultaneously combines labor, family and household responsibilities in social production. From this point of view, the study of the experience of involving Kazakh women in socio-political and labor activities allows us to determine the goals and specific results of the Soviet gender policy, its impact on the social structure of Kazakh society and the daily life of women.

Materials and methods. As for the theoretical and methodological part of the study, the research is based on the approaches of historicism, systematicity, and objectivity. To reveal the emergence, causes, and results of the women's issue in the Soviet period, the article employs the gender approach. This approach made it possible to establish that women's departments and other public organizations were planned as instruments for implementing the subsequent project of the ‘new Soviet person.’

In the study, we used the method of consistency, so that the materials collected from archival data and the pages of the press are transmitted in an orderly manner between specific public laws, subject to all their regular rules. We had the opportunity to analyze and put into a single system the act documents and circulation minutes of Soviet government found in domestic archival networks.

Using the historical and comparative method, the common similarities and differences of various concepts on the basis of research works on the government of Soviet society in Kazakhstan and the woman in particular in the 20-30s of the XX century were studied.

Also using the chronological method, the study analyzes historical events in the order of their occurrence within the given time frame. We tried to determine the regularity of changes in society in Kazakhstan, the dynamics of development and inhibition, while maintaining the sequence of reforms adopted during that time.

In addition, by identifying the continuity of modern society in today's independent Kazakhstan and the socio-cultural transformation of society that took place in Soviet Kazakhstan in the 20-30s of the XX century, the retrospective method made it possible to reconstruct the post-October Revolution picture of the period.

The source base of the article consisted of mostly a stream of sources collected from domestic archives. For example, the documents of 139 funds of the archive of the President of the Republic of Kazakhstan (Kirghiz (Kazakh) Committee of the Republic of Kazakhstan (b), Kirghiz (Kazakh) regional party committee) and 141 funds (Kazakh regional party committee of the Republic of Kazakhstan(b)) provided the most valuable data.

The first data on the problem of women in Kazakhstan can be seen in the circulation of special letters sent by the Central Committee on the opening of a ‘women's Department’ on the ground to establish work among women in the fund of the archive of the President of the Republic of Kazakhstan No. 139 – Kirghiz (Kazakh) regional RCP(b).

In general, during the analysis of archival data, it was found that the specific tasks of the ‘women's department’ were adapted to the conditions of Kazakhstan and have been operating since 1922. However, there is still a dominance of generalized tasks. It can be seen in the text of the material ‘Theses on working with women’ among the documents of this foundation (AP RK. F. 139, Inv. 1, Fol.13 (a)). That is, the archival data clearly shows that by educating women in the spirit of

communism, it is planned to involve them in the framework of the ‘new economic policy’ to collect food taxes, involve them in cooperative work and increase labor productivity, teachers, employees of the Soviet apparatus, communication units working in engaged in intellectual labor, devoted to the idea of a more revolutionary ‘through women's departments.’ The text suggests the ways how to achieve them: the implementation of the decree of the Soviet government prohibiting ‘getting much cattle (qalin mal) and polygamy,’ holding cultural and political events to understand the essence of the class struggle of the party, literacy schools for women, a women's club, artels of entrepreneurship and crafts (wool, textiles), kindergartens and street children life pointed out the need of establishing special houses (AP RK. F. 139. Inv. 1, F. 200, Fol. 53-54.).

The 1st list of the 693rd fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan contains the collected data of the Society for the study of Kazakhstan under the people's Commissariat of education of the Kazakh ASSR for the period from 1920 to 1936, where minutes and special resolutions on women's issues are given. The second list of databases lasted from 1921 to 1941. That is why we could discover a lot of sources from the fund materials for our article.

Kazakh press newspapers and magazines of the XIX-XX centuries, as well as scientific works of domestic researchers on the problem of women's inequality in Kazakhstan in the first quarter of the XX century research works were also taken into account as the data base of our work.

Discussion. Although the course and results of the policy of the first years of Soviet power on the ‘women's issue’ are considered somewhat in foreign and domestic science, we believe that this topic still needs a comprehensive and full-fledged study.

If we talk about foreign studies that focused on the specifics of Soviet gender policy in the first quarter of the twentieth century, we should focus on the work of B. E. Clements ‘Daughters of the Revolution: the history of women in the USSR (The history of Europe).’ In his study, the author comes to certain conclusions, differentiating the changes in the situation and life of women before and after the October Revolution. According to B. E. Clements, Soviet politics, although it increased the position and status of women in society to some extent, could not free them from domestic and family obligations (Clements, 1994: 187).

And if we turn to the work of K. B. Usha, who is a researcher of the history of Central Asia and Russia, in her study ‘Expanding the political rights and opportunities of women in the Soviet Union and Russia: ideology and implementation,’ she argues that Marxist-Leninist ideology and the policy of Soviet power created a gender paradox in society. That is, the Soviet authorities, which carried out a large-scale campaign for ‘the liberation of women,’ put forward as an example the fact that, although women were given equal opportunities for education and work with men, in fact, the involvement of women in work was not carried out on a single equal basis, especially in state governing bodies and public organizations, as can be seen from the small number of women (Usha, 2005: 141–165).

Also, the works of Russian researchers of social history P. V. Romanov, E. R. Yarskaya-Smirnova are important in demonstrating the influence of the socio-cultural transformation of the Soviet period on the female condition is. They found that, although somewhat consistent with the general world trends of the historical revival of the Soviet Union, Soviet society and ideology are characterized by their own peculiarities, consider the problems of its interference and dominance of power over the life and way of life of the individual, the family, the expansion of benefits for certain categories, the emergence of the concept of ‘social assistance’ (Romanov, Yarskaya-Smirnova, 2009: 278).

Russian gender historian Z. A. Khotkina in her research raised the problems of feminization of unemployment and poverty, discrimination in the division of labor, low wages of women compared to men and inhibition of the growth trend of the position (Khotkina, 2023: 207–209).

Furthermore, E. A. Shabatura emphasized the need to examine the transformation of women's status in Soviet history and the impact of state ideology on people's lives through gender analysis (Shabatura, 2006: 192).

In another study entitled ‘The Conflict between Ideology and Mass Consciousness in Defining Women's Place in Soviet Society in the 1920s: On the Possibilities of Studying the Problem’ author focused on the position and role of women amid the contradictions and conflicts between the

patriarchal, traditional social order and the perspectives and principles promoted by the new revolutionary government (Shabatura, 2005: 55–57).

As for local researchers, Zh.R. Abisheva emphasized in her work on the given topic, that the socio-political work on Kazakh women was carried out within the framework of complex and contradictory processes, without a clear distinction between ‘national consciousness’ and ‘class consciousness’, the policy carried out under the motto ‘equality’ had a deep and significant impact on the social status of Kazakh women. As a result, it is noted that those policies have changed their traditional role and their own worldview, leaving an important mark on the system of historical consciousness and gender relations (Abisheva, 2003: 30).

A. I. Kasabekova in her monograph ‘The problem of women's equality’ in the 20–30s of the XX century (the social side, the history of the problem, the involvement of women in public life)’ believes that although the Soviet authorities opened the way for Kazakh women to show ‘great organizational talent and creative abilities,’ trained sycophantic activists and made women ‘the basis of the totalitarian system’ (Kasabekova, 2013:145).

D. Kassymova and E. Teleuova examined the formation of the image of the ‘new Soviet woman’ and analyzed the works of foreign scholars who have addressed this topic. Their study highlights the main objectives and shortcomings of Soviet propaganda policy in shaping the image of the Soviet woman (Kassymova & Teleuova, 2015: 84).

Results. After the October Revolution, the Soviet authorities immediately launched their political and social projects concerning women. One of the most important parts of that was to make women more active by connecting them to the channel of radical changes taking place in society. Of course, the formation of a new image of women was carried out in accordance with the ideologically creative goals of the Soviet authorities and party workers and the activities and programs adopted in accordance with their own understanding. The social background for the formation of an active female appearance in society was the specific socio-economic and political interests of communist ideology. In the course of civil confrontation and wars, the majority of men were drawn to the front line, mortality increased, and the need to solve the shortage of labor by involving women in heavy and highly necessary work under the slogan ‘Women's equality’ as a source of human resources to ensure that farms and enterprises do not stop and work smoothly.

For the implementation of that idea, the Bolsheviks had to create an ideological basis for it, so women were actively involved in social activities, with the proclamation of their socio-political and socio-economic equality, since they had been victims of social inequality for centuries. It was necessary that the liberation of women began with the family. That is, at first until the middle of 1920, the importance of the family in the formation of a new female community was denied. It was accused of interfering with family work, it was said that the woman could not get out of the hustle and bustle of the house, her work deteriorated and her social activity was decreased. One of the scenes of such times described in the novel by Beimbet Mailin ‘Raushan is a Communist’ in 1929. In the same way, in the process of the above requirements, the transformation of family relations began in Kazakhstan and changes began to occur in the social status of women.

In solving the problems of attracting women to work, first of all, the development of a system of special kindergartens and the state protection of women's health were considered. A lot of work on the protection of children was done through the preschool Department of public education at the Kazarmyrevkom, created in 1919. Despite the difficulties of wartime, in the spring of 1920, enrollment in the course of preschool education was announced. The Kirghiz (Kaz)armyrevkom guaranteed the provision of cadets with hostels and scholarships of 50 rubles (Balgozina, 2009: 213).

Initially, in that two-month courses, 37 people studied full-time and 40 students studied in the evening or part-time department, although for various reasons most students did not complete their courses. Due to the ineffectiveness of the short courses, it was changed to a one-year women's course in September 1922, which trained the educator of preschool institutions. For the protection of young babies and mothers, the shortage of personnel was very serious problem in institutions. To solve the following problem, women with experience in public work were trained as delegates from the regions, and after having received the necessary professional skills, they got workplaces in the departments of

the protection of young infants and mothers as instructors or employees. The training of kindergarten teachers was explored on the basis of interns, accelerated and began to develop. On the initiative of pre-school education departments started to be opened kindergartens, milk distribution kitchens, mother and child homes, orphanages in the local area. That is, it was envisaged to create conditions for women to get a job.

However, many issues have not yet been resolved. The Soviet authorities declared women's equality, and although they allowed men to work equally, the cost of this equality was expensive. The newly created authorities carried out propaganda work, seeking to involve women in heavy industrial work under various slogans at the expense of the shortage of labor in the conditions of post-war economic turmoil. However, the low level of social assistance provided had a negative impact on the living conditions of women: a small number of: kindergartens, medical and obstetric centers, unlimited working hours, a shortage of necessary medical care, food storage, the complexity of social and hygienic conditions, no occupational safety was observed, the situation of women who worked half-naked in cold and unhealthy production buildings was still difficult.

In this regard, it is useful to draw on the information concerning women’s health contained in A. Seitov’s article, ‘Illnesses among the Population and Public Health Measures,’ published in issue No. 4 of the ‘Dawn (Tang)’, journal in 1925. The author specifically notes the high incidence of illness among the Kazakh population, particularly among women, and identifies several factors contributing to this situation. One of the main causes, according to Seitov, was the early marriage of girls whose bodies had not yet fully matured.

The author draws particular attention to the large number of impoverished families who married their daughters at the age of thirteen or fourteen. He points out that young mothers who were forced to begin childbearing at such an early age experienced impaired physical development, while their children were often born in poor health. The situation was further aggravated by the lack of qualified obstetric and medical assistance among the Kazakh population. In the absence of professional medical care, traditional birth attendants could subject women in labor to extremely harmful practices, including hanging and shaking them by a rope, pressing or pulling the abdomen, kicking the woman, and inserting their hands into the birth canal in an attempt to assist delivery. Such practices, as the author emphasizes, could cause particularly serious harm to young women (Alash in the history of the statehood of Kazakhstan..., 2018: 432).

However, the difficulties faced by Kazakh women were not limited to reproductive health. After giving birth, a young mother was expected to devote herself not only to childcare but also to the full range of household responsibilities throughout the day. Since comparatively few domestic responsibilities were expected of men, women were required to perform most of the household and subsistence-related work. For a woman who had recently given birth, the need to continue performing physically demanding domestic duties without adequate rest or attention to her own health inevitably had adverse consequences. The combination of childbirth, childcare, and intensive domestic labor ultimately contributed to the deterioration of women’s health.

Thus, the high incidence of illness among Kazakh women, the shortening of women’s life expectancy, and the decline in population growth were closely associated with the difficult socio-economic and domestic conditions in which women lived. The article suggests that addressing these problems required, above all, the dissemination of legal and social knowledge among the population, the establishment of maternity and obstetric facilities in rural areas, and the provision of accessible medical and obstetric assistance to women. Equally important was the need to raise public awareness of women’s health and reproductive well-being (CSA RK. F. 693. Inv.1. C. 20. P. 25).

From the very first days of the Soviet government, commissions for working with stray children had already begun to work. The activities of women in relation to the fate of stray children were very active here: they organized various charitable events and received clothes, toys with the proceeds. They worked as a volunteer tutors at the orphanage. Of course, there were many people among the population who wanted to adopt orphans, but special state institutions opposed on that. For example: ‘The Presidium of the Semipalatinsk gubkom of the RCP(b) on January 12, 1921, after having heard the information by the head of the Department "protection of mothers and babies ‘about the numerous

requests for adoption from citizens, decided: ‘children from orphanages should not be adopted by private hands, they should be brought up in a communist spirit’ (Balgozina, 2009: 214).

The adverse socio-political consequences of the plans developed by local party authorities with regard to orphaned and homeless children can be observed through statistical data. In 1924, the number of homeless children in Kazakhstan reached approximately 45,000. At the same time, there were only 218 specialized orphanages capable of accommodating such children, with a total capacity of merely 15,502 places. Even when children were admitted, these institutions faced a severe shortage of qualified personnel and adequate state funding. The provision of daily food, clothing, bedding, and other basic necessities remained at a very low level. As a result, children who found themselves in particularly difficult circumstances frequently escaped from orphanages and were forced to survive on the streets.

Nevertheless, despite the hardships caused by the famine and livestock losses of 1921–1922 and the economic collapse that followed the Civil War, measures aimed at protecting maternal and child health gradually expanded across the republic. Within this framework, medical consultation centres for pregnant women and infants were established, maternity and infant homes were opened, and commissions to combat prostitution were created.

Kazakh women also began to participate actively in the implementation of various social initiatives undertaken by the Soviet authorities through specialized public institutions and organizations. For example, reports of the Women's Department from 1925 indicate that 6,600 women from urban and rural areas had been elected as members of local soviets. The efforts of such prominent activists as Nazipa Kulzhanova, Sara Esova, Alma Orazbayeva, and Madina Begaliyeva contributed to the emergence of the first wave of the Kazakh women's movement. As part of these socio-political campaigns, programs were developed and implemented to promote women's education and to liberate Kazakh women from restrictive social and domestic practices.

According to archival records, the total number of delegates at the 1925 Women's Department congress was 10,787, of whom 3,925 were Kazakh women (AP RK. F.139. Inv. 1. C. 413. P. 23). During the same year, 445 meetings were organized specifically for Kazakh women and 1,455 for Russian women. Thus, a total of 1,900 women's delegate meetings were held, during which the plans of local Women's Departments, relevant programs and guidelines, as well as a range of important social and political issues, were discussed.

According to the reports of the cultural and educational section contained in the archival documents, one of the principal tasks of the mobile *Kyzyl Otau* (Red Yurt) units sent to remote villages was to identify literate women and direct them towards educational courses and school activities. The activities of the Women's Department of the Kazakh Regional Committee of the RCP(b) demonstrate that its work was not limited to political declarations but included concrete measures aimed at addressing women's educational and social problems. The organization not only formulated plans but also raised the issue of securing funding for the establishment of specialized schools for women.

As a result of negotiations with the Main Administration for Political Education (*Glavpolitprosvet*), funding was allocated for the establishment of 63 schools for the elimination of illiteracy. Of these, 33 were intended for women delegates, 20 for Kazakh women, and 10 for semi-literate women. In addition, the Women's Department assumed full responsibility for financing the ten schools planned specifically for Kazakh women.

Thus, in 1925, a total of 133 schools aimed at combating illiteracy were established in Kazakhstan, providing educational opportunities for 2,282 women, including 1,165 Russian and 757 Kazakh women. Sixty of these schools were established specifically for Kazakh women (AP RK. F.139. Inv. 1. C. 413. P. 30).

After having reviewed the 194 materials of fund, which contained data on the work of the department of education of the executive committee of Kyzylorda district between 1928–1930, in particular, circulating letters, protocols, statistics, lists of delegates, reports of the Republican People's Commissariat of Education, documents on the education of girls were identified. In Kyzylorda district, the number of students aged 8-12 according to the census of 1926 was 27,647 people. Among

them, the number of Kazakh girls was only 2249. In other words, the data clearly indicates that efforts to encourage girls to pursue education were in falter (KRSA. F.194. Inv.1. C. 5. P. 76).

The people's Commissariat of Education began to involve Kazakh girls in education and upbringing for the first time in 1926-1927. The minutes of the commissariat dated January 19, 1927 set out a plan for the mass involvement of Kazakh girls in educational institutions and specific measures for its implementation (AP RK. F.141. Inv.1. C. 2259. P. 3). As a result of that measures, the number of Kazakh girls in schools in that years increased by 1.5%. For example, in the Syrdarya region, in comparison with the previous ones, in 1926–1927, 4350 people took literacy courses, of which 668 were girls. In Kostanay, a boarding school for 50 places was opened at the girls' school. In addition to the boarding school, clubs for girls had started working in Shymkent.

The plan was developed to open two-year training courses for Kazakh girls who had reached school age in 1928-1929. Women's communal schools have started operating in Zharkent, Guryev, Aulie Ata and Semey. Their peculiarity was that the girls were taught not only education, but also special professional practice. Such preparatory courses for girls had been opened at universities. For example: teacher training courses for 30 people have been opened at the Aktobe Pedagogical College, and 2-year training courses at the Kazeducation Institute in Kyzylorda. Girls who completed the 4th grade curriculum were admitted to these courses. Those who completed it were involved in the revival of the work of ‘Kyzyl Otau’ (Red urts), which in those years reached 80. In 1928-1929, Kazakh students were attracted to schools: 89% were boys and 11 girls, compared to Russian schools: 66.3 boys and 33.7 girls. It was only through the implementation of consistent measures that the issue yielded results by the 1939–1940 academic year, with the proportion of girls reaching 45.1 %.

The living conditions of female students at higher education institutions were extremely poor; an example of this is an article titled ‘The Living Conditions of Students at the Regional Kazakh-Kyrgyz Institute,’ published in the ‘Aq zhol (Bright way)’ newspaper on January 24, 1923. for their living conditions, as primarily mentioned in the article that there was also told about the bedrooms comfort, although there were not enough beds. When they sleep at night, the surface beneath them is hard, and their backs ache. They lack of blankets or pillows; each child had been given only a single blanket. If they used it as a cover, they wouldn't have nothing to lie on; if they spread it out to lie on, they are left without a blanket to cover themselves. And if it was covered under them, it would not have a blanket to cover it. The article provides examples of the fact that there are many such gaps in the conditions of the hostel.

The situation regarding the provision of clothing for the institute’s residents appeared critical: "Each child was issued only two sets of undergarments and two sets of outer clothing. No other clothing has been provided to date. It remains unknown whether winter clothing will be issued at all. Winter is already in full swing, yet there is no information on this matter. It is said that our 345 residents had neither winter footwear nor winter jackets. ‘For our students, footwear is the most important element of winter clothing. It is currently very cold; without suitable footwear, the children could get severely cold and miss classes. If this issue is not given due attention, the situation will become critical,’ the report stated.

The matter of the female students' diet did not go unnoticed either: ‘The girls' daily breakfast consisted of half a loaf of underbaked bread and boiling water; if they did not drink it, they suffered from thirst, yet if they did, they burned their lips. Driven by necessity, however, they drank it nonetheless. After such a meal, the students remained hungry until five o'clock in the evening. Once classes ended, all the children would go to the dining hall. They were divided into groups of five.’ Upon arrival, they were served three or four ladles of soup like the other members of the group. It contained rice, a negligible amount of potato, and three or four small pieces of meat. They couldn't even manage to feed the children their fill once a day; on some days, this meager meal was not provided at all. As a result, there was nothing to eat in the evening. Such was the daily ration. After having eaten, children spent two or three hours doing their homework,’ wrote the author, vividly describing the harsh conditions of that time (Tanyrbergen, 1923: 11).

According to the article, the educational system consists of three stages: a practical-oriented school (where student selection took place), a preparatory class, and a main instructional class.

Students’ progress from the practical-oriented school to the preparatory class and then to the main instructional class. In the upper grades, instruction was conducted entirely in Russian, with German taught three times a week, whereas a mixed approach is used in the lower grades. Despite the challenges of daily life, the students embrace the knowledge imparted by their teachers with great enthusiasm and diligence. Classes run continuously from 8:00 a.m. to 2:00 p.m., except on Fridays.

However, the article explicitly stated that the harsh living conditions of the time affected both academic performance and the ability to continue their studies: ‘Later, the children would band together in groups of five or six to figure out how to get some dinner. If they managed to eat their fill, they would sit down to do their homework. But often, the poor, hungry children wandered in search of food right up until bedtime, after which they went to sleep. The next morning, a bell would ring at six o'clock, rousing them from their beds. After washing up and eating their usual meager meal – plain black bread and hot water – the children would head to class. That was their diet.’ That was nothing compared to the previous winter, when living conditions for the institute’s students had been far worse and incredibly grueling. Their meager rations were woefully insufficient – they could barely scrape together enough black bread to last three or four days, and even cold drinking water was worth its weight in gold. Sometimes, their entire daily ration consisted of just three potatoes. Often, there weren't even enough of those to go around; many were left with nothing and wasted away until they were mere skeletons. In short, they were barely managed to survive. We hope that the situation this year will not repeat last year's. On the other hand, the quality of instruction at the institute is excellent. If the teaching were poor, the students wouldn't stay here for even a day. It is precisely because of the high standard of instruction that they continue their studies, despite all the difficulties. Of course, while there may be shortcomings in other aspects of the institute's operations, the high quality of education was of paramount importance. However, there is a downside: the students who studied there last year had gone, and the current students would not return next autumn. What does this tell us? This indicates that the hardships the students endured during the winter left an indelible mark on their memories. Currently, not even a quarter of those who studied last winter remain here. All this is the result of a lack of resources. Those who did not return did so not out of a lack of desire to learn, but because they had no other choice’ (Tanirbergen, 1923: 12). Naturally, some young girls dropped out of their studies, unable to cope with deteriorating health or the difficulties of daily life.

Illiteracy posed a major obstacle to increasing civic engagement among women. Mothers lacking education and cultural awareness could offer their children nothing beyond basic upbringing – yet the importance of a woman's literacy in the matter of child-rearing was self-evident.

The aim was not only to involve women in the fight against illiteracy but also to enroll them in schools for adults, workers' faculties (workfac), and medical technical colleges (AP RK. F.139. Inv.1. C. 413. P. 27).

In November 1926, a permanent commission was established under the Central Executive Committee of Kazakhstan to study the living and working conditions of women, also socio-economic, domestic, and legal issues concerning women, and organize various public events (CSA RK. F. 248. Inv.1. C. 2. P. 30). The commission consised of the Presidium of the Central Executive Committee of Kazakhstan, a representative of the Regional Department of women workers, the Youth Union, the Kosshy Union, the people's Commissariat of education, the Central Council of the people's commissariat and the people's Commissariat of Finance. Meetings of the commission were held once a month. Its divisions were organized under the provincial and county executive committees. To intensify the work of the commission, a special financial fund was opened. The following tasks were set for the commission:

- Assistance in the development of women's labor and living conditions, small business, and crafts;
- Ensuring the involvement of women in local enterprises and large industries in the country;
- Combating poverty, unemployment, and prostitution among women by establishing literacy courses, vocational-technical schools and colleges, and organizing handicraft workshops;
- Organizing associations, artels, and labor collectives within women's cooperative and economic organizations;

- Ensuring social and legal protection for women and appointing legal advisors to provide assistance regarding family and marital rights;

- Providing assistance to homeless women and facilitating their repatriation through government agencies;

- A special work plan for the implementation of those tasks had been developed: First of all, the creation of the organizational department of the commission, the main works of which were: setting the date of the meeting of the next meeting of the Commission; sharing of works between the members of the Commission.

- Secondly, the implementation of specific areas of work: consideration of the issue of creating a financial fund of the Commission; identification of ways to improve women's labor, that is, in the following areas:

- At home;

- At handicrafts;

- In the industry;

Consideration of issues that need to be considered and resolved during the meeting of the commission:

- Unemployment among women;

- Legal protection of women's labor;

- Revitalization of women's labor through the creation of workshops, artels;

-Improvement of production equipment to facilitate the work of women.

Consequently, to widely publicize the commission's work among the general public, it was proposed to publish information about it in local newspapers (CSA RK. F. 248. Inv. 1. C. 2. P. 5). ‘Qyzyl Otau’ (Red yurt) centers played a significant role in increasing the engagement of Kazakh women in rural areas. They began to actively participate in labor activities across the agricultural, handicraft, industrial, and cultural sectors.

While there were 13 of them in the country in 1926, the number had reached 50 by 1928. According to the guidelines, the staff of a ‘Qyzyl Otau’ was supposed to include a manager, a teacher, a doctor, and a legal specialist. However, despite a shortage of such professionals – and even though the mobile yurts were understaffed – they did not cease operations. The primary objectives of the ‘Qyzyl Otau’ included disseminating soviet laws among the population, providing necessary medical care, raising awareness about hygiene and sanitation standards, and conducting outreach and advocacy by engaging women in dialogue. However, the organization also faced significant challenges and shortcomings. Due to a lack of medical professionals, medical assistance was not consistently provided, and a shortage of specialized transport for moving the yurts (houses) between villages meant that these activities could not be carried out at all in remote settlements.

As for cooperatives, the trades most widely practiced by Kazakh women included the production of cream, butter, and dairy products, as well as carpet weaving, the making of alasha (traditional hand-woven runners), felt making, the processing of hides and wool, and garment manufacturing. For instance, cooperatives specializing in carpet weaving, yarn preparation, wool teasing, and headwear production operated in Kyzylorda. Similar cooperatives were established and began operations in the Zhetysu, Syrdarya, and Aktobe regions, as well as in Karakalpakstan. The primary obstacle to increasing the participation of Kazakh women in these cooperatives was their weakness in professional specialization.

According to 1927, the number of unemployed teenagers in Kazakhstan was 858, of which 250 were girls. For that reason, youth employment departments began to open in large cities. Unemployed youth were sent to seasonal jobs and special industrial courses.

A regular plenum of the Commission for Improving the Working and Living Conditions of Women was held on June 27, 1927. The issue addressed at this plenum was the establishment of special preparatory departments and handicraft schools for Kazakh women within existing vocational-technical schools, colleges, and technical institutes, as well as the creation of expanded boarding schools for girls attached to rural schools (CSA RK. F. 248. Inv. 1. C. 2. P. 31).

Furthermore, the meeting addressed issues such as professional agricultural cooperation, crop farming and land cultivation organizations, and the introduction – through Councils of the National Economy – of machinery designed to improve and alleviate women's manual labor (weaving looms, separators, sewing machines, etc.); it also considered combating outdated domestic practices and increasing women's participation in the work of public and state institutions (CSA RK. F. 248. Inv. 1. C. 2. P. 57). The commission ‘improvement of labor and living conditions of women’ was responsible for monitoring and implementing the implementation of that tasks. As a result, there were some opportunities opened up for some success. For example: in 1926, there were 329 Kazakh women in the party, and in 1928 this figure increased to 647. In addition, in 1926, obstetrics-paramedic – 2 technical schools and 1 – teacher courses were actively working, and 30% of those who studied there were women, 10% of them were Kazakh girls, and this figure increased by 11.7% the next year. In 1928, there were 2,589 Kazakh women in the labor and peasant trade unions, and 8% of those women held leadership positions (CSA RK. F. 248. Inv. 1. C. 29. P. 6).

However, there are discrepancies in the archival data; for instance, interesting information is presented in the report of the Women Workers' Department of the Kazakh Regional Committee of the RCP(b) for 1923–1924, held in Fond No. 139 of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. While the number of female deputies was 1,176 (including 445 Kazakh women) in 1923–1924, it rose to 6,663 (including 3,492 Kazakh women) in 1924–1925 – an increase of nearly tenfold. According to the authors of the report, this was caused by the authorization of candidates from various clans to participate in the elections and by the manipulative tactics employed by the wealthy: ‘we encountered instances where the wives of wealthy individuals and their relatives were nominated for election; since the men themselves were deprived of voting rights, they sent their wives to the electoral sections of the congresses to influence the course of the election campaign’ (AP RK. F.139. Inv. 1. C. 413. P. 31).

However, directives were issued from above to ‘deepen the class perspective’ in the effort to liberate women from servitude and to move away from an approach based on sentimentality and pity – specifically, the view that women constituted a uniformly vulnerable group (whereby the vast majority, regardless of wealth or poverty, suffered equally at the hands of men, were universally backward and illiterate, and thus should not be socially differentiated) (AP RK. F.139. Inv.1. C. 413. P. 37).

Overall, an analysis of women-oriented initiatives reveals that they tend to be sporadic and campaign-driven rather than comprehensive or systemic in nature. This is evidenced by the fact that many such events are timed specifically to coincide with the period from March 8 to March 22 and are conducted with an ideological slant.

Conclusion. In conclusion, regarding the extent to which aspects concerning women's issues were realized within the framework of the Soviet project create a ‘new Soviet person’, it can be said that their full implementation had been a very long process.

The socio-political activism of Kazakh women evolved in close connection with the specific characteristics of the political systems of the union republics at the time. That is, in turn, fostered the awakening of Kazakh women's political consciousness and created a need for their active participation in the political transformations taking place in society. One contributing factor was that the successful and timely implementation of the political and economic reforms adopted in the 1920s and 1930s – in accordance with established plans – depended on women's participation. Women who participated in those campaigns and stood out were sent to regional courses, improved their political knowledge, and later got the opportunity to serve in the Soviet governing bodies. In addition, an important step was the involvement of Kazakh women in the work of public and state organizations, the training of future Soviet leaders among them. Therefore, the Regional Committee intended to use planned methods for their career growth by involving all party organizations in working with Kazakh women.

However, the article certainly cannot exclude the contribution of the Soviet authorities to the liberation of women from isolation, education, work, the formation of an active member of society, as

well as the opening of educational and cultural centers. This, in turn, contributed to the open raising of important social issues in society, as well as the creation of public organizations.

However, the process of mobilizing women and integrating them into the complex changes unfolding in society proceeded very slowly. The data and documents cited above demonstrate that the specific socio-economic and political interests of communist ideology lay at the heart of the social agenda to shape the image of the ‘active woman’ through various state-led initiatives. In the course of civil confrontation and wars, the majority of men were drawn to the front line, mortality cases increased, and the need to solve the shortage of labor force was solved by involving women in hard and necessary work under the slogan ‘women's equality’ as a source of human resources to ensure that farms and enterprises do not stop and work smoothly.

When assessing the effectiveness of such slogans, it becomes clear that many issues remained unresolved. Although the Soviet government proclaimed gender equality and paved the way for women to work alongside men, the cost of doing so proved to be extremely high. Facing a shortage of workers needed to rebuild the country, the Soviet authorities used various slogans to mobilize women for arduous labor. It was no secret that food shortages, the need for women's power in raising the shortage of household items to normal levels, and the scarcity of labor in stagnant, or newly opened heavy industries were also considered to be addressed through women, who are considered as cheap labor force.

The commission for the improvement of women's labor and living would have opened up many ways for women to work in handicrafts and light industry. However, that organizational work was mostly carried out only in large cities and provinces, such as Kyzylorda, Aktobe, and the attention was not paid to remote villages. ‘Qyzil otau’ were sent to develop such areas. At the same time, the work of the commission was hampered by a small number of relevant specialists, especially representatives of local nationalities.

At the same time, in the course of the analysis of the activities of the women's department and the ‘Red families’, it turned out that, despite the most important tasks of those organizations, they needed of attention on their works from the soviet authorities. That was, despite the lack of specialists in the departments of that period, lack of funds and lack of state support, women took on all the hardships and tried to fulfill the tasks that were constantly needed consulting. Therefore, it had been recognized that the socio-political work carried out among Kazakh women was difficult.

Although the policy of the 20-30s of the twentieth century towards women allowed women to enter society and get a profession, it did not relieve them of their domestic duties. Rather, under the slogans ‘Labor mother’, ‘May kitchen slavery be destroyed! New will of life!’, ‘Every woman Cook have to learn to manage the state’, the Soviet authorities promoted a woman to be accompanied by the roles of a hardworking worker and a caring mother, who exceed the plan in the service. As a result, the ‘working mother’ model was established as an ideal, and in times of economic crisis, the burden of women in marriage increased even more.

Therefore, the policy of ‘women's equality’, carried out by the soviet authorities without revealing the differences between national and class consciousness, made a huge change in the history of everyday life of Kazakh women.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
KRSA — Kyzylorda Regional State Archive
AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві
ҚОМА — Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасының Президент архиві

References

Abisheva, 2003 — *Abisheva Zh.R.* XX gasyrdyn 20–30– zhzh. Qazaq aielderinin arasyndagy qogamdyq–sayasi jumustar [Socio–political activities among Kazakh women in the 1920s and 1930s of XX century] Tarih gylymdarynyn

kandidaty dissertatciyasynyn avtoreferaty [Abstract of the dissertation of a Candidate of Historical Sciences]. Almaty, 2003. 30 p. (In Kaz.).

Alash in the history of the statehood of Kazakhstan, 2018 — Alash v istorii gosudarstvennosti Kazahstana: idei, sudby, nasledie [Alash is in the history of statehood of Kazakhstan: idea, destiny, heritage]. Collection of archival documents and materials. / Comp.: M.M. Kozybaeva, Z.T. Sadvokasova, F.R. Lebayev. Almaty: LLP ‘Litera–M’, 2018. 432 p. (In Eng.).

Balgozina, 2009 — *Balgozina R.O.* Problemy jenskogo ravnopravia v istoricheskoi mysli Kazahstana [Issues of Women's Equality in the Historical Thought of Kazakhstan]: diss. doctor. ist. nauk [dissertation of doctor of historical sciences]: 07.00.02. Almaty, 2009. 311 p. (In Russ.).

Clements, 1994 — *Clements, B. E.* Daughters of Revolution: A History of Women in the U.S.S.R (European History). Harlan Davidson, 1994. 187 p.

Decrees of the Soviet Government, 1957 — Dekrety Sovetskoi vlasti [Decrees of the Soviet Government]. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1957. 237 p. (In Russ.).

Kassabekova, 2013 — *Kassabekova A.I.* XX gasyrdyn 20–30–juldaryndagy ‘Aiel tendigi’ maselesi (aleumettik jagy, maselenin qoiylu tarihy, aielderdi qogamdyq omirge qatynastyry) [The Issue of ‘Women's Equality’ in the 1920s and 1930s XX century (social aspects, history of the issue's emergence, and the integration of women into public life)]. Monograph. Astana: Master PO, 2013. 145 p. (In Kaz.).

Kassymova, Teleuova, 2015 — *Kassymova, D. B., Teleuova, E. D*. Formirovanie obraza ‘sovetskoi jenshiny’ v sovremennoi zapadnoi istoriografii [The Formation of the Image of the ‘Soviet Woman’ in Contemporary Western Historiography]. KazNU Bulletin. Historical Series. 3(78). 2015. P. 84–88. (In Russ.).

Khotkina, 2023 — *Khotkina Z.A*. Vidimye posledstviya ‘nevidimoi’ domashnei ekonomiki [Visible consequences of the ‘invisible’ domestic economy]. Semeinoe, jenskoe, povsednevnoe v istoriko-antropologicheskom izmerenii. Family, women's, every day in the historical and anthropological dimension. Proceedings of the 16th International Scientific Conference of the Russian Academy of Natural Sciences and the IEA RAS. Kostroma. October 5–8, 2023 / ed. by N.L. Pushkareva; comp. by A.I. Gromov, A.V. Zhidchenko: at 2 p. Moscow: IEA RAS, 2023. Part 2. P. 207–209. (In Russ.).

Romanov, Yarskaya–Smirnova, 2009 — *Romanov P.V., Yarskaya–Smirnova E.R*. Ritorika i praktika modernizacii: sovetskaya sotcialnaya politika, 1917–1930e gody [Modernizing rhetoric and practice: Soviet social policy, 1917–1930]. Social history. Yearbook, 2009. Saint Petersburg: Aleteia, 2009. 278 p. (In Russ).

Shabatura, 2006 — *Shabatura, E. A.* Gendernyi analiz obraza ‘novoi jenshiny’ v sovetskoi culture 1920–h godov [Gender Analysis of the Image of the ‘New Woman’ in Soviet Culture of the 1920s]. Omsk Scientific Bulletin. No. 4(41). 2006. P. 192–196. (In Russ.).

Shabatura, 2005 — *Shabatura, E. A.* Konflikt idelogii i massovogo soznaniya v opredelenii mesta jenshiny v sovetskom obshestve 1920–h gg.: o vozmojnostyah izucheniya problem [The Conflict between Ideology and Mass Consciousness in Defining Women's Place in Soviet Society in the 1920s: On the Possibilities of Studying the Problem]. Herald of Omsk University. 2005. No. 3. P. 55–57. (In Russ.).

Tanyrbergen, 1923 — *Tanirbergen Elden.* Aimaqtyq Qazaq–Kirghiz institutyndagi oqushylatdyn turmysy [The living conditions of students at the regional Kazakh–Kirghiz Institute]. Ak Zhol, 1923. No. 265. P. 2–3. (In Kaz.).

Usha, 2005 — *Usha, K. B*. Political Empowerment of Women in Soviet Union and Russia: Ideology and Implementation. International Studies. 2005. Vol. 42. No. 2. P. 141–165.

Әдебиеттер

Абишева, 2003 — *Абишева Ж.Р*. XX ғасырдың 20–30 жж. қазақ әйелдерінің арасындағы қоғамдық–саяси жұмыстар: тарих. ғылым. канд... автореф. Алматы, 2003. 30 б.

Алаш в истории государственности Казахстана — *Алаш в истории* государственности Казахстана: идей, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов. / Сост.: М.М. Козыбаева, З.Т. Садвокасова, Ф.Р. Лебаев. Алматы: ТОО «Литера–М», 2018. 432 с.

Балгозина, 2009 — *Балгозина Р.О*. Проблемы женского равноправия в исторической мысли Казахстана: дисс. ...док. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 2009. 311 с.

Декреты Советской власти, 1957 — Декреты Советской власти. Москва: Госполитиздат, 1957. 237 с.

Қасабекова, 2013 — *Қасабекова А.И*. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы «Әйел теңдігі» мәселесі (әлеуметтік жағы, мәселенің қойылу тарихы, әйелдерді қоғамдық өмірге қатынастыру) Монография. Астана: Мастер РО, 2013. 145 б.

Касымова, Телеуова, 2015 — *Касымова Д.Б., Телеуова Э.Д.* Формирование образа «советской женщины» в современной западной историографии // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2015. №3(78). С. 84–88.

Романов, Ярская–Смирнова, 2009 — *Романов П.В., Ярская–Смирнова Е.Р*. Риторика и практика модернизации: советская социальная политика, 1917–1930–е годы. Социальная история. Ежегодник, 2009. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009, 278 с.

Шабатура, 2006 — *Шабатура Е.А.* Гендерный анализ образа «новой женщины» в советской культуре 1920–х годов // Омский научный вестник. 2006. №4(41). С. 192–196.

Шабатура, 2005 — *Шабатура Е.А.* Конфликт идеологии и массового сознания в определении места женщины в советском обществе 1920–х гг.: о возможностях изучения проблемы // Вестник Омского университета, 2005. № 3. С. 55–57.

Тәңірберген, 1923 — *Тәңірберген Е*. Аймақтық Қазақ–қырғыз институтындағы оқушылардың тұрмысы // Ақ жол. 1923. № 265. 2–3 б.

Хоткина, 2023 — *Хоткина З.А*. Видимые последствия «невидимой» домашней экономики // Семейное, женское, повседневное в историко–антропологическом измерении. Материалы XVI Международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН, Кострома, 5–8 окт. 2023 г. / отв. ред. Н.Л. Пушкарева; сост. А.И. Громова, А.В. Жидченко: в 2 ч. Москва: ИЭА РАН, 2023. Ч. 2. С.207–209.

Clements, 1994 — *Clements, B. E*. Daughters of Revolution: A History of Women in the U.S.S.R (European History). Harlan Davidson, 1994. 187 p.

Usha, 2005 — *Usha, K. B*. Political Empowerment of Women in Soviet Union and Russia: Ideology and Implementation. International Studies. 2005. Vol. 42. No. 2. P. 141–165.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1457-1469, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1457-1469

REJECTION OF INDIGENIZATION AS AN INTEGRAL PART OF THE FORCED IMPLEMENTATION OF THE REVOLUTIONARY POLICY OF THE «SMALL OCTOBER IN KAZAKHSTAN» (1920S–1930S)

Assanova G.[1*], Shamsiyeva I.[2]

[1]Astana International University
(Kabanbay batyr Ave., 8, 020000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD of Historical Sciences
https://orcid.org/0009-0008-5404-8313. E-mail: assanova_05@bk.ru
[*]Corresponding author

[2]Kimyo International University in Tashkent
(Shota Rustaveli St., 156, 100121, Tashkent, Republic of Uzbekistan)
PhD in of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0002-8978-3421. E-mail: shamsiyeva@kiut.uz

© Valihanov IHE, 2026
© Assanova G., Shamsiyeva I., 2026

Abstract. *Introduction.* In the 1920s–1930s, the policy of indigenization was implemented in Kazakhstan with the aim of strengthening the role of the titular nation in governance and all spheres of public life. This policy became part of a broader strategy of the Soviet government in the field of national policy. As one of the key multiethnic republics, Kazakhstan became a testing ground for the implementation of this approach. *Goals and objectives.* To examine the prerequisites, goals, and methods of implementing indigenization; to identify the causes of the conflict between representatives of the Kazakh intelligentsia and the party leadership; and to determine the reasons for and consequences of the policy’s eventual reversal. *Results.*The study identified the prerequisites, goals, methods, and features of the implementation of indigenization in Kazakhstan. Its execution was contradictory: while formally supporting national development, the Soviet authorities in reality sought to control and restrict it within ideological boundaries. The causes and nature of opposition within the regional party organization were also revealed: the position of national cadres regarding the goals and methods of indigenization was interpreted as a manifestation of «nationalism». A connection was established between the policy of indigenization and subsequent political repressions: as part of the «Small October in Kazakhstan» policy, political opponents of Soviet power were identified and subjected to mass repression. In the context of indigenization in Kazakhstan during the 1920s-1930s, the people suffered significant losses and traumas, which had long-term intergenerational effects. Historical memory was distorted - for decades, the contributions of repressed figures-bearers of national identity, culture, traditions, and language - were silenced, leading to a loss of fair historical assessment of their role. *Conclusions.* Studying indigenization allows us to understand the importance of balancing state-building with the preservation of cultural diversity, as well as the need to respect national identity in a multiethnic society.
Keywords: «Small October in Kazakhstan»; cultural equality; indigenization; kazakhization.

Acknowledgments. This work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program-targeted funding project “Fundamental Study of the Main Basic Categories and Subcategories of Victims of Political Repressions in Kazakhstan and the Processes of Their Full Rehabilitation,” No. 364/PTF-24-26.
For citation: Assanova G., Shamsiyeva I. Rejection of indigenization as an integral part of the forced implementation of the revolutionary policy of the «small october in Kazakhstan» (1920s–1930s) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1457–1469. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1457-1469

ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУДЕН БАС ТАРТУ, «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ҚАЗАН» РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН КҮШТЕП ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ (1920-1930 ЖЖ.)

Асанова Гульмира Кабыланкызы [1]*, Шамсиева Ирода Махмудовна[2]

[1]Астана Халықаралық университеті
(8, Қабанбай батыр даңғылы, 020000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/0009-0008-5404-8313. E-mail: assanova_05@bk.ru
*Автор-корреспондент

[2]Ташкент Кимё халықаралық университеті
(156, Шота Руставели көшесі, 100121, Ташкент, Өзбекстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/0000-0002-8978-3421. E-mail: shamsiyeva@kiut.uz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Асанова Г.К., Шамсиева И.М., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* 1920-1930 жылдары Қазақстанда басқару және қоғамдық өмірдің барлық салаларында титулды ұлттың рөлін күшейтуге бағытталған жергіліктендіру (қазақтандыру) саясаты жүргізілді. Бұл саясат кеңес өкіметінің ұлттық саясат саласындағы кең ауқымды стратегиясының бір бөлігіне айналды. Қазақстан - көпұлтты республикалардың бірі ретінде - осы саясатты іске асырудың тәжірибе алаңы болды. *Зерттеу мақсаты мен міндеттері:* жергіліктендіру саясатының алғышарттарын, мақсаттарын және іске асыру әдістерін зерделеу; қазақ интеллигенциясы мен өлкелік партия басшылығы арасындағы қайшылық себептерін анықтау; жергіліктендіру саясатының тоқтатылу себептері мен салдарын талдау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының алғышарттары, мақсаттары, әдістері мен ерекшеліктері анықталды: бұл саясаттың жүзеге асырылуы қайшылықты сипатта болды - ұлттық дамуды ресми түрде қолдай отырып, кеңестік билік оны идеология шеңберінде бақылауға және шектеуге ұмтылды; өлкелік партия ұйымындағы қарсылықтың себептері мен сипаты анықталды: ұлттық кадрлардың жергіліктендіру мақсаттары мен жүзеге асырылу әдістеріне қатысты ұстанымдары «ұлтшылдық» көрінісі ретінде бағаланды; жергіліктендіру мен кейінгі саяси қуғын-сүргін арасындағы байланыс анықталды: «Қазақстандағы Кіші Қазан» саясаты аясында кеңес үкіметіне қарсы саяси қарсыластар анықталып, жаппай қуғын-сүргінге ұшырады; 1920-1930 жылдардағы жергіліктендіру саясаты аясында қазақ халқы елеулі шығындар мен жарақаттарға ұшырады, олардың салдары ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыр; тарихи жады бұрмаланды - ондаған жылдар бойы ұлттық болмыс, мәдениет, дәстүр мен тілді ұстанған қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлердің үлесі айтылмай келді, бұл олардың тарихтағы рөлін әділ бағалаудың жоғалуына әкелді. *Қорытынды.* Жергіліктендіруды зерттеу мемлекеттік құрылым мен мәдени әртүрлілікті сақтау арасындағы тепе-теңдіктің маңызын,

сондай-ақ көпэтносты қоғам жағдайында ұлттық бірегейлікке құрметпен қарау қажеттігін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: «Қазақстандағы Кіші Қазан»; мәдени теңдік; жергіліктендіру; қазақтандыру.
Алғыс. Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық категориялары мен ішкі санаттарын және оларды толық ақтау үдерістерін іргелі зерттеу» №364/ПЦФ-24-26 жобасы шеңберінде қаржылық қолдаумен орындалды.
Дәйексөз үшін: Асанова Г.К., Шамсиева И.М. Жергіліктендіруден бас тарту, «Қазақстандағы кіші қазан» революциялық саясатын күштеп жүзеге асырудың құрамдас бөлігі ретінде (1920-1930 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1457–1469 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1457-1469

ОТКАЗ ОТ КОРЕНИЗАЦИИ, КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ФОРСИРОВАННОЙ РЕАЛИЗАЦИИ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ «МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ» (1920-1930 ГГ.)

Асанова Гульмира Кабыланкызы [1]*, Шамсиева Ирода Махмудовна[2]

[1]Международный университет Астана
(8, пр. Кабанбай батыра 020000, Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук
https://orcid.org/0009-0008-5404-8313. E-mail: assanova_05@bk.ru
*Автор-корреспондент

[2]Ташкентский международный университет Кимё
(156, ул. Шота Руставели, 100121, Ташкент, Республика Узбекистан)
Кандидат исторических наук
https://orcid.org/0000-0002-8978-3421. E-mail: shamsiyeva@kiut.uz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Асанова Г.К., Шамсиева И.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В 1920-1930-е годы в Казахстане проводилась политика коренизации, направленная на усиление роли титульной нации в управлении и во всех сферах общественной жизни. Эта политика стала частью более широкой стратегии Советской власти в области национальной политики. Казахстан, как одна из ключевых многонациональных республик, стал полем для экспериментов по внедрению этой политики. *Цель и задачи исследования* - изучить предпосылки, цели и методы реализации коренизации; выявить причину дискуссии между представителями казахской интеллигенции и партийным руководством; определить причины и последствия сворачивания коренизации. *Результаты.* В ходе проведенного исследования выявлены предпосылки, цели, методы и особенности реализации политики коренизации в Казахстане: её реализация носила противоречивый характер, формально поддерживая национальное развитие, советская власть на деле стремилась контролировать и ограничивать его рамками идеологии; определены причины и характер противостояния в краевой парторганизации: позиция национальных кадров по вопросу о целях и методах реализации коренизации трактовалась как проявление «национализма»; установлена связь между политикой коренизации и последующими репрессиями: в ходе коренизации как части политики «Малого Октября в Казахстане», были выявлены политические оппоненты советской власти, подвергшиеся массовым репрессиям; в контексте политики коренизации в Казахстане в 1920-1930-е годы народ понёс значительные потери и травмы, имевшие долгосрочный межпоколенный характер; была искажена историческая память - десятилетиями вклад репрессированных деятелей - носителей национальной идентичности,

культуры, традиций и языка - замалчивался, что привело к утрате справедливой оценки их роли в истории. *Заключение.* Изучение коренизации позволяет понять, насколько важны баланс между государственным строительством и учетом культурного многообразия, а также необходимость уважения к национальной идентичности в условиях многоэтнического общества**.**

Ключевые слова: «Малый Октябрь в Казахстане»; культурное равенство; коренизация; казахизация.

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования ««Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» №364/ПЦФ-24-26.

Для цитирования: Асанова Г.К., Шамсиева И.М. Отказ от коренизации, как составная часть форсированной реализации революционной политики «малый октябрь в Казахстане» (1920-1930 гг.)/ Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1457–1469. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1457-1469

Введение

Изучение исторического опыта коренизации в Казахстане в 1920–1930-е годы XX века позволяет понять причинно-следственные связи современных процессов национального возрождения и истоки современной казахской идентичности. Многие вопросы, актуальные в тот период (язык, традиции, культурное наследие, история и пр.) не потеряли своей значимости и сегодня, тем более в условиях культурного многообразия нашей страны. Полагаем, что знание исторического контекста важно для формирования толерантности и взаимного уважения между этносами. Объектом исследования является политика коренизации в Казахстане в 1920–30-е годы XX века. Предметом исследования выступают пути, методы, ход реализации политики коренизации в Казахстане.

Материалы и методы

В основе методологии как стратегии данного исследования лежат историко-генетический подход (анализ возникновения, развития и свертывания коренизации); системный подход (изучение коренизации как части общей национальной и кадровой политики). Для более глубокого изучения коренизации был использован комплекс исторических, социологических и политологических методов, позволивших охватить как документальную базу, так и социально-культурные аспекты этого сложного и противоречивого процесса.

Методами исследования явились такие конкретные научные методы, как сравнительно-исторический, историографический анализ, контент-анализ и другие специальные методы исследования.

Исследование основано на комплексном использовании источников по национальному вопросу и коренизации в Казахстане, в том числе сборников документов и материалов, стенографических отчетов, материалов к отчетам, резолюций.

Обсуждение

Политика коренизации рассматривалась учеными в разные периоды в зависимости от изменений в методологии, научных подходах, идеологической конъюнктуре и доступности источников. Следует отметить, что чаще всего данная проблема рассматривалась в контексте трудов, в которых разрабатывались различные вопросы социально-экономической и политической истории начала XX в.: проблемы реализации политики «Малого Октября в Казахстане», национальной политики, демографической истории, культурной революции, политики репрессий и др.

Хронологически в историографии изучения коренизации в Казахстане можно выделить два этапа, отличавшихся друг от друга теоретико-методологическими подходами: советский и постсоветский (современный).

1. *Советская историография* (1920–1980-е годы) рассматривала коренизацию в основном в позитивном ключе как реализацию ленинской национальной политики. В советской историографии по коренизации четко отслеживаются два направления — *консервативное*, официальное, представленное работами государственных деятелей, чиновников и других официальных лиц, в которых прослеживаются противоречия между представителями власти и национальными лидерами, а также ошибки тоталитарного режима в проведении коренизации (Ф.И. Голощекин, Л. Мирзоян, Х.Ш. Амрин, Е.И. Князева, М. Ряднин). Второе направление — демократическое — представлено выступлениями и публикациями общественных, государственных деятелей, представителей казахской национальной интеллигенции. Разнополярность публикаций начала XX века обусловлена идейными разногласиями по вопросу о методах коренизации и позволяет глубже понять различные позиции, разный угол зрения на проблему, а также общественно-политическую ситуацию, интеллектуальную среду, в которой они создавались.

В условиях идеологического контроля критическое осмысление противоречий, ограничений, ошибок и последствий политики коренизации было невозможно. В работах данного периода подчеркивался прогрессивный характер коренизации: подготовка национальных кадров, расширение использования казахского языка, развитие местных элит и т.п.: А.Г. Сарманаева, И.Е. Бородина, А.П. Кучкина, О.И. Чистякова, К.Н. Бекмаметова, А. С. Мусина, С.З. Зиманова, Т.А. Агдарбекова (Сарманаев и др.).

Постсоветский этап (современный) (1990-е годы по настоящее время). С обретением независимости Казахстана начался пересмотр советского наследия. Исследования этого периода характеризуются стремлением к десталинизации и поиску национальной идентичности. Историки акцентируют внимание на вопросах репрессий, ассимиляции, механизма реализации коренизации, выявляя противоречивость и недостатки советской политики национального строительства: Ж.Б. Абылхожин, М.Х. Асылбеков, А.Ж. Галиев, К. Нурпеисов, Е.Б. Сыдыков (Абылхожин и др.).

Современные историки и политологи подходят к коренизации как сложному многоаспектному феномену. Различные аспекты данной проблемы рассмотрены в следующих трудах: Д. Койшыбаева, Е.Б. Аманжолова, М.С. Кайратова, Г.Н. Смаилова, И.В. Анисимова, С.Ш. Казиева, С.М. Акимбекова, Д. Аманжоловой (Койшыбаев и др.). В этих исследованиях акцент делается на сравнительном анализе с другими регионами СССР, на рассмотрении коренизации в контексте национального строительства, формирования национальной интеллигенции, роли языка, этничности и национальной политики в целом. Труды современных историков объединяет концептуальный пересмотр политики коренизации с новых методологических позиций. Основными направлениями современных исследований являются влияние коренизации на идентичность, политика центральной власти в национальных республиках, а также ее долгосрочные последствия в контексте постсоветской идентичности.

Таким образом, историография коренизации в Казахстане отражает не только научные интересы, но и идеологические трансформации, происходившие в обществе. От идеологизированной позиции к критическому анализу и переосмыслению — такова эволюция научных взглядов на этот ключевой этап отечественной истории.

Результаты исследования

Историко-политический контекст коренизации. Хотя после революции 1917 года советская власть официально провозгласила право народов на самоопределение, фактически стремилась сохранить территориальную целостность нового государства. Нереализованные обещания о самоопределении, противоречия между интернационализмом большевиков и

стремлением народов к автономии, экономические трудности, репрессии и централизованный контроль породили недоверие, неудовлетворенность и идейные разногласия между народами и советской властью. В этой связи уже на 3-й Всекиргизской партконференции 25 июня 1921 года известный казахский государственный деятель С. Садвокасов подчеркивал, что «принятые по национальному вопросу резолюции и декреты носят формальный характер, не выполняются» (АП РК, фонд Р.139, опись 1, дело 14, л. 18).

В этих условиях как идеологический и тактический инструмент для привлечения народов на свою сторону, была предпринята политика *коренизации,* сочетавшей социализм с признанием этнического многообразия и этнической идентичности. Большевикам важно было показать, что в отличие от царской власти, которая проводила политику русификации, они поддерживают самоопределение, культуру и язык народов.

Начало коренизации связано с провозглашённой 15 ноября 1917 года Декларацией прав народов России (Декреты Советской власти, 1957: 39-41). Основные положения политики коренизации получили отражение в партийных документах. В докладе «О национальном вопросе» на XII съезде РКП(б) (апрель 1923 года) И. Сталиным были изложены основные принципы и задачи политики коренизации (Двенадцатый съезд РКП(б)... Стенографический отчёт, 1968: 492). Постановлением XII съезда РКП(б) «По национальному вопросу» (апрель 1923 года) было рекомендовано принять меры по обеспечению равенства прав и обязанностей отдельных республик (Там же: 695). В данном документе была установлена необходимость создания и поддержки национальных кадров через образование, курсы, выдвижение в партию и госаппарат; требование использовать родной язык в делопроизводстве и обучении в национальных республиках; борьба с великодержавным шовинизмом в отношении нерусских народов.

И. Сталин в своем докладе на IV совещании ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей от 12 июня 1923 года предложил практические мероприятия по реализации политики коренизации, включая развитие образования, культуры, хозяйственного строительства и кадровой работы среди коренных народов (ВКП(б) в резолюциях.., 1940: 527–530).

Таким образом, Постановление XII съезда РКП(б) «По национальному вопросу» (апрель 1923 года) стало ключевым партийным документом, положившим начало политике коренизации. Данный документ также определил политические цели коренизации, а также поставил задачу поддержки развития языка, культуры народов и вовлечения представителей коренных народов в советский и партийный аппарат.

Первый период коренизации. Первые шаги в сторону привлечения представителей коренных народов к управлению совпадают с образованием Киргизской АССР (Казахской) в 1920 году. В 1920–1922 годах были приняты партийные документы, направленные на вовлечение местного населения в партийную и советскую работу.

Официальным началом политики коренизации на уровне ЦК РКП(б) следует считать принятие партийных решений XII съезда РКП(б) (апрель 1923 года), направленных на усиление участия местных национальностей в партийной, государственной и хозяйственной жизни республик.

Документом местного значения, положившим начало политике коренизации в Казахстане, стал принятый 22 ноября 1923 г. «Декрет ЦИК КАССР о введении делопроизводства на казахском языке», в соответствии с которым с января по июль 1924 г. все официальное делопроизводство в казахских волостях должно было быть переведено на родной язык (В братском единстве народов СССР, 1972: 128–130). Документ предполагал построение органов таким образом, чтобы они способствовали обращению с населением на их родном языке (Ряднин, 1928: 35).

В *первый период*, длившийся до второй четверти 1926 года, работа по коренизации проводилась *методом процентной нормы*. Суть данного метода состояла в том, что для данного учреждения или группы учреждений определялась процентная норма штатного состава, которая должна быть занята работниками коренной национальности. Работа

проводилась через специальные комиссии при исполкомах. Такой метод заставлял каждого служащего не казахской национальности бояться за завтрашний день, так как в случае необходимости должен был освободить свое место. Безусловно, такой подход провоцировал межнациональные трения. В таких условиях руководители учреждений в целях заполнения требуемой процентной нормы, привлекали казахов в свое учреждение на такую должность, на которую легче всего было подыскать работника. А так как среди казахского населения было очень мало подготовленных для замещения должностей, от которых фактически зависел переход учреждения на казахское делопроизводство, то задание о выполнении определенной процентной нормы осуществлялось за счет привлечения казахов на низшие обслуживающие должности (уборщик, дворник, сторож, кучер, рассыльный и т.п.). При таком заполнении нормы состава работников учреждения казахами коренизация якобы была проведена, но при этом основная цель не была достигнута (Ряднин, 1928: 35–36). При таком подходе целей коренизации достичь было невозможно. КазЦИК потребовал дальнейшего усиления работы по коренизации (Социалистическое строительство в Казахстане, 1962: 195). В партийных документах отмечаются сложности, ставшие причиной слабого продвижения коренизации, в том числе отсутствие значительной прослойки образованных кадров из коренного населения, массовая неграмотность, игнорирование и сопротивление некоторых руководителей, а главное, имевшие место случаи проявления великодержавного шовинизма в межнациональных взаимоотношениях и в повседневной практике коренизации. В результате к концу первого этапа коренизации, на 1 января 1927 года, всего рабочих и служащих по отраслям труда было 215 972, в т.ч. казахской национальности 66 347, что составляло 30,7 % (Там же: 236). Желаемого уровня коренизации достичь не удалось.

Коренизация: противостояние в Казахской краевой парторганизации

Назначение в сентябре 1925 года на пост первого секретаря ЦК КП(б) Казахстана Ф. Голощекина привнесло принципиальные изменения в вопросе о методах коренизации.

В своем докладе на 3-й сессии КазЦИК 5-го созыва (3–8 декабря 1926 г.) Председатель КазЦИКа Ж. Мынбаев докладывал о безуспешном ходе реализации коренизации с 1923 по 1926 г. (3-я сессия КазЦИК, 1926: 10–11). В этих условиях национал-коммунисты выступили против отмены процентного метода.

Состоявшаяся в этих условиях VI Всеказахская конференция ВКП(б) (ноябрь 1927 г.) рассмотрела вопрос об антипартийной оппозиции в стране, а представитель Союзного ЦК Андреев обвинил в национальном уклоне членов Бюро Казкрайкома партии Садвокасова, Мунбаева и Султанбекова (Джандосов, 1999: 56–57). VI Всеказахская конференция ВКП(б) осудила национал-коммунистов, которые были выведены из Бюро Казкрайкома (VI Всеказакская конференция ВКП(б), 1927: 12). По мнению известного алашеведа М.К. Койгельдиева, данные обвинения в национальном уклоне были беспочвенны, поскольку Ф. Голощекин «не приводил каких-либо фактов, подтверждающих это утверждение» (Койгелдиев, 2009: 331, 333). Одержав идейное превосходство, Голощекин уже в 1927 г. переходит к открытой борьбе с оппозицией (Там же: 335). В мае 1928 года ЦК ВКП(б) принял решение о проведении чистки партийного и советского аппарата в Казахстане, в ходе которой в аппарате окружных комитетов было снято с должностей 116 человек (19,5 % от штата работников). В конце 1928 г. были подвергнуты репрессиям представители казахской интеллигенции, составлявшие ядро алашевского движения.

Второй период коренизации.

Учтя опыт, КазЦИК своим постановлением от 20 мая 1926 года, решил отказаться от метода процентного замещения должностей и заменить его *функциональным методом* (В братском единстве народов СССР, 1972: 254). Он основан на замещении должностей, от которых главным образом зависит переход на казакское делопроизводство, работниками, знающими казакский язык. Будь он русский, немец или еврей, если он может применять казакский язык в разговоре и в письменности, он может с таким же успехом быть использован для замещения функциональных должностей» (Ряднин, 1928: 36).

Перечень должностей, которые должны в первую очередь быть переведены на казахское делопроизводство, устанавливался особой комиссией под руководством Рабоче-крестьянской инспекции, на которую было возложено общее руководство коренизацией. Также были установлены сроки перехода с учетом того, чтобы некоторые европейцы могли изучить казакский язык, если они хотят и в дальнейшем выполнять эту работу (Там же: 36).

В соответствии с директивами Наркоматом РКИ было выделено 42 наименования должностей и зарезервировано 13 тыс. мест, подлежащих коренизации в аппарате. Однако и функциональный метод был безуспешным. К марту 1927 г. в местном аппарате из 11 968 намеченных должностей было коренизировано 2 567 (23,2 %), в краевом аппарате из 840 должностей было коренизировано 195 (23,7 %) (Кучкин, 1962: 328).

Несмотря на безуспешность коренизации, руководство краевой парторганизации приняло решение о передаче полномочия органа по коренизации Наркомата РКИ в ведение организационных отделов исполкомов Советов, что означало низведение коренизации с общегосударственного до местного значения.

Между тем допущенные Ф. Голощекиным ошибки и перегибы в ходе реализации форсированного курса «Малый Октябрь в Казахстане», неприемлемые методы руководства и репрессивная политика привели в начале 1930-х годов к трагическому голодомору и социальной катастрофе: полномасштабному голоду, массовой смертности, бегству части населения за пределы страны, разрухе, фактическому социальному и физическому уничтожению народа. В январе 1933 года Ф. Голощекин был отозван из республики, а фактически отстранен от должности.

Возглавивший краевую партийную организацию *Л. Мирзоян* на Пленуме Казкрайкома ВКП(б) (январь 1933 г.) осудил политику подавления национальных кадров Ф. Голощекина: «Дело коренизации советского аппарата долгое время было в запущенном состоянии. *Старое руководство Казкрайкома ВКП(б) во главе с тов. Голощекиным не поняло* политического и практического значения коренизации в деле хозяйственного и культурного роста Казакстана *и не вело достаточной борьбы за коренизацию* аппарата, не дало отпора сопротивлению со стороны великодержавных шовинистических элементов в деле вовлечения коренного населения в советский и хозяйственный аппарат» (Казахстан к IX съезду, 1935: 227–229).

Постановление Крайкома от 4 апреля 1933 г., декрет Каз ЦИК и Совнаркома от 17 мая 1933 г. и, наконец, решение VIII краевой партийной конференции поставили задачу в течение 1933 года перевести в основном на казахское делопроизводство и казахский язык системы органов КазЦИКа, Наркомпроса, Наркомздрава, Наркомюста, Наркомсобеса и Рабоче-Крестьянской милиции, обязав эти органы вести переписку на казахском языке со всеми районами, имеющими более 40 проц. казахского населения. Что касается областных и районных органов перечисленных учреждений и наркоматов, то все их делопроизводство и работа должны были быть переведены полностью на казахский язык, за исключением тех районов, где значительное большинство населения составляют не казахи.

По вопросу о подготовке технических кадров для аппаратов учреждений Краевым комитетом ВКП(б) в решении от 29 декабря 1933 года было специально указано наркоматам и ведомствам на необходимость широко развернуть сеть специальных курсов по подготовке счетоводов, бухгалтеров, статистиков, секретарей, делопроизводителей и машинисток из среды казахского населения. Одной из самых первоочередных задач на ближайшее время были определены: сломить сопротивление великодержавных элементов и бюрократов-чиновников в деле коренизации аппарата, принять самые решительные меры к вовлечению кадров казаков в советские, хозяйственные, профсоюзные и кооперативные аппараты, а также добиться полного осуществления директив партии и советских органов о переводе делопроизводства центральных учреждений на казакский язык (Казакстан к IX съезду Советов, 1935: 227–229).

Однако даже при таком подходе, коренизация продвигалась медленно. В результате на 1 января *1935 года* всего рабочих и служащих по отраслям труда составляло 585 540, в том числе

казахской национальности 232 605, что составляло *39,7 %* (Социалистическое строительство Казакской АССР, 1936: 236).

Заключение

Трудности и причины отказа от коренизации

1. *Коренизация на фоне голода.* Несмотря на формальное продвижение коренизации, катастрофические последствия радикальных большевистских практик, в особенности коллективизации, насильственной седентаризации (с 1928 года) и репрессий, полностью подорвали социальную базу её реализации. Полномасштабный голод 1930–1933 гг., социальные разрушения, бегство части населения за пределы страны, массовая смертность, разруха, репрессии вместо поддержки, резкое сокращение численности казахов, уничтожение местных элит и носителей традиционной культуры, уничтожили саму основу появления местных кадров, ту социальную и культурную среду, которая должна была стать социальной базой коренизации.

2. *Двойная логика краевой парторганизации.* Коренизация официально предполагала поддержку местных кадров, языков и культур. Фактически же политика Ф. Голощекина характеризовалась осознанным сочетанием двух логик — декларативной и скрытой. То есть, он внешне поддерживал коренизацию, но фактически реализовывал иные, зачастую противоположные цели: с одной стороны, политика коренизации внешне соответствовала общесоюзной линии на привлечение местных кадров и поддержку национальных культур, но с другой — сопровождалась централизацией и подавлением национальной интеллигенции (О коренизации, 1934: 4–7), что противоречило самому духу коренизации.

3. *Репрессии и партийные чистки*

Уже к концу 1920-х годов началась репрессивная чистка национальных кадров. В ходе чисток и репрессий 1930-х годов были арестованы и расстреляны десятки представителей казахской интеллигенции и национальных кадров, обученных в 1920-х годах, уничтожены национальные лидеры, способные продвигать язык и культуру. Таким образом, система сама уничтожала тех, кого выдвинула. Партийное руководство края в лице Ф. Голощекина, декларируя привлечение представителей титульной национальности к управлению, образованию, культуре и партийной работе, при этом выражало крайнее недоверие и резко выступали против казахской интеллигенции, особенно той, что была связана с алашевцами.

4. Отсутствие кадров является одной из причин, на которую очень часто ссылаются в документах и решениях партии и правительства.

В 1930 году Ф. Голощекин в своем секретном письме-отчёте Сталину (в пяти пунктах) обосновал практическую несостоятельность коренизации вследствие недостатка национальных кадров в Казахстане. В 4-м пункте он отмечал, что в первый период, длившийся до второй четверти 1926 года, в результате проведения коренизации методом процентной нормы были коренизированы аппараты, а среднее звено осталось некоренизированным в связи с отсутствием кадров (Голощекин, 1930: 154–155). Здесь как раз и проявилось центральное противоречие и формальность политики краевой парторганизации в отношении местных кадров. Местные кадры были, они были образованными, знали язык, культуру, историю, имели обоснованное представление о путях развития республики, активно дискутировали по актуальным вопросам, показывая знание местных условий и особенностей. Коренизация породила волну появления местных кадров: их выдвинули, они были официально назначены по линии коренизации, продвинуты, многие из них действительно стремились отстаивать интересы республики. Однако Ф. Голощекин рассматривал их как политических оппонентов, стремящихся к власти (Там же: 155–156). Это показало, что коренизация фактически идет вразрез с провозглашенной политикой усиления роли титульной нации в управлении и во всех сферах общественной жизни.

5. В решениях партии и правительства также подчеркивается, что отставание коренизации было обусловлено *недооценкой значимости коренизации*, недостаточной

борьбой с искривлениями политики коренизации, а также наличием серьезных недочетов в практическом руководстве работой по коренизации аппарата со стороны руководящих органов республики и областей (О коренизации, 1934: 20).

В связи с этим «должностные лица, нарушающие или несвоевременно выполняющие ... мероприятия, проводимые Комитетом коренизации как путем халатного и небрежного отношения, так и дискредитации, подлежат привлечению к уголовной ответственности соответственно по ст. 109 и 111 УК, а в случаях злостного сопротивления и за умышленные действия, направленные к срыву мероприятий по коренизации, караются по ст. 58-14» (Там же: 28).

6. Также в документах и решениях партии и правительства отмечается, что одной из причин безуспешности коренизации является прямое сопротивление со стороны великодержавных националистических и чиновничье-бюрократических элементов» (Там же: 21). Сменивший Ф. Голощекина руководитель краевой парторганизации Л. Мирзоян подчеркивал, что этот уклон выражается в пренебрежительном отношении к культуре коренного населения (Мирзоян, 1933: 11–15).

7. Формализм и бюрократический подход способствовали проведению коренизации главным образом за счет малоквалифицированных кадров (почтовики, письмоносцы, курьеры и т.п.). Формальный подход способствовал назначению на руководящие посты по принципу этнической принадлежности, политическим и идеологическим критериям, а не профессиональной подготовке. Преследуя наиболее мыслящих и патриотически настроенных представителей казахской интеллигенции путем неоднократных чисток и репрессий, руководство края назначало на посты молодых необразованных и неопытных казахов, что приводило к низкой эффективности управления и формированию зависимых, лояльных к партии кадров, неспособных выражать интересы коренного населения.

Последствия провала политики коренизации

Откат от политики коренизации произошёл не случайно. В силу своей изначальной двойной логики и противоречивости, поспешности и отсутствия инфраструктуры, непоследовательности и идеологического давления, разворота к централизму и репрессиям, она имела декларативный характер.

Незнание края, национальной самобытности казахского народа Ф. Голощекиным, его непонимание и недооценка местной специфики привели к катастрофическим ошибкам, в том числе к голоду 1930–1933 годов. Местные кадры, предупреждавшие о губительности политики и неприемлемых методах руководства Ф. Голощекина, воспринимались как враги социализма и национал-уклонисты. Это сводило к нулю саму суть коренизации — поддержку национальной элиты и культуры. В результате охвативший страну голод, репрессии и связанные с ними социальные разрушения парализовали общественную жизнь, привели к демографической катастрофе, культурному откату и подорвали саму основу появления местных кадров. В таких условиях подготовка местных кадров в крае была невозможна, а политика коренизации — формальной и полностью оторванной от реальной жизни коренного населения, уступив место централизации и русификации через культуру и язык. В рамках общесоюзной политики латинизации тюркских языков был осуществлен переход с арабского алфавита на латинский в 1929 году, а затем в рамках усиления русификации — официальный переход на кириллицу в 1940 году, что обусловило насильственное прерывание языковой и культурной преемственности.

Sources

AP RK - Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
F. R.139, Inventory 1 - Kirgizskiy oblastnoy komitet RKP(b) (Kirobkom RKP(b), File 14, Folio 18.

Источники

АП РК - Архив Президента Республики Казахстан

Ф. Р.139, опись 1 – Киргизский областной комитет РКП(б) (Киробком РКП(б), дело 14, л. 18.

References

Abylkhozhin, 1991 — *Abylkhozhin Zh.B.* Sotsial'no-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniya i transformatsii traditsionnoy struktury Kazakhstana, 1920–1930-e gody (1991) (In Russ.)

Asylbekov, Galiev, 1998 — *Asylbekov M.Kh., Galiev A.Zh.* Istoriko-demograficheskie aspekty korenizatsii v Kazakhstane (In Russ.)

Nurpeisov, 1995 — *Nurpeisov K.* Alash i Alash Orda (In Russ.)

Sydykov, 1998 — *Sydykov E.B.* Rossiysko-kazakhstanskie otnosheniya na etape stanovleniya totalitarnoy sistemy (1998) (in Russ.).

AP RK, fond R.139, opis 1, delo 14, l. 18 — AP RK, fond R.139, opis 1, delo 14, l. 18 // Stenogramma 3-y Vsekirgizskoy partkonferentsii (Transcript of the 3rd All-Kyrgyz Party Conference) // Kazakhstan v 20–30 gody XX veka. Arkhivnye dokumenty i materialy: khrestomatiya (Kazakhstan in the 1920s–30s: Archival Documents and Materials: Reader). Compiled by: L.M. Khasanaeva, A.M. Urazbaeva, G.E. Abikenova. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 108 p. (in Russ.)

VKP(b) v rezolyutsiyakh.., 1940 — VKP(b) v rezolyutsiyakh i resheniyakh s"yezdov, konferentsiy i plenumov TsK. Ch. 1 (The All-Union Communist Party (Bolsheviks) in the Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences, and Central Committee Plenums. Part 1). M., 726 p. (in Russ.)

V bratskom edinstve narodov SSSR, 1972 — V bratskom edinstve narodov SSSR: Dokumenty i materialy, 1920–1937 gg. (In the Fraternal Unity of the Peoples of the USSR: Documents and Materials, 1920–1937). Alma-Ata: Kazakhstan, 688 p. (in Russ.)

Goloschekin, 1930 — *Goloschekin F.I.* Partiinoe stroitel'stvo v Kazakhstane: Sbornik rechei i statei (1925–1930 gg.) (Party Building in Kazakhstan: Collection of Speeches and Articles (1925–1930)). Gosudarstvennoe izdatel'stvo RSFSR, Pp. 151–157 (in Russ.)

Dvenadtsatyy s"yezd RKP(b), 1968 — Dvenadtsatyy s"yezd RKP(b), 17–25 aprelya 1923 goda: Stenograficheskiy otchët (The 12th Congress of the RCP(b), April 17–25, 1923: Stenographic Report). M.: Politizdat, 904 p. (in Russ.)

Dekrety Sovetskoy vlasti, 1957 — Dekrety Sovetskoy vlasti: (sbornik) / Institut marksizma-leninizma pri TsK KPSS, Institut istorii Akademii nauk SSSR. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1957. T. 1: 25 oktyabrya 1917 g. - 16 marta 1918 g. 625 s. (Decrees of Soviet Power: (collection) (in Russ.)

Jandosov, 1999 — *Jandosov U.* Dokumenty i publitsistika (1918–1937 gg.) (Documents and Journalism (1918–1937)). In 2 vols. Vol. 1. Almaty: Qazaqstan, 400 p. (in Russ.)

Kazakhstan k IX s"yezdu, 1935 — Kazakhstan k IX s"yezdu Sovetov (1931–1934): Materialy k otchyotu pravitel'stva Kazakhskoy ASSR IX Krayevomu s"yezdu Sovetov (Kazakhstan for the 9th Congress of Soviets (1931–1934): Materials for the Report of the Government of the Kazakh ASSR to the 9th Regional Congress of Soviets). Alma-Ata: Kazakh Regional Publishing, 257 p. (in Russ.)

Koigeldiev, 2009 — *Koigeldiev M.K.* Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov (Stalinism and Repressions in Kazakhstan in the 1920s–1940s). Almaty, 448 p. (in Russ.)

Koyshybayev, 2017 — *Koyshybayev D.* Natsional'nye kadry i politika korenizatsii v Kazakhstane (1920–1930-e gody) (In Russ.)

Amanzholova, 2000 — *Amanzholova E.B.* Korenizatsiya v Kazakhstane: istoricheskiy i sotsial'nyy aspekty (In Russ.)

Kayratov, 2010 — *Kayratov M.S.* Politika korenizatsii v Kazakhstane: mify i real'nost' (In Russ.)

Smailov, 2015 — *Smailov G.N.* Istoriya Kazakhstana v kontekste korenizatsii (In Russ.)

Anisimova, 2017 — *Anisimova I.V.* Stanovlenie sovetskoy vlasti v Kazakhstane i realizatsiya politiki korenizatsii administrativnogo apparata v 1920–1926 gg. (In Russ.)

Kaziyev, 1991 — *Kaziyev S.Sh.* Sovetskaya natsional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskikh otnosheniyakh v Kazakhstane (1917–1991 gody) (In Russ.)

Akimbekov, 2021 — *Akimbekov S.M.* Kazakhi mezhdu revolyutsiyey i golodom (In Russ.)

Amanzholova, 2021 — *Amanzholova D.* Sovetskiy proekt v Kazakhstane: vlast' i etnichnost'. 1920–30-e gg. (in Russ.).

Kuchkin, 1962 — *Kuchkin A.P.* Sovetizatsiya kazakhskogo aula (1926–1929 gg.) (The Sovietization of the Kazakh Aul (1926–1929)). M., 1962. 432 p. (in Russ.)

Mirzoian, 1933 — *Mirzoian L.I.* Dvinut′ vpered stroitel′stvo sotsialisticheskoi kul′tury (Iz rechi na VI plenume kraikoma VKP(b), iiul′ 1933 g.) (Advance the Construction of Socialist Culture (From a speech at the 6th Plenary Session of the Regional Committee of the VKP(b), July 1933)) // (On Korenizatsiya. A Collection of Guiding Materials). Compilers: Kh.Sh. Amrin, E.I. Knyazeva. Alma-Ata–M.: Kazkraigiz, 54 p. (in Russ.)

O korenizatsii, 1934 — O korenizatsii. Sbornik rukovodyashchikh materialov (On Korenizatsiya. A Collection of Guiding Materials). Compilers: Kh.Sh. Amrin, E.I. Knyazeva. Alma-Ata–M.: Kazkraigiz, 54 p. (in Russ.)

Ryadnin, 1928 — *Ryadnin M.* Kazakhstan na putyakh k sotsialisticheskomu stroitel'stvu (Kazakhstan on the Road to Socialist Construction). Kzyl-Orda: Kazakh State Publishing House, 86 p. (in Russ.)

Sarmanaev, 1957 — *Sarmanaev A.G.* Politika bol'shevikov v Kazakhstane (In Russ.)

Borodin, 1961 — *Borodin I.E.* Sotsialisticheskoe stroitel'stvo v Kazakhstane (In Russ.)

Kuchkin, 1962 — *Kuchkin A.P.* Sovetizatsiya kazakhskogo aula (1926–1929 gg.)

Chistyakov, 1965 — *Chistyakov O.I.* Korenizatsiya gosudarstvennogo apparata natsional'nykh rayonov v pervye gody Sovetskoy vlasti (po materialam natsional'nykh rayonov Srednego Povolzh'ya). Pravovedenie, no. 1 (In Russ.)

Bekmametov, 1970 — *Bekmametov K.N.* Kazakhskaya intelligentsiya v 1920–1930 gody (In Russ.)

Musin, 1975 — *Musin A.S.* Natsional'naya politika sovetskogo gosudarstva (In Russ.)

Zimanov, 1976 — *Zimanov S.Z.* Lenin i natsional'naya gosudarstvennost' v Kazakhstane (In Russ.)

Natsional'naya, 1983 — Natsional'naya gosudarstvennost' i sblizhenie natsiy (In Russ.)

Teoreticheskie, 1987 — Teoreticheskie voprosy sovetskogo natsional'no-gosudarstvennogo stroitel'stva (In Russ.)

Agdarbekov, 1990 — Agdarbekov, T.A. Problemy natsional'no-gosudarstvennogo stroitel'stva v Kazakhstane (1920–1936 gg.) (in Russ.).

Sotsialisticheskoe stroitel'stvo Kazakhskoy ASSR, 1936 — Sotsialisticheskoe stroitel'stvo Kazakhskoy ASSR: ekonomiko-statisticheskiy spravochnik za 1920–1935 gg. (Socialist Construction in the Kazakh ASSR: Socio-Economic Statistical Handbook for 1920–1935). Ed. by M.S. Samatov, A.T. Luchkov. M.; Alma-Ata: TsUNKHU Gosplana SSSR – V/O Soyuzorguchet, 409 p. (in Russ.)

Sotsialisticheskoe stroitel'stvo v Kazakhstane, 1962 — Sotsialisticheskoe stroitel'stvo v Kazakhstane v vosstanovitel'nyy period, 1921–1925 gg. (Socialist Construction in Kazakhstan in the Reconstruction Period, 1921–1925). Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 592 p. (in Russ.)

Tokayev, 2025 — Tokayev, K.-Zh. Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva na chetvertom zasedanii Natsional'nogo kurultaya 14.03.2025 g. (Speech by President Kassym-Jomart Tokayev at the Fourth Meeting of the National Kurultai, March 14, 2025). Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359 (in Russ.)

3-ya sessiya KazTsIK, 1926 — 3-ya sessiya KazTsIK 5-go sozyva (3–8 dekabrya 1926 g.): Stenograficheskiy otchet (3rd Session of the Kazakh Central Executive Committee of the 5th Convocation (Dec 3–8, 1926): Stenographic Report). Kzyl-Orda: KazTsIK, 1926. 31 p. (in Russ.)

VI Vsekazakhskaya konferentsiya VKP(b), 1927 — VI Vsekazakhskaya konferentsiya VKP(b), 15–23 noyabrya 1927 g.: Stenograficheskiy otchet (6th All-Kazakh Conference of the VKP(b), Nov 15–23, 1927: Stenographic Report). Kzyl-Orda: Kazkraykom VKP(b), 387 p. (in Russ.)

Литература

Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации традиционной структуры Казахстана 1920-1930-е годы

Асылбеков, Галиев, 1998 — *М.Х. Асылбеков Галиев А.Ж.* «Историко-демографические аспекты коренизации в Казахстане»

Нурпеисов, 1995 —*Нурпеисов К.* Алаш и Алаш Орда

Сыдыков, 1998 — *Сыдыков Е.Б.* Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной системы

АПРК, фонд Р.139, опись 1, дело 14, л. 18 — АП РК, фонд Р.139, опись 1, дело 14, л. 18 // Стенограмма 3-й Всекиргизской партконференции // Казахстан в 20–30 годы XX века. Архивные документы и материалы: хрестоматия / Сост.: Л.М. Хасанаева, А.М. Уразбаева, Г.Е. Абикенова. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 108 с. С. 51.

ВКП(б) в резолюциях…, 1940 — ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 1. М., 726 с.

В братском единстве народов СССР, 1972 — В братском единстве народов СССР: Документы и материалы, 1920–1937 гг. Алма-Ата: Казахстан, 688 с.

Голощекин, 1930 — *Голощекин Ф.И.* Партийное строительство в Казахстане». Сборник речей и статей (1925-1930 гг). Государственное издательство РСФСР, С.151-157.

Двенадцатый съезд РКП(б), 1968 — Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года: Стенографический отчёт. М.: Политиздат, 904 с.

Декреты Советской власти, 1957 — Декреты Советской власти: (сборник) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт истории Академии наук СССР. М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1: 25 октября 1917 г. - 16 марта 1918 г. 625 с.

Джандосов, 1999 — *Джандосов У.* Документы и публицистика (1918–1937 гг.). В 2 т. Т. 1. Алматы: Қазақстан, 400 с.

Казахстан к IX съезду, 1935 — Казахстан к IX съезду Советов (1931–1934). Материалы к отчету правительства Казахской АССР IX Краевому съезду Советов. Алма-Ата: Казахстанское краевое издательство, 257 с.

Койгелдиев, 2009 — *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, 448 с.

Койшыбаев, 2017 — *Койшыбаев Д.* Национальные кадры и политика коренизации в Казахстане (1920-1930-е годы

Аманжолова, 2000 — *Аманжолова Е.Б.* Коренизация в Казахстане: исторический и социальный аспекты

Кайратов, 2010 — *Кайратов М.С.* Политика коренизации в Казахстане: мифы и реальность

Смаилов, 2015 — *Смаилов Г.Н.* История Казахстана в контексте коренизации

Анисимова, 2017 — *Анисимова И.В.* Становление советской власти в Казахстане и реализация политики коренизации административного аппарата в 1920-1926 гг.

Казиев, 2021 — *Казиев С.Ш.* Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы;, Акимбеков С.М. Казахи между революцией и голодом»

Аманжолова, 2021 — *Аманжолова Д.* Советский проект в Казахстане: власть и этничность. 1920-30 е гг.

Кучкин, 1962 — *Кучкин А.П.* Советизация казахского аула (1926–1929 гг.). М., 432 с.

Мирзоян, 1933 — *Мирзоян Л.И.* Двинуть вперед строительство социалистической культуры (Из речи на VI пленуме крайкома ВКП (б), июль 1933 г.) // О коренизации. Сборник руководящих материалов. Составители: Х.Ш. Амрин, Е.И. Князева. Алма-Ата–М.: Казкрайгиз, 54 с.

О коренизации, 1934 — О коренизации. Сборник руководящих материалов. Составители: Х.Ш. Амрин, Е.И. Князева. Алма-Ата–М.: Казкрайгиз, 1934. 54 с.

Ряднин, 1928 — *Ряднин М.* Казахстан на путях к социалистическому строительству (Ответ на выступления оппозиции по национальному вопросу). Кзыл-Орда: Казакское государственное издательство, 86 с.

Сарманаев, 1957 — *Сарманаев А.Г.* Политика большевиков в Казахстане

Бородин, 1961 — *Бородин И.Е.* Социалистическое строительство в Казахстане

Кучкин, 1962 — *Кучкин А.П.* Советизация казахского аула (1926-1929 гг.)

Чистяков, 1965 — *Чистяков О.И.* Коренизация государственного аппарата национальных районов в первые годы Советской власти (по материалам национальных районов Среднего Поволжья) // О.И. Чистяков // Правоведение. No 1

Бекмаметов, 1970 — *Бекмаметов К.Н.* «Казахская интеллигенция в 1920-1930 годы»

Мусин, 1975 — *Мусин А.С.* Национальная политика советского государства

Зиманов, 1976 — *Зиманов С.З.* «Ленин и национальная государственность в Казахстане»

Национальная, 1983 — Национальная государственность и сближение наций»

«Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства» (1987), 1987 — «Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства»

Агдарбеков, 1990 — *Агдарбеков Т.А.* Проблемы национально- государственного строительства в Казахстане (1920-1936 гг.)

Социалистическое строительство Казакской АССР, 1936 — Социалистическое строительство Казакской АССР: экономико-статистический справочник за 1920–1935 гг. // Отв. ред. М.С. Саматов, отв. по вып. А.Т. Лучков; Управление народно-хозяйственного учета КазССР. М.; Алма-Ата: ЦУНХУ Госплана СССР – В/О Союзоргучет, 409 с.

Социалистическое строительство в Казахстане, 1962 — Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период, 1921–1925 гг.: Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 592 с.

Токаев, 2025 — Токаев К.-Ж. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая 14.03.2025 г. // (Официальный сайт Президента Республики Казахстан). URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359

3-я сессия КазЦИК, 1926 — 3-я сессия Казакского Центрального Исполнительного Комитета 5-го созыва (3–8 декабря 1926 г.). Стенографический отчет // Отчет Президиума Казакского Центрального Исполнительного Комитета о работе за время с 5-го Всеказахского съезда Советов до 3-й сессии КазЦИКа 5-го созыва. Коренизация госаппарата. Кзыл-Орда: КазЦИК, 31 с.

VI Всеказакская конференция ВКП(б), 1927 — VI Всеказакская конференция ВКП(б). 15–23 ноября 1927 г. Стенографический отчет. Кзыл-Орда: Казкрайком ВКП(б), 387 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1470-1488, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1470-1488

THE HISTORY OF CARE FOR HOMELESS CHILDREN IN KAZAKHSTAN IN THE 1930s

Almagul A. Bekenova[1*], Ainagul T. Kaipbayeva[2]

1 Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Master of History, Researcher
https://orcid.org/0000-0001-6034-900X. E-mail: bek.alma.81@gmail.com
*Correspondent author

2 Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher
https://orcid.org/0000-0002-3387-624X. E-mail: Aina__78@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Bekenova A., Kaipbayeva A., 2026

Abstract. *Introduction.* In the 30s of the twentieth century, the guardianship and legal aid units carried out work on providing homeless children with custody and legal assistance. In accordance with the legislation of that period, legal aid was developed and guardianship activities were improved. *Purpose and objectives.* The purpose of the article is to study the activities of the internal Guardianship and legal aid departments of the Department of Legal Protection of Minors in providing legal assistance and custody of homeless children in the country. *Materials and methods.* The analysis of sources and archival materials concerning the history of custody of homeless children and the provision of legal assistance to them has been carried out. The methods of comparative historical, objective, retrospective, history of everyday life, interdisciplinary method, etc. are used in the study of the topic. *Results.* The analysis of archival materials made it possible to identify the key indicators of the activities of the Guardianship and Legal Aid Subdepartments in the 1930s. In particular, the specific legal procedures for placing children under guardianship, age-related requirements, and the legal obligations of guardians were systematized. Furthermore, new legislative mechanisms and approaches to providing legal consultations to homeless children and protecting their interests were identified and formulated. *Conclusion.* The study demonstrated that priority was primarily given to kinship ties when arranging guardianship for children from state orphanages and children whose parents had been subjected to political repression. This practice indicates that Soviet legal requirements of the period were consistent with the traditional values of Kazakh society concerning the care of orphaned children by their close relatives.

Keywords: homeless children, famine 1931-1933, combating child homelessness, legal assistance, custody, RSFSR.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The problem of child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930s”. Registration number: AP23488331).

For citation: Bekenova A., Kaipbayeva A. The history of care for homeless children in Kazakhstan in the 1930s// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1470–1488. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1470-1488.

XX Ғ. 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАРДЫ ҚАМҚОРШЫЛЫҚҚА АЛУ ТАРИХЫ

Бекенова Алмагул Арапхановна[1*], Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы[2]

[1]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28, 050010 Алматы Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0001-6034-900X. E-mail: bek.alma.81@gmail.com
*Автор-корреспондент

[2]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28, 050010 Алматы Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, жетекші ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0002-3387-624X. E-mail: Aina__78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Бекенова А.А., Қайпбаева А.Т., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* XX ғасырдың 30-жылдарында Қамқоршылық және Заң көмегі ішкі бөлімдері панасыз балаларды қамқорлыққа беру және оларға заңгерлік көмек көрсету бойынша жұмыстар жүргізді. Сол кезеңнің заңнамасына сәйкес заң көмегі дамып, қамқоршылық қызметі жетілдірілді. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – еліміздегі балалар панасыздығына қарсы күресте Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімінің Қамқоршылық және Заң көмегі ішкі бөлімдерінің қызметін зерделеу. *Материалдар мен әдістер*. Панасыз балаларды қамқоршылыққа алу және оларға заңдық көмек көрсету тарихына қатысты дереккөздер мен архив құжаттарына талдау жүргізілді. Тақырыпты зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективтілік, күнделікті өмір тарихы, пәнаралық талдау т.б. әдістер пайдаланылды. *Нәтижелер*. Архив деректерін талдау нәтижесінде XX ғ. 30-жылдарындағы Қамқоршылық және Заң көмегі ішкі бөлімдері қызметінің негізгі көрсеткіштері айқындалды. Атап айтқанда, балаларды қамқорлыққа берудің нақты құқықтық тәртібі, жас ерекшеліктеріне қойылатын талаптар және қамқоршылардың заңдық міндеттемелері жүйеленді. Сондай-ақ, панасыз балаларға құқықтық консультация беру мен олардың мүддесін қорғаудың жаңа заңнамалық тетіктері мен бағыттары тұжырымдалды. *Қорытынды*. Зерттеу барысында мемлекеттік балалар үйлеріндегі және саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың балаларын қамқорлыққа алуда негізінен туыстық қатынастарға басымдық берілгені дәлелденді. Бұл үрдіс сол кезеңдегі кеңестік заңнамалық талаптардың қазақ қоғамының жетім баланы жақындарының паналатуына қатысты дәстүрлі құндылықтарымен ұштасқанын көрсетеді.

Түйін сөздер: панасыз балалар, 1931-1933 жж. ашаршылық, балалар панасыздығына қарсы күрес, заң көмегі, қамқоршылық, РКФСР.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920-1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP 23488331).

Дәйексөз үшін: Бекенова А.А., Қайпбаева А.Т. XX ғ. 30-жылдарындағы Қазақстандағы панасыз балаларды қамқоршылыққа алу тарихы// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1470–1488 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1470-1488

ОПЕКУНСТВО БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В 30-Е ГОДЫ XX В.

Бекенова Алмагул Арапхановна[1*], Каипбаева Айнагуль Толганбаевна[2]

[1]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(улица Шевченко, 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Магистр истории, научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0001-6034-900X. E-mail: bek.alma.81@gmail.com
*Автор-корреспондент

[2]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(улица Шевченко, 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-3387-624X. E-mail: Aina__78@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Бекенова А. А., Каипбаева А.Т., 2026

Аннотация. *Введение.* В 30-е годы XX века подразделениями опеки и юридической помощи проведены работы по предоставлению под опеку беспризорных детей и им оказывались юридические помощи. В соответствии с законодательством того периода развивалась юридическая помощь, совершенствовалась попечительская деятельность. *Цель и задачи.* Цель статьи – изучение деятельности внутренних отделов Опеки и юридической помощи Отдела правовой защиты несовершеннолетних в оказании юридической помощи и опеке над беспризорными детьми в стране. *Материалы и методы.* Проведен анализ источников и архивных материалов, касающихся истории опеки над беспризорными детьми и оказания им юридической помощи. При изучении темы использованы методы сравнительно-исторического, объективного, ретроспективного, истории повседневной жизни, междисциплинарного метода и др. *Результаты.* В результате анализа архивных материалов были выявлены основные показатели деятельности подразделений опеки и юридической помощи в 1930-е годы. В частности, систематизированы установленный законодательством порядок передачи детей под опеку, возрастные требования и юридические обязанности опекунов. Кроме того, определены и сформулированы новые законодательные механизмы и направления предоставления юридических консультаций беспризорным детям и защиты их интересов. *Заключение.* В ходе исследования установлено, что при передаче под опеку воспитанников государственных детских домов и детей лиц, подвергшихся политическим репрессиям, преимущество отдавалось родственникам. Данная практика свидетельствует о том, что требования советского законодательства рассматриваемого периода сочетались с традиционными ценностями казахского общества, предусматривавшими заботу близких родственников о детях, оставшихся без родителей.

Ключевые слова: беспризорные дети, голод 1931-1933 гг., борьба с детской беспризорностью, юридическая помощь, опека, РСФСР

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920–1930 годы» (регистрационный номер: AP 23488331).

Для цитирования: Бекенова А. А., Каипбаева А.Т. Опекунство беспризорных детей в Казахстане в 30-е годы XX в. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1470–1488. (На Каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1470-1488

Кіріспе.

XX ғасырдың 30-жылдарында Қазақстанда орын алған балалар панасыздығы мен қараусыздығы сол кезеңдегі мемлекеттік реформалар мен әлеуметтік дағдарыстардың тікелей салдары болып табылады. Ұзақ уақыт бойы бұл мәселенің әлеуметтік-саяси аспектілері отандық тарих ғылымында арнайы қарастырылмай, тарихнаманың аз зерттелген беттерінің бірі ретінде сипатталды.

Елімізде балалар панасыздығының жаппай сипат алуының алғышарттары 1928 жылғы байларды тәркілеу науқанынан басталды. Дәстүрлі шаруашылықтың күйреуі мен мал-мүлікті күштеп тартып алу халықты жаппай қайыршылыққа ұшыратып, көрші аймақтарға үдере қоныс аударуға мәжбүр етті. Бұл әлеуметтік дағдарыс 1931–1933 жылдардағы қолдан ұйымдастырылған ашаршылықпен ұласып, жетім және панасыз балалардың санын бұрын-соңды болмаған деңгейге жеткізді. Панасыздықтың келесі толқыны 1936–1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргін шараларымен тұспа-тұс келді. Отағасылары мен аналардың лагерьлерге жаппай қамалуы нәтижесінде «халық жауларының» перзенттері де панасыз балалардың қатарын қалыңдата түсті.

Осы тектес төтенше жағдайлар мемлекеттік балалар үйлеріне түсетін салмақты шектен тыс арттырып, билікті баламалы құқықтық тетіктерді іздестіруге мәжбүрледі. Осы орайда, Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөліміне қарасты Қамқоршылық және Заң көмегі ішкі бөлімдерінің қызметі жаңа сипатта дами бастады. Мысалы, балалар үйлеріндегі тығыздықты азайту мақсатында 1935 жылғы «Балалар панасыздығы мен қараусыздығын жою туралы» қаулы (бұйрық) негізінде балаларды отбасыларға қамқорлыққа беру институты жанданды. Ал 1938 жылы қабылданған «Ата-аналары қуғын-сүргінге ұшыраған балаларды туыстарына қамқоршылыққа беру тәртібі туралы» құпия циркуляр саяси қуғын-сүргін құрбандарының балаларын өз жақындары мен туыстарының тәрбиесіне заңды түрде беру жұмыстарын реттеді. Саяси қысым мен әлеуметтік күйзеліс жағдайында бұл ішкі бөлімдер панасыз балаларға құқықтық әрі заңдық көмек көрсетудің, олардың мүдделерін қорғаудың негізгі институтына айналды.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

XX ғ. 30-жылдарындағы Қазақстандағы панасыз балаларды қамқоршылыққа алу тарихын зерттеу барысында «Из истории борьбы с детской беспризорностью в Казахстане и сопредельных странах в 1920–1930-е гг.: сборник архивных документов и материалов», «1931–1933 жылдардағы ашаршылық: Алматы облысы бойынша нәубет кузгерлері мен ұрпақтарының естеліктері. Ашаршылық куәгерлері және олардың ұрпақтарынан алынған сұхбат материалдарының жинағы. Көптомдық. II том.», «1931–1933 жылдардағы ашаршылық: Жетісу облысы бойынша нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының естеліктері (сұхбат материалдарының жинағы). Көптомдық. III том.», т.б. архив материалдары мен естеліктер жинақтарындағы материалдар пайдаланылды. Сонымен қатар, қамқоршылық жасау, заң көмегі бойынша «РСФСР Қылмыстық кодексінің» 1926 жылғы редакциясы, «Неке, отбасы және қамқоршылық туралы заңдар кодексі», т.б. заңдар, панасыз балаларға, оларды қамқоршылыққа алу туралы ережелер мен қаулылар зерттеуіміздің деректік базасын құрады.

Тақырыпты зерделеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы заң көмегінің, қамқоршылықтың кеңестік биліктің алғашқы кезеңіндегі дамуы, қалыптасу тарихы зерделенді. Шынайылық, ретроспективтілік әдістері арқылы 1930 жылдардағы қамқоршылықтың жүзеге асырылуы, нәтижесі жан-жақты талданды. Ауызша тарих деректерін күнделікті өмір тарихы әдісі арқылы, қамқоршылық үдерісінің барысы, 1930 жылдардағы адамдардың тұрмысы зерделенді. Пәнаралық әдіс арқылы заң көмегін көрсету, қамқоршылыққа алудың заңнамалық құжаттарына талдау жасалынды.

Талқылау.

Елімізде панасыз балалар тақырыбын алғашқылардың бірі болып ғалым Г.Б. Сүгірәлімова «Қазақстандағы панасыз балалар. Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920-1940 жылдар)» (Сүгірәлімова, 2006) зерттеуінде панасыз балалар

тақырыбын зерделеп, өзіндік талдауларын жасаған. Алайда, ғалымның 1930 жылдардағы панасыз балалар тақырыбына қатысты балаларды қамқоршылыққа алу бойынша зерттеулері әлі де толықтыруды қажет етеді.

Отандық тарих ғылымында панасыз балалар тақырыбын, әсіресе аймақтық ерекшеліктер тұрғысынан зерттеген ғалымдар С.Г. Сақтағанова мен Т.Қ. Сақабайдың еңбектері ерекше орын алады. Авторлар өздерінің «1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі» атты бірлескен зерттеуінде 1931–1933 жылдардағы нәубет тұсындағы балалар тағдырын нақты деректермен ашып көрсетеді. Мақалада Орталық Қазақстан өңіріндегі балалар саны күрт азайып кеткен негізгі аудандардың тізімі беріліп, 1932 жылғы панасыз балалардың жас ерекшеліктері мен ұлттық құрамына талдау жасалған. Сонымен қатар, зерттеушілер 1933 жылы арнайы мекемелерге орналастырылған жетімдердің саны сияқты маңызды есептік мәліметтерді негізге ала отырып, сол тұстағы ата-аналардың «балаларымызды асырай алмаймыз, аштан өлтіріп аламыз» деп, оларды мемлекет қамқорлығына беруге мәжбүр болған жан түршігерлік тарихи фактілерін алға тартады (Сақтағанова, Сақабай, 2024). Ғалымдардың зерттеуінен, 1930-жылдардағы ашаршылық кезінде балаларды отбасынан айырып, балалар үйіне өткізу үрдісі тек саяси шешім емес, халықтың аман қалу үшін жасаған ең соңғы амалы болғандығы байқалады. Орталық Қазақстандағы статистикалық мәліметтер көрсеткендей, балалардың жаппай панасыз қалуы – тұрмыстық қиындық емес, бүкіл бір буынның жойылып кету қаупін тудырған ұлттық қасірет еді. Мұндай төтенше жағдайда балалар үйлері мен қамқоршылық органдары мыңдаған бүлдіршінді аштық өлімінен арашалап қалған негізгі құтқарушы күшке айналғандығын көрсетеді.

Кәмелетке толмаған панасыз балаларға қатысты сол кездегі үкіметтің іс-әрекетін, заңдарының қалай өзгергенін түсіну үшін зерттеушілер К.К. Абдрахманова мен З.Г. Сактаганованың еңбектері мен ғылыми тұжырымдарының маңызы зор. Кәмелетке толмағандарға қатысты мемлекеттік саясаттың эволюциясын зерделеуде зерттеушілер К.К. Абдрахманова мен З.Г. Сактаганованың ғылыми тұжырымдарының маңызы зор. Авторлар өздерінің «Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918–1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы)» атты еңбегінде кәмелетке толмағандарға қатысты репрессивтік шаралардың нормативтік-құқықтық базасын қалыптастырудың бес негізгі кезеңін жіктейді:

1. 1918 жылғы 14 қаңтар – 1935 жылғы 7 сәуір аралығы;
2. 1935 жылғы 7 сәуір – 1941 жылғы 7 шілде аралығы;
3. 1941 жылғы 7 шілде – 1945 жылғы 18 қаңтар аралығы;
4. 1945 жылғы 18 қаңтар – 1956 жылғы 24 наурыз аралығы;
5. 1956 жылғы 24 наурыз – 1958 жылғы 25 желтоқсан аралығы.

Ғалымдардың пайымдауынша, алғашқы кезеңде (1918–1935 жж.) кәмелетке толмағандарға қолданылатын жазалау шаралары біртіндеп қатайтыла түскен. Бұл ретте зерттеуде ашаршылық пен әлеуметтік күйзелістер салдарынан панасыз қалған және қайтыс болған балалардың нақты санына қатысты демографиялық мәліметтердің әлі де толық айқындалмағандығы атап өтіледі. Сонымен қатар, кезеңнің күрделі әлеуметтік-экономикалық дағдарысы мен саяси қысымы жағдайында балалардың туыстары мен жақындары өздерінің де ашаршылыққа ұшырауы немесе репрессияға ілігу қаупі салдарынан жетімдерді қамқорлыққа алуға құқықтық әрі материалдық мүмкіндіктері болмағаны негізделген. (Абдрахманова, Сактаганова, 2023). Осылайша, ғалымдардың пікірін негізге ала отырып, XX ғасырдың 30-жылдарындағы балалардың жетімдігі мен панасыздығы тек тұрмыстың нашарлығынан ғана емес, заңдардың қаталдануы мен саяси қысымның күшеюінен болды деп қорытуға болады. Тіпті қазақ халқының жетім баланы қаңғыртпай, туыстары бауырына басатын ежелгі салтының өзі сол тұстағы жаппай ашаршылық пен қорқыныштың кесірінен іске аспай қалды. Адамдар өз басын арашалай алмай отырған мұндай қиын шақта, панасыз қалған балаларға заң жүзінде көмектесетін және оларды қамқорлыққа алатын арнайы мемлекеттік бөлімдердің жұмысына деген қажеттілік бұрынғыдан да артты.

Е.А. Бендер «Правовые основы борьбы с детской беспризорностью в РСФСР в 1920–1930-е годы» мақаласында 1935 жылғы 7 сәуірдегі «Кәмелетке толмағандар арасында қылмыспен күрес шаралары туралы» КСРО ОАК мен ХКК қаулысын талдай келе, «12 жастан бастап балаларды ұрлық жасағаны, зорлық-зомбылық жасағаны, дене жарақаты, мертігуі, кісі өлтіргені, барлық қылмыстық жазалау шараларын қолдана отырып, кісі өлтіруге тырысқаны үшін қылмыстық жазаның барлық шараларын қолдана отырып қылмыстық жауапкершілікке тарту тағайындалды. Сондай-ақ, жасына байланысты міндетті түрде жартысына немесе үштен біріне жазаны төмендету туралы ҚК-нің 50-б. алынып тасталды. КСРО ОАК мен ХКК 1935 жылғы 7 сәуірдегі қаулысына сәйкес, балалар үшін ғана емес, кәмелетке толмағандарды әртүрлі қылмыстарға қатысуға итермелегені немесе тартқаны үшін ұсталған адамдар үшін де қатаң жауапкершілік белгіленді. Санкциялар бес жылдан кем емес мерзімге бас бостандығынан айыруды қарастырды» деп келтірген (Бендер, 2013). Сонымен қатар аталған қаулының 4-т. сәйкес, одақтас республикалардың үкіметтеріне қылмыстық заңнамаларына осы қаулыға сәйкес өзгертулер енгізу ұсынылған (Закон 7 апреля 1935 г.). Атап өтетіні, осы кезеңде елімізде 1926 ж. редакцияланған РКФСР Қылмыстық кодексі әрекет еткен (УК, 1926).

Зерттеуші М.А. Перованың «Власть о несовершеннолетних гражданах: детство в семейной политике советской россии 1917–1930-хх гг.» атты еңбегінің 1920 жылдардың екінші жартысы мен 1930 жылдардағы балалар өмірі мен отбасы мәселесіне арналған бөлімінде маңызды тарихи деректер алға тартылады.

Автордың айтуынша, баланы отбасының зиянды ортасынан бөліп алып, мемлекеттік мекемелерге өткізу саясаты балалар үйлерінің шамадан тыс көбейіп кетуіне әкелген. Бұл жағдай, керісінше, көшеде қаңғыған панасыз балалардың санын одан сайын арттырған. Оның үстіне, жетімханалардың бұлай жаппай көбеюі мемлекеттің сыртқы беделі мен ел келбетіне де теріс әсер еткен. Осының салдарынан үкімет балаларды отбасыларға қамқорлыққа беру ісін жедел түрде қолға алуға мәжбүр болған.

Алайда, балаларды бауырына басатын отбасыларға үкімет тарапынан қатал талаптар қойылды. Ол заңдық ережелерде былай деп көрсетілген: «Балаларды сайлау құқығынан айырылған тұлғаларға, соның ішінде: жалдамалы еңбекті пайдаланатындарға, еңбекпен табылмаған кіріс есебінен күн көретіндерге, сауда-саттықпен айналысатындарға немесе бұрынғы патшалық режимнің өкілдеріне тәрбиелеуге және оқытуға беруге тыйым салынды. Сондай-ақ іс-әрекетке қабілетсіз деп танылған және қорғаншылықтағы адамдарға, пайдакүнемдік және моральдық азғындық қылмыстары үшін сотталғандарға, сонымен бірге діни қызметшілерге де балаларды тәрбиеге беруге жол берілмеді» (Перова, 2016). Осылайша, балаларды жаппай мемлекеттік мекемелерге жинау саясаты сәтсіздікке ұшырап, үкіметті жетімдерді қайтадан отбасыларға беруге мәжбүр етті. Алайда, баланы тәрбиелеуге үміткер жандарға қойылған саяси және таптық шектеулер бұл үдерісті қиындатты. Билік бала тағдырын шешуде оның амандығы мен тұрмысынан бұрын, өз идеологиясын бірінші орынға қойды. Мұндай қатал талаптар жағдайында жетім балаларды қорғау және оларды заң талаптарына сай отбасыларға дұрыс орналастыру үшін Қамқоршылық және Заң көмегі бөлімдерінің рөлі жоғары болды.

А.А. Дорская «Кодекс законов о браке, семье и опеке РСФСР 1926 г.: соотношение идеологической и юридической составляющих» мақаласында кеңестік құқықтың дереккөздерін зерттеу барысында заңды ғана емес, оның идеологиялық компоненттерін де ескеру қажет деген қорытындыға келген (Дорская, 2016). Зерттеу негізінен кодексті жан-жақты талдай отырып, неке және отбасы тақырыбын зерделеуге арналған. Панасыз балалар тақырыбына арналған бірқатар зерттеулердің болуына қарамастан, Қазақстандағы XX ғасырдың 30-жылдарындағы панасыз балаларды қамқоршылыққа алу тақырыбы әлі де толығырақ зерделеуді қажет етеді.

Нәтижелер.

1930 жылдардағы тарихи оқиғалар: 1930–1933 жылдардағы ашаршылық, 1936–1939 жылдар аралығындағы қуғын-сүргін саясаты панасыз балалар қатарын көбейте түсті.

Нәтижесінде панасыз балалар темір жолдардың бойында, базарларда босып, қайыршылық, құқықбұзушылықтар көбейе бастады. 1920–1930 жж. аралығында халықтың жас ерекшелігі бойынша %% көрсеткіші келесідей болған:

Жасы	Барлық тұрғындар	Барлық тұрғындар	Қазақтар	Қазақтар	Орыстар	Орыстар
	Еркек	Әйел	Еркек	Әйел	Еркек	Әйел
0–4	16,4	16,6	15,0	16,3	18,0	16,7
5–9	10,4	10,6	9,6	10,0	11,8	10,8
10–19	21,7	20,6	19,8	18,0	26,0	25,3
20–29	15,5	17,7	15,5	17,9	16,1	18,2
30–39	13,8	13,6	15,2	15,2	10,9	11,0
40–49	9,8	8,5	10,9	9,3	7,8	7,4
50–59	6,4	5,9	7,3	6,2	4,7	5,2
60, жоғары	6,0	6,5	6,7	7,1	4,9	5,4
Барлығы	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1-кесте. 1920-1930 жж. аралығында халықтың жас ерекшелігі бойынша %% көрсеткіші (10 лет Казахстана, 1930)

Table 1. % % Indicator by age of the population in the period from 1920 to 1930 (10 let Kazahstana, 1930)

«10 лет Казахстана. 1920–1930» кітабында бұл кестенің пайыздық ерекшеліктерін келесідей: «Мысалы, 1914–1918 жылдардағы және одан бұрынғы соғысқа қазақ халқының қатыспауы, сондай-ақ бұрын қазақтар арасында өнеркәсіп жұмысшыларының болмауы олардың егде жастағы топтарының үлес салмағының артуына әсер етті (30-59 жастағылар). Орыстар мен қазақтар үшін 5-9 жас (1917–1921 жылдары туғандар) тобындағылардың елеулі азаюы бұл жастардың туу уақыты бойынша империалистік, бүкіл азаматтық соғыс пен 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың ең қолайсыз жылдарына түсетіндігімен түсіндіріледі. Қазақтар мен орыстар арасындағы 10-19 жас (1907-1916 жылдары туғандар) аралығындағы көрсеткіштердегі үлкен айырмашылық, бұл жастарға 1914–1917 жылдардағы соғыстың әсер еткеніне қарамастан, қазақ балаларының өлімінің көп болуына және осы кезеңде орын алған жұт әсеріне жатқызу керек. Қазақ халқы үшін кәрілік жасындағылардың (60 және одан жоғары) үлес салмағы орыстарға қарағанда $1^{1/3}$ есе жоғары» (10 лет Казахстана, 1930: 85) деп түсіндірген. Осындай көрсеткіштермен еліміз 1930 жылдарды қарсы алған еді.

Балалар панасыздығын жоюда оларды қамқоршылыққа беру, балаларға заңдық көмек көрсету жұмыстары жүргізілді. Бұл жұмыстарды Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімдері (ішкі бөлімшелері) (бұдан әрі – КТҚҚБ) жүргізді. КТҚҚБ жергілікті органдары Губерниялық және уездік болып бөлінді. Губерниялық және уездік Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімшелерінің бөлінуі мен қызметі КТҚҚБ бөлімшелеріне ұқсас, тек *1) Құқық бұзушылыққа және панасыздыққа қарсы күрес, 2) Қамқоршылық және 3) Заң көмегі* деп аталды. Asian Journal «Steppe Panorama» 2026. 13 (3) санында «1920 жылдардағы Қазақстандағы панасыз балалар қылмысына қарсы күрес» тақырыбындағы (Бекенова, Мұхатова, 2026) мақалада *Құқық бұзушылыққа және панасыздыққа қарсы күрес бөлімі* бөлімшелерінің қызметіне жан-жақты талдау жасалынып, 1920 жылдардағы панасыз балалар арасындағы орын алған қылмыс түрлері, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу жұмыстары туралы жан-жақты талданды. Осы мақала аталған мақаланың заңды жалғасы деуге болады. Себебі *Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімінің* қалған 2 ішкі бөлімінің (*Заң көмегі және Қамқоршылық*) тарихына осы мақала шеңберінде тоқталып, зерделенеді.

Заң көмегі

КТҚҚБ-нің ішкі бөлімі – Заң көмегі бөлімшесі, ол бала құқығы сұрақтары бойынша кеңес берумен, тәжірибелік көмек көрсетумен айналысты. Сонымен қатар баланың барлық заңдық құқықтарын түсіндіріп, анықтамалар, нұсқаулар берген, шағым жасаған, өтінімдер қабылдаған, өндіріс істерін дайындаған, толық құқылы айыптаушы және талапкер ретінде баланың мүдделерін қорғау, т.б. қызмет көрсеткен (Из истории борьбы, 2025:52). Заң көмегі өз қызметінде кәмелетке толмағандарға қатысты 1922 жылғы 9 қарашадағы Еңбек туралы заңдар кодексінің, 1922 жылғы 26 мамырдағы РКФСР Қылмыстық кодексінің, 1926 жылғы 22 қарашадағы РКФСР Қылмыстық кодексінің баптарын, т.б. заңдар мен ережелерді басшылыққа алған. 1920-1930 жылдарда аталған кодекстерге бірнеше мәрте толықтырулар мен өзгертулер енгізіліп отырған. Бұрынғы әдет-ғұрыпқа негізделген халық соты (билер шешімі) Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Халықтық сот (судья) қызметі шеңберінде қарастырылғанымен, өз қызметін біртіндеп өзгерте бастады. Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істер ғана Халықтық сотқа беріліп, құқықбұзушылықтар алдымен Комиссия, Заң көмегі қызметінің шеңберінде қарастырыла бастады.

1921–1922 жылдардағы ашаршылық нәтижесінде панасыз балалар санының көбеюінен заң көмегі қызметі бойынша жұмыстар күшейту тапсырылған (Из истории борьбы, 2025:66). Себебі аштыққа шыдамай басқа жаққа кеткен адамдар үйлерін, мүліктерін, кейде өз балаларын қалдырған жағдайлар орын алған (Бекенова, Козыбаева, 2023). 1922 жылғы «Балалар кеңесі туралы ережеге» сәйкес, губерниялық және уездік КТҚҚБ-дегі заң көмегінде *балаларға кеңес беру* ұйымдастырылған. Кеңес беру құрамында: меңгеруші, оның көмекшісі, хатшы, іс жүргізуші және кеңесшілер (қажет жағдайда құрамы азаюы мүмкін) болған. Губерниялық КТҚҚБ-де материалдық көмек үшін ақшалай және заттай нақты қоры болуы керек болған. Ол үшін әр жарты жылда арнайы смета жасалып, Губерниялық Халыққа білім беру бөліміне (бұдан әрі – ХББ) тапсырылған.

Кеңеске кәмелетке толмағандар (оның ішінде панасыз балалар), олардың ата-аналары немесе қамқоршылары бала құқығына қатысты: тамақ, киім, тұрғын үй, оқу, т.б. сұрақтар бойынша жүгінген. Кейбір жағдайларда қамаудағы кәмелетке толмағанды босату туралы өтініш берген, балалар мен ата-аналарды іздестірген, ата-ана құқығынан айыру істерімен, іс жүргізумен, т.б. айналысқан. Қажет жағдайда кәмелетке толмағандарға материалдық көмек көрсеткен: тамақ, киім, оқу құралдарын, т.с.с. берген. Ол үшін әлеуметтік көмек ағалары мен әпкелеріне кәмелетке толмағанның материалдық жағдайын тексерткен. Смета бекітілгенге дейін мұқтаждарға көмекті тексеру актілері КТҚҚБ-не тапсырылып, олар қорытынды жасап, өтінімді Әлеуметтік қамту бөліміне жіберген.

Кеңес беру үшін арнайы сағаттар белгіленіп, жұмыс істейтіндер үшін кешкі уақытта кеңес беру қарастырылған. Кеңес беру туралы жергілікті жағдайға ыңғайлы хабараландырулар жасалуы керек болған. Келушіні қабылдау бойынша келесідей сұрау парағы толтырылған:

Жылы, күні;

Аты-жөні;

Мекен-жайы;

Іс мазмұны;

*Кеңес беру жауабы және іс бойынша не жасалынды (*Из истории борьбы, 2025: 62-63*)*.

Ашаршылыққа байланысты балалардың ата-анасыз қалып, олардың мүлкін туыстары немесе бөтен біреулердің заңсыз иеленген жағдайлары орын алған. Егер заңдық кеңес дұрыс жүргізілсе, балаларға мүлкін қайтаруға мүмкіндік болған. Яғни олар балалар үйінен кеткенде, мемлекет қаржысына емес, өз мүліктеріне ие болып, өздігімен өмір сүру мүмкіндігі болар еді. Алайда, заңдық кеңес берудің тапшылығы болған. Себебі заңгер мамандар жетіспеушілігі орын алған (ҚР ОМА. 81-қ. 1-тіз. 906-іс. 13-16-а.п.).

1920 жылдары кәмелетке толмағандарға заңдық көмек көрсету тұрмақ, ересектерге құқықтық көмек көрсетудің өзі біртіндеп реттеле бастаған. 1922 жылғы Адвокаттар туралы ереже бойынша халыққа құқықтық көмек көрсету үшін қылмыстық және азаматтық істер бойынша адвокаттар алқаларын ұйымдастыру қарастырылған. А.Д. Святоцкий осы кезеңдегі

адвокатура қызметінің 2 түрін анықтаған: 1) Заңгерлік кеңес – жаңа кеңестік қорғаудың бір түрі; 2) Адвокаттардың жеке тәжірибесі жаңа экономикалық саясат жағдайларына сәйкес келгенімен, оң бола алмаған. Осы жылдары кеңестік қорғауды ұйымдастырушылық тұрғыдан ресімделіп, заң көмегін алу мүмкін болған. Құқық қорғаушы-энтузиастар заң білімі бар мамандармен алмастырыла бастаған.

1939 ж 16 тамызда Адвокаттар туралы Бүкілодақтық ереже қабылданып, адвокатура ел ауқымында орталықтандырылды. КСРО үшін біріңғай құрылымы мен адвокатура органдарының мүшелігі айқындалған. Бұрын адвокаттар алқалары аясында жұмыс істеген топтар жойылып, заңдық кеңес беру арқылы жүргізілген. «Адвокаттар алқасы», «қорғаушы» орнына «адвокатура», «адвокат» терминдері қолданысқа енгізілген» (Хан, б?).

Қамқоршылық

КТҚҚБ ішкі бөлімінің бірі – Қамқоршылық:

- Уездік, қалалық (аудандық) және болыстық Халыққа білім беру бөлімінің қамқоршылық бойынша қызметіне басшылық жасады.

- Қамқоршылық бойынша шағымдарды қарастырды.

- Қамқоршыны тағайындау және қамқоршылықты тоқтатумен, т.б. айналысты (Из истории борьбы, 2025:8, 10).

Кәмелетке толмағандарды қамқоршылыққа алу дегеніміз – кәмелетке толмағандарға жеке немесе ұжымдық қорғаншылық белгілеу түсініледі (Из истории борьбы, 2025:11). «Азаматтық хал актілері, неке, отбасы және қамқоршылық туралы заңдар кодексіне» (Заң. жинақ. 1918 ж. № 76-77); «Некені бұзу, тегін өзгерту, қамқоршылық және т.б. істер бойынша жариялау тәртібін өзгерту туралы» 1921 жылғы 27 қыркүйектегі БОАК және ХКК жарлығына, 1926 ж. 19 қарашадағы «Неке, отбасы және қамқоршылық туралы кодексіне», т.б. ережелерге сәйкес, қамқоршылыққа қатысты мәселелер реттеліп отырған.

Қамқоршылық – баланы қарайтын басқа отбасына беру, бірақ биологиялық туыстарымен заңдық байланысы сақталынады. Қамқоршылар баланы тәрбиелеумен байланысты шығындарға өтемақы алуы қарастырылған. Өтемақы мөлшері жергілікті балалар комиссиясының бюджетіне байланысты өзгеріп отырған (Из истории борьбы, 2025: 474).

Революцияға дейінгі кезеңде қамқоршылық тек жетімдерге, олардың мүліктерін сақтауға қатысты болса, кеңестік заңнамада қамқоршылық жетімдерге ғана емес, *панасыз* және ата-анасы бар балаларға да қатысты болды. Мемлекет баланың жоғарғы қамқоршысы болып, ата-анасының балаға қатынасын тексеруге құқылы болды. Егер ата-аналар құқығын баланың мүддесіне қарсы немесе зиянды пайдаланылған жағдайда, мемлекет ата-ана құқығынан айырып, қамқоршы тағайындаған. Қамқоршы баланың мүліктік мүддесін де қорғауы тиісті болған (Из истории борьбы, 2025: 52).

Халыққа білім беру бөлімдеріне ата-анасының қамқорлығында емес, яғни *панасыз*, жетім немесе ата-анасынан айырылған, тастанды балалалар туралы ақпарат түскен күннің ертесіне балалар әлеуметтік инспекторын, тәрбиеші-тексерушіні немесе әлеуметтік тәрбие бойынша жұмысшыны тексеруге жіберген. Ол баланың тұру жағдайын, мүлкінің болуын, мүлкі болса тізімін жасаған. Сонымен қатар ол баладан жақындарынан кім қамқоршы бола алатындығын, әрі қарай кіммен тұрғысы келетіндігін анықтаған. Барлық жинақтаған ақпарат Болыстық ХББ-не немесе *КТҚҚБ*-не жіберілген. Болыстық ХББ немесе *КТҚҚБ* жинақталған материалдарды қарастырып, қамқоршы тағайындау керектігі немесе қажет еместігі туралы сұрақты шешкен. Егер кәмелетке толмаған жасына, денсаулығына, дайындығына және т.б. сәйкес Балалар үйіне, сәбилер үйіне, мектеп-коммунасына, колонияға немесе басқа интернат үлгісіндегі мекемеге орналастыруға мүмкін болмайтын болса, оған 7 күн ішінде қамқоршы тағайындалған (Из истории борьбы, 2025:63).

Қамқоршыны тағайындау, босату, қамқоршыларға шағымдар, т.б. қамқоршылық бойынша сұрақтар алқалы түрде шешілген:

а) Болыстық ХББ-де: меңгеруші, нұсқаушы, тексеру жүргізген тұлға, қажет жағдайда қамқоршылық бойынша тәрбие мен заңнаманы білетін тұлға қатысқан;

б) Уездік (қалалық, аудандық) ХББ-де: құқықтық қорғау бөлім / бөлімше қызметкерлері қатысқан.

в) ГубХББ-де: *КТҚҚБ* алқасы қатысқан.

Қаулы қысқаша дәлелді анықтама түрінде шығарылып, ХББ-де көрінетін жерге қамқоршыны тағайындау және қамқоршы тұлға туралы хабарландырулар ілінген. Мүдделі тұлғалар бір ай ішінде бұл қаулыға шағымдануы мүмкін болған. Қаулы шыққаннан екі апта ішінде бала дәрігермен қаралып, «дәрігерлік карточкасы» толытырылған, бала қажет жағдайда тиісті интернатта болған. Бір айдан кейін ілінген хабарландыру алынған. Қамқоршылық тағайындалған тұлғаға хабарланып, ол келген соң тиісті үлгідегі куәлік берілген. Әрбір қамқоршыға «кәмелетке толмаған балаға қамқоршы картасы» жасалынған. Әрбір қамқоршылық бойынша ерекше іс арналып, істе келесілер болған:

«1) қамқоршылық құру қажеттігі туралы хабарлама;

2) зерттеушіні іссапарға жіберу туралы анықтама;

3) оның баяндамасы;

4) мүлік тізімдемесі,

5) мүлікті сақтауға қабылдауда жазылу;

6) қамқоршылық құру, қамқоршы тағайындау туралы ұйғарымдар т.б.;

7) қамқоршылардың есептері;

8) қамқорлыққа алынушының дәрігерлік тексеру актілері;

9) қамқорлыққа алынушыға бару туралы актілер;

10) қамқорлықтағы адамның, оның ата-анасының азаматтық хал актілері (туу турады, ата-анасының қайтыс болуы туралы т.б.);

11) егер бұл құжаттарды қамқоршыға тапсыру қажет болмаса;

12) ...ХББ-де ілінгендігі туралы анықтамалар, хабарламалар» (Из истории борьбы, 2025:100).

Егер қамқоршылыққа жеке тұлға табылмаған жағдайда, ұжымдық қамқоршылар қарастырылған (Из истории борьбы, 2025: 64-66). Қамқорлықты пайдакүнемдік (ата-анасы қайтыс болғаннан кейінгі қалған тұрғын үйін алу, мүлкін пайдалану, т.б.) мақсатта пайдаланушы, балаларды қараусыз қалдырған қамқоршыларды жауапкершілікке тарту қарастырылған. Балалардың материалдық шығын келтіруі жағдайында қамқоршыларды материалдық жауапкершілікке тарту белгіленген (Из истории борьбы, 2025:100-101).

1926 ж. балалардың панасыздығын жою ісінде қамқоршылар мен туыстарын немесе сенімді азаматтарды қамқоршылыққа алу қолға алынған. Панасыздарға екі апталық көмек барысында комиссиялар: панасыздардың санын анықтап, оларға қаржылай көмекке партиялық, кәсіби, қоғамдық ұйымдар мен еңбекші бұқараны тарту; панасыздарды туыстары мен қамқоршыларға беру жұмыстары қарастырылған (Из истории борьбы, 2025: 200). БОАК 1926 ж. 19 қарашадағы қаулысымен бекітілген «Неке, отбасы және қамқоршылық туралы кодекс» 1927 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді. Кодексте сәйкес, облыстық, губерниялық, округтік, уездік және аудандық қалалардағы қорғаншылық пен қамқоршылықты атқару комитеттерінің төралқалары, ал ауылдық жерлерде – болыстық және аудандық атқару комитеттері, атап айтқанда, кәмелетке толмағандарға қатысты – халыққа білім беру бөлімдері жүргізген. Егер ата-аналары балаларына қатысты өз міндеттерін дұрыс орындамаған жағдайда, балаларға қатыгездік көрсетсе, сот баланы ата-анасынан немесе бала қамқорлығындағы басқа да тұлғадан алып, балаларды қорғаншылық және қамқоршылық органдарына қамқоршылыққа беру туралы қаулы шығарылады. Ата-ана құқығынан айрылғанымен, кездесулер бала үшін қауіпті деп табылмаса, балаларымен кездесулерге қорғаншылық және қамқоршылық органдары рұқсат берген. Ата-ана құқығынан айыру баланы күтіп-бағу міндетінен босатпаған, екеуі де жауапты болған. Берілетін көлемі ата-

анасының материалдық жағдайына байланысты болған. Ата-анасының жағдайы келмесе, жағдайы бар бауырлары көмектесе алған. Қамқоршылыққа баланың тұрғылықты орны бойынша, балаға жақын адамдардан немесе қоғамдық ұйым (кәсіптік одақ, шаруалардың өзара көмек комитеті және т. б.) бөлген адамдардан, ал олар болмаған кезде өзге адамдардан тағайындалған. Ауру, дене кемістігі барлар, мүліктік жағдайы келмейтіндер, қызметіне байланысты міндеттерін орындай алмайтындар, екі не одан көп бала тәрбиелеушілер, емізулі немесе 8 жасқа дейінгі баласы бар аналар, 16 жасқа толғандар, өздері қамқоршы болып табылатындар қамқоршы болудан бас тарта алған. 10 жасқа толған баланы оның рұқсатынсыз асырап алуға жол берілмеген. 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарға қамқоршылық тағайындалған. Қамқоршылық міндеттері өтеусіз орындалған. Егер қорғаншылық және қамқоршылық органдарының қарауында табыс әкелетін мүлік болса, оның 10%-дан аспайтын мөлшерде сыйақы тағайындалған. Қамқоршы өз міндеттерін дұрыс орындамаған жағдайда қорғаншылық және қамқоршылық органдары қамқоршылықтан шеттетуі мүмкін болған. Қамқоршы 1 ақпанға дейін жылына 1 рет қамқорындағы кәмелетке толмағанның денсаулығы, тәрбиесі, оқуы, кірісі мен шығысы, т.б. туралы есеп берген. Қамқоршылықты тоқтатқан жағдайда мүлікті басқарғаны туралы жалпы есеп берген (Кодекс, 1926).

1928 ж. 27 ақпандағы мәліметте ҚССР-да панасыз балалар санының көбейгендігі, өлке бойынша нақты саны белгісіз болғанымен, бір ғана Атбасар уезі бойынша 488 панасыздың болғандығы анықталған. Бұл көрсеткіштің бес орыс болыстығындағы 238 панасыздың санынан артық екендігі келтірілген. Балалардың ата-аналарынан кетуі және ата-аналарының балаларын қалдырып кетуі панасыздық себептерімен қатар *қамқоршылардың* өз міндеттерін дұрыс орындамаулары да панасыздықтың өсу фаторы болған. Ата-аналарға, туыстарына, қамқоршыларға қатысты міндеттерін орындаудан жалтаратын немесе балаларды кетуге мәжбүр ететін жағдайлар жасағаны үшін Қылмыстық Кодекстің (бұдан әрі – ҚК (1926 ж. 22 қарашада қабылданған) 158-б. пайдалану тәжірибесі сирек пайдаланылған деп көрсетілген (Из истории борьбы, 2025: 230-231). ҚК-нің 158-б. *«Балаларды асырап-бағуға, сол сияқты ата-аналарының балаларды кәмелетке толғанға дейін ешқандай қолдаусыз қалдыруына қаражатты қасақана төлемеуі-алимент төлеуден жалтарған адамды оның есебінен іздестіру жөніндегі шығыстарды жатқыза отырып, екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады»* [1937 жылғы 10 мамырдағы (СУ № 6, 40-құжат) толықтыруымен]. 158.1.-б. *«Қамқоршылықты пайдакүнемдік мақсатта пайдалану (тұрғын үй алаңын иемдену, ата-анасы қайтыс болғаннан кейін қалған мүлікті пайдалану және т.б.) және қамқорлықтағы балаларды қадағалаусыз және қажетті материалдық көмексіз қалдыру-үш жылға дейін бас бостандығынан айыру. Ауылдық кеңестер төрағаларының және ауылдық кеңестер тағайындаған қамқоршылардың жетім балаларды қорғау және тәрбиелеу туралы қамқорлық шараларын қолданбауы, бұл балалардың өз әрекеттерімен немесе әрекетсіздігімен қаңғыбастық жолына түсуіне жол берген-қамқоршыларға қатысты – екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға, ауылдық кеңестер төрағаларына қатысты – осы Кодекстің 111-бабы бойынша жауаптылық»* қарастырылған [1935 жылғы 25 қараша (1936 жылғы СУ № 1, 1-құжат) толықтыруымен] (УК, 1926).

1931–1932 жылдардағы ашаршылықтан кейінгі 1933 жылғы панасыз балалар саны облыстар бойынша келесідей болған:

Шығыс Қазақстан облысы – 10500;
Батыс Қазақстан облысы – 3900;
Қарағанды облысы – 13000;
Ақтөбе облысы – 5000;
Алма-Ата облысы – 12000;
Оңтүстік Қазақстан облысы – 15000.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық нәтижесінде панасыз балалардың саны артты. Панасыз қалған балалар жетімдер үйлеріне тапсырылғанымен, кейбір жетімдер үйлері балаларға толып кеткен жағдайлар орын алған. Ол бабаларды қамқоршыларға беру

жұмыстары жүргізілген, мысалы: «1930 жылдары ашаршылық басталғанда балаларды ауылдарға бөліп беріпті, ал анам Күлбағиланы қосқанда Дәметкен, Күлпан және Жантай деген ұл төртеуін қазіргі Батан ауылында тұратын дулат қарақойлыларға бөліпті. Бөліп беру барысында НКВД балаларды алушыларға «Өлтірсеңдер, өкімет алдында жауап бересіңдер» – деп қорқытқан екен. Анамды Сармұрзаевтар әулеті қызы ретінде асырап алыпты. Қалғандарын Бейсенбаевтар, Темірбаевтар әулеттері асырап алыпты, осылайша олар ашаршылықтан тірі қалыпты», - деп көрсетілген А.Қ.Толымбековтің естелігінде. Ал М.Қ. Әбсатарованың естелігінде «Атам 1930 жылдардағы жоқшылықта 10 баланы жетімдер үйінен асырап алған. Кейін сол он баланың Әйтей ауылында тұратын біреуін кездестіргенмін. Аты-жөні бөлек болғанымен, «мен Әбсаттар атамның тәрбиесінде өскен баламын» деп, атама ризашылығын білдіріп еді. Соғыс кезінде бізге орыстарды әкеліп тастағанда, аталарымыз орыстарды да асыраған екен. Кейінгі тұрмысқа шыққан жерімде үлкен апам «үйге әкеліп орыстарды асырадық» деп айтып отыратын», - деп келтірілген (1931-1933 жылдардағы ашаршылық, 2025: 158, 221).

1935 ж. 31 мамырдағы «КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің және БКП (б) Орталық комитетінің Балалардың панасыздығы мен қараусыздығын жою туралы қаулысына» сәйкес, ХББ-нің жанындағы *Кәмелетке толмаған құқық бұзушылар жөніндегі комиссиялар* таратылып, балаларының іс-әрекетіне тиісті бақылау жасамаған ата-аналарға қатысты сотта қаралып, баланы ата-анасынан алып, оны балалар үйінде орналасуына ата-анасына ақы төлеткізу Халық ағарту комиссариатына міндеттелген. Жетім балаларға қамқоршылар тағайындау, балалар үйлеріне, өндіріске, колхоздарға жіберу, т.б. үшін жауаптылық тиісті органдар мен ауылдық кеңестердің төрағаларына жүктелген. Қамқорлықтағы баланың тұрғын үйін алу, ата-анасы қайтыс болғаннан кейін қалған мүлігін пайдалану, т.б. пайдакүнемдік мақсатта пайдаланған қамқоршыларды қылмыстық жауапкершілік белгілеу қарастырылған. Жетімдердің қаңғыбастығына жол берген, оларды қорғау және тәрбиелеу туралы қамқорлық жасамаған ауылдық кеңес төрағалары мен олар тағайындаған қамқоршыларға жауапкершілік белгілеуге қаулы қабылданған (Из истории борьбы, 2025: 101).

1935 жылдары колхоздардың қоғамдық өзара көмек кассаларына жетімдерге және мұқтаж колхозшылардың балаларына көмек міндеті жүктелген. «КСРО одағы ХКК резервтік қорынан 1935 жылға қосымша одақтас республикалардың колхоздарына қоғамдық өзара көмек кассаларына көмек көрсету үшін арнайы ақша қоры жіберілсін. Осы қордан колхоздың қоғамдық өзара көмек кассаларына ата-анасының кесірінен уақытша мұқтаж болған жетім балаларға көмектесу үшін кассадан жұмсалған әрбір 100 рубль үшін 30 рубль қосымша ақы төленсін. КСРО Одағы бойынша осы қордың 1935 жылға арналған жалпы мөлшері 5000000 рубль мөлшерінде анықталсын» (Из истории борьбы, 2025:100) деп қарастырылған. Аудандық әлеуметтік қамсыздандыру бөліміне, Аудандық ХББ-не және Аудандық балалар комиссияларына бөлінген қаржыны баланы тәрбиелеуге алған қамқоршыларды кезеңімен тексеріп тұру міндеттелген (Из истории борьбы, 2025: 105).

1935 жылғы 31 мамырдағы КСРО Халық комиссарлары кеңесінің және БКП (б) Орталық комитетінің «Балалардың панасыздығы мен қараусыз қалуын жою туралы» қаулысына сәйкес балалар мекемелерінің келесі түрлері белгіленген (Из истории борьбы, 2025: 99-101):

	Кімнің қарауында	Мекеме түрлері	
а	Одақтас республикалардың Ағарту халкомы	қалыпты үлгідегі балалар үйлері	күнкөріс қаражатынан айырылған балаларға арналған балалар үйлері
			ата-аналарының қаражатына ұсталатын балалар үйлері
			тәрбиеленуі қиын балаларға арналған балалар үйлері
б	Одақтас республикалардың Әлеуметтік қорғау	арнайы балалар үйлері	мүгедек балаларға арналған

	халкомы		
в	Одақтас республикалардың Денсаулық сақтау халкомы	арнайы балалар үйлері	мүгедек балаларға арналған
г	КСРО Ішкі істер халкомы	арнайы	изоляторлар
			еңбек колониялары
			қабылдағыш-таратқыштар

2-кесте. 1935 ж белгіленген балалар мекемелерінің түрлері.
Table 2. Types of established children's institutions in 1935.

1935 жылы Алматы қалалық Халыққа білім беру жүйесінен: Талғар балалар коммунасы, Балалар қабылдағышы, ШТВ 300 адамымен НКВД жүйесіне ауысқан; № 7, 8, 11 балалар үйлері Қалалық денсаулық сақтау жүйесіне ауысқан (Жинақ, 347-б.). Кейде НКВД қабылдағыштарынан Халық ағарту комиссариаты жүйесінің балалар үйлеріне балалар қабылданып отырған. Бірақ 12 жастан үлкен құқықбұзушы балалар мен балалар үйлерінен жүйелі түрде қашқандар қабылданбаған (Из истории борьбы, 2025:508).

1935 жылғы «Тәрбиеленуі қиын кәмелетке толмағандарға арналған балалар мекемелерінің шеберханаларындағы тәрбиеленушілерге еңбекақы төлеу туралы» нұсқаулықта тәрбиелеуі қиын балаларға арналған мекемелерде бюджеттік қаржыландыру есебінен жүргізілетіндігі, бірақ балалардың еңбектеріне қарай ақы төлеу керектігі көрсетілген. Жоспар бойынша және базарға шеберханаларда балалардың өзі немесе бригадада дайындаған бұйымдарға ақы төлеу керектігі қамтылған. Еңбек ақы көлемі тәрбиеленушінің оқу мерзіміне, өнімді дайындауға қаншалықты қатынасқанына байланысты өндірістің техникалық кеңесі белгіленген және мекеме директоры бекітуі керек болған. Бағалар балалардың шеберханаларда 4 сағаттық жұмыс күнінің толық жүктемесімен есептелінген. Ақы төлеу мекеме директорының белгілеуімен айына 1-2 рет беру қарастырылған. Әрбір тәрбиеленуші еңбек ақысынан оқу шығыны, шеберханалардың материалдық базасын нығайтуға, тамақ, киім, мәдени қызмет үшін ақша төлеп, тек 40-50% алған. Балалар еңбек ақыларын директор мен арнайы педагогтардың қадағалауымен жұмсайтын болған. Қалған сумма тәрбиеленушінің жинақ кассасына аударып, ол ақшаны директордың рұқсатымен алып тұрған немесе белгіленген уақыттан кейін шыққанда алатын болған. Мекемені белгіленген уақытқа дейін қалдырып кеткен және оқу бағдарламасын орындамаған тәрбиеленуші жинақ кітапшасындағы салымды алу құқығынан айрылған. Тәрбиеленуші қасақана зиян келтірген жағдайда директордың бұйрығымен жинақ кассасындағы шотынан ақша ұстау қарастырылған. Өндірістегі жұмысын есепке алу үшін тәрбиеленушілерге жұмыс кітапшалары жүргізілген. Дзержинский және басқа да тәрбиеленуі қиын кәмелетке толмағандарға арналған мекемелерінің жақсы нәтижелер беруі тәрбиеленушілерге еңбекақы төлеуді шамамен есептеудің келесі тәртібі ұсынылған (Из истории борьбы, 2025: 96-97):

4 разрядты разрядтық тор белгіленеді	Жұмыстың міндетті минимумы белгіленеді және бағалауларға байланысты, жұмыс күнінің 4 сағаттық толық жүктемесі кезінде осы	Өндірістік шеберлердің өндірістік жоспарын орындамауы салдарынан өсетін үстеме шығыстарды жабу үшін белгіленген жұмыс минимумы	Белгіленген минимумнан артық қайта өңдеу (жұмыс істеу) кезінде қайта өңдеу сомасынан сыйақы беріледі	Белгіленген минимумнан артық қайта өңдеу (жұмыс істеу) кезінде қайта өңдеу сомасынан сыйақы беріледі	Белгіленген минимумнан артық қайта өңдеу (жұмыс істеу) кезінде қайта өңдеу сомасынан сыйақы беріледі	Ұстау осы нұсқаулықтың 9-тармағына сәйкес белгіленеді

	разряд үшін еңбек өнімділігінің орташа көрсеткіші негізінде жалақы минимумы белгіленеді	орындалмаған жағдайда жалақыдан ұсталады. Ұсталымдар орындалмаған сомадан жүргізіледі				
			10 р.-ға дейінгі қайта өңдеу	20 р.-ға дейінгі қайта өңдеу	20 р.-дан асатын қайта өңдеу сомасы үшін	
I	20 р.	15%	10%	15%	20%	Ұстау осы нұсқ. 9-т. сәйкес
II	40 р.	20%				
III	60 р.	25%				
IV	80 р.	25%				

3-кесте. Тәрбиеленушілерге еңбекақы төлеуді шамамен есептеу тәртібі.
Table 3. The procedure for the approximate calculation of wages for pupils.

1936 жылғы 1 қаңтардағы және 1937 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Оңтүстік Қазақстан облысында панасыз балалар болмаған. 1936 жылғы 1 қаңтарда балалар мекемелері 58, онда 9298 адам болса; 1937 жылғы 1 қаңтарда балалар мекемелері 38, онда 5126 адам болған. Яғни балалар мекемелері мен олардағы адамдар санының жартысына жуығы азайғандығын байқаймыз (Из истории борьбы, 2025: 358).

1937 жылғы 15 тамызда Ішкі істер Халкомы Н. Ежовтың № 00486 «Отанын сатқандардың әйелдері мен балаларын қуғын-сүргінге ұшырату операциясы туралы» НКВД КССР жедел бұйрығы шықты. Осы бұйрықты алған бойда «1936 жылдың 1 тамызынан бастап әскери алқа мен әскери трибуналдар бірінші және екінші санаттар бойынша соттаған оңшыл троцкистік тыңшылық-диверсиялық ұйымдардың мүшелерін, Отан сатқындарының әйелдерін қуғын-сүргіндеуге» бұйырылған. Бұйрық бойынша «б) 15 жастан асқан әлеуметтік қауіпті және антисоветтік әрекетке қабілетті балаларға арналған жеке қысқаша анықтама; в) мектепке дейінгі және мектеп жасындағы 15 жасқа дейінгі балаларға арналған атаулы анықтамалар жасауға» тапсырма берілген. Бұйрықта «2) Анықтамаларды тиісінше Республиканың ішкі істер Халық Комиссарлары және өлкелер мен облыстардың ІІХК басқармаларының бастықтары қарайды... 12) Сотталған Отан сатқындарының әйелдері әлеуметтік қауіптілік дәрежесіне байланысты кемінде 5-8 жыл мерзімге лагерьлерге қамауға алынады. 13) Сотталғандардың әлеуметтік қауіпті балалары жасына, қауіптілік дәрежесіне және түзелу мүмкіндіктеріне қарай ІІХК лагерьлеріне немесе түзеу-еңбек колонияларына қамауға алынуға немесе Республикалар Наркомпростарының ерекше режиміндегі балалар үйлеріне қамауға алынуға тиіс... 16) Ерекше кеңеспен сотталған Отан сатқындарының әйелдерін жазасын өтеу үшін Темников түзеу-еңбек лагерінің, жеке нарядтары бойынша КСРО ІІХК Гулагының арнайы бөлімшесіне жібереді... 18) Сотталған әлеуметтік қауіпті балалар бірінші және екінші топ үшін ІІХК гулагының дербес нарядтары бойынша ІІХК лагерьлеріне, түзеу-еңбек колонияларына немесе Республикалар Наркомпростарының ерекше режимдегі үйлеріне және үшінші топ үшін КСРО ІІХК әкімшілік-шаруашылық басқаруға (НКВД АХУ) жіберіледі...»

(Оперативный приказ, 1937) деп көрсетілген. Сонымен қатар бұйрықта балаларға қатысты: «19) Сотталғаннан кейін қалған барлық жетім балалар орналастырылсын:

а) 1-1,5 жас аралығындағы және үш жасқа дейінгі балалар – сотталғандардың тұрғылықты жеріндегі республикалардың Денсаулық сақтау халық комиссариатының бала-бақшалары мен балалар үйлеріне;

б) 3 жастан 15 жасқа дейінгі балалар – ... республикалардың, өлкелер мен облыстардың Наркомпростарының балалар үйлеріне (белгіленген дислокацияға сәйкес);

20) 15 жастан асқан балаларға қатысты мәселені жеке шешу қажет. Жасына, өз еңбегімен тәуелсіз өмір сүру мүмкіндігіне немесе туыстарының асырауында тұру мүмкіндігіне байланысты мұндай балалар болуы мүмкін:

а) 19-б. «б» тармағына сәйкес республикалардың Наркомпростарының балалар үйлеріне жіберілді;

б) басқа республикаларға, өңірлерге және облыстарға ... жұмысқа орналасу немесе оқуға беру үшін жіберіледі.

23) егер қалған жетімдерді басқа (қуғын-сүргінге ұшырамаған) туыстары өздерінің толық асырауында алғысы келсе – бұған кедергі келтірмеу керек» (Оперативный приказ, 1937) делінген.

Бұйрыққа сәйкес келеді деп танылған мемлекет және қоғам қайраткерлері, партия мүшелерінен бастап қарапайым шаруаға дейін, олардың әйелдері мен балалары да қуғын-сүргінделген. Сәбиін қалдыратын жақындары болмаса немесе балалар үйіне өткізгісі келмесе, анасы сәбиді өзімен еңбекпен түзеу лагеріне алып кеткен. Ондай балаларға немесе сол жақта туылған балаларға арнаған Балалар үйі еңбекпен түзеу лагерлерінде ашылған (Полянская, 2017). Атап өтетіні, Н. Ежовтың өзі 1939 ж. қамалып, келесі жылдың басында атылған екен. Әйелі Евгения Ежова қайтыс болып, асырап алған алты жасар қызы Наталья Пензаның № 1 балалар үйіне жіберілген. Наталья Хаютина фамилиясымен ол жақта 10 жылдан аса болыпты (Окунев, 2024).

Атап өтетіні, балалар үйлеріне тапсырылған балалардың тегі (фамилиясы) өзгертіліп, жазылған жағдайлар орын алған. Тегін өзгерту фактілері қуғын-сүргінге ұшырағандардың бостандықтағы балаларының арасында да орын алған. Себебі «халық жауының баласы» деп кейінгі уақыттары сұраққа алынып, халық арасында қолайсыз жағдайлар орын алмасын деген. Мысалы, «... мұндағы жылдарға дейін әкеміздің атын айтуға қорқып келдік. Егер білсе совет үкіметі біздің бәрімізді де жоқ қылатын еді. Көптеген қиыншылықты бастан өткердік, амалсыз соның бәріне төздік те. Әуелі демесеңіз, шекарадан өтерде төлқұжатқа да басқа адамның есімімен тіркелдік. Содан бергі өмірге келген бала-шағаның бәрі сол бөтен фамилиямен жазылып кетті», - деп еске алады Зейнеп Қыстаубайқызы (1931–1933 жылдардағы ашаршылық, 2025: 274–275).

Қазақстан аумағындағы ГУЛАГ-қа кіретін Карлаг, Стетплаг, АЛЖИР-ге РКФСР көлеміндегі сотталғандар, оның ішінде әйелдер мен балалар орналастырыла бастады. Мысалы, «Из писем детей репрессированных в «Мемориал» деген құжатта «Әкем Оскар Аркадьевич Лейкин 1937 жылы Хабаровск қаласында тұтқындалды. Сол кезде ол облыстық байланыс бөлімінің бастығы болды. Азаматтық хал актілерін тіркеу бөлімінің мәліметі бойынша, ол 1938 жылы сотталып, 1941 жылы қайтыс болды. Анам Полина Исааковна Акивис те сол кезде тұтқындалып, сегіз жылға Карлагқа жіберілді» (Виленский), - деп келтірілген. Себебі, «1936-1938 жылдардағы Мәскеу сотында партия элитасының барлығы дерлік қаза тапты. Халық комиссарлары мен облыстық партия комитеті хатшыларының, революцияға дейінгі тәжірибесі бар большевиктердің және Лениннің ең жақын серіктерінің балалары жетім қалды. Лев Каменевтің бірінші некесінен (Лев Троцкийдің әпкесінен) туған екі ұшқыш ұлы атылды, ал екінші әйелі Татьяна Глебовадан туған кішкентай ұлы балалар үйіне жіберіліп, кейіннен қуғын-сүргінге ұшырады. Айтпаса да түсінікті, екі әйел де өлім жазасына кесілді. Григорий Зиновьевтің ересек ұлы да осындай тағдырға ұшырады...» (Окунев, 2024) 1938 жылғы 10 қаңтардан бастап әйелдер мен 1-3 жасқа дейінгі балалары әкелінген, әйелдердің кейбіреулерінің аяғы ауыр болған (тек 1951 жылғы сәуірдегі үкімет қаулысынан кейін ғана

жүкті әйелдер және балалары бар әйелдер босатылған). Бір жарым жылда 8000 сотталған әйелдің 4500-і отанын сатқандардың отбасы мүшесі болған. 1939 жылдың мамырында ғана арнайы режим жойылып, әйелдер өздерінің күйеулері, балалары, туыстары туралы біле алды (Мемориальный комплекс).

1937 жылдары «Отанын сатқандардың әйелдері мен балаларын қуғын-сүргінге ұшырату операциясы туралы» бұйрыққа сәйкес, кейбір кәмелетке толмағандар әлеуметтік қауіпті деп танылып, темір торға тоғытылса, басқалары шетел асып қашуға мәжбүр болды. Бұл өз кезегінде панасыздар қатарының көбеюіне септігін тигізді. 1938 жылғы 7 қаңтардағы «Ата-аналары қуғын-сүргінге ұшыраған балаларды туыстарына қамқоршылыққа беру тәртібі туралы» циркулярға сәйкес, қуғын-сүргінге ұшырағандардың туыстары анықталған балаларды қамқоршылыққа беру жұмыстары жүргізілген. Мысалы, «Атамның Мұқан есімді ағасын және Тамақай деген інісін ауқатты, бай адамдар болғандықтан «халық жауы» деген жаламен атқан. Сәрсеннің балаларының барлығының соғысқа кетуінің бір себебі осында. Ағасы мен інісінің балаларын атам өзі асырап алған. Халық жауының балалары дегіздіргілері келмеген. Бір жағы отансүйгіштік қасиеттері басым, екінші жағынан байдың тұқымы екенін білдірмеуге тырысу, үшіншіден жазалаушы биліктен үрейлену болған», - дейді М.Н. Сәрсенов (1931–1933 жылдардағы ашаршылық, 2025:251). «Ол жылдары елімізде саяси қуғын-сүргін басталып, көптеген адамдар «халық жауы» атанды. 1937 жылы осындай ауыр кезеңде Тастанов Хамза есімді азамат Халбулақтағы жетім қалған балаларды жинап, оларды тәрбиелеуге тырысты. Әкем де осы қиын тағдырдың бір бөлшегі еді. Бірақ сол кезең туралы көп айтуға құлықты болмады, өйткені ол уақытта мұндай естеліктер қауіпті саналатын», деп келтіреді естелігінде Р. Қуатов (1931–1933 жылдардағы ашаршылық, 2025:95). Аталған ауызша тарих деректерін ретроспективті талдау нәтижесінен жетімін жібермей, туыстары асырап алатын отбасылық құндылықтармен қатар, оқиғаны баяндауынан кеңестік кезеңде біраз тақырыптың жабық болғандығын және қазіргі кезеңнің сөз бостандығын көруге болады.

Қорытынды.

XX ғасырдың 30-жылдарындағы балалар панасыздығымен күресте Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөліміне қарасты Қамқоршылық және Заң көмегі бөлімшелері маңызды жұмыстар атқарды. Балаларды отбасыларға қамқорлыққа беру ісі жергілікті жерлердегі (болыс, уез, губерния) білім беру бөлімдерінің жанынан құрылған арнайы құрылымдар арқылы жүзеге асырылды. Сол кездегі ережелер бойынша қамқоршылық негізінен 14 жастан 18 жасқа дейінгі жасөспірімдерге тағайындалды. Сонымен қатар, бала құқығын қорғау мақсатында 10 жасқа толған баланың өзіндік келісімінсіз оны асырап алуға заң жүзінде рұқсат берілмеді. Мемлекет тарапынан қамқоршыларға белгілі бір деңгейде қаржылай көмек көрсетіліп отырды, ал баланы өз пайдасына жұмсап, заң бұзғандар қатал жазаланды.

Бұл кезеңдегі заңдардан қазақ халқының жетім баланы қаңғыртпай, өз жақындарының бауырына басатын ежелгі салтының белгілері анық көрінді. Мұны сол тұста қолданылған 1926 жылғы «Неке, отбасы және қамқоршылық туралы заңдар кодексінен» (6, 64-баптары) және 1938 жылғы «Ата-аналары қуғын-сүргінге ұшыраған балаларды туыстарына қамқоршылыққа беру тәртібі туралы» құжаттардан байқауға болады. Осы ережелердің арқасында 1931–1933 жылдардағы ашаршылық пен 30-жылдардағы саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккен мыңдаған балаларды өз туыстары бауырына басып, қамқорлығына алды.

Мұқтаж ата-аналар мен қамқоршылар баланың тамағы, киімі және оқуы сияқты күнделікті мәселелер бойынша осы бөлімдерден заңдық кеңестер алып тұрды. Көмекке зәру отбасылардың тұрмыстық жағдайы арнайы тексеріліп, Әлеуметтік қамсыздандыру бөлімдері арқылы материалдық қолдау көрсетілді. Сол тұста заң мамандарының тапшылығы сезілгендіктен, арнайы кадрлар даярланып, іс-қағаздарында «адвокат» пен «адвокатура» сөздері жиі қолданыла бастады. 1935 жылғы 31 мамырдағы «Балалардың панасыздығы мен қараусыздығын жою туралы» үкімет қаулысынан кейін бұл жүйеде үлкен өзгерістер болып, балалардың ісі тікелей сот орындарында қаралатын болды.

Түйіндей айтқанда, балалар үйіндегі және ата-анасы тұтқындалған бүлдіршіндерді қамқорлыққа алуда мемлекет заң жүзінде туыстық қатынастарға басымдық берді. Бұл үрдіс қазақ қоғамының жетімін жатқа қалдырмайтын дәстүрлі құндылықтарының кеңестік қатал заң талаптары жағдайында да сақталып қалғанын дәлелдейді.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
Fund-509 — “People“s Commissariat of education of the KASSR in Orenburg“.
81 — “Central children“s Commission for the improvement of children“s lives at the CAC KASSR“.

Дереккоздер

ҚРОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
509-кор — «Орынборк, КАССР халық ағарту комиссариаты.
81 — «КАССР ОАК жанындағы балалардың өмірін жақсарту жөніндегі орталық балалар комиссиясы».

References

10 let Kazahstana, 1930 — 10 let Kazahstana. 1920-1930. (10 years of Kazakhstan. 1920-1930.) Alma-Ata: Izdanie Gosplana Kazahskoj ASSR, 1930. S. 85. (In Russ.).

1931-1933 zhyldardagy asharshylyk, 2024 — 1931-1933 zhyldardagy asharshylyk: Almaty oblysy bojynsha naubet kuagerleri men urpaktarynyn estelikteri. Asharshylyk kuagerleri zhane olardyn urpaktarynan alyngan suhbat materialdarynyn zhinagy. Koptomdyk. II tom. [The Famine of 1931-1933: memoirs of eyewitnesses and descendants of the famine in the Almaty region. Collection of materials from interviews of famine witnesses and their descendants. A multi-volume book. Volume II.] / Kurastyrushylar: A.T. Kaipbaeva, A.M. Abikej. Zhalpy redakciyasyn baskargan Z.E. Kabyldinov. – Almaty: «Raduga», 2024. 336 b. (221, 158-bb.). (In Kaz.).

1931-1933 zhyldardagy asharshylyk, 2025 — 1931-1933 zhyldardagy asharshylyk: Zhetisu oblysy bojynsha naubet kuagerleri men urpaktarynyn estelikteri (suhbat materialdarynyn zhinagy). Koptomdyk. III tom. [The Famine of 1931-1933: memoirs of eyewitnesses and descendants of the famine in the Zhetisu region. Collection of materials from interviews of famine witnesses and their descendants. A multi-volume book. Volume III.] / Kurastyrushy: O.H. Muhatova. – Almaty: «Raduga», 2025. (274-275-bb.) (In Kaz.).

Abdrahmanova, Saktaganova, 2023 — *Abdrahmanova K.K., Saktaganova Z.G.* Repressivnaya politika sovetskoj vlasti v otnoshenii nesovershennoletnih v 1918–1941 gg.: analiz normativno-pravovoj bazy (1 i 2 etapy) [The repressive policy of the Soviet government towards minors in 1918-1941: an analysis of the regulatory framework (stages 1 and 2]. // Vestnik Karagandinskogo universiteta. № 3(111). 2023. – PP. 15, 18. (In Russ.).

Bekenova, Muhatova, 2026 — *Bekenova A.A., Muhatova O.H.* 1920 zhyldardagy Kazakstandagy panasyz balalar kylmysyna karsy kures (Combating the crime of homeless children in Kazakhstan in the 1920s). // Asian Journal «Steppe Panorama» 2026. 13 (3). 642-658-bb. (In Kaz.).

Bekenova, Kozybaeva, 2023 — *Bekenova A. A., Kozybaeva M. M.* 1921–1922 zhzh. Asharshylyk kezindegi Kazakstandagy balalardyn zhagdajy zhane ARA ujymynyn komegi [The situation of children in Kazakhstan during the Famine of 1921–1922 and the assistance of the Bee organization]. Otan tarihy. 2023. No. 26(3). URL: https: //otan.history. iie. kz/main/article/view/612/381. (In Kaz.).

Bender. 2013 — *Bender E. A.* Pravovye osnovy bor“by s detskoj besprizornost“yu v RSFSR v 1920–1930-e gody. (The legal basis for combating child homelessness in the RSFSR in the 1920s and 1930s). (e- resource). CIBERLENINKA. 2013. URL: https: //cyberleninka. ru/article/n/pravovye-osnovy-borby-s-detskoy-besprizornostyu-vrsfsr-v-1920-1930-e-gody. (In Russ.).

Vilenskij — *Vilenskij S.S.* Deti GULAGa (Children of the Gulag). // URL: https://you1917-91.narod.ru/vilenskiy_deti_gulaga.html#023. (In Russ.).

Dorskaya, 2016 – *Dorskaya A.A.* Kodeks zakonov o brake, sem'e i opeke RSFSR 1926 g.: sootnoshenie ideologicheskoj i yuridicheskoj sostavlyayushchih [The Code of Laws on Marriage, Family and Guardianship of the RSFSR of 1926: the ratio of ideological and legal components]. // Universum juris. №2. 2016. (In Russ.).

Zakon 7 aprelya 1935 g. — Zakon 7 aprelya 1935 g. v sisteme sovetskogo ugolovnogo prava [The Law of April 7, 1935 in the system of Soviet criminal law]. // Historical Materials. URL: https://istmat.org/node/28585.

Iz istorii bor“by, 2025 — Iz istorii bor“by s detskoj besprizornost“yu v Kazahstane i sopredel“nyh stranah v 1920–1930-e gg.: sbornik arhivnyh dokumentov i materialov [From the history of the fight against child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920s and 1930s: a collection of archival documents and materials]. / Sost.: Kaipbaeva A. T., Kozybaeva M. M., Muhatova O. H., Bajzhumanova Z. B., Bekenova A. A. Almaty: IP “Balausa“, 2025. 656 s. (In Russ.).

Kodeks, 1926 — Kodeks zakonov o brake, sem'e i opeke. 19 noyabrya 1926 g. [The Code of Laws on Marriage, Family and Custody. November 19th, 1926] // NIU VSHE v Nizhnem Novgorode. URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/kodeksy_26.

Memorial'nyj kompleks — Memorial'nyj kompleks ALZHIR v okrestnostyah Astany [ALGIERS Memorial Complex in the vicinity of Astana]. // URL: https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/astana/alzhir.htm. (In Russ.).

Okunev — *Okunev D.* «Bud'te ostorozhny, ee otec – vrag naroda» ["Be careful, her father is an enemy of the people."]. // lenta.ru. 8 апрель 2024. URL: https://lenta.ru/articles/2024/04/08/detivragovnaroda/. (In Russ.).

Operativnyj prikaz, 1937 — Operativnyj prikaz NKVD SSSR № 00486 «Ob operacii po repressirovaniyu zhen i detej izmennikov rodiny». 15 avgusta 1937 g. [Operational Order of the NKVD of the USSR No. 00486 "On the operation to repress the wives and children of traitors to the Motherland." August 15, 1937]. // Electronic library of historical documents. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/170644-operativnyy-prikaz-nkvd-sssr-00486-ob-operatsii-po-repressirovaniyu-zhen-i-detey-izmennikov-rodiny-15-avgusta-1937-g. (In Russ.).

Perova, 2016 — Vlast' o nesovershennoletnih grazhdanah: detsstvo v semejnoj politike sovetskoj rossii 1917-1930-hkh gg. [Perova M.A. The power of minors: childhood in the family policy of Soviet Russia 1917-1930-xx.]. // Bulletin of SUSU. The series "Social and humanitarian sciences". 2016, vol. 16, No. 4, p. 54.

Polyanskaya, 2017 — *Polyanskaya T.* Social'no opasnye deti (Socially dangerous children). // lhistory.ru. 9 марта 2017. URL: https://lhistory.ru/statyi/socialno-opasnye-deti. (In Russ.).

Saktaganova, Sakabay, 2024 — *Saktaganova S.G., Sakabay T.K.* 1930 zhyldardagy asharshylyk kezindegi Ortalyk Kazakstandagy panasyz balalar maselesi [The problem of homeless children in central Kazakhstan during the Famine of the 1930s. // Bulletin of the Karaganda university]. 2024. 4(119). Pp. 156-164.

Sugiralimova, 2006 — *Sugiralimova G. B.* Kazakstandagy panasyz balalar. Maseleni sheshu tarihy, tazhiribesi, korytyndysy (1920–1940 zhyldar) [Homeless children in Kazakhstan. History, experience, conclusion of problem solving (1920–1940 years)]. Candidate dissertation in History. Ekibastuz, 2006. 135 p (In Kaz.).

UK, 1922 — Ugolovnyj kodeks RSFSR 1922 g. (Criminal Code of the RSFSR, 1922) / URL: https: //nnov. hse. ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22. (In Russ.).

UK, 1926 — Ugolovnyj kodeks RSFSR v redakcii 1926 g. [The Criminal Code of the RSFSR, as amended in 1926]. / https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_Кодекс_РСФСР_редакции_1926/Редакция_11.01.1956. (In Russ.).

Әдебиеттер

10 лет Казахстана — 10 лет Казахстана. 1920-1930. – Алма-Ата: Издание Госплана Казахской АССР, 1930. С. 85.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық, 2024 — 1931-1933 жылдардағы ашаршылық: Алматы облысы бойынша нәубет кузгерлері мен ұрпақтарының естеліктері. Ашаршылық куәгерлері және олардың ұрпақтарынан алынған сұхбат материалдарының жинағы. Көптомдық. II том. / Құрастырушылар: А.Т. Қаипбаева, А.М. Әбікей. Жалпы редакциясын басқарған З.Е.Қабылдинов. – Алматы: «Радуга», 2024. 336 б. (221, 158-бб.).

1931-1933 жылдардағы ашаршылық, 2025 — 1931-1933 жылдардағы ашаршылық: Жетісу облысы бойынша нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының естеліктері (сұхбат материалдарының жинағы). Көптомдық. III том. / Құрастырушы: О.Х. Мұхатова. – Алматы: «Радуга», 2025. (274-275-бб.)

Абдрахманова, Сактаганова, 2023 — *Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.* Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918–1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы). // Вестник Карагандинского университета. №3(111). 2023. – СС. 15, 18.

Бекенова, Мұхатова, 2026 — *Бекенова А.А., Мұхатова О.Х.* 1920 жылдардағы Қазақстандағы панасыз балалар қылмысына қарсы күрес. // Asian Journal «Steppe Panorama» 2026. 13 (3). 642-658-бб.

Бекенова, Козыбаева, 2023 — *Бекенова А. А., Козыбаева М. М.* 1921–1922 жж. Ашаршылық кезіндегі Қазақстандағы балалардың жағдайы және АРА ұйымының көмегі. // Отан тарихы 2023. № 26(3). URL: https: //otan.history. iie. kz/main/article/view/612/381.

Бендер, 2013 — Бендер Е. А. Правовые основы борьбы с детской беспризорностью в РСФСР в 1920–1930-е годы. (электронный ресурс) // CIBERLENINKA. 2013. URL: https: //cyberleninka. ru/article/n/pravovye-osnovy-borby-s-detskoy-besprizornostyu-v-rsfsr-v-1920-1930-e-gody.

Виленский — *Виленский С.С.* Дети ГУЛАГа. // URL: https://you1917-91.narod.ru/vilenskiy_deti_gulaga.html#023.

Дорская, 2016 — *Дорская А.А.* Кодекс законов о браке, семье и опеке РСФСР 1926 г.: соотношение идеологической и юридической составляющих. // Universum juris. №2. 2016.

Закон 7 апреля 1935 г. — Закон 7 апреля 1935 г. в системе советского уголовного права. // Исторические Материалы. URL: https://istmat.org/node/28585.

Из истории борьбы, 2025 — Из истории борьбы с детской беспризорностью в Казахстане и сопредельных странах в 1920–1930-е гг.: сборник архивных документов и материалов. / Сост.: Каипбаева А. Т., Козыбаева М. М., Мухатова О. Х., Байжуманова З. Б., Бекенова А. А. Алматы: ИП «Балауса», 2025. 656 с.

Кодекс, 1926 — Кодекс законов о браке, семье и опеке. 19 ноября 1926 г. // НИУ ВШЭ в Нижнем Новгороде. URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/kodeksy_26.

Мемориальный комплекс — Мемориальный комплекс АЛЖИР в окрестностях Астаны. // URL: https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/astana/alzhir.htm.

Окунев, 2024 — *Окунев Д.* «Будьте осторожны, ее отец – враг народа». // lenta.ru. 8 апрель 2024. URL: https://lenta.ru/articles/2024/04/08/detivragovnaroda/.

Оперативный приказ, 1937 — Оперативный приказ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 15 августа 1937 г. // Электронная библиотека исторических

документов. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/170644-operativnyy-prikaz-nkvd-sssr-00486-ob-operatsii-po-repressirovaniyu-zhen-i-detey-izmennikov-rodiny-15-avgusta-1937-g.

Перова, 2016 — *Перова М.А.* Власть о несовершеннолетних гражданах: детсство в семейной политике советской россии 1917-1930-хх гг. // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2016, т. 16, № 4. – С. 54.

Полянская, 2017 — *Полянская Т.* Социально опасные дети. // lhistory.ru. 9 марта 2017. URL: https://lhistory.ru/statyi/socialno-opasnye-deti.

Сақтағанова, Сақабай, 2024 — *Сақтағанова С.Г., Сақабай Т.Қ.* 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі. // Bulletin of the Karaganda university. 2024. 4(119). 156-164-бб.

Сүгірәлімова, 2006 — *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар. Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. Екібастұз, 2006. 7 б.

УК, 1922 — Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. URL: https: //nnov. hse. ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22.

УК, 1926 — Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1489-1507, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1489-1507

CHILD NEGLECT IN KARAGANDA REGION IN THE LATE 1940S – EARLY 1960S

Diana D. Shapagatova[1]*, Aiman Z. Zhumanova[2], Marat Y. Ybyraykhan[3]

[1] Karaganda National Research University named after Academician E.A. Buketov
(28 Universitetskaya St., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
Master of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of Archaeology, Ethnology and National History
https://orcid.org/0009-0002-6305-3604. E-mail: tasdi.com@mail.ru
*Corresponding author

[2] Karaganda National Research University named after Academician E.A. Buketov
(28 Universitetskaya St., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan and the Assembly of the People of Kazakhstan
https://orcid.org/0000-0002-0790-9335. E-mail: aiman_zhumanova@inbox.ru

[3]Karaganda National Research University named after Academician E.A. Buketov
(28 Universitetskaya St., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
PhD, Assistant Professor, Department of Archaeology, Ethnology and National History
https://orcid.org/0000-0002-7035-1872. E-mail: marat_19.93@inbox.ru

© Valihanov IHE, 2026
© Shapagatova D.D., Zhumanova A.Z., Ybyraykhan M.Y., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the phenomenon of child neglect and homelessness, its causes and social consequences in the Karaganda region during the post-war and "Khrushchev" periods. *Goals and objectives.* The aim of the study is to examine the causes of child neglect during the specified period and the measures taken by the state to eliminate both the phenomenon itself and its consequences. In pursuit of this aim, the following objectives were addressed: the educational orientation of Soviet social policy toward children; the principal factors that contributed to the persistence of homelessness despite state efforts; and the specific measures directed at curbing the growth of juvenile neglect in the Karaganda region. *Results.* A key component of the educational dimension of Soviet social policy was the comprehensive regulation of children's lives, which manifested in the total organization of children's time – schooling, celebrations, health improvement, and other activities. Despite the Soviet state's efforts to organize children's everyday lives as efficiently and safely as possible, the phenomenon of homelessness and child neglect persisted throughout the entire history of the Soviet Union. *Conclusion.* The study concludes that neglect during the period under review was driven by the aftermath of the Second World War, including severe socioeconomic hardship that pushed minors toward various forms of criminal behaviour, among them running away from home and subsequent vagrancy as a means of survival. This publication draws on archival materials from the Karaganda region, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: history of Soviet childhood; history of Kazakhstan; child homelessness; neglected children; elimination of homelessness
For citation: Shapagatova D.D., Zhumanova A.Z., Ybyraykhan M.Y. Child neglect in Karaganda region in the late 1940s – early 1960s // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1489–1507. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1489-1507

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1940-ЖЫЛДАРДЫҢ СОҢЫ – 1960-ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАУСЫЗ ҚАЛҒАН БАЛАЛАР МӘСЕЛЕСІ

Шапагатова Диана Дауровна[1]*, Жуманова Айман Зейнелгабденовна[2], Ыбырайхан Марат Ыбырайханұлы[3]

[1]Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(28, Университет к., Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы)
г.ғ.м., археология, этнология және Отан тарихының кафедрасының аға оқытушысы
https://orcid.org/0009-0002-6305-3604. E-mail: tasdi.com@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2]Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(28, Университет к., Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы)
PhD, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры
https://orcid.org/0000-0002-0790-9335. E-mail: aiman_zhumanova@inbox.ru

[3]Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(28, Университет к., Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы)
PhD, археология, этнология және Отан тарихының кафедрасының профессор ассистенті
https://orcid.org/0000-0002-7035-1872. E-mail: marat_19.93@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Шапагатова Д.Д., Жуманова А.З., Ыбырайхан М.Ы., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Осы мақалада соғыстан кейінгі және «хрущевтік» кезеңдердегі Қарағанды облысы аумағындағы балалардың қараусыз қалу құбылысы, оның пайда болу себептері және әлеуметтік салдары қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – аталған кезеңдегі балалардың қараусыз қалу себептерін және мемлекеттің осы құбылыстың өзін де, оның салдарын да жою үшін қолданған шараларын зерделеу. Осы мақсат шеңберінде мынадай міндеттер шешілді: балаларға қатысты кеңестік әлеуметтік саясаттың тәрбиелік бағытына назар аудару; мемлекет тарапынан әрекеттерге қарамастан қараусыздықтың сақталуына ықпал еткен негізгі факторлармен күрес; Қарағанды облысы аумағындағы кәмелетке толмағандардың қараусыздығының өсуін реттеуге бағытталған нақты шаралар. *Нәтижелер.* Кеңестік мемлекеттің әлеуметтік саясатының тәрбиелік бағытының маңызды құрамдас бөлігі балалар өмірін жан-жақты ойластыру болды. Ол балалар уақытын толық ұйымдастырудан тұрды – оқу, демалыс, іс-шараларды мерекелеу, сауықтыру және т.б. Кеңестік мемлекет балалардың тұрмысын мейлінше тиімді әрі қауіпсіз ұйымдастыруға ұмтылғанына қарамастан, қараусыздық сияқты құбылыс Кеңес Одағының бүкіл тарихы бойы сақталып келді. *Қорытынды.* Зерттеліп отырған кезеңдегі қараусыздық Екінші дүниежүзілік соғыстың салдарынан туындады; ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдай кәмелетке толмағандарды түрлі қылмыстарға итермеледі, олардың бірі – үйден қашу және одан кейінгі аман қалу мақсатындағы қаңғыбастық болды. Осы жарияланым Қарағанды өңірінің мұрағат материалдарына, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатына және Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатына негізделген.

Түйін сөздер: кеңестік балалық шақ тарихы; Қазақстан тарихы; балалардың қараусыз қалуы; қараусыз балалар; қараусыздықты жою
Дәйексөз үшін: Шапагатова Д.Д., Жуманова А.З., Ыбырайхан М.Ы. Қарағанды облысындағы 1940-жылдардың соңы – 1960-жылдардың басындағы қараусыз қалған балалар мәселесі// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1489–1507 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1489-1507

ДЕТСКАЯ БЕЗНАДЗОРНОСТЬ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ 1940-Х – НАЧАЛЕ 1960-Х ГГ.

Шапагатова Диана Дауровна[1]*, Жуманова Айман Зейнелгабденовна[2], Ыбырайхан Марат Ыбырайханұлы[3]

[1]Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова
(28, ул. Университетская, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан)
м.г.н., ст.преподаватель кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории
https://orcid.org/0009-0002-6305-3604 , e-mail: tasdi.com@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2]Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова
(28, ул. Университетская, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан)
PhD, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана
https://orcid.org/0000-0002-0790-9335, e-mail: aiman_zhumanova@inbox.ru

[3]Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова
(28, ул. Университетская, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан)
PhD, ассистент профессора кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории
https://orcid.org/0000-0002-7035-1872, e-mail: marat_19.93@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Шапагатова Д.Д., Жуманова А.З., Ыбырайхан М.Ы., 2026

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается явление детской безнадзорности, причины ее возникновения и социальные последствия на территории Карагандинской области в послевоенный и «хрущевский» периоды. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является изучение причин возникновения детской безнадзорности в указанный период и мер, которые принимало государство для ликвидации как самого явления, так и его последствий. В рамках этой цели решались следующие задачи: внимание воспитательного вектора советской социальной политики в отношении детей; основные факторы, способствовавшие сохранению беспризорности, несмотря на усилия государства; конкретные меры, направленные на регулирование роста безнадзорности несовершеннолетних на территории Карагандинской области. *Результаты.* Важной составляющей воспитательного вектора социальной политики советского государства была всесторонняя продуманность жизни детей. Она заключалась в тотальной организации детского времени – учеба, досуг, празднование мероприятий, оздоровление и др. Несмотря на стремление советского государства максимально эффективно и безопасно организовать детский быт, такое явление, как беспризорность, сохранялась на протяжении всей истории существования Советского Союза. *Заключение.* Безнадзорность в изучаемый период была обусловлена последствиями второй мировой войны, включающими тяжелое социально-экономическое положение, которое толкало несовершеннолетних детей на

преступления разного рода, одним из которых был побег из дома и последующее бродяжничество с целью выживания. Данная публикация основана на архивных материалах Карагандинского региона, Центрального государственного архива Республики Казахстан, архива Президента Республики Казахстан.
Ключевые слова: история советского детства; история Казахстана; детская беспризорность; безнадзорные дети; ликвидация беспризорности.
Для цитирования: Шапагатова Д.Д., Жуманова А.З., Ыбырайхан М.Ы. Детская безнадзорность в Карагандинской области в конце 1940-х – начале 1960-х гг. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1489–1507. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1489-1507

Введение

Согласно Закону Республики Казахстан от 30 декабря 2025 г. № 245-VIII ЗРК понятие *безнадзорности* подразумевает социальное явление, характеризующееся отсутствием надлежащего контроля за поведением и образом жизни несовершеннолетних, способствующее совершению ими правонарушений. Чаще всего детская безнадзорность возникает/растет вследствие негативных исторических событий (война, голод, ухудшение экономического положения, социальная напряженность и др.). В этом же Законе определены также следующие понятия:

безнадзорный – несовершеннолетний, контроль за поведением которого отсутствует вследствие неисполнения или ненадлежащего исполнения обязанностей по его воспитанию, обучению и (или) содержанию со стороны родителей или их законных представителей, а также педагогов, воспитателей и других работников учебного, воспитательного и иного учреждения, обязанных осуществлять надзор за несовершеннолетними, либо вследствие самовольного ухода его из дома или организаций, осуществляющих функции по защите прав ребенка;

беспризорный – безнадзорный, не имеющий места проживания.

В Советском государстве проблема беспризорности в разной степени существовала на протяжении всей истории страны. Следствием данного явления стал рост преступности среди безнадзорных детей, в результате чего становившихся малолетними преступниками. С целью решения сложившейся проблемы в Советском Союзе принимались нормативные документы, направленные на урегулирование функционирования механизмов контроля поведения девиантных безнадзорников. В 1924 г. было создано первое учреждение для малолетних преступников (13-17 лет) – Детская Трудовая Коммуна при ОГПУ (Приказ АОУ ОГПУ № 185 от 18 августа 1924 г.). В 1935 г. была закреплена уголовная ответственность несовершеннолетних с 12 лет (Постановление ЦИК и СНК СССР «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних»). В этом же году вышло постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности». В 1942 г. – постановление ЦК ВЛКСМ «О мерах комсомольских организаций по борьбе с детской безнадзорностью и беспризорностью»; в 1943 г. – создание специальных отделов по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью (Постановление СНК СССР «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством»). В том же году вышло постановление СНК РСФСР от 08.04.1943 N 325 «Об утверждении Инструкции Наркомпроса РСФСР, Наркомздрава РСФСР, Наркомюста РСФСР о патронировании, опеке и усыновлении детей, оставшихся без родителей». На протяжении долгого периода на территории СССР применялись эти постановления, и только 04.10.1957 г. вышло постановление Совмина РСФСР от N 1099 «О мерах улучшения работы среди детей вне школы и предупреждения детской безнадзорности» (Каипбаева, 2025: 98, 102). Принятые нормативные документы применялись на протяжении многих лет с корректировками и дополнениями по отдельным вопросам. Согласно этим законодательным документам на территории всего Союза создавались детские дома (строго и общего типа), приемники-распределители, воспитательные трудовые колонии и другие специальные учреждения, направленные на решение проблемы безнадзорности несовершеннолетних детей.

Материалы и методы

В ходе написания данной статьи в качестве конкретных познавательных средств были использованы методы исторического исследования: историко-сравнительный анализ, методы структурного и функционального анализа, которые применялись с целью систематизации введенных архивных материалов.

Данная публикация содержит архивные документы из фондов Государственного архива Карагандинской области – 1480, 1п, 18. В документах отражены информация о реализации борьбы с безнадзорностью детей в городе Караганда, данные о системе усыновления, опекунства детей, распределения их по детским домам и системе формирования выпусков из них. Также для написания данной статьи был задействован 6 фонд («Исполком Темиртауского городского совета депутатов трудящихся Карагандинской области Казахской ССР») Государственного архива города Темиртау, по материалам которого выделены категории детей, подлежавших усыновлению и распределению в детский дом. По состоянию детской беспризорности в республике данные взяты из 708 фонда («Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана») Архива Президента Республики Казахстан, фонда 90 («Министерство социального обеспечения КазССР») Центрального Государственного Архива Республики Казахстан.

Обсуждение

В историографии по истории советской беспризорности можно выделить три группы исследований: советская, зарубежная и отечественная. К первой группе относятся работы, посвященные общим проблемам социальной политики в отношении сирот и беспризорников. Среди авторов, занимавшихся изучением этих вопросов, нужно отметить А.А. Славко, В.С. Меркурьеву, Е.А. Шамрину. В исследованиях первой группы разрабатывались вопросы сущности социальной политики, объектов ее воздействия в условиях социализма, взаимодействие ее с экономической политикой, механизмы ее реализации и др.

Ко второй группе относятся труды российских авторов, представленные в основном исследованиями по проблемам образования, социальной защиты детей, детской беспризорности, безнадзорности и преступности. Среди них необходимо выделить работы Е.А. Зубковой, В.Ф. Зимы, А.З. Ваксера, М.Р. Зезиной, А.П. Пыжикова, Л.Б. Брусиловской.

Е.Ю. Зубкова впервые отметила особую поколенческую специфику послевоенных детей и подростков. Многие из них не имели отцов, семей, но их им заменили школа, двор, детский дом. Послевоенное поколение воспитывалось на ценностях коллективизма, что не помешало, а, наоборот, способствовало появлению плеяды ярких индивидуальностей. В.Ф. Зима большое внимание в монографии уделяет детской девиации (беспризорности, преступности) послевоенных лет, ставшей следствием конкретной государственной политики, голода 1946–1947 гг. А.З. Ваксер реконструирует будни детей в послевоенном Ленинграде в контексте развития образования, детского здравоохранения, борьбы с беспризорностью, безнадзорностью, преступностью среди детей. М.Р. Зезина описывает колоссальный масштаб беспризорности и безнадзорности в послевоенные годы, анализирует не всегда успешные попытки решения этих проблем.

М. Зезина выделяет несколько причин, которые стали источниками сиротства и детской беспризорности в СССР:

- *война и ее последствия* – после войны число детей в детских учреждениях продолжало расти, и достигло в 1947–1948 гг. своего максимума, когда в детских приемниках-распределителях было зафиксировано рекордное число задержанных – почти полмиллиона (Славко, 2011: 183). По оценке отдела по борьбе с беспризорностью и безнадзорностью МВД СССР, в 1948 г. численность детей, потерявших родителей и подлежащих учету в Центральном адресно-справочном детском столе, составила два с половиной миллиона во всем Советском Союзе (Славко, 2011: 184). Сюда не входили дети, сданные матерями-одиночками или многодетными родителями в детские учреждения, сироты, сохранившие

связь с родственниками, и ряд других категорий. Вероятно, общая численность детей, лишившихся родительского попечения, приближалась к трем миллионам (Меркурьева, 2008: 128).

- еще одной причиной являлся *голод*, охвативший в 1946 г. ряд регионов страны, от которого бежали целыми семьями, но, попав в безвыходное положение, родители сами вынуждены были нередко бросать детей, тем самым давая им шанс на спасение. Детские учреждения были переполнены и не принимали детей от живых родителей, даже если у тех не было возможности их прокормить (Шамрина, 2012: 37).

- добровольный *уход детей из семей* и детских учреждений, так как тысячи семей оказались не в состоянии прокормить детей и обеспечить им нормальные условия существования. Особенно трудно было многодетным и неполным семьям. Работа зачастую не оставляла родителям сил и времени для надлежащего присмотра за детьми. Не хватало средств, чтобы одеть и обуть их. Массовый характер имели побеги из детских учреждений. Бежали не только из-за плохих условий содержания, многие дети не могли поверить в потерю родителей и хотели их найти (Шамрина, 2012: 38).

- р*ост внебрачной рождаемости* после войны также стал одной из причин увеличения числа безнадзорных детей. Матери-одиночки сдавали младенцев в дома ребенка, оказавшись не в состоянии их содержать. В условиях гибели миллионов мужчин на фронте миллионы женщин лишались надежды на семейное счастье, и множество из них сознательно шло на безбрачное рождение детей. По данным Е.Ю. Зубковой, в стране в 1946 г. 752 тыс. детей родились у женщин, не состоящих в зарегистрированном браке, в 1947 г. – 747 тыс., в 1950-м – 944 тыс. детей (Зубкова, 1999: 92).

К этой же группе трудов относятся работы американских, европейских и современных российских исследователей по проблеме истории советского детства. Собственно послевоенному юношеству посвящено диссертационное исследование историка Ю. Фюрст «Последнее сталинское поколение: молодежь, государство, комсомол, 1945–1953», опубликованное в Лондоне в 2005 г. В работах Д. Данстана и Л. Холмса рассмотрены вопросы советской государственной политики в сфере образования в 1940-е гг. В монографиях Ш. Фитцпатрик, С. Дэвис, Д. Хоффмана анализируется социальная политика в контексте дискуссий о сути трансформаций советского общества в годы сталинизма. Социальные и экономические аспекты послевоенной советской истории представлены в исследованиях В. Данэм, А. Вайнера, К. Ботерблюма, Д. Фильтцера и других авторов.

Группа отечественных исследований включает работы, затрагивающие частично проблему детства, в казахстанской историографии они начинают появляться с конца 1990-х гг. Одной из таких монографий является работа С.К. Бастемиева «Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект)». В рамках данного исследования, проведенного на основе изучения большого круга письменных архивных материалов, рассмотрены процесс становления, развития и современное состояние тюрем, исправительных колоний и воспитательных колоний Казахстана, а также исправительно-трудовых лагерей, функционировавших в 1930–1950-е гг. на территории Казахстана. В работе анализируются историко-правовые основы деятельности указанных учреждений, особенности и социально-правовые последствия их деятельности. В том числе речь идет об исправительно-трудовых лагерях, построенных для содержания беспризорников и юных преступников как одной из категорий детства того периода.

К числу работ, частично затрагивающих проблему воспитательных колоний для несовершеннолетних, исправительно-трудовых лагерей для беспризорников, также относятся монография казахстанского исследователя В.З. Панасенко «Из истории становления и развития исправительно-трудовых учреждений МВД Казахской ССР (1920–1985 гг.)», изданная в Алма-Ате в 1987 г., и П. Посмакова «Тюремный синдром» (2001).

Часть работ по исследованию представлена отдельными публикациями в периодических изданиях: Свич С. «Дети войны», Колыш В. «Место рождения – Карлаг». Этой же проблеме посвящена монография Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймухановой «КАРЛАГ». В этих работах

говорится о детях, рожденных и вынужденных расти в стенах Карлага. Некоторые работы отражают лишь статистические данные, которые исследователи приводят в рамках изучения других проблем исторической науки. К таким работам относятся работа С.Д. Шаймухановой и Т.Ж. Макалакова «Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана», Р.М. Жумашева и Л.В. Михеевой «Спецпереселенцы в Карагандинской области», В.В. Козиной и С.В. Елеухановой «Повседневная жизнь населения Центрального Казахстана в первые послевоенные годы».

Результаты. Одной из причин роста детской беспризорности стали политические репрессии, так как их жертвами стали не только сами осужденные, но и их семьи: в репрессивные жернова попадали как жены, так и дети, направленные в специально организованные учреждения. В августе 1937 г. нарком внутренних дел СССР Н. Ежов подписа л приказ № 00486 «Об операции по репрессированию жён и детей изменников Родины», в кото ром говорилось о том, что жён тех, кого осудили за «контрреволюционные преступления», нео бходимо отправлять в лагеря сроком на 5−8 лет. Если у них были дети (в возрасте от одного го да до 15), то они помещались в детские дома (Зезина, 1999).

В советских городах начали оперативно создавать специальные детские приёмники, куда отправляли сыновей и дочерей репрессированных граждан. В приёмниках дети могли находиться как несколько дней, так и несколько месяцев. Затем их распределяли по детским домам, разбросанным по всей стране. Подростков с «антисоветскими настроениями» направля ли в ГУЛАГ, чей арест и этапирование проходили точно так же, как и у взрослых людей. Ника ких скидок на возраст не было. Для перемещения юных преступников обычно были специальн о отведенные вагоны, но так складывалось не всегда, так как вагонов под разные категории зак лючённых не хватало. В таком случае подростков помещали под одну крышу со взрослыми пр еступниками. Прибыв по распределению из детского приемника в детский дом, некоторые дет и стремились покинуть его и жить самостоятельно, становясь беспризорниками на улицах горо да. Это явление получило большее распространение в послевоенный период, став еще одной из сложнейших проблем, возникших перед советским государством и обществом. Соответственно она требовала создания развернутой сети приемников-распределителей, детских домов и подготовки большого количества высококвалифицированных педагогических кадров для работы в них, а также совершенствования системы устройства сирот в приемные семьи.

Отдельной категорией в послевоенный период выделяются «сироты войны», так как в рамках решения проблемы материнства и детства в послевоенные годы стратегически важным стало решение проблемы беспризорности и безнадзорности детей, оставшихся без родителей вследствие войны: отца не было, мать все время находилась на работе, а малыши, чуть только подрастали, уже должны были помогать и семье, и на производствах, и в полях. Такие дети были лишены понятия «детство».

В отчетах комиссий партконтроля рост числа беспризорников прямо связывается с тяжелыми материальными условиями жизни большинства населения. Это касалось как временно оккупированных и прифронтовых территорий, так и тыловых областей, где за 1–2 года численность жителей выросла в 2–3 раза. Изнурительный труд на промышленных предприятиях без отпусков не оставлял родителям сил и времени для надлежащего присмотра за детьми. Не хватало средств, чтобы одеть и обуть их. В 1945 г. из-за отсутствия обуви и теплой одежды дети не могли посещать школу. Крайняя скученность в жилищах, скудное карточное снабжение, нехватка еды толкали детей на улицу, где они промышляли мелкими кражами, обменом и торговлей, попрошайничеством (Панасенко, 1987: 36). Часто родители сами посылали своих детей на рынок продавать вещи или в деревню менять их на продукты.

Многие дети полностью порывали с семьей. Среди детей, поступивших в приемники-распределители в январе 1946 г., около 20 % ушли из семьи (Посмаков, 2001: 130). Число беспризорников постоянно пополнялось за счет беглецов из детских учреждений. В 1945 г. только органами транспортной милиции было задержано 24 тысячи бежавших из детских

домов. Среди детей, поступивших в детские приемники-распределители, беглецы из детских домов составляли более 12 %, в некоторых районах более 25 %. Массовый характер имели побеги из ремесленных училищ, школ фабрично-заводского обучения. 17 % подростков, задержанных на транспорте в 1945 г., бежали из различных учебных заведений. Часто в детские приемники-распределители попадали подростки, работавшие на военных заводах и бежавшие, не выдержав тяжелых условий (Посмаков, 2001: 131).

Первое место среди причин побегов занимали неудовлетворительные условия содержания. Давала себя знать послевоенная разруха. Детские дома и общежития для будущих рабочих располагались в обветшалых, плохо отапливаемых помещениях, воспитанники детдомов, учащиеся школ трудовых резервов, ученики на предприятиях жили в ужасающей тесноте, голодали, страдали от грубого обращения.

Второй причиной побегов детей и подростков было желание найти родителей. На третьем месте стояла тяга к путешествиям. Выделяются два основных направления движения по СССР – на юг и на запад. В южные районы и в Среднюю Азию ехали, чтобы добыть продовольствие и перезимовать. После мая 1945 г. поток беспризорников устремился на запад «за трофеями» и в поисках потерянных родителей или родственников. С 1946 г. на запад ехали преимущественно подростки из соседних пострадавших от войны областей с тем, чтобы устроиться на работу в Прибалтике в единоличные хозяйства и заработать денег. Часто это делалось с ведома родителей.

Еще одной причиной детской беспризорности и сиротства была волна репрессий, последовавшая сразу после войны. Нарастание волны арестов было прямым следствием действия указов Президиума Верховного Совета СССР 1947 г. «Об уголовной ответственности за хищения государственного и общественного имущества» (Жумашев, 2007) и «Об усилении охраны личной собственности граждан» (Козина, Елеуханова, 2011), которые предусматривали увеличение низшего предела наказания за воровство до 5–7 лет. При этом указ 1940 г. о мелких кражах, допускавший наказание в один год лишения свободы, перестал применяться. Ужесточение наказания за воровство ударило прежде всего по людям, оказавшимся в тяжелом материальном положении в результате войны и голода.

Наравне со взрослыми в лагерях отбывали срок и дети «врагов народа». Их брали со школьной скамьи, и никому не приходило в голову считать их неправоответственными за мнимые «преступления отцов». Они отвечали за свое происхождение – полностью отбывали определенный для них срок. Условия содержания детей в лагере были очень тяжелыми: разутые и раздетые, они спали на голых камышовых матах. Их одежду взрослые и охранники постоянно разворовывали. В таких условиях далеко не многим удалось выжить. В 1947 г. численность несовершеннолетних детей, находившихся в Карлаге, составила 209 человек (Шаймуханов, 1997).

К причинам увеличения количества детей-сирот в послевоенный период помимо самой войны относятся массовые репрессии, голод, массовая нужда. В короткий срок решить эту проблему роста числа детей-сирот органам социальной защиты не удавалось. Чаще всего они боролись с последствиями того, что дети становились беспризорниками, не искореняя это явление в зародыше.

22 августа 1950 г. издан Указ правительства СССР «Об освобождении от наказания осужденных женщин при беременности и женщин, имеющих малолетних детей». После этого указа были освобождены 785 беременных женщин, 706 женщин, имеющих малолетних детей вне лагеря. Всего было освобождено 2886 женщин (Шаймуханова, 2012: 132).

На детей, чьи родители были арестованы, распространялся порядок устройства детей-сирот. Это можно расценить как косвенное признание репрессий в качестве одного из факторов сиротства. Однако из-за нехватки мест в домах ребенка при аресте матери детей до 4 лет стали отправлять вместе с ней в места заключения. Исследователь А.И. Кокурин приводит архивные данные по состоянию на 1 августа 1948 г., согласно которым в лагерях и тюрьмах находилось 24 369 женщин с детьми и беременных. Кроме того, в лагерных домах младенца содержалось 16 623 ребенка. В августе 1949 г. срок содержания детей при осужденных матерях

был сокращен, при этом дети старше двух лет должны были передаваться на содержание близких родственников осужденных или в детские учреждения. Но численность детей в местах заключения практически не изменилась. К весне 1953 г. число заключенных женщин, имевших при себе детей до 2 лет, и беременных составляло 41 791 (Колыш, 1992: 144).

Заметную долю среди детей-сирот составляли младенцы, сданные в дома ребенка матерями-одиночками. Одной из тех, кому пришлось встретить все тяготы войны, будучи в детском доме с младенчества не от жестокости военного времени, а от иных тяжелых обстоятельств, что заставили оставить шестимесячного ребенка под забором МВД, стала воспитанница одного из детских домов города Караганды, Косынкова Мария Григорьевна. Как вспоминает сама Мария Григорьевна: «Родилась я в 1927 году, окончила 5 классов, будучи в детдоме. Началась война. В 1941 году направили с детского дома в ремесленное училище № 2, где училась на машиниста электровоза. Жили в бараке, рядом с шахтой. В одной комнате жило по 4–6 девочек. Работали по 10–12 часов, а то не выходили и сутками из шахты» (Свич, 2014: 3–4).

При изучении имеющихся в МВД КазССР материалов установлено, что основными причинами детской беспризорности и безнадзорности в Казахской ССР 1950-х гг. были следующие:

- слабая постановка учебно-воспитательной работы в ряде школ и детских домов Министерства просвещения Казахской ССР, в результате чего число ушедших учащихся из школ в 1954 г. составило 2061 человек, из них с образованием 4 и более классов – 1841 человек и бежавших из детских домов – 159 человек;

- недостаточное внимание к воспитанию со стороны родителей и лиц, их заменяющих, семейные разлады и нежелание жить с неродным отцом или матерью, по этой причине в 1954 г. через ДПР республики прошло 1245 человек.

Девочка Кривцова Нина Яковлевна, 1939 года рождения, доставленная органами транспортной милиции в Алма-Атинский детприемник, тоже была добровольно ушедшей из дома. В беседе с ней выяснилось, что семья состояла из шести человек, родная мать умерла, отец – инвалид 3-й группы, женившийся на другой женщине. По словам девочки, мачеха обижала ее, вследствие чего она ушла из дома и встала на путь беспризорности (АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 80. Л. 41).

По материалам справки о работе комиссии по устройству детей, оставшихся без родителей, при исполкомах депутатов трудящихся работали плохо, выявлением семей, временно попавших в нужду, занимались недостаточно. Примером были братья Геннадий и Николай Пигины, которые длительное время занимались в Акмолинске нищенством, так как семья материально была не обеспечена: мать не работала по состоянию здоровья, дети в школе не учились, материально жили в тяжелых условиях, своевременной помощи от комиссии не получили. В результате чего дети были изолированы в закрытое детское учреждение вследствие совершенных ими правонарушений. По этой же причине в 1954 г. в ДПР республики поступило более 400 детей и подростков.

Чаще всего случаи поступления детей в ДПР были из-за непристойного образа жизни родителей. Так, 15 мая 1954 г. в Алма-Атинский детприемник по решению Райисполкома были доставлены трое детей Сердюков Игорь, Анатолий и Валентин, мать которых нигде не работала, употребляла спиртные напитки, в быту разложившаяся, воспитанием детей не занималась, вследствие чего старший сын сожительствовал с женщиной. Дети после изучения были определены по назначению (несовершеннолетние – в детский дом, старший – в трудовую колонию), а на мать материал был передан в Прокуратуру для привлечения к ответственности.

Еще одним из добровольно покинувших дом детей является Тугаев Мурат Мурзалиевич, 1938 года рождения, который бросил учебу в школе в 1952 г., из-за влечения к улице, воровству. Имел полную семью: отец – бывший работник Министерства сельского хозяйства, семья была материально обеспечена, родители «заласкали» ребенка, не приучили к труду, не прививали любовь к учебе, в результате чего он вышел из-под надзора родителей, попал под влияние улицы и был доставлен по постановлению Прокурора в ДПР для определения его в

детскую колонию. Сделавший выбор в пользу «улицы» Мурат является ярким примером того, что социальное благополучие семьи не было панацеей от совершенных им правонарушений (АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 72. Л. 52–53).

Существовали также государственные программы для преодоления проблем сиротства. Прежде всего – это забота о таких детях. Социальная защита осиротевших детей сводилась тогда главным образом к тому, чтобы устроить их в приемные семьи или детские учреждения, а также помочь им найти родителей, если те были живы, или родственников.

Устройством детей-сирот занимались созданные еще в 1942 г. специальные комиссии райисполкомов. В составе НКВД был организован отдел по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. При отделах народного образования были открыты адресные столы, куда должны были поступать сведения о местонахождении беспризорных детей. В июле 1945 г. было издано распоряжение по наркомату просвещения РСФСР о помощи демобилизованным воинам и репатриантам в возвращении им детей, находившихся в детских домах или на воспитании в приемных семьях (Бастемиев, 2009: 36). Часть военных сирот смогла вернуться в свои семьи.

Послевоенная социальная политика в отношении защиты детей-сирот сохраняла направленность на размещение, распределение беспризорников, а не на искоренение причин их возникновения. В связи с этим каждого ребенка ждал выбор: возврат к родителям-алкоголикам, определение в детский дом, в трудовую воспитательную колонию или в приемную семью.

Казалось бы, что среди мест устройства детей-сирот приоритет должен был отдаваться детским учреждениям, которые работали по единым государственным стандартам и могли наилучшим образом реализовать цели воспитательной работы. Однако во всех нормативных документах, регулировавших устройство детей, оставшихся без попечения родителей, признавались преимущества семейного воспитания. Послевоенное домашнее пространство, будучи первым социальным миром, с которым сталкивался ребенок, по своей природе было компромиссным во всем, начиная с полупатриархального уклада городской жизни и заканчивая семейными межпоколенными взаимоотношениями. В семье дети усваивали первые социальные нормы и модели поведения, участвовали вместе со взрослыми в выборе стратегий выживания. Семейное воспитание, особенно в дошкольные годы жизни ребенка, играло колоссальную роль, т. к. многие дети не посещали детские ясли и сады. Традиция воспитания приемных детей в семье не умерла с внедрением государственной системы помощи сиротам. Немаловажным был и материальный фактор. Устройство ребенка в приемную семью значительно сокращало или полностью освобождало государство от расходов на него.

Предусматривались различные условия передачи детей в приемные семьи: опека или попечительство, патронат или усыновление. Патронат предусматривал заключение договора государственных органов попечительства с семьей о воспитании приемного ребенка и выплату семье пособия. Как ни мало было пособие, в условиях того времени оно служило известным стимулом для многих. Опекунами, как правило, становились родственники ребенка, которыми двигали преимущественно родственные качества, а не материальный расчет. Пособие опекунам обычно не выплачивалось, предполагалось, что средства на содержание ребенка давала пенсия или страховка после смерти родителей, личный заработок или стипендия, если подросток работал или учился. Усыновленных сразу после войны было немного. Это объяснялось тем, что многие дети не верили в гибель своих родителей и продолжали их ждать. Большинство усыновлений в 1945–1946 гг. приходилось на родных отцов, не состоявших с матерью в браке (в 1950–1960-х гг. чаще всего удочеряли/усыновляли отчимы – супруги матерей-одиночек). По действовавшим тогда законам, если брак не оформлялся, отцовство не признавалось. Усыновление же было облегчено. Оно давало максимальную степень близости приемных родителей с детьми, но не предполагало никакой материальной поддержки со стороны государства.

Семейному устройству детей отдавали предпочтение не только комиссии исполкомов, но и детские приемники-распределители. В 1945 г. немногим более 20 % детей из детских приемников-распределителей возвращались в свои семьи, с начала 1950-х гг. – уже более половины. Одновременно сокращалась доля детей, направляемых в детские дома.

Если сравнить число детей-сирот, воспитывавшихся в приемных семьях, с числом воспитанников детских домов, то на протяжении всего послевоенного десятилетия соотношение менялось в пользу первых. В 1945 г. в РСФСР в приемных семьях находилось 335,8 тыс. детей-сирот, а в детских домах – 356,9 тыс., в 1953 г. соотношение составляло 287,6 тыс. и 257,3 тысяч (данные по детским домам за 1952 г.) (Кокурин, 1996: 84). Сокращение отражало общее уменьшение численности сирот. Таким образом, за исключением первых послевоенных лет большинство детей-сирот воспитывалось в семьях.

В результате мероприятий, проводимых с целью ликвидации категории детей, оставшихся «на улице», по мере преодоления последствий войны, разрухи и голода, прекращения массовых репрессий численность детей-сирот сокращалась. Так, к середине 1950-х гг. она приблизилась к довоенному уровню. Несколько видоизменились причины сиротства: к таким причинам, как нужда, голод, болезни, физическая недееспособность родителей в результате участия в военных действиях, прибавилась такая как добровольный уход из семьи детей, которые прошли через приемники-распределители. Дети самостоятельно покидали свои семьи по следующим причинам: недостаток внимания – 43 % всех случаев; материальная необеспеченность – 17,2 %; стремление путешествовать – 14,5 % (Меркурьева, 2008: 132).

В детские дома распределялись дети-сироты еще в годы войны, в связи с чем детские дома были созданы наспех и не подготовлены к приему воспитанников. Наряду с психологическими проблемами адаптации к жизни в детском доме, дети сталкивались с тяжелыми материальными трудностями. «Комсомольская правда» так описывала «благополучный» детдом им. Воровского: «Всю зиму дети оставались разутыми. Дети скучены до невозможности. Антисанитария распускается пышным цветом. На каждую кровать приходится 2–3 человека. Вшивость детей ужасная. Неописуемая грязь, зловоние... Снаружи густой слой всяких нечистот и кухонных отбросов. Дети поголовно болеют» (Индустриальная Караганда, 1989: 25). К этому следует добавить непрофессионализм педагогического персонала детских учреждений, случайный подбор «воспитателей», практикующих чередование педагогических мер с карательными. Питомцы таких детдомов справедливо жаловались: «Завели бы лучше куда-нибудь да расстреляли из пушек, чем так с нами морочиться» (Индустриальная Караганда, 1989: 27).

Существовали и образцовые детские дома. Но они, как правило, имели довоенную историю, устоявшийся быт и традиции, в отличие от детских домов, появившихся во время войны. Общее положение детских домов, особенно в 1945–1950 гг., свидетельствует о том, что их первостепенной задачей было выживание. Большинство из них могло рассчитывать только на средства местного бюджета, эпизодическую помощь шефов и на собственное подсобное хозяйство. Тяжелое положение детских домов можно объяснить тремя причинами: экономические последствия войны, нарушения установленных норм и, наконец, злоупотребления. Ярким примером третьей причины является то, что в системе централизованного распределения при дефиците потребительских товаров и продовольствия детские дома снабжались в последнюю очередь.

Снабженческие организации задерживали выдачу фондов, выделенных для детских домов, заменяли одни продукты другими. Вместо мяса и яиц обычно выдавали яичный порошок, вместо овощей и фруктов — пшено. Обувь выделяли малых размеров и очень низкого качества. Во многих домах царила антисанитария, не было умывальников, не хватало посуды, коек, белья, одежды и обуви. Дети недоедали, что было главной причиной воровства на огородах колхозников и частых краж вещей из детдома (Шамрина, 2012: 53).

Один из таких детских домов находился в Осакаровском районе Карагандинской области. В государственном архиве Осакаровского района нами были обнаружены отчетные

документы по проверке условий проживания детей сирот в детских домах. Согласно материалам отчета в декабре 1941 г. была организована комиссия по проверке детских домов поселков № 1, 5, 8, 9 Осакаровского района. В результате проверки была выявлена крайне тяжелая обстановка в специализированных детских домах: «Санитарное состояние во многих неудовлетворительное, недостаток обуви валяной и кожаной, в некоторых детдомах отсутствует мягкий инвентарь (матрасов, одеял, простынь и др.), нет ремонта и обустроенности помещений, где дети должны питаться и спать. В нескольких детдомах обнаружены случаи завшивленности» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 1. Д. 31. Л. 170).

В первые послевоенные годы в Карагандинской области насчитывалось четыре детских дома с количеством воспитанников 1328 человек. Больше всего детей было зафиксировано в Компанейском детском доме. Это связано с тем, что данный детдом был организован одним из первых и уже имел контингент воспитанников, к которому прибавились дети, оставшиеся без родителей из-за войны. Осакаровский и Литвинский детские дома располагались в Осакаровском районе и вместе составляли контингент воспитанников 463 человека, что даже в сумме было меньше, чем воспитывалось в Компанейском детдоме. Хотя они тоже были образованы еще в довоенный период. Литвинский детский дом был организован для детей-сирот, оставшихся без родителей, насильно высланных в Казахстан в 1930-е гг. Первым директором детского дома был Алексей Александрович Астахов, который проработал здесь с 1932 по 1937 г. В 1937–1938 гг. здесь получили кров дети новой волны репрессированных, а позже дети, чьих родителей забрала война. С 1937 г. директорами детского дома работали Гайдуков Алексей, Великий Иван Арефьевич (приехал из Украины в 1941 г. с эвакуированными детьми и проработал до 1945 г.), Чухров Алексей Алексеевич, Непряхин Николай Данилович. Непряхин Николай Данилович максимально стремился сделать жизнь детского дома и его детей счастливой и сытой. Николай Данилович добился в г. Алма-Ате, чтобы детскому дому выделили землю 247 га и инвентарь для подсобного хозяйства (Индустриальная Караганда, 1989: 21). На этих землях стали выращивать зерновые культуры, картофель и различные другие овощи, что было большой прибавкой к столу воспитанников.

Воспитанники размещались в землянках по 35–40 человек. Полы были земляные, кроваток не было, и ребятишки спали на нарах. Школы ещё не было, учительница приходила в барак и учила детей грамоте. С ними всегда рядом были воспитатель и няня, и работали они, конечно, не по часам, а столько, сколько это было необходимо. В зимний период, во время буранов, воспитатели и няня оставались ночевать вместе с детьми (Индустриальная Караганда, 1989: 22).

В послевоенные годы в Литвинском детском доме, совместно с правлением промартели «Призыв Стаханова», было организовано ускоренное обучение воспитанников детского дома по специальностям сапожника, ткача, трикотажника, швейника (Кокурин, 1996: 178). В 1963 г. началось строительство нового жилого корпуса – трёхэтажного здания на 300 мест, куда вошли восьмилетняя школа, столовая, котельная и гаражи. В 1964 г. дети переселились в новое здание, детский дом был переименован в Литвинскую школу-интернат для детей сирот и детей, оставшихся без попечения родителей (Индустриальная Караганда, 1989: 23). На сегодняшний день это Литвинская школа-интернат для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Директором является отличник народного образования КазССР, почётный работник образования РК, учитель истории высшей квалификационной категории Ермолаев Евгений Михайлович.

Воспитанники детских домов требовали к себе особого подхода. В первые послевоенные годы среди них преобладали дети, успевшие много повидать и пережить на своем коротком веку: бывшие сыновья полков, прошедшие войну и имевшие правительственные награды, мелкие воришки, попрошайки. Многие из них имели за плечами опыт беспризорной жизни, голодали, болели. Большинство отставало в учебе от своих сверстников из массовых школ. Никакой системы реабилитационного воспитания детей, пострадавших от войны, не существовало. Государственная помощь этим детям сводилась к элементарному выживанию. Впоследствии, когда поколение детей войны в детдомах сменилось социальными сиротами,

общее направление системы воспитания не изменилось. Лишь в конце 1980-х гг., когда проблемы помощи детям-сиротам стали широко обсуждаться в средствах массовой информации, стала осознаваться необходимость создания специальной службы психологической адаптации воспитанников интернатских учреждений.

С 1952 г. детские дома получили право устраивать своих выпускников на работу. Большинство подростков стремилось попасть в училища, хотя выбор специальности часто происходил помимо их воли. Работать шли те, кто по состоянию здоровья не подходил для училищ.

Психологами отмечено, что «дети войны» раньше взрослеют, что они по своему мироощущению всегда старше своих сверстников, выросших в мирные годы. Детскую психику травмируют потери близких, пережитый страх перед смертью, вынужденное сиротство. В СССР же выросло целое поколение «детей войны» – выросло в неполных семьях или вообще вне семьи, выросло без дома в полном смысле этого слова. Семью и дом таким детям заменяли школы, детские дома или просто городские дворы. Рост числа сирот во время войны привел к значительному увеличению количества специальных учреждений для них по всей стране. Такие детские дома создавались в спешке, им не хватало специальных помещений, инвентаря, педагогов-профессионалов.

Рост численности беспризорных детей и нехватка мест для их «изъятия» с улиц потребовали расширения сети детских учреждений. 15 июня 1943 г. выходит постановление СНК СССР «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством» (Зубкова, 1995). Наряду с уже действующими трудовыми колониями стали организовываться новые трудовые воспитательные колонии для беспризорных и безнадзорных детей, уличенных в мелком хулиганстве или незначительном преступлении. Продолжительность содержания в трудовых воспитательных колониях устанавливалась до 16-летнего возраста. Срок содержания определялся временем до получения ими определенной квалификации, дающей возможность самостоятельного существования. Руководство деятельностью трудовых воспитательных колоний НКВД возлагалось на Отдел по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью.

Численность детей в приемниках-распределителях ГУЛАГа НКВД СССР с 1945 г. уменьшалась. Например, если в них в 1945 г. находилось всего 296 432 ребенка, то уже в 1952 г. их количество составило 145 500 (Бастемиев, 2009: 155). Из приемников-распределителей дети направлялись в самые разные места: к родителям, в детские дома, в трудовые воспитательные колонии и др.

Таблица 1 – Количество приемников-распределителей на территории СССР к 1952 г. (по регионам) (Панасенко, 1987: 136).

Регион СССР	РСФСР	Украина	**Казахстан**	Узбекистан	Киргизия
Количество приемников-распределителей	155	35	**14**	9	4
Количество мест	10340	2000	**830**	550	275

В послевоенный период приемники-распределители создавались быстрыми темпами во многих регионах СССР. Это было связано с форсированным решением проблемы роста числа безнадзорных детей, который был следствием войны, в первую очередь. Так, согласно Таблице 1, к 1952 г. на территории Казахстана функционировало 14 приемников-распределителей, которые могли обеспечить распределение 830 беспризорников, что является третьим показателем в разрезе Союзных республик. Больше всего было таких приемников на территории РСФСР и Украины (155 и 35 соответственно). Это говорит о том, что вопрос безнадзорности детей стоял остро во всем СССР.

По материалам справки о состоянии детской беспризорности и безнадзорности в КазССР за 1954 г. видно, что ее уровень остается на высоком уровне. В сравнении с 1953 г. поступление детей и подростков в ДПР сократилась на 1,2 %, а за период 1954 г. возросла:

Таблица 2 – Количество детей, доставленных в ДПР по КазССР, 1954 г. (АП РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 1426. Л. 53).

Кем доставлены	Органами железнодорожной охраны	Милицией	Общественностью	Из числа поступивших прибыло из других областей и городов КазССР	Из областей, где функционируют ДПР	Из других союзных республик
Число детей	1912	790	746	823	1628	997

В общей сложности за 1954 г. поступило в ДПР МВД КазССР 3448 детей и подростков в возрасте от 3 до 17 лет. По данным Таблицы 2 видно, что больше всего детей поступало благодаря работе железнодорожной охраны, что говорит о том, что чаще всего дети старались покинуть определенную область, либо занимались попрошайничеством и жили в районах железнодорожных вокзалов, где их и ловила охрана. Также по данным этой таблицы видно, что на втором месте, судя по динамике роста числа зафиксированных беспризорников, они передвигались из областей, имеющих ДПР, т. е. была распространена практика побегов из них.

Еще одной мерой по борьбе с детской беспризорностью было их трудоустройство на промышленные предприятия. В 1954 г. по указанию ОДК МВД КазССР сотрудниками ДПР на местах производились проверки состояния быта воспитанников, трудоустроенных в промышленность и сельское хозяйство. Ее результаты показали, что в промышленных предприятиях и в крупных колхозах и совхозах под влиянием рабочих коллективов подростки быстрее приобщались к общественно-полезному труду и лучше закреплялись в местах устройства. Однако в некоторых сельских хозяйствах республики, куда были определены на работы подростки, последние не закрепились, ввиду отсутствия там нормальных жилищно-бытовых условий. Так, например, подростки Цивжиц и Жалобнев в Калининском зерносовхозе, Демидов и Дубоусов в Шаглинском зерносовхозе Северо-Казахстанской области, воспитанницы Мадиова З., Пархоменко Р., определенные на работу на фабрику «Большевик» Кустанайской области и другие, не закрепились и ушли с мест работы, так как им не представили общежития, не организовали общественное питание и отсутствовала забота об их идейно-политическом развитии и воспитании.

Кроме приемников-распределителей, в СССР были созданы трудовые колонии для несовершеннолетних. Деятельность трудовых колоний для несовершеннолетних также регламентировалась Положением «О трудовых колониях для несовершеннолетних», разработанным и принятым НКВД СССР 29 июля 1935 г. Оно действовало в течение двух лет. Приказом № 329 от 20 августа 1937 г. было утверждено новое Положение «О трудовых колониях НКВД» (Посмаков, 2001). В статье 1 Положения 1937 г. говорится, что трудовая колония НКВД ставит своей задачей воспитание в условиях трудового режима несовершеннолетних правонарушителей, беспризорных и безнадзорных детей для привития им трудовых навыков, обучения профессии и возвращение обществу честных и преданных социалистической родине граждан.

В Казахстане трудовые колонии были созданы в г. Караганде, а также в июне 1935 г. была создана Талгарская трудовая колония. Однако в производственно-хозяйственном отношении эти колонии были нерентабельными. Например, трудовые колонии Казахстана в 1936–1937 гг. при обеспеченности рабочей силой на 92,1 % и оборотными средствами на 1

января 1937 г. на 190,7 % выполнили производственную программу только на 58,0 %. А затраты на содержание воспитанников составили 103,5 % (Свич, 2014: 85). Поэтому эти убыточные, нерентабельные трудовые колонии были ликвидированы. Так, в начале сентября 1938 г. Карагандинская трудовая колония была ликвидирована, а воспитанники ее были направлены по нарядам ОТК НКВД СССР в другие регионы, где имелись трудовые колонии для несовершеннолетних правонарушителей. В трудовые колонии для несовершеннолетних, согласно статье 3 указанного Положения, подлежали направлению:

1) осужденные правонарушители из мест заключения в возрасте от 12 до 16 лет;

2) социально «…запущенные беспризорные и безнадзорные дети» из приемников-распределителей в возрасте от 14 до 16 лет.

Согласно статье 6 Положения, воспитанники обязаны были возмещать расходы на питание и вещевое довольствие. Возмещение производилось путем удержания из заработной платы воспитанников. Размер удержания определялся по каждой колонии в зависимости от заработной платы воспитанников, с тем чтобы они получали на руки не менее двадцати процентов заработка. В каждой колонии правила внутреннего распорядка устанавливал директор колонии. Этим Положением было установлено 4 часа работы в день для воспитанников от 12 до 16 лет и 6 часов работы для возраста от 16 до 18 лет. Оплата труда для учеников – повременная, а для остальных – прогрессивно-сдельная (Посмаков, 2001).

Структура трудовых колоний включала следующие части: учебно-воспитательную, производственно-плановую, административно-хозяйственную, финансовую. В трудовых колониях воспитанники должны были распределяться по группам в среднем по 100 человек. На каждую группу для постоянной работы полагались один старший воспитатель и его помощник. Кроме того, в трудовых колониях под руководством учебно-воспитательной части создавались из числа воспитанников следующие комиссии: конфликтная, производственная, культурно-массовая, пищевая, хозяйственная, санитарная, школьная, физкультурная. Следует отметить, что согласно статье 37 Положения, были предусмотрены следующие меры взыскания: замечание, выговор, временный перевод на подсобные работы, назначение на внеочередной наряд по самообслуживанию, денежное взыскание за причиненный материальный ущерб, ограничение в выдаче денег на руки, помещение в изолятор, исключение из трудовой колонии с направлением в закрытую колонию или место заключения. Деятельность трудовых колоний для осужденных несовершеннолетних регулировалась отдельными Положениями НКВД СССР, притом до 1956 г. такие Положения принимались 5 раз.

Заключение. Региональная специфика определялась прежде всего тем, что Карагандинский регион был одним из центров лагерной и ссыльно-поселенческой системы Казахстана. Карлаг, спецпереселенцы и депортированные народы формировали особый контингент безнадзорных детей: речь идёт не только о «сиротах войны», но и о детях репрессированных, а также о детях, рождённых и выраставших за лагерной оградой (в 1947 г. в Карлаге находилось 209 несовершеннолетних). Литвинский детский дом, созданный для детей высланных в 1930-е гг., а затем принимавший детей репрессированных в 1937–1938 гг. и сирот войны, наглядно показывает, что в регионе наслаивались разные «волны» сиротства, связанные с коллективизацией, репрессиями и войной. Индустриальный и тыловой характер области можно определить как ещё одну особенность региона. Быстрый рост населения за счёт эвакуации и притока рабочей силы, скученность, барачный быт и тяжёлый труд родителей на шахтах и предприятиях усиливали безнадзорность. Воспитанники детских домов и ремесленных училищ (пример М.Г. Косынковой) рано включались в шахтный и промышленный труд. Третья особенность – типичные для региона трудности детских учреждений: землянки, нары вместо кроватей, нехватка инвентаря, обуви, санитарные проблемы и опора на подсобное хозяйство (согласно материалам функционирования детских домов региона). При этом масштаб сети учреждений оставался ограниченным: в первые послевоенные годы в области действовало четыре детских дома на 1328 воспитанников, а

система приёмников-распределителей и колоний в Казахстане в целом (14 ДПР на 830 мест) не соответствовала масштабу проблемы.

Сопоставление периодов в рассматриваемых хронологических рамках показывает не столько исчезновение проблемы, сколько изменение её природы:

Позднесталинский период (1945–1953 гг.) характеризовался массовой, «вынужденной» безнадзорностью, прямо обусловленной внешними катастрофами: войной (потеря родителей, эвакуация), голодом 1946–1947 гг., разрухой, ужесточением уголовного законодательства 1947 г. и последовавшими арестами, а также ростом внебрачной рождаемости. Пик пришёлся на 1947–1948 гг. (около полумиллиона задержанных, до трёх миллионов детей, лишившихся попечения). Основными причинами побегов были неудовлетворительные условия содержания, поиск родителей и тяга к перемене мест.

Хрущёвский период (середина 1950-х гг.) отмечен количественным снижением: численность сирот приблизилась к довоенному уровню, число детей в ДПР ГУЛАГа сократилось (с 296 тыс. в 1945 г. до 145 тыс. в 1952 г.), прекратились массовые репрессии, начался возврат амнистированных и реабилитированных. Однако в Казахстане уровень безнадзорности в 1954 г. оставался высоким: через ДПР республики прошло 3448 детей и подростков, снижение по сравнению с 1953 г. составило лишь 1,2 %.

Качественный сдвиг заключался в том, что на первый план вышли социальные причины: недостатки воспитательной работы школ и детских домов, семейные конфликты, неблагополучие и аморальный образ жизни родителей, недостаток внимания (43 % случаев по данным Меркурьевой), в том числе и в материально обеспеченных семьях (пример Т. Мурата). Безнадзорность из последствия катастрофы превращалась в хроническое явление советского общества. Сохранилась и мобильность беспризорников: основной поток задерживался железнодорожной охраной (1912 из 3448 чел.), значительная часть детей перемещалась между областями и республиками. Таким образом, между периодами наблюдается преемственность институтов и методов при смене структуры причин: от внешних, чрезвычайных – к внутренним, социально-воспитательным и семейным.

С целью решения проблемы детской безнадзорности государству удалось создать разветвлённую сеть учреждений (комиссии по устройству детей, адресные столы, ДПР, детские дома, колонии), добиться общего сокращения числа сирот и беспризорников, обеспечить большинству воспитанников образовательный минимум (7 классов), рабочую специальность и распределение с общежитием. Важным и относительно эффективным направлением стало семейное устройство: к 1950-м гг. из ДПР в семьи возвращалось уже более половины детей (против 20 % в 1945 г.), а в послевоенное десятилетие большинство сирот воспитывалось в семьях, что к тому же снижало расходы государства. Трудоустройство подростков на промышленные предприятия давало результат там, где были созданы бытовые условия и действовал рабочий коллектив.

Политика носила преимущественно ведомственно-карательный, ликвидационный характер: она была направлена на изъятие детей с улицы и их распределение, а не на устранение причин безнадзорности. Это подтверждается слабой работой комиссий по выявлению нуждающихся семей (пример братьев Пигиных), отсутствием системы реабилитации и психологической помощи детям войны (осознание такой необходимости появилось лишь в конце 1980-х гг.), недоукомплектованностью и непрофессионализмом педагогических кадров, дефицитом материального снабжения детских домов, где дети «выживали». Побеги из учреждений (в 1945 г. более 12 % поступавших в ДПР – беглецы из детских домов; в 1954 г. – постоянные перемещения между областями с ДПР) свидетельствуют о том, что система нередко сама воспроизводила безнадзорность.

Таким образом, меры государства были эффективны в «купировании» острейших последствий войны и в количественном снижении числа беспризорных, но не решали проблему системно. Спад безнадзорности к середине 1950-х гг. определялся в первую очередь преодолением последствий войны, голода и прекращением массовых репрессий, а не качеством самих мер. Сохранение высокого уровня безнадзорности в Казахстане и

Карагандинской области в хрущёвский период показывает, что советская система социальной защиты была ориентирована на размещение и контроль, а не на профилактику, в результате чего причины явления фактически сохранялись.

Sources

SAKR – State Archive of Karaganda Region.
F. 469 – Karaganda Regional Department of Public Education.
F. 1p. – Karaganda Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan.
F. 18 – Karaganda Executive Committee of the Soviets of Peasant, Red Army, and Kazakh Working Deputies.
SACT – State Archive of the City of Temirtau.
F. 6 – Executive Committee of the Temirtau City Council of Working People's Deputies, Karaganda Region, Kazakh SSR.
AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
F. 708 – Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan.
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
F. 90 – Ministry of Social Security of the Kazakh SSR.

Источники

ГАКО – Государственный архив Карагандинской области.
Ф. 469 – Карагандинский областной отдел народного образования.
Ф. 1п. – Карагандинский областной комитет Коммунистической партии Казахстана.
Ф. 18 – Карагандинский исполнительный комитет Советов крестьянских, красноармейских, трудовых казахских депутатов.
ГАГТ – Государственный архив города Темиртау.
Ф. 6 – Исполком Темиртауского городского Совета депутатов трудящихся Карагандинской области КазССР.
АП РК – Президентский архив Республики Казахстан.
Ф. 708 – ЦК Компартии Казахстана.
ЦГА РК – Центральный Государственный архив Республики Казахстан.
Ф. 90 – Министерство социального обеспечения КазССР.

References

Bastemiev, 2009 — *Bastemiev S.K.* Ispravitel'nye uchrezhdeniya Kazakhstana (istoriko-pravovoi aspekt) [Correctional Institutions of Kazakhstan (Historical and Legal Aspects)]. Pavlodar: Kereku, 2009. 258 p. (In Russ.)

Entsiklopediya, 2011 — Entsiklopediya sela Esil' (Litvinskoe). Sil'ny my tem, chto pamyat' est'… [Encyclopedia of the Village of Esil (Litvinskoe): Our Strength Is in Our Memory]. p. Esil', 2011. 40 p. (In Russ.)

Industrialnaya Karaganda, 1989 — Industrial'naya Karaganda (Industrial Karaganda). 8 iyulya 1989 g. (In Russ.)

Kaipbaeva, 2025 — *Kaipbaeva A.T., Kozybaeva M.M., Mukhatova O.Kh., Bajzhumanova Z.B., Bekenova A.A.* Iz istorii bor′by s detskoj besprizornost′yu v Kazakhstane i sopredel′nykh stranakh v 1920–1930-e gg.: sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov [From the History of the Fight against Child Homelessness in Kazakhstan and Neighboring Countries in the 1920s–1930s: A Collection of Archival Documents and Materials]. Almaty: IP «Balausa», 2025. 656 p. (In Russ.)

Karaganda, 1986 — Karaganda. Karagandinskaya oblast': Entsiklopediya [Karaganda. Karaganda Region: An Encyclopedia]. Gl. red. R. N. Nurgaliev. Alma-Ata: Gl. red.Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii. 1986. 608 p. (In Russ.)

Kokurin, 1996 — *Kokurin A.I., Pozharov A.I.* «Novyi kurs» L.P. Berii 1953 g. (“The New Course” of L. P. Beria in 1953). «*Istoricheskii arkhiv»* [Historical Archive]. No. 4. Moskva, 1996. P. 143–144. (In Russ.)

Kolysh, 1992 — *Kolysh V.* Mesto rozhdeniya – Karlag [Place of Birth: Karlag]. *Industrial'naya Karaganda* [Industrial Karaganda]. 1992. 2 okt. S. 7. (In Russ.)

Kozina, 2011 — *Kozina V.V., Eleukhanova S.V.* Povsednevnaya zhizn' naseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana v pervye poslevoennye gody [Everyday Life of the Population of Central Kazakhstan in the First Postwar Years]. *Vestnik KarGU* (Bulletin of Karaganda State University). 2011. No. 2. P. 4-10. (In Russ.)

Merkur'eva, 2008 — *Merkur'eva V.S.* Sotsial'naya zashchita detei-sirot v Stalingradskoi oblasti v ser. 1940-kh – ser. 1950-kh gg. [Social Protection of Orphans in the Stalingrad Region from the Mid-1940s to the Mid-1950s]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsial'no-ekonomicheskogo universiteta* [Bulletin of Saratov State Socio-Economic University]. 2008. No. 5. P. 137–140. (In Russ.)

Narodnoe khozyaistvo, 1968 — Narodnoe khozyaistvo Kazakhstana. Stat. sbornik [National Economy of Kazakhstan: A Statistical Collection]. Alma-Ata, 1968. (In Russ.)

Panasenko, 1987 — *Panasenko V.Z.* Iz istorii stanovleniya i razvitiya ispravitel'no-trudovykh uchrezhdenii MVD Kazakhskoi SSR (1920-1985 gg.) [On the History of the Establishment and Development of Correctional Labor

Institutions of the Ministry of Internal Affairs of the Kazakh SSR (1920–1985)]. Alma-Ata: Muzei boevoi i trudovoi slavy OVD Kazakhskoi SSR, 1987. 107 p. (In Russ.)

Posmakov, 2001 — *Posmakov P.* Tyuremnyi sindrom [Prison Syndrome]. Almaty: TOO Baspa, 2001. 32 p. (In Russ.)

Shaimukhanov, 1997 — *Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D.* Karlag [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 p. (In Russ.)

Shaimukhanova, 2012 — *Shaimukhanova S.D., Makalakov T.Zh.* Vklad spetspereselentsev i deportirovannykh narodov v razvitie ekonomiki Tsentral'nogo Kazakhstana [The Contribution of Special Settlers and Deported Peoples to the Development of the Economy of Central Kazakhstan]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya [Modern Problems of Science and Education]. Karaganda, 2012. No. 3. (In Russ.)

Shamrina, 2012 — *Shamrina E.A.* Evolyutsiya gosudarstvennoi sistemy sotsial'noi podderzhki sem'i vo vtoroi polovine 40-kh – 90-e gg. XX v. (na materialakh Voronezhskoi oblasti) [The Evolution of the State System of Social Support for Families from the Late 1940s to the 1990s (Based on Materials from the Voronezh Region)]: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Voronezh, 2012. 24 p. (In Russ.)

Slavko, 2011 — *Slavko A.A.* Detskaya besprizornost' i beznadzornost' v Rossii kontsa 1920-kh – nachala 1950-kh godov: sotsial'nyi portret, prichiny, formy bor'by [Child Homelessness and Neglect in Russia from the Late 1920s to the Early 1950s: Social Profile, Causes, and Forms of Combating It]: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk. Samara, 2011. 78 p. (In Russ.)

Spravochnik, 1947 — Spravochnik po voprosam okhrany detstva [Handbook on Child Welfare]. Moskva, 1947. (In Russ.)

Svich, 2014 — *Svich S.* Deti voiny [Children of War]. *Industrial'naya Karaganda* [Industrial Karaganda]. 2014. No. 16. (In Russ.)

Ukaz, 1966 — Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 8 iyulya 1944 goda «Ob uvelichenii gosudarstvennoi pomoshchi beremennym zhenshchinam, mnogodetnym i odinokim materyam» [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of July 8, 1944, “On Increasing State Assistance to Pregnant Women, Mothers of Large Families, and Single Mothers”]. Sbornik dokumentov i materialov po istorii SSSR sovetskogo perioda (1917–1958). M., 1966. (In Russ.)

Zezina, 1999 — *Zezina M.R.* Sotsial'naya zashchita detei-sirot v poslevoennye gody (1945–1955) [Social Protection of Orphans in the Postwar Years (1945–1955)]. *Voprosy istorii* [Questions of History]. 1999. No. 1. P. 127–136. (In Russ.)

Zhumashev, 2007 — *Zhumashev R.M., Mikheeva L.V.* Spetspereselentsy v Karagandinskoi oblasti [Special Settlers in the Karaganda Region]. Karaganda, 2007. (In Russ.)

Zubkova, 1999 — *Zubkova E.Yu.* Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: Politika i povsednevnost'. 1945–1953 [Postwar Soviet Society: Politics and Everyday Life, 1945–1953]. Moskva, 1999. 229 p. (In Russ.)

Zubkova, 1995 — *Zubkova E.Yu.* Obshchestvo, vyshedshee iz voiny: russkie i nemtsy v 1945 godu [A Society Emerging from War: Russians and Germans in 1945]. *Otechestvennaya istoriya* [Russian History]. 1995. No. 3. P. 90–100. (In Russ.)

Литература

Бастемиев, 2009 — *Бастемиев С.К.* Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект). Павлодар: Кереку, 2009. 258 с.

Жумашев, 2007 — *Жумашев Р.М., Михеева Л.В.* Спецпереселенцы в Карагандинской области. Караганда, 2007.

Зезина, 1999 — *Зезина М.Р.* Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) // Вопросы истории. 1999. № 1. С. 127–136.

Зубкова, 1999 — *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: Политика и повседневность. 1945–1953. Москва, 1999. 229 с.

Зубкова, 1995 — *Зубкова Е.Ю.* Общество, вышедшее из войны: русские и немцы в 1945 году // Отечественная история. 1995. № 3. С. 90–100.

Индустриальная Караганда, 1989 — Индустриальная Караганда. 8 июля 1989 г.

Каипбаева, 2025 — *Каипбаева А.Т., Козыбаева М.М., Мухатова О.Х., Байжуманова З.Б., Бекенова А.А.* Из истории борьбы с детской беспризорностью в Казахстане и сопредельных странах в 1920–1930-е гг.: сборник архивных документов и материалов. Алматы: ИП «Балауса», 2025. 656 с.

Караганда, 1986 — Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия / Гл. ред. Р. Н. Нургалиев. Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии. 1986. 608 с.

Козина, 2011 — *Козина В.В., Елеуханова С.В.* Повседневная жизнь населения Центрального Казахстана в первые послевоенные годы // Вестник КарГУ. 2011. № 2. С. 4–10.

Кокурин, 1996 — *Кокурин А.И., Пожаров А.И.* «Новый курс» Л.П. Берии 1953 г. // Исторический архив. 1996. № 4. С. 143–144.

Колыш, 1992 — *Колыш В.* Место рождения – Карлаг // Индустриальная Караганда. 1992. 2 окт.

Меркурьева, 2008 — *Меркурьева В.С.* Социальная защита детей-сирот в Сталинградской области в сер. 1940-х – сер. 1950-х гг. // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2008. № 5. С. 137–140.

Народное хозяйство, 1968 — Народное хозяйство Казахстана. Статистический сборник. Алма-Ата, 1968.

Панасенко, 1987 — *Панасенко В.З.* Из истории становления и развития исправительно-трудовых учреждений МВД Казахской ССР (1920–1985 гг.). Алма-Ата: Музей боевой и трудовой славы ОВД Казахской ССР, 1987. 107 с.

Посмаков, 2001 — *Посмаков П.* Тюремный синдром. Алматы: ТОО Баспа, 2001. 32 с.

Свич, 2014 — *Свич С.* Дети войны // Индустриальная Караганда. 2014. № 16.

Славко, 2011 — *Славко А.А.* Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х – начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Самара, 2011. 78 с.

Справочник, 1947 — Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1947.

Указ, 1966 — Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 года «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям» // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958). Москва, 1966.

Шаймуханов, 1997 — *Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д.* Карлаг. Караганда, 1997. 175 с.

Шаймуханова, 2012 — *Шаймуханова С.Д., Макалаков Т.Ж.* Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана // Современные проблемы науки и образования. Караганда, 2012. № 3.

Шамрина, 2012 — *Шамрина Е.А.* Эволюция государственной системы социальной поддержки семьи во второй половине 40-х – 90-е гг. XX в. (на материалах Воронежской области): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Воронеж, 2012. 24 с.

Энциклопедия, 2011 — Энциклопедия села Есиль (Литвинское). Сильны мы тем, что память есть… - Есиль, 2011. 40 с.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1508-1529, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1508-1529

BRONZE AGE GOLD MINING CENTERS AND THE MEGALITHIC COMPLEX TASKAMAL IN BURABAY

Kulmaganbetova Gulnaz[1], Auezov Kabdol[2], Sakenov Sergazy[3*]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpaeva St., Astana, Kazakhstan)
PhD student
https://orcid.org/0000-0002-9525-8084 E-mail: gulnazkazarchaeology@gmail.com

[2] O.A. Baikonurov Zhezkazgan University
(1b, Alashakhana street, Zhezkazgan, Kazakhstan)
researcher
https://orcid.org/0009-0004-7830-8758 E-mail: kabdol.auezov.78@mail.ru

[3] A. Kh. Margulan Institute of Archaeology
(22Abay Ave, Astana, Kazakhstan)
PhD, senior researcher
https://orcid.org/0000-0001-8868-4280 E-mail: sergazi_82@mail.ru
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Kulmaganbetova G., Auezov K., Sakenov S., 2026

Abstract. *Introduction.* This article presents the results of a comprehensive study of archaeological sites associated with Bronze Age mining and metallurgical activities in the Burabay mountain-forest massif of Northern Kazakhstan. *Goals and objectives.* The aim of the study is to reconstruct the structure of ancient gold-mining centers, identify their relationships with settlement and funerary complexes, and determine the architectural characteristics, chronology, and functional significance of the megalithic monument Taskamal. The foundation of the research was formed by the materials of archaeological survey, topographic mapping, and aerial photogrammetry conducted in 2022–2024, as well as the results of archaeological excavations and geodetic work carried out in 2025. The investigations documented the spatial layout of the megalithic complex, its architectural features, and principles of landscape organization. Particular attention was paid to the analysis of the stone enclosure, the open terrace, and the system of ramps located in the western sector of the monument. Excavations of nearby burial structures established their cultural and chronological affiliation with the Fedorovo and Sargary-Alekseyevka cultural traditions. *Results.* The study also examines the natural and geographical characteristics of the Burabay ecogroup, the region’s mineral resource base, and their role in shaping the economic and production systems of ancient communities. Archaeological and historical-geological evidence indicates that approximately 90 ancient gold-mining sites are known within the Burabay massif, reflecting intensive exploitation of gold-bearing deposits during the Bronze Age. Of particular importance are the mining and metallurgical complexes of Karabaur and Mynshunkyr–Stepnyak, where quarries, ore-crushing and washing areas, as well as mining tools and ceramic remains have been identified. *Conclusion.* The

results suggest that Burabay was one of the largest centers of ancient gold production in Northern Kazakhstan. Based on the analysis of its architectural features and spatial setting, the Taskamal megalithic structure is interpreted as a sacred monument associated with the ritual practices of communities engaged in gold extraction and processing. The study contributes significantly to our understanding of socio-economic processes, mining and metallurgical technologies, and the ideological concepts of Bronze Age populations in the Eurasian steppes.
Keywords: Bronze Age, Burabay, gold mining, mining and metallurgical production, megalithic architecture, Taskamal, Fedorovo culture, Sargary-Alekseyevka culture, Northern Kazakhstan
Funding. This article was prepared with the financial support of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the project " Model of economic and spatial organization of societies of the Late Bronze Age based on materials from the Atshubar settlement and the Zhabai burial ground (interdisciplinary research) (registration number: AP26103639).
For citation: Kulmaganbetova G., Auezov K., Sakenov S. Bronze age gold mining centers and the megalithic complex Taskamal in Burabay// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1508–1529. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1508-1529

БУРАБАЙДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ТАСҚАМАЛ МЕГАЛИТТІК КЕШЕНІ ЖӘНЕ АЛТЫН КЕН ОРЫНДАРЫ

Құлмағанбетова Гүльназ[1], Әуезов Қабдол[2], Сакенов Серғазы[3,*]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
(Сатпаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан)
PhD докторант
https://orcid.org/0000-0002-9525-8084 E-mail: gulnazkazarchaeology@gmail.com

[2] О.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті,
(Алашахан к-сі, 1б, Жезқазған, Қазақстан)
Ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0009-0004-7830-8758 E-mail: kabdol.auezov.78@mail.ru

[3] Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты,
(22, Абай даңғылы, Астана, Қазақстан)
PhD, жетекші ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0001-8868-4280 E-mail: sergazi_82@mail.ru
*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Құлмағанбетова Г., Әуезов Қ., Сакенов С., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада Солтүстік Қазақстандағы Бурабай таулы-орманды массивінде қола дәуірінде қалыптасқан тау-кен металлургиялық өндіріспен байланысты археологиялық ескерткіштерді кешенді зерттеу нәтижелері ұсынылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – ежелгі алтын өндіру орталықтарының құрылымын қалпына келтіру, олардың қоныстық және жерлеу кешендерімен өзара байланысын анықтау, сондай-ақ Тасқамал мегалиттік құрылысының архитектуралық ерекшеліктерін, хронологиясы мен функционалдық мақсатын айқындау. Зерттеудің негізін 2022–2024 жылдары жүргізілген археологиялық барлау, топографиялық түсіру, аэрофотограмметриялық және 2025 жылы археологиялық қазба, геодезиялық жұмыстардың материалдары құрады. Зерттеу барысында мегалиттік кешеннің жоспарлық құрылымы, архитектуралық ерекшеліктері мен кеңістіктік ұйымдастырылуы анықталды. Ескерткіштің тас қоршауына, ашық террасаға және оның батыс бөлігіндегі пандустар жүйесіне ерекше назар аударылды. Жақын орналасқан жерлеу құрылыстарында жүргізілген қазба жұмыстары олардың мәдени-хронологиялық тұрғыдан

Федоров және Сарғары-Алексеевка шеңберіндегі ескерткіштерге жататынын анықтауға мүмкіндік берді. *Нәтижелері.* Бурабай экотобының табиғи-географиялық жағдайлары мен минералдық-шикізаттық базасы қарастырылып, олардың ежелгі қауымдардың өндірістік-шаруашылық жүйесінің қалыптасуындағы рөлі айқындалды. Археологиялық және тарихи-геологиялық деректер негізінде Бурабай массиві аумағында ежелгі алтын өндіруге қатысты шамамен 90 нысан анықталғаны және олардың қола дәуірінде алтын кен орындарының ауқымды игерілгенін көрсететіні белгіленді. Степняк қаласы аумағындағы Қарабауыр және Мыңшұңқыр тау-кен металлургиялық кешендерінің маңызы ерекше. Мұнда кен карьерлері, кенді үгету, сондай-ақ тау-кен металлургиялық құрал-саймандары мен керамикалық бұйымдар анықталған. *Қорытынды.* Алынған нәтижелер Бурабайды Солтүстік Қазақстандағы ежелгі алтын өндірудің ірі орталықтарының бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Тасқамал мегалиттік құрылысының архитектуралық ерекшеліктері мен кеңістіктік орналасуын талдау негізінде оның сакралдық мақсатта пайдаланылғаны және алтын өндіру мен өңдеуге тартылған қауымдардың ғұрыптық тәжірибесімен байланысты болғаны жөнінде болжам жасалады. Зерттеу Еуразия даласындағы қола дәуірі тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық үдерістерін, тау-кен металлургиясы технологияларын және дүниетанымдық түсініктерін зерделеуге елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: қола дәуірі, Солтүстік Қазақстан, Бурабай, алтын өндіру, тау-кен металлургиялық өндіріс, мегалиттік архитектура, Тасқамал, Федоров мәдениеті, Сарғары-Алексеевка мәдениеті,

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Атшұбар қонысы мен Жабай қорымының материалдары негізінде кейінгі қола дәуірі қоғамдарының шаруашылық-кеңістіктік ұйымының моделі (пәнаралық зерттеу) (тіркеу нөмірі: AP26103639) жоба аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Күлмағанбетова Г., Әуезов Қ., Сакенов С. Бурабайдағы қола дәуірінің Тасқамал мегалиттік кешені және алтын кен орындары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1508–1529 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1508-1529

ЗОЛОТОРУДНЫЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ И МЕГАЛИТИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС БРОНЗОВОГО ВЕКА ТАСКАМАЛ В БУРАБАЕ

Кульмаганбетова Гульназ[1], Ауэзов Кабдол[2], Сакенов Сергазы[3,*]

[1] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва
(ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан)
PhD докторант
https://orcid.org/0000-0002-9525-8084 E-mail: gulnazkazarchaeology@gmail.com

[2]Жезказганский университет имени О.А. Байконурова
(ул. Алашахана 1б, Жезказган, Казахстан)
Научный сотрудник
https://orcid.org/0009-0004-7830-8758 E-mail: kabdol.auezov.78@mail.ru

[3] Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(22, пр. Абая, Астана, Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0001-8868-4280 E-mail: sergazi_82@mail.ru
*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Кульмаганбетова Г., Ауэзов К., Сакенов С., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье представлены результаты комплексного исследования археологических памятников, связанных с горно-металлургической деятельностью в горнолесном массиве Бурабай (Северный Казахстан) в эпоху бронзы. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является реконструкция структуры древних центров золотодобычи, выявление их взаимосвязи с поселенческими и погребальными комплексами, а также определение архитектурных особенностей, хронологии и функционального назначения мегалитического сооружения Таскамал. Основу исследования составили материалы археологической разведки, топографической съемки, аэрофотограмметрии, проведенные в 2022–2024 годах, а также результаты археологических раскопок и геодезических работ 2025 года. В ходе работ зафиксированы планировочная структура мегалитического комплекса, особенности его архитектуры и пространственной организации. Особое внимание уделено анализу каменного ограждения, открытой террасы и системы пандусов в западной части памятника. Проведенные раскопки расположенных поблизости погребальных сооружений позволили установить их культурно-хронологическую принадлежность к федоровскому и саргаринско-алексеевскому кругу древностей. *Результаты.* Рассмотрены природно-географические условия Бурабайской экогруппы, минерально-сырьевая база региона и определена их роль в формировании производственно-хозяйственной системы древних сообществ. На основе археологических и историко-геологических данных установлено, что в пределах Бурабайского массива выявлено около 90 древних золотодобывающих объектов, свидетельствующих о масштабном освоении золоторудных месторождений в эпоху бронзы. Особое значение имеют горно-металлургические комплексы Карабаур и Мыншункыр (г. Степняк), где выявлены карьеры, участки дробления и промывки руды, а также обнаружены горно-металлургический инвентарь и изделия из керамики. *Заключение.* Полученные результаты позволяют рассматривать Бурабай как один из крупнейших центров древней золотодобычи Северного Казахстана. На основании анализа архитектурных особенностей и пространственного положения мегалитического сооружения Таскамал выдвигается предположение о его сакральном назначении и связи с ритуальной практикой сообществ, вовлеченных в добычу и переработку золота. Исследование вносит существенный вклад в изучение социально-экономических процессов, горно-металлургических технологий и мировоззренческих представлений населения эпохи бронзы степной Евразии.

Ключевые слова: бронзовый век, Северный Казахстан, Бурабай, золотодобыча, мегалитическая архитектура, Таскамал, федоровская археологическая культура, саргаринско-алексеевская археологическая культура.

Благодарности. Статья подготовлена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта «Модель экономической и пространственной организации обществ позднего бронзового века на материалах поселений Атшубар и могильника Жабай (междисциплинарное исследование)» (регистрационный номер: AP26103639).

Для цитирования: Кульмаганбетова Г., Ауэзов К., Сакенов С. Золоторудные месторождения и мегалитический комплекс бронзового века Таскамал в Бурабае // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1508–1529. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1508-1529

Введение

Социально-экономические процессы, протекавшие на территории Центральной Азии в эпоху бронзы, остаются одной из наиболее актуальных тем современной археологической науки. Развитие производящего хозяйства, совершенствование технологий обработки металлов и усложнение социальной организации способствовали формированию новых экономических систем, оказавших значительное влияние на дальнейшее развитие населения степной Евразии. Одним из важнейших достижений этого периода стала доместикация (одомашнивание) лошади, впервые достоверно зафиксированная на территории Казахстана (Outram et al., 2009). Не менее важную роль сыграли процессы распространения культурных

растений, домашних животных, технологий и идей по Внутреннеазиатскому горному коридору (IAMC – Inner Asian Mountain Corridor; древний маршрут обмена, простирающийся от Алтайских гор до Северного Пакистана) и степным районам Центральной Азии (Frachetti, 2012; Hermes et al., 2018; Spengler III et al., 2016).

Бронзовый век северных и центральных районов Казахстана характеризуется становлением комплексной хозяйственной системы, основанной на сочетании скотоводства, элементов оседлости, горнодобывающего дела и металлургического производства (Sakenov, 2017). Совершенствование технологий выплавки и обработки металлов обеспечило массовое изготовление орудий труда, оружия и украшений, что способствовало существенным изменениям в экономической и социальной структуре древних обществ. Под влиянием сейминско-турбинской металлургической традиции на территории Казахстана сформировался один из крупнейших горнометаллургических регионов Евразии. Развитие металлургии сопровождалось расширением межрегиональных контактов и становлением дальних обменных путей, включая так называемые трансъевразийский и трансазиатский оловянные пути (Черных, 1978: 71; Черных, Кузьминых, 1989: 266–267).

Развитие металлургии бронзы и железа привело к росту производительности труда, появлению прибавочного продукта, имущественного неравенства, выделению ремесла в самостоятельную отрасль. Общество разделилось на богатых родовых вождей, знати и рядовых общинников. Возникла потребность в защите богатств и управлении обществом, что привело к появлению первых институтов власти и знати.

Особое место в металлургическом производстве эпохи бронзы занимала добыча и обработка золота. Использование золота для изготовления украшений на территории Казахстана прослеживается уже в бронзовом веке у населения алакульской и федоровской культур. В течение последующих столетий сложились устойчивые традиции в важнейшем виде традиционного декоративно-прикладного искусства – ювелирного. Эти традиции стали также фундаментом в деле дальнейшего развития металлообработки в раннем железном веке. Многочисленные находки золотых изделий в элитарных погребальных комплексах свидетельствуют о той важной роли, которую они играли в системе престижного потребления и социальной репрезентации (Бейсенов, 2017). Украшения из золота часто ассоциируются с властью, успехом и престижем, поэтому по качеству, материалу и сложности исполнения украшений, найденных на археологических памятниках, можно судить о социальном статусе их владельцев.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных металлургии бронзового века, вопросы организации древней золотодобычи остаются недостаточно изученными. Особый интерес представляют структура горнопромышленных центров, включающая в себя разные элементы (горное предприятие, производственные подразделения и др.), технология добычи и переработки руды, взаимосвязь производственных объектов с поселенческими и погребальными комплексами.

Высокая ценность золота, обусловленная несколькими факторами, предполагает существование развитой системы контроля над его добычей, хранением и распределением, что делает изучение древних центров золотодобычи важным направлением исследований социально-экономической истории населения степной Евразии. В этом контексте особое значение приобретает исследование горно-металлургических памятников Бурабайского горнолесного массива. На этой территории сохранились многочисленные следы древней разработки золоторудных месторождений, непосредственно сопряженные с поселениями, усыпальницами и величественными культовыми объектами эпохи бронзы.

Материалы и методы исследования

Исследование основано на материалах полевых работ, проведенных в 2022–2024 гг. на территории горно-лесного массива Бурабай и прилегающих районов, кроме этого с целью уточнения и корректировки хронологии использованы материалы новых раскопок, проведенных в 2025 г.

На первом этапе полевых работ были выполнены археологические разведки, направленные на выявление и регистрацию артефактов, связанных с горно-металлургической деятельностью в эпоху бронзы.

Документирование архитектурных элементов памятников осуществлялось с применением современных геодезических и дистанционных методов исследования. Аэрофотосъемка выполнялась с использованием беспилотного летательного аппарата DJI Mini 2. Особенности памятника и его ландшафтное окружение сняты при помощи лазерного электронного тахеометра Leica TCR 405. Сбор информации осложнялся положением стены среди плотной лесной растительности и пересеченной местности, включение искусственных построек в природные выходы скал. Частью исследовательской работы стало определение степени разрушения циклопической кладки. Для этого все имеющиеся на крутом склоне к западу от мегалитической кладки, каменные блоки со следами обработки были нанесены на спутниковую карту при помощи ручного GPS-сборщика данных Garmin ETrex10 PS336 GPS.

В качестве сравнительных материалов использованы результаты исследований археологических памятников эпохи бронзы Кокшетауской возвышенности, данные о древних горных выработках Бурабайского региона, а также материалы раскопок поселений и погребальных комплексов, расположенных в непосредственной близости от указанного мегалитического сооружения, в том числе до начала промышленной разработки руды на данных древних месторождениях.

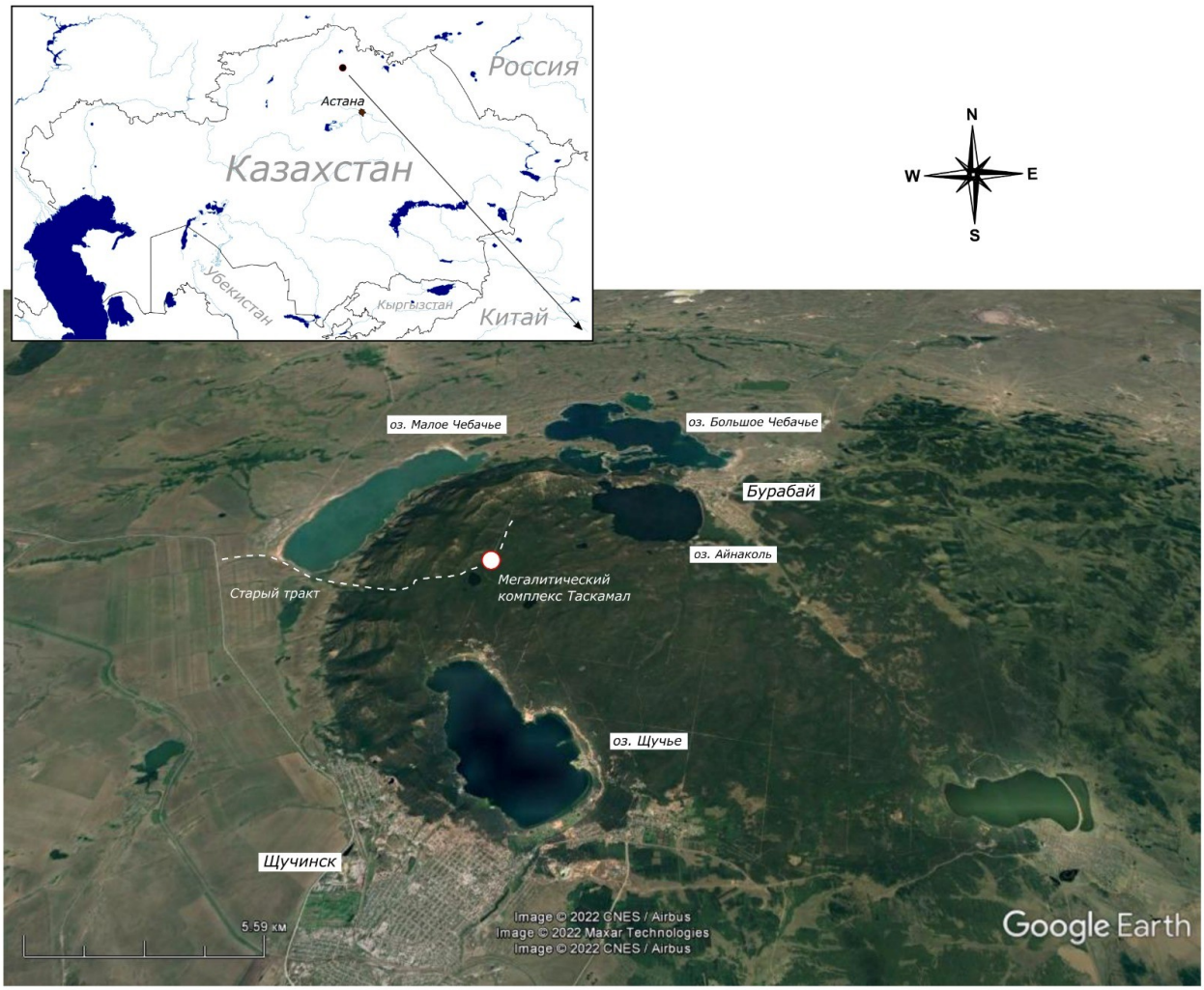

Рис. 1. Карта расположения мегалитического сооружения Таскамал (на основе Google Earth). Авторы С. Сакенов, С. Ярыгин

[Fig. 1. Location map of the Taskamal megalithic structure, (based on Google Earth). Authors: S. Sakenov, S. Yarygin]

Основным объектом исследования стал мегалитический комплекс Таскамал (рис. 1), материалы которого получены в полевых сезонах 2022–2024 гг., для уточнения хронологии использованы материалы раскопок 2025 г. Целью работы было выявление основных структурных элементов памятника, фиксация его архитектурных особенностей и реконструкция строительных технологий, использованных древними мастерами. Параллельно выполнялись археологические разведки на прилежащих памятниках Бурабайского региона. После составления топографического плана местности и анализа взаимосвязи отдельных элементов комплекса с окружающим ландшафтом основное внимание было сосредоточено на западной части сооружения. Вместе с тем были проведены раскопочные работы на близлежащих погребальных сооружениях, что позволило уточнить культурно-хронологический контекст памятника. На основании полученных данных сделана попытка определить время строительства конструкции и этапы ее возведения. Согласно предварительным результатам исследований, Таскамал рассматривается в качестве сакрального объекта, действовавшего в период деятельной разработки золоторудных месторождений Бурабайского региона.

Бурабайский горно-лесной массив являет из себя неповторимую экологическую нишу, или экогруппу, расположенную в пределах степной полосы Северного Казахстана (Spengler III et al., 2013). Это своеобразный оазис среди природного пространства, охватывающий лесные массивы, горные возвышенности и многочисленные озера.

Административно территория относится к Акмолинской области Республики Казахстан; ближайшим крупным населенным пунктом является город Щучинск. С природно-географической точки Бурабай входит в состав Кокшетауской возвышенности и является ее наиболее выразительной частью. Кокшетауский массив расположен на северной окраине Казахского мелкосопочника и простирается приблизительно на 400 км с запада на восток и на 200 км с севера на юг.

Горные гряды и отдельные вершины сложены преимущественно гранитами позднепалеозойского возраста. Наряду с гранитами широко представлены пегматиты, сиениты и порфириты. Среди осадочных пород встречаются сланцы, кварциты и кремнистые известняки. Минерально-сырьевая база региона отличается значительным разнообразием. В гранитных массивах и сопутствующих породах выявлены месторождения железа, меди, марганца, никеля, хрома, вольфрама и ряда других полезных ископаемых.

Особое значение имеют золоторудные проявления, связанные как с кварцевыми жилами, так и с россыпными месторождениями. Золотоносность региона обусловлена наличием палеозойских и более древних геологических структур, представленных гранитами, кристаллическими сланцами, гнейсами и порфирами (Беспаев и др., 1999: 19–24). Следы древней разработки золотоносных кварцевых жил зафиксированы в районах верховьев рек Сарыбулак и Кожегуль. По данным геологических исследований, большинство известных золоторудных проявлений интенсивно разрабатывалось в прошлом (Казбеков, 1998). Наличие богатой минерально-сырьевой базы создавало благоприятные условия для формирования здесь одного из важных центров горно-металлургического производства эпохи бронзы.

В бронзовом веке население Бурабайского региона было включено в широкую систему добычи, переработки и обмена металлов, охватывавшую значительную часть степной Евразии. В отличие от большинства горно-металлургических центров Казахстана, например, таких как Атасу, Кент, Талдысай, специализировавшихся в основном на добыче меди и полиметаллов, Бурабайский район выделяется значительной концентрацией золоторудных месторождений и древних золотых рудников.

Сопоставление данных геологии и археологии, происходящее в рамках геоархеологии, указывает на то, что основные золотоносные районы примыкают к кварцевым жилам и россыпям, расположенным вдоль хребта Карабаур и в пространстве между озером Жукей и современным городом Степняк (рис. 2). Следы древних горных выработок впервые были отмечены российскими геологическими экспедициями во второй половине XIX – начале XX в., в дальнейшем тщательно изучались советскими учеными.

Особенно заслуживает внимания тот факт, что на нескольких древних рудниках были найдены артефакты, относящиеся к федоровской и саргаринско-алексеевской культурным традициям позднего бронзового века (Маргулан, 2001: 13–14). Это дает возможность связать освоение золоторудных месторождений с деятельностью местного населения в изучаемый период.

По результатам геологических и археологических исследований в Бурабайском регионе выделяются два крупнейших центра древней золотодобычи – Карабаур и Мыншункыр (г. Степняк). Комплекс Карабаур включает несколько групп древних горных выработок, расположенных в пределах золотоносной зоны. Масштабы добычи и концентрация производственных объектов свидетельствуют о высокой степени освоения месторождений и важной роли региона в системе горнометаллургического производства эпохи бронзы.

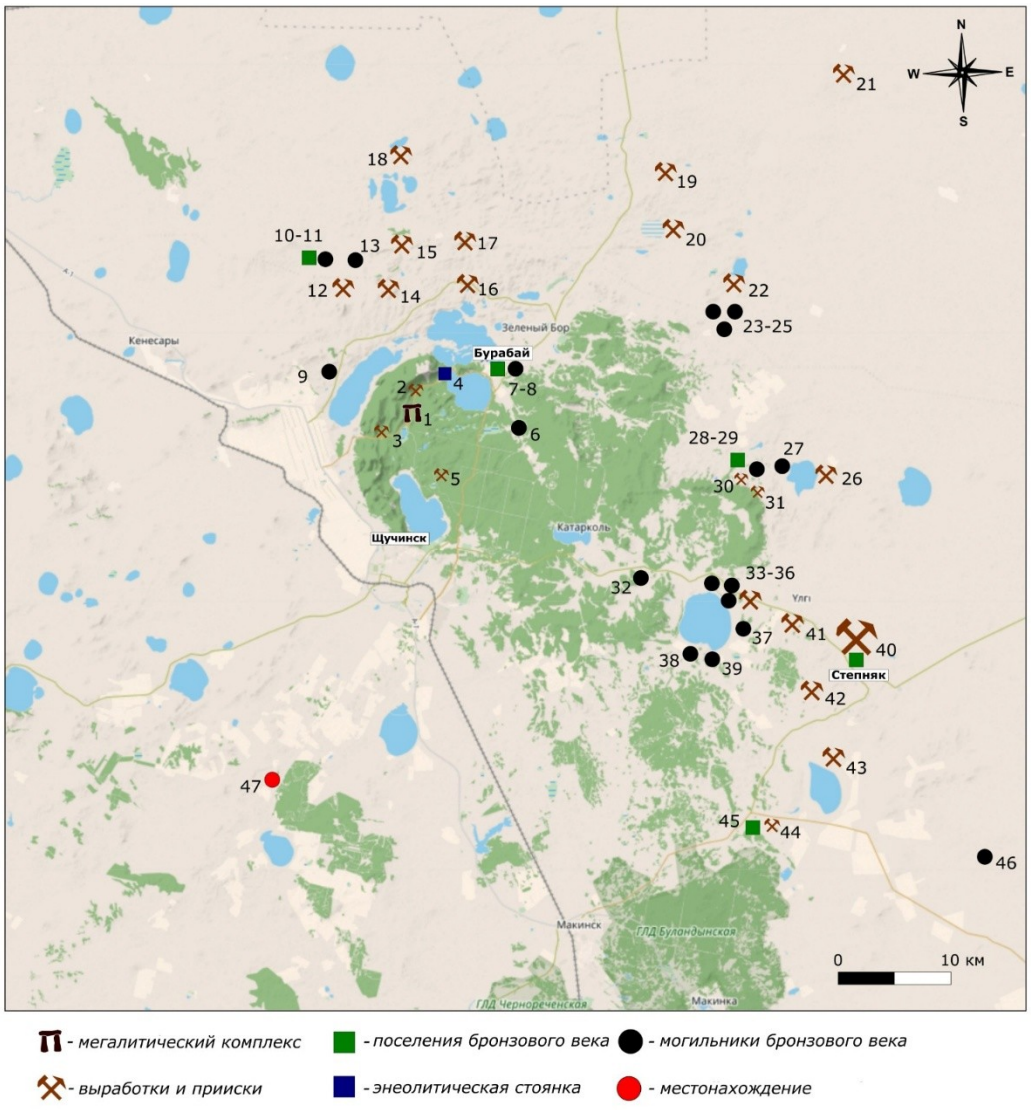

Рис. 2. Карта памятников бронзового века Бурабайского горно-лесного массива и его окрестностей: 1 – мегалитический комплекс Таскамал; 2 – рудник горы Кокше; 3 – рудные выработки перевала Акылбай; 4 – энеолитический памятник Голубой Залив; 5 – рудные месторождения в районе оз. Щучье; 6 – могильник Сарыбулак; 7 – поселение Бурабай; 8 – могильник Бурабай; 9 – могильник Акылбай; 10 – поселение Жумакай; 11 – могильник Тажегуль; 12 – рудник Жумакай; 13 – могильник Кызылтобе; 14 – рудные месторождения Кызылагаш; 15 – рудные месторождения Сарыбулак I–IV; 16 – рудные месторождения Текеколь I, II; 17 – рудник Тастемирсай; 18 – рудник Сулыкамыс; 19 – рудник Жуантобе; 20 – рудник Булатшалкар; 21 – рудные месторождения Жанасу I–IV; 22 – рудные месторождения Карасор I, II; 23 – могильник Жанаталап; 24 – могильник Жанаталап I; 25 – могильник Жанаталап II; 26 – рудные месторождения Тасшалкар; 27 – могильник Буйрекколь; 28 – поселение Аккайын; 29 – могильник

Обалы; 30 – рудные месторождения Маденият; 31 – рудная выработка Маденият II; 32 – могильник Котырколь II; 33 – могильник Жукей I; 34 – могильник Жукей II; 35 – могильник Жукей III; 36 – рудные месторождения Жукей; 37 – могильник Жукей VI; 38 – могильник Кызылуйим I; 39 – могильник Кызылуйим II; 40 – комплекс памятников, связанных с добычей и переработкой полиметаллических руд, Мынчункыр; 41 – рудник в районе с. Улги; 42 – Первомайский рудник; 43 – рудник в р-не оз. Сауле; 44 – рудник Кишкентай; 45 – поселение Сауле; 46 – могильник Шат VII; 47 – место случайной находки следов металлургической деятельности (на основе Google Earth). Авторы С. Сакенов, С. Ярыгин

[Fig. 2. Map of Bronze Age sites in the Burabay mountain-forest massif and its surroundings: 1 – Taskamal megalithic complex; 2 – Mount Kokshe mine; 3 – ore workings at the Akylbay pass; 4 – Goluboy Zaliv Eneolithic site; 5 – ore deposits in the vicinity of Lake Shchuchye; 6 – Sarybulak burial ground; 7 – Burabay settlement; 8 – Burabay burial ground; 9 – Akylbay burial ground; 10 – Zhumakay settlement; 11 – Tazhegul burial ground; 12 – Zhumakay mine; 13 – Kyzyltobe burial ground; 14 – Kyzylagash ore deposits; 15 – Sarybulak I–IV ore deposits; 16 – Tekekol I, II ore deposits; 17 – Tastemirsay mine; 18 – Sulykamys mine; 19 – Zhuantobe mine; 20 – Bulatshalkar mine; 21 – Zhanasu I–IV ore deposits; 22 – Karasor I, II ore deposits; 23 – Zhanatalap burial ground; 24 – Zhanatalap I burial ground; 25 – Zhanatalap II burial ground; 26 – Tasshalkar ore deposits; 27 – Buyrekkol burial ground; 28 – Akkayyn settlement; 29 – Obaly burial ground; 30 – Madeniet ore deposits; 31 – Madeniet II ore working; 32 – Kotyrkol II burial ground; 33 – Zhukey I burial ground; 34 – Zhukey II burial ground; 35 – Zhukey III burial ground. 36 – Zhukey ore deposits; 37 – Zhukey VI burial ground; 38 – Kyzyluyim I burial ground; 39 – Kyzyluyim II burial ground; 40 – Mynchunkyr complex of sites associated with the extraction and processing of polymetallic ores; 41 – mine near the village of Ulgi; 42 – Pervomaysky mine; 43 – mine near Lake Saule; 44 – Kishkentay mine; 45 – Saule settlement; 46 – Shat VII burial ground; 47 – location of an incidental find of traces of metallurgical activity (based on Google Earth). Authors: S. Sakenov, S. Yarygin]

По данным геологических исследований, древние золоторудные выработки Бурабайского региона подразделяются на четыре основные группы (Маргулан, 2001: 37–42). Первая группа сосредоточена в районе равнины Кызылагаш и включает месторождения Николаевское, Елизаветинское, Кожесай, Карбаскан I–III и Сейтенбулак I, II. Вторая группа расположена севернее озера Большое Чебачье и представлена месторождениями Бесагаш, Болексай, Успенское, Токтакаражар, Вознесенское, Александровское, Текеколь I, II, Жанабайколь, Жанабайсай I–III, Кайнарбулак, Жансеит I, II, Ашиколь и Аккайын. Третья группа приурочена к бассейну озера Балпаш и долине ручья Сарыбулак. Здесь зафиксировано более двадцати россыпных золоторудных объектов, среди которых наиболее известны Сарыбулак I–IV, Азбай I, II, Кызылагаш, Тастемирсай, Жанбаксай II, Саркияк и Сулыкамыс.

Четвертую группу образуют Бурабайские россыпные месторождения золота, расположенные в районах озер Копа и Карасор. К ним относятся Кокюзек I, II, Болатшалкар, Жуантобе, Жанасу I–IV и Карасор I, II. В пределах лесной зоны зафиксировано около сорока древних горных выработок диаметром до 3 м каждая. Выработки расположены под мощным дерновым покровом, а в отвалах встречаются гематит, желтая и красная охра, а также следы термического воздействия, свидетельствующие о производственной деятельности древних горняков (Маргулан, 2001: 39). Примерно в 50 км к юго-востоку от Бурабайского золоторудного района расположен второй крупный центр древней золотодобычи – Мыншункыр-Степняк. Площадь концентрации основных рудников превышает 20 кв. км. На юго-западе золотоносная зона простирается до озера Сауле, а на северо-западе достигает озера Жукей. Значительная часть древних выработок находится в пределах современного города Степняк.

Древние рудники представлены крупными карьерами, вытянутыми вдоль золотоносных кварцевых жил. По краям выработок сохранились массивные отвалы вскрышных пород высотой до нескольких метров. Наиболее крупный карьер имел длину около 150 м и ширину до 20 м. Глубина открытой части достигала 6 м, а подземные горные выработки уходили на глубину более 18 м. Вблизи мест дробления, обогащения и промывки руды обнаружены многочисленные каменные орудия труда, дробильные плиты, песты, фрагменты керамических сосудов. Следы поселений древних горняков и металлургов выявлены на Кыстау-Карагайской равнине, в районе озера Ашиколь, на Елизаветинском руднике, в долине Кожегульбулак и в других частях Степнякского горнопромышленного района.

Помимо золота, в районе Степняка разрабатывались месторождения медных руд. Здесь добывали окисленные медные руды, в частности малахит и азурит. По данным

археологических исследований, основная часть рудников относится к саргаринско-алексеевской культуре позднего бронзового века, в то время как отдельные объекты связаны с населением федоровской культуры (Маргулан, 2001: 41–42; Черников, 1948: 13–32).

Археологическое изучение Бурабайского региона началось в середине XX в. В 1950–1960-х гг. были исследованы погребальные памятники Бурабай, Буйрекколь, Кызылтобе и Обалы, отнесенные к федоровской археологической культуре. Памятники Жукей I и Жукей II связаны с саргаринско-алексеевской культурой позднего бронзового века. В ходе раскопок вблизи могильника Бурабай обнаружено поселение с жилищами, характерными для саргаринско-алексеевской культурной традиции. Один из комплексов могильника Жукей I был причислен к бегазы-дандыбаевской культуре Центрального Казахстана (Оразбаев, 1958: 216–294; Мартынюк, Жданович, 1985).

В конце XX – начале XXI в. археологические исследования региона были продолжены; выявлены и изучены памятники энеолита и бронзового века, в их числе поселение Кокбулак, могильник Акылбай, укрепленные поселения и могильники Жанаталап, могильник Котырколь II, памятники Жукей III и VI, Кызылуйым I, II, укрепленное поселение Шат VII.

В 2019 г. научными сотрудниками Института археологии имени А.Х. Маргулана проведен мониторинг археологических объектов Бурабайского региона. В ходе работ выявлены новые памятники в окрестностях села Абылайхан, включая могильник Кызылтобе, поселения Жумакай и многослойный комплекс Тажегул. В районе озера Сауле зафиксированы поселение и могильник бронзового века, а на территории Урымкайского лесничества обнаружены следы древней горно-металлургической деятельности. В 2019–2022 гг. были исследованы пять сооружений могильника Кызылтобе (№ 9, 13, 27, 29, 50). Четыре объекта содержали погребения, соответствующие традициям федоровской культуры, тогда как сооружение № 50 представляло собой ритуально-мемориальный комплекс без признаков захоронения (Сакенов и др., 2021: 215–225).

Благоприятные природно-климатические условия, богатые биологические ресурсы и наличие месторождений полезных ископаемых способствовали интенсивному освоению Бурабайского региона в эпоху бронзы. К настоящему времени здесь зафиксировано примерно сорок шесть памятников позднего бронзового века, представленных поселениями, могильниками и объектами горно-металлургического производства, связанными преимущественно с федоровской (XVIII–XV вв. до н. э.) и саргаринско-алексеевской (XV–IX вв. до н. э.) культурами.

Особое место среди памятников региона занимает могильник Бурабай, раскопки которого проводились Б. Ждановым и П. Преображенским в 1927–1930 гг., а затем К.А. Акишевым и А.М. Оразбаевым в 1954 г. В погребениях обнаружены орнаментированные керамические сосуды, бронзовые серьги с раструбом, подвески, бусы, спиралевидные украшения, наконечники стрел, кинжалы, бронзовое зеркало с литой ручкой, амулеты из кабаньих клыков, бусины из сердолика и аргиллита (Оразбаев, 1958: 216–294).

Крупнейшим памятником федоровской культуры в регионе является могильник Буйрекколь, состоящий из двадцати трех погребально-поминальных конструкций. Размеры комплекса примерно 40 × 80 м. Исследованные захоронения свидетельствуют о сочетании различных погребальных практик, включая ингумацию и кремацию. В ряде сооружений обнаружены следы сильного термического воздействия и керамика с орнаментом, выполненным гребенчатым штампом. По мнению А.М. Оразбаева, такие отличительные черты отражают воздействие алакульских и раннеалексеевских культурных норм. Несмотря на принадлежность памятника к федоровской культуре, он демонстрирует ряд переходных признаков, характерных для позднего этапа развития андроновской культурно-исторической общности (Оразбаев, 1958: 247).

Мегалитический комплекс Таскамал расположен в центральной части горно-лесного массива Бурабай. Несмотря на то что объект был известен местным жителям и исследователям еще в начале XX в., долгое время он воспринимался как природный феномен. Такая интерпретация объясняется широким распространением в Бурабайском массиве гранитных

останцев и скальных выходов, нередко образующих вытянутые линейные структуры. В 1926 г. при строительстве дороги через перевал Акылбай часть сооружения была разрушена. Позднее, в середине XX в., в непосредственной близости от памятника оборудовали туристическую смотровую площадку.

Название «Таскамал» («каменная крепость») возникло на основании монументальности сооружения и необычного расположения гранитных блоков, напоминающих крепостные стены. Памятник находится в 7,9 км к юго-западу от современного поселка Бурабай, на старой дороге, проходящей через перевал Акылбай между вершинами Жеке-Батыр (826 м) и Туе (690 м), на пути к долине Абылайхана у подножия горы Кокше (947 м).

В 2022 г. научными сотрудниками Института археологии имени А.Х. Маргулана выполнена работа по документированию и оформлению планиграфии памятника и фиксации его основных параметров (Ярыгин и др., 2024). На втором этапе исследований основное внимание было сосредоточено на западной части комплекса, включающей мегалитическую стену, открытую террасу и систему пандусов. Были осуществлены подробные измерения архитектурных элементов и выделены особенности их устройства. Исследования показали, что комплекс сооружен на естественном гранитном гребне, покрытом сосновым лесом и расположенном между двумя болотистыми впадинами. Основные стены ориентированы по линии северо-запад – юго-восток и расходятся от центрального гребня в противоположные стороны. Центральным элементом комплекса является западная циклопическая стена (рис. 3), к северной стороне которой прилегают терраса и система пандусов. Стена начинается на вершине гребня и спускается в заболоченную низину между соседними холмами. Вторая стена, расположенная примерно в 250 м к северо-востоку, сложена из более мелких гранитных блоков.

Для возведения стен использовались гранитные блоки, обработанные непосредственно на месте строительства. На одном из крупных валунов западной стены зафиксировано рельефное изображение быка или коровы (Ярыгин, Сакенов, 2023: 144). В конструкции стены выделяются два прохода арочного типа. Один из них расположен восточнее рельефа, имеет Г-образную форму и оборудован несколькими ступенями. Через этот проход осуществлялся доступ из внешнего пространства комплекса на центральную часть террасы.

На террасе сохранились остатки разрушенных сооружений и две упавшие каменные стелы. Внушительная часть строительного материала западной стены в результате природных процессов и антропогенного воздействия была смещена по склону к югу от сооружения. Между западной стеной, террасой и центральным гребнем зафиксированы обломки каменоломни и площадки по обработке камня. Здесь обнаружены крупные сколы, отходы производства и выходы гранитной породы.

Еще одна каменоломня расположена юго-восточнее стены, вдоль продолжения центрального гребня, однако конструктивно она не связана с основным комплексом. На всем южном склоне фиксируются упавшие гранитные блоки и отдельные уцелевшие стелы. Анализ строительной техники показал, что перед возведением основной стены естественный гребень был расчищен от выходов скальной породы и выровнен. Извлеченные в ходе подготовки площадки блоки, наряду с камнем, добытым в близлежащих каменоломнях, использовались в строительстве и отделке конструкции. Особенно хорошо эта технология прослеживается в районе центральной части сооружения (рис. 3). Крупные гранитные блоки укладывали непосредственно на подготовленное скальное основание, выполнявшее функцию фундамента.

Западная стена сложена из крупных обработанных и необработанных гранитных блоков без применения связующего раствора. Пространство между отдельными блоками местами заполняли небольшими плитами и мелким камнем. Устойчивость конструкции обеспечивалась исключительно массой и взаимным расположением каменных блоков, что является отличительной чертой циклопической кладки.

Примерно в 40 м к северо-западу от террасы выявлена площадка по обработке камня площадью около 400 кв. м (20 × 20 м). Здесь обнаружены многочисленные отходы производства, крупные обломки гранита и заготовки на разных стадиях обработки и

изготовления. Некоторые из них имеют цилиндрическую форму диаметром около 10 см и длиной более 2 м, что может свидетельствовать о подготовке отдельных архитектурных элементов или стел.

Использованный при строительстве каменный материал можно разделить на несколько основных морфологических групп: кубические блоки; блоки с обработкой нескольких граней; изогнутые камни с одной широкой плоскостью; удлиненные блоки с округлыми и плоскими поверхностями; сегментовидные блоки с заостренным концом; прямоугольные плиты; необработанные природные валуны. Разнообразие форм и степень обработки камня указывают на хорошо организованный строительный процесс и профессиональные навыки мастеров, умеющих работать с каменной архитектурой, знакомых с технологией кладки, разбирающихся в свойствах различных строительных материалов.

Рис. 3. Вид части мегалитического сооружения. Авторы С. Сакенов, С. Ярыгин
[Fig. 3. View of a section of the megalithic structure. Authors: S. Sakenov, S. Yarygin]

Обсуждение

Для выявления технологических особенностей обработки гранита и определения возможных культурно-хронологических аналогий с мегалитическим комплексом Таскамал нами были использованы материалы исследований могильника Кызылтобе, расположенного в 15 км к северу от памятника. Археологические раскопки проводились на сооружениях № 9, 23 и 50, относящихся к эпохе бронзы. Сооружение № 9 содержало захоронение, совершенное по обряду кремации, и дромос – специально оформленный проход, ведущий к погребальной камере. В сооружении № 23 исследована погребальная камера, выстроенная из крупных гранитных плит, внутри которой находилась могила взрослого мужчины, его тело было предано земле (ингумация). У изголовья погребенного установлена небольшая каменная стела. Сооружение № 50 представляло собой ритуально-мемориальный объект без признаков захоронения (Ярыгин и др., 2022: 154–159).

Разведочные работы в окрестностях могильника выявили гранитный карьер и площадку по обработке камня, расположенные примерно в 200 м к югу от погребального комплекса. По всей видимости, именно здесь добывали строительный материал для изготовления каменных ящиков, оград и других конструкций, служащих для оформления погоста. На участке

отчетливо прослеживаются следы извлечения крупных гранитных монолитов, а также технологические признаки их первичной обработки и транспортировки.

Размеры гранитных плит, использованных при строительстве погребальных сооружений Кызылтобе, варьируются в пределах от 1,45 × 1,40 × 0,20 м до 1,65 × 1,60 × 0,20 м, при этом длина отдельных плит достигает 2 м. На некоторых блоках зафиксированы характерные отметины от интенсивной ударной обработки поверхности с повышенной плотностью и следы раскалывания породы, аналогичные зафиксированным на строительном материале комплекса Таскамал. Повышенного внимания заслуживают отмеченные на отдельных плитах следы сверления диаметром примерно 2 см. По своим параметрам они вполне сопоставимы со следами воздействия, выявленными на гранитных блоках Таскамала.

Сравнительный обзор археологических объектов свидетельствует о единстве технологических приемов добычи, обработки и использования гранита при возведении памятников Бурабайского региона. Сходство строительных технологий позволяет предполагать существование устойчивой традиции камнеобработки, характерной для населения федоровской археологической культуры Северного Казахстана. В погребальной архитектуре данного культурного круга гранитные блоки и плиты широко применялись для сооружения оград, каменных ящиков, стел и других ритуальных конструкций, что говорит о высоком уровне навыков отделки и перевозки камня.

Дополнительным аргументом в пользу культурно-хронологической связи комплекса Таскамал с федоровской традицией являются результаты радиоуглеродного датирования памятников региона. Для сооружений № 9, 13, 23 и 29 могильника Кызылтобе получена серия абсолютных дат, установленных в различных радиоуглеродных лабораториях. Полученные результаты укладываются в хронологический диапазон первой половины – середины II тыс. до н. э., что соответствует периоду существования федоровской культуры (Ярыгин и др., 2022: 160–161).

С учетом пространственной близости памятников, аналогичности строительных технологий, использования идентичных приемов обработки гранита и общности архитектурных решений наиболее правильным представляется решение причислить комплекс Таскамал к кругу памятников бронзового века. Эта интерпретация требует последующих исследований посредством целенаправленных археологических раскопок и получения прямых абсолютных датировок, однако имеющиеся данные позволяют рассматривать Таскамал как уникальный мегалитический объект, связанный с жизнью и деятельностью населения федоровской культурной традиции Бурабайского региона.

Изучение архитектуры и пространственной организации мегалитического комплекса Таскамал позволяет трансформировать фундаментальные положения его строительства и прийти к предварительному выводу относительно его функционального назначения. Анализ планиграфии памятника свидетельствует о том, что его создатели располагали заранее разработанным строительным замыслом, принимали во внимание особенности окружающей среды и характеристики ландшафта, владели сложными приемами мегалитического строительства. Конструкция комплекса отличается рациональностью и демонстрирует эффективное использование естественных элементов рельефа местности как составной части архитектурного решения.

По своим конструктивным особенностям Таскамал относится к категории мегалитических памятников, под которыми понимаются сооружения, возведенные из крупных каменных блоков, валунов или плит, обработанных минимально либо вовсе не подвергавшихся обработке (Landau, 1977: 108). Вместе с тем анализ топографических данных объекта позволяет усомниться в его оборонительном назначении. Расположение стен, особенности рельефа и конфигурация внутренних пространств не создают условий для эффективной обороны стратегически важных позиций. Более того, между комплексом и горой Кокше не выявлено каких-либо синхронных археологических объектов, а ближайшее известное поселение эпохи бронзы находится примерно в 8 км к северо-востоку, в

районе озера Айнаколь (Бурабай). Эти обстоятельства позволяют исключить интерпретацию Таскамала как укрепленного поселения или фортификационного сооружения.

С точки зрения пространственной организации комплекс обнаруживает определенное сходство с крупными мегалитическими сооружениями типа «све», распространенными в Саяно-Алтайском регионе и Забайкалье и датируемыми III–II тыс. до н. э. (Сойонов, 2008: 5–17). Исследования подобных памятников показали, что их архитектурная структура нередко отражает организацию пространства, предназначенного для проведения коллективных ритуалов и религиозных обрядов (Готлиб, Подольский, 2008: 89, 97, 210–216).

Наиболее близкие типологические аналогии прослеживаются с комплексом Шара-Тэбсэг в Забайкалье, датируемым второй половиной II тыс. до н. э. Этот памятник представляет собой огражденное сакральное пространство, включающее как естественные элементы ландшафта (скальные выходы, проходы между скалами и естественные площадки), так и искусственно созданные конструкции в виде каменных стен и оград (Ташак, Антонова, 2015: 101–111; 2018: 74–92). Подобная комбинация природных ландшафтообразующих факторов и антропогенных компонентов наблюдается и в архитектуре комплекса Таскамал.

В пользу ритуального характера памятника свидетельствует наличие на открытой террасе двух упавших каменных стел. Аналогичные по форме и размерам стелы зафиксированы в погребальных комплексах Тажегул и Кызылтобе. Весомое значение имеет стела, обнаруженная в могильнике Кызылтобе, относящемся к федоровской культуре. Данная плита происходит из закрытого археологического комплекса и датируется II тыс. до н. э. (Kulmaganbetova, 2023). Подобные каменные стелы зафиксированы и на других памятниках федоровской культуры, в частности в погребальных комплексах Беткудук и Темирканка в Восточном Казахстане (Ермолаева, 2012: 21, 40–45; рис. 7; 8, 1, 4; фото 8, 33–35). Их наличие позволяет рассматривать стелы как важную составляющую в культово-поминальной практике населения развитого бронзового века.

Дополнительным аргументом в пользу сакральной интерпретации комплекса является рельефное изображение быка (или коровы), выявленное на фасадной части западной мегалитической стены под открытой террасой (рис. 4). Образ быка занимает важное место в символической системе населения эпохи бронзы евразийских степей и нередко связывается с представлениями о плодородии, силе, благополучии и культовых практиках. Размещение подобного петроглифа на одной из ключевых архитектурных частей комплекса вряд ли носило случайный характер и, вероятно, являлось частью более широкой сакральной программы памятника.

Результаты

Таким образом, совокупность архитектурных, планиграфических и археологических данных позволяет рассматривать Таскамал не как оборонительное сооружение, а как специализированный культово-ритуальный комплекс. Его архитектура, наличие стел, символических изображений, использование выразительных элементов ландшафта и близость к крупным центрам древней золотодобычи позволяют предположить, что памятник выполнял важные сакральные функции в системе мировоззренческих представлений жителей Бурабайского региона эпохи бронзы.

Рис. 4. Барельефное изображение быка или коровы, встроенное в стену мегалитического сооружения. Авторы С. Сакенов, С. Ярыгин
[Fig. 4. Bas-relief depicting a bull or cow incorporated into the wall of a megalithic structure. Authors: S. Sakenov, S. Yarygin]

Точные аналоги рельефного изображения быка, выявленного на западной стене комплекса Таскамал, к настоящему времени не выявлены. Вместе с тем образ быка занимает важное место в символической системе населения евразийских степей и Центральной Азии на протяжении III–II тыс. до н. э. и может рассматриваться как значимый культурно-хронологический маркер. В 10 км к северо-востоку от стены Таскамал, в 2025 г. исследован комплекс Тажегул, полностью раскопаны два погребальных сооружения, согласно результатам радиоуглеродного анализа абсолютная дата показала возраст в пределах первой половины III тыс. до н. э.

Одни из наиболее ранних изображений быков на территории Казахстана зафиксированы в петроглифах Оленты в Северо-Восточном Казахстане. По мнению В.К. Мерца, выбитые на поверхности камней рисунки животных с опущенными головами могут относиться к эпохе энеолита. Археологические данные свидетельствуют о том, что именно в этот период воспроизведения домашних быков начинают появляться в материальной культуре ранних скотоводческих сообществ Казахстана. Их присутствие зафиксировано на памятниках Костанайско-Тобольского региона, Тургайской впадины, в энеолитическом слое поселения Шидерты в Павлодарском Прииртышье. Исследователь отмечает, что культ быка был широко распространен в среде андроновской культурно-исторической общности, о чем

свидетельствуют находки черепов и костей быков в жертвенных комплексах ряда андроновских погребений (Мерц, 2002: 20–21, 64–65).

Следует отметить, что изображения быков из Оленты отличаются от петроглифов Таскамала рядом морфологических признаков. Олентийские персонажи – это животные с длинными рогами, находящиеся в статичной позе, тогда как пропорции тела и композиционные особенности таскамальского изображения имеют иной характер. Тем не менее сама традиция использования образа быка демонстрирует поразительную устойчивость на протяжении длительного времени и прослеживается от энеолита до позднего бронзового века.

Сходные изображения имеются в серии петроглифов Кульжабасы, относящихся к раннему бронзовому веку (Марьяшев, Железняков, 2013: 18; рис. 3). Они представлены контурными фигурами быков, где выражена только внешняя линия или граница формы без детальной прорисовки, иногда дополненными внутренним сетчатым орнаментом. Любопытные аналогии зафиксированы и в Алтайском регионе: здесь на сланцевой плите из поселка Озерное обнаружена композиция, состоящая из тринадцати изображений быков. Предполагается, что плита являлась частью погребального сооружения каракольской культуры и датируется III–II тыс. до н. э. (Молодин, Погожева, 1990: 167–177).

Более детальные сопоставления прослеживаются в культурах древнего Ближнего Востока. Изображения быков встречаются в памятниках Урука и других центрах Месопотамии, где данный образ ассоциировался с хозяйственной деятельностью, плодородием и сакральной сферой (Hall, 1922; Goff, 1963; McCormick, 2012; Woolley, 1924). В ряде случаев небольшие статуэтки быков использовались как амулеты или печати в административных целях. В памятниках Бактрийско-Маргианского археологического комплекса (БМАК), в частности в Гонуре, обнаружены каменные фигурки животных в лежачей позе, происходящие из погребального памятника и датируемые концом III тыс. до н. э. (Сарианиди, 2006; Сарианиди и др., 2020). Несмотря на значительные культурные различия между указанными регионами, данные находки демонстрируют важное значение образа быка в идеологических представлениях древних обществ Евразии.

Таким образом, наличие рельефного изображения быка на фасадной части мегалитической стены Таскамала представляется не случайным декоративным элементом, а частью символической программы памятника. В сочетании с каменными стелами и особенностями пространственной организации комплекса данное изображение может рассматриваться как один из аргументов в пользу культового назначения археологического объекта.

Мегалитический комплекс Таскамал представляет особый интерес как один из наиболее ранних известных монументальных открытых сакральных объектов бронзового века в северной части Центральной Азии. Возведение подобной конструкции требовало значительных трудовых ресурсов, развитой организации работ и способности местного населения к коллективной мобилизации.

Также особое значение имеет расположение памятника в непосредственной близости от крупных центров древней золотодобычи Бурабайского региона. Развитие горнометаллургического производства в эпоху бронзы способствовало концентрации трудовых ресурсов и формированию сложных социальных механизмов управления производством и распределением металла (Sakenov, 2017). Исследования древних металлургических обществ показывают, что процессы добычи и переработки металлов нередко сопровождались развитой системой ритуалов и культовых практик (Marro, Stöllner, 2021).

В этой связи Таскамал может рассматриваться не только как культовый объект, но и как символический центр, связанный с контролем над добычей золота и функционированием горно-металлургического района. Архитектурная монументальность подобных сооружений традиционно выступала важным средством демонстрации коллективной идентичности, контроля над ресурсами и общественного престижа. Как отмечал Г. Чайлд, развитие горного

дела и металлургии являлось одним из ключевых факторов усложнения общественных структур древности (Childe, 1930).

Вместе с тем имеющиеся археологические материалы не позволяют говорить о существовании выраженной социальной элиты в сообществах бронзового века Бурабайского региона. Погребальные комплексы демонстрируют относительную однородность материальной культуры и не содержат признаков резкой имущественной дифференциации. Поэтому интерпретация Таскамала как резиденции власти или элитарного центра представляется маловероятной.

На современном этапе исследования можно выделить несколько возможных вариантов функционального назначения комплекса: культово-ритуальное сооружение, престижно-символический объект либо место проведения общественных собраний и обменных контактов. Наиболее вероятной представляется сакральная интерпретация, поскольку именно она лучше всего объясняет особенности планировки, наличие стел, рельефного изображения быка и использование выразительных элементов природного ландшафта.

В пользу отказа от оборонительной интерпретации свидетельствует целый ряд архитектурных особенностей комплекса. Планировка сооружения имеет вытянутый характер, а стены могут быть беспрепятственно обойдены с нескольких сторон. Терраса расположена значительно выше уровня стен, что исключает возможность их эффективного использования для обороны. В конструкции предусмотрены открытые проходы, обеспечивающие свободный доступ внутрь комплекса. Высота стен существенно варьируется и на отдельных участках недостаточна для ведения оборонительных действий. Наконец, ряд важных архитектурных элементов расположен за пределами основной линии стены.

Совокупность этих признаков позволяет уверенно исключить военную функцию памятника. Конструкция комплекса не соответствовала принципам фортификационного строительства и не обеспечивала эффективной защиты занимаемой территории. Напротив, архитектурное решение Таскамала ориентировано на организацию открытого пространства, предназначенного для проведения коллективных действий, что дополнительно подтверждает его вероятное культово-ритуальное назначение.

Выводы

Проведенные исследования мегалитического комплекса Таскамал, расположенного в Бурабайском горно-лесном массиве, позволили существенно расширить представление о монументальной архитектуре и культурном наследии населения бронзового века Кокшетауской возвышенности. В результате полевых работ была выполнена детальная фиксация памятника, составлен его топографический план и определены основные архитектурные элементы. Установлено, что комплекс представляет собой единую, целостную композицию, включающую две каменные стены, возведенные из крупных гранитных блоков и плит, а также естественный скальный гребень, интегрированный в общую структуру сооружения. В ходе исследований были выявлены дополнительные архитектурные элементы, в том числе рельефное изображение быка (или коровы), арочный проход со ступенями, открытая терраса, пандусы и участки добычи строительного камня (Yarygin et. al, 2024).

Сравнительный анализ комплекса Таскамал с другими памятниками Бурабайского региона, прежде всего с объектами, в архитектуре которых использовались гранитные блоки, способствовал выявлению общих технологических приемов добычи, обработки и транспортировки камня. Особое значение имеют материалы могильника Кызылтобе, демонстрирующие сходство строительных технологий и приемов обработки гранита. Совокупность археологических данных позволяет предварительно связать сооружение комплекса с населением федоровской культуры и датировать его первой половиной – серединой II тыс. до н. э.

Важным итогом исследования стало обобщение археологических данных по Бурабайскому региону. На основе архивных материалов, опубликованных источников и результатов современных полевых исследований была составлена карта памятников энеолита

и бронзового века. В настоящее время на территории Бурабая и в его окрестностях зарегистрировано сорок семь археологических объектов, включая один памятник энеолита и сорок шесть объектов эпохи бронзы. Среди них выделяются двадцать три объекта, связанные с горнометаллургическим производством (рудники, карьеры, участки переработки руды), восемнадцать погребальных комплексов, четыре поселения, одна временная стоянка, один мегалитический культовый комплекс.

Пространственный анализ показал существование двух основных зон концентрации археологических памятников – Бурабайской и Степнякской, приуроченных к районам распространения золотоносных и полиметаллических месторождений. В культурно-хронологическом отношении большинство памятников связано с двумя основными культурными образованиями бронзового века: федоровской культурой (начало – середина II тыс. до н. э.) и саргаринско-алексеевской (вторая половина – конец II тыс. до н. э.).

Полученные результаты свидетельствуют о том, что в первой половине II тыс. до н. э. на территории Кокшетауского возвышенного массива происходили существенные социально-экономические преобразования, связанные с развитием горно-металлургического производства и освоением золоторудных месторождений. Концентрация производственных объектов, наличие специализированных центров добычи золота и появление монументальных сооружений указывают на высокий уровень организации местных сообществ и усложнение их социальной структуры. Одновременно формировались новые формы сакральной деятельности, отраженные в архитектуре мегалитического комплекса Таскамал.

Совокупность архитектурных особенностей памятника, его пространственное положение, наличие каменных стел и рельефного изображения быка, а также отсутствие признаков фортификационного назначения позволяют рассматривать Таскамал как культово-ритуальный объект, связанный с деятельностью населения, вовлеченного в процессы добычи и переработки золота. Вместе с тем вопрос о функциональном назначении комплекса требует дальнейшего изучения и может быть окончательно решен только после проведения масштабных стратиграфических раскопок и получения прямых абсолютных датировок.

Перспективным направлением дальнейших исследований является поиск и изучение аналогичных памятников мегалитической архитектуры на территории горнолесных массивов Казахстана и сопредельных регионов. Для более полного понимания хронологии, функций и культурного контекста подобных сооружений необходимы комплексные междисциплинарные исследования с привлечением специалистов в области геологии, геоморфологии, палеоэкологии, палинологии и археометрии. Полученные результаты создадут основу для дальнейшего изучения процессов социальной организации, сакральной практики и горнометаллургической деятельности населения Северного Казахстана в эпоху бронзы.

References

Antonova, Tashak, 2014 – *Antonova Yu.E., Tashak V.I.* (2014). Drevnie svjatilishha Zapadnogo Zabajkal'ja: voprosy opredelenija i tipologii [Ancient Sanctuaries of Western Transbaikalia: Issues of Definition and Typology]. Vestnik Buryatskogo nauchnogo tsentra SO RAN. 2014. No. 4 (16). P. 191–200. [in Russ.].

Bespaev et al., 1999 – *Bespaev Kh.A., Aubekerov B.Zh., Abishev V.M., Zhautikov T.M., Stepanenko N.I., Guskova A.I., Zhakupova Sh.A.* (1999). Rossypnoe zoloto Kazakhstana: spravochnik. [Placer Gold of Kazakhstan: A Reference Book]. Almaty, 1999. 312 p. [in Russ.].

Beisenov, Varfolomeev, 2008 – *Beisenov A.Z., Varfolomeev V.V.* (2008). Mogil'nik Begazy. Central'nyj Kazahstan v jepohu Begazy-Dandybaevskoj kul'tury [The Begazy Burial Ground. Central Kazakhstan in the Begazy-Dandybaev Culture Period]. Almaty, 2008. 112 p. [in Russ.].

Beisenov, 2017 – *Beisenov A.Z.* (2017). Kazahstan v sakskuju jepohu [Kazakhstan in the Saka Period]. Almaty: Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, 2017. 256 p. [in Russ.].

Bernshtam, 1951 – Bernshtam *A.N. (1951)*. Nahodki u ozera Borovogo v Kazahstane [Finds from Lake Borovoe in Kazakhstan]. Sbornik materialov po arkheologii Kazakhstana. Vol. XIII. Moscow–Leningrad, 1951. P. 216–229. [in Russ.].

Gotlib, Podolsky, 2008 – Gotlib *A.I., Podolsky M.L.* (2008). Sve – gornye sooruzhenija Minusinskoj kotloviny [Mountain Stone Structures of the Minusinsk Basin]. Saint Petersburg. 2008. 222 p. [in Russ.].

Grigor'ev, Vasina, 2020 – *Grigor'ev S.A., Vasina Yu.V.* (2020). Megaliticheskij kompleks i poselenie ostrova Very [The Megalithic Complex and Settlement of Vera Island]. Chelyabinsk: Abris, 2020. 307 p. [in Russ.].

Grigor'ev, 2010 – Grigor’ev *S.A.* (2010). Megality Urala v svete indoevropejskoj problem [Megaliths of the Urals in the Light of the Indo-European Problem]. In: Indoevropeiskaya istoriya v svete novykh issledovanii. Moscow: MGOU.2010. P. 193–202. [in Russ.].

Ermolaeva, 2012 – *Ermolaeva A.S.* (2012). Pamjatniki predgornoj zony Kazahskogo Altaja (bronzovyj vek – rannij zheleznyj vek) [Sites of the Foothill Zone of the Kazakh Altai (Bronze Age – Early Iron Age)]. Almaty, 2012. 238 p. [in Russ.].

Kazbekov, 1998 – Kazbekov A. (1998). Burabaj nakanune XXI veka [Burabay on the Eve of the 21st Century]. Astana: Poligrafiya, 1998. 238 p. [in Russ.].

Larichev, et al., 2013 – *Larichev V.E., Gienko E.G., Parshikov S.A.* (2013). Nabljudatel'naja astronomija i sistemy rascheta vremeni bronzovogo veka Severnoj Hakasii (k probleme astral'nogo haraktera religii zhrechestva okunevskoj kul'tury) [Observational Astronomy and Time Reckoning Systems of the Bronze Age in Northern Khakassia]. The worldview of the population of Southern Siberia and Central Asia in historical retrospect, 2013 No. 6. P. 120–146. [in Russ.].

Larichev, et al., 2008 – Larichev *V.E., Gienko E.G., Parshikov S.A., Prokop'eva S.A. (2008).* Pervyj Sunduk — gora mira, dostigajushhaja vysoty solnca (k metodu vyjavlenija zakonomernostej v razmeshhenii sakral'nyh pamjatnikov v kul'turno organizovannom prostranstve) [First Sunduk — the Mountain of the World Reaching the Height of the Sun]. Problems of archeology, ethnography, and anthropology of Siberia and adjacent territories. 2008. Vol. XIV. P. 184–189. [in Russ.].

Lentovsky, 1929 – *Lentovsky M.N.* (1929). Pamjatniki drevnej kul'tury v juzhnoj polovine Petropavlovskogo rajona Kazakskoj ASSR (inventarizacionnaja rabota) [Ancient Cultural Monuments in the Southern Part of the Petropavlovsk District of the Kazakh ASSR]. Kokchetav, 1929. 16 p. [in Russ.].

Margulan, 2001 – *Margulan A.Kh.* (2001). Sochinenija: v 14 t. T. 2. Saryarka. Gornoe delo i metallurgija v bronzovom veke. Zhezkazgan — drevnij i srednevekovyj metallurgicheskij centr (poselenie Milykuduk) [Collected Works. Vol. 2. Saryarka. Mining and Metallurgy in the Bronze Age]. Almaty: Daik-Press, 2001. 144 p. [in Russ.].

Margulan, 1998 – *Margulan A.Kh.* (1998). Sochinenija: v 14 t. T. 1. Begazy-Dandybaevskaja kul'tura Central'nogo Kazahstana [The Begazy-Dandybaev Culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1998. 400 p. [in Russ.].

Mar'yashev, Zheleznyakov, 2013 – *Mar'yashev A.N., Zheleznyakov B.A. (2013).* Drevnosti Kul'zhabasy [Antiquities of Kulzhabasy]. Almaty: Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, 2013. 150 p. [in Russ.].

Merts, 2002 – *Merts V.K.* (2002). Naskal'nye rospisi v mestnosti Kereku-Bajan: fotoal'bom [Rock Paintings of the Kereku-Bayan Area: Photo Album]. Pavlodar: Evero, 2002. 115 p. [in Russ.].

Molodin, Pogozheva, 1990 – *Molodin V.I., Pogozheva A.P. (1990).* Plita iz Ozernogo (Gornyj Altaj) [The Slab from Ozernoe (Mountain Altai)]. Sovetskaya arkheologiya, 1990. No. 1. P. 167–177. [in Russ.].

Orazbaev, 1958 – *Orazbaev A.M.* (1958). Severnyj Kazahstan v jepohu bronzy [Northern Kazakhstan in the Bronze Age]. Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Kazakh Academy of Sciences. 1958. Vol. V. P. 216–294. [in Russ.].

Sarianidi, 2006 – *Sarianidi V.I.* (2006). Carskij nekropol' na Severnom Gonure [Royal Necropolis at Northern Gonur]. Vestnik drevnei istorii, 2006. No. 2 (257). P. 155–192. [in Russ.].

Sarianidi et al., 2020 – *Sarianidi V.I., Dubova N.A., Samurskii K.S.* (2020). Sokrovishha drevnej Margiany: fotoal'bom [Treasures of Ancient Margiana: Photo Album]. Moscow: Staryi Sad, 2020. 180 p. [in Russ.].

Soenov, 2008 – *Soenov V.I.* (2008). Gornye kamennye sooruzhenija Shibe juzhnoj okrainy Chujskoj kotloviny [Mountain Stone Structures of Shibe in the Southern Chuya Basin]. In: Study of the historical and cultural heritage of the peoples of Southern Siberia. Issue 7. Gorno-Altaisk: AKIN, 2008. P. 5–17. [in Russ.].

Tashak, Antonova, 2015 – *Tashak V.I., Antonova Yu.E.* (2015). Linejnye kamennye sooruzhenija v drevnih kul'tovyh obektah Zapadnogo Zabajkal'ja [Linear Stone Structures in Ancient Ritual Sites of Western Transbaikalia]. In: Ancient cults, rites, rituals: monuments and practices Zimovniki, 2015. P. 101–111. [in Russ.].

Tashak, Antonova, 2018 – *Tashak V.I., Antonova Yu.E.* (2018). Shara-Tebseg — drevnij kul'tovyj i arheoastronomicheskij obekt v Zapadnom Zabajkal'e [Shara-Tebseg – an Ancient Ritual and Archaeoastronomical Site in Western Transbaikalia]. News of the Laboratory of Ancient Technologies, 2018. Vol. 14. No. 2. P. 74–92. [in Russ.].

Yarygin et al., 2022 – *Yarygin S.A., Sakenov S.K., Il'deryakov N.N. (2022).* Arhitektura kamennyh sooruzhenij jepohi bronzy v okrestnostjah Burabaja [Architecture of Bronze Age Stone Structures in the Vicinity of Burabay]. Bulletin of the E.A. Buketov Karaganda University. History and Philosophy Series, 2022. No. 4 (108). P. 152–163. DOI: 10.31489/2022HPh4/152-163. [in Russ.].

Yarygin, Sakenov, 2023 – *Yarygin S.A., Sakenov S.K.* (2023). Rel'efnyj granitnyj blok iz megaliticheskogo kompleksa Taskamal v Burabae [Relief Granite Block from the Taskamal Megalithic Complex in Burabay]. Bulletin of the E.A. Buketov Karaganda University. History and Philosophy Series, 2023. No. 3 (111). P. 140–151. DOI: 10.31489/2023HPh3/140-151. [in Russ.].

Schmidt, 2011 – *Schmidt K. (2011).* Oni postroili pervyj hram. Tainstvennoe svjatilishhe ohotnikov kamennogo veka v Gjobekli-Tepe [They Built the First Temple. The Mysterious Sanctuary of Stone Age Hunters at Göbekli Tepe]. Saint Petersburg: Aleteiya, 2011. 320 p. [in Russ.].

Chernikov, 1948 – *Chernikov S.S.* (1948). Drevnie gornye raboty v rajone Stepnjaka (v 1938 g.) [Ancient Mining Works in the Stepnyak Area (in 1938)]. News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological Series, 1948. No. 1. P. 13–32. [in Russ.].

Childe, 1930. – *Childe V.G.* (1930). The Bronze Age. Cambridge: Cambridge University Press. 1930. 240 p. [in Engl.].

Frachetti, 2012 – *Frachetti M.D.* (2012). Multiregional emergence of mobile pastoralism and nonuniform institutional complexity across Eurasia. Current Anthropology. 2012. Vol. 53. No. 1. P. 2–38. [in Engl.].

Goff, 1963 – *Goff B.L.* (1963). Symbols of Prehistoric Mesopotamia. New Haven; London: Yale University Press. 1963.176 p. [in Engl.].

Hall, 1922 – *Hall H.R.* (1922). Discoveries at Tell el-Obeid in Southern Babylonia and Some Egyptian Comparisons. Journal of Egyptian Archaeology. 1922. Vol. 8. P. 201–215. DOI: 10.1177/030751332200800135. [in Engl.].

Hermes et al., 2018 – *Hermes T.R., Frachetti M.D., Bullion E.A., Maksudov F., Mustafokulov S., Makarewicz C.A.* (2018). Urban and nomadic isotopic niches reveal dietary connections along Central Asia’s Silk Roads. Scientific Reports. 2018. Vol. 8. Article 5177. [in Engl.].

Landau, 1977 – *Landau J.* Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne (IIIe–Ier millénaires) [Megalithic Anthropomorphic Representations of the Mediterranean Region (3rd–1st Millennia)]. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique. 1977. 108 p. (In Fren.).

Kulmaganbetova, 2022 – *Kulmaganbetova G.K. (2022).* The research of cult objects of the bronze age in the territory of the Burabay mountain forest massif. ACCU Nara International Correspondent – Vol.29 The Twenty-ninth Regular Report Cultural Heritage Protection Cooperation Office, Asia-Pacific Cultural Centre for UNESCO (ACCU). 2022. P. 29-36. [in Engl.].

Marro, Stöllner, 2021 – *Marro C., Stöllner T.* (2021). About Salt, Copper and Gold: The Story of Shepherds, Metallurgists and Miners in the First Mining Enterprises of the Caucasus. On Salt, Copper and Gold: The Origins of Early Mining and Metallurgy in the Caucasus. Lyon: MOM Éditions. 2021. P. 13–28. DOI: 10.4000/books.momeditions.12402. [in Engl.].

McCormick, 2012 – *McCormick F.* (2012). Cows, Milk and Religion: The Use of Dairy Products in Early Societies. Anthropozoologica. 2012. Vol. 47. No. 2. P. 101–113. DOI: 10.5252/az2012n2a7. [in Engl.].

Outram, et al., 2009 – *Outram A.K., Stear N.A., Bendrey R., Olsen S., Kasparov A., Zaibert V., Thorpe N., Evershed R.P. (2009).* The Earliest Horse Harnessing and Milking. Science. 2009. Vol. 323. P. 1332–1335. [in Engl.].

Sakenov, 2017 – *Sakenov S.K.* (2017). Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement. Antropologicheskie dnevniki. 2017. Vol. 23. No. 2. P. 83–98. [in Engl.].

Spengler et al., 2013 – *Spengler R.N. III, Frachetti M.D., Fritz G.J. (2013).* Ecotypes and Herding Strategies in the Bronze and Iron Age Steppe-Mountain Ecotone of Central Asia. Journal of Ethnobiology. 2013. Vol. 33. No. 1. P. 125–147. [in Engl.].

Woolley, 1924 – *Woolley C.L. (1924).* Excavations at Tell el-Obeid. The Museum Journal. 1924. Vol. 15. No. 4. P. 237–251. URL: https://www.penn.museum/sites/journal/1272/ [in Engl.].

Yarygin et al., 2024 – *Yarygin S., Tavukchu A.A., Sakenov S.K. (2024).* Megaliticheskie sooruzheniya Burabaya: zolotodobycha i kul'tovye soobshchestva pozdnego bronzovogo veka Severnogo Kazakhstana. Archaeological Research in Asia. 2024. Vol. 39. DOI: 10.1016/j.ara.2024.100536. [in Engl.].

Литература

Антонова, Ташак, 2014 – *Антонова Ю.Е., Ташак В.И.* Древние святилища Западного Забайкалья: вопросы определения и типологии // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2014. № 4 (16). С. 191–200.

Беспаев и др., 1999 – *Беспаев Х.А., Аубекеров Б.Ж., Абишев В.М., Жаутиков Т.М., Степаненко Н.И., Гускова А.И., Жакупова Ш.А.* Россыпное золото Казахстана: справочник. Алматы: Информационно-аналитический центр геологии и минеральных ресурсов Республики Казахстан, 1999. 312 с.

Бейсенов, Варфоломеев, 2008 – *Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В.* Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в эпоху Бегазы-Дандыбаевской культуры. Алматы, 2008. 112 с.

Бейсенов, 2017 – *Бейсенов А.З.* Казахстан в сакскую эпоху. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. 256 с.

Бернштам, 1951 – *Бернштам А.Н.* Находки у озера Борового в Казахстане // Сборник материалов по археологии Казахстана. Т. XIII. М.–Л., 1951. С. 216–229.

Готлиб, Подольский, 2008 – *Готлиб А.И., Подольский М.Л.* Све – горные сооружения Минусинской котловины. СПб., 2008. 222 с.

Григорьев, 2010 – *Григорьев С.А.* Мегалиты Урала в свете индоевропейской проблемы // Индоевропейская история в свете новых исследований: сборник научных статей. М.: МГОУ, 2010. С. 193–202.

Григорьев, Васина, 2020 – *Григорьев С.А., Васина Ю.В.* Мегалитический комплекс и поселение острова Веры. Челябинск: Абрис, 2020. 307 с.

Ермолаева, 2012 – *Ермолаева А.С.* Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (бронзовый век – ранний железный век). Алматы, 2012. 238 с.

Казбеков, 1998 – *Казбеков А.* Бурабай накануне XXI века. Астана: Полиграфия, 1998. 238 с.

Ларичев и др., 2013 – *Ларичев В.Е., Гиенко Е.Г., Паршиков С.А.* Наблюдательная астрономия и системы расчета времени бронзового века Северной Хакасии (к проблеме астрального характера религии жречества

окуневской культуры) // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. 2013. № 6. С. 120–146.

Ларичев и др., 2008 – *Ларичев В.Е., Гиенко Е.Г., Паршиков С.А., Прокопьева С.А.* Первый Сундук — гора мира, достигающая высоты солнца (к методу выявления закономерностей в размещении сакральных памятников в культурно организованном пространстве) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. 2008. Т. XIV. С. 184–189.

Лентовский, 1929 – Лентовский М.Н., 1929. Памятники древней культуры в южной половине Петропавловского района Казакской АССР (инвентаризационная работа). Кокчетав, 1929. 16 с.

Маргулан, 2001 – *Маргулан А.Х.* Сочинения: в 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в бронзовом веке. Жезказган — древний и средневековый металлургический центр (поселение Милыкудук) / сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 144 с.

Маргулан, 1998 – *Маргулан А.Х.* Сочинения: в 14 т. Т. 1. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана / сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Атамұра, 1998. 400 с.

Марьяшев, Железняков, 2013 – *Марьяшев А.Н., Железняков Б.А.* Древности Кульжабасы. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2013. 150 с.

Мерц, 2002 – *Мерц В.К.* Наскальные росписи в местности Кереку-Баян: фотоальбом. Павлодар: ТОО «Эверо», 2002. 115 с.

Молодин, Погожева, 1990 – *Молодин В.И., Погожева А.П.* Плита из Озерного (Горный Алтай) // *Советская археология.* 1990. № 1. С. 167–177.

Оразбаев, 1958 – *Оразбаев А.М.* Северный Казахстан в эпоху бронзы // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. V. Археология. Алма-Ата, 1958. С. 216–294.

Сарианиди, 2006 – *Сарианиди В.И.* Царский некрополь на Северном Гонуре // *Вестник древней истории.* 2006. № 2 (257). С. 155–192.

Сарианиди и др., 2020 – *Сарианиди В.И., Дубова Н.А., Самурский К.С*. Сокровища древней Маргианы: фотоальбом. 2-е изд., испр. и доп. М.: Старый Сад, 2020. 180 с.

Соенов, 2008 – *Соенов В.И.* Горные каменные сооружения Шибе южной окраины Чуйской котловины // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 7. Горно-Алтайск: АКИН, 2008. С. 5–17.

Ташак, Антонова, 2015 – *Ташак В.И., Антонова Ю.Е.* Линейные каменные сооружения в древних культовых объектах Западного Забайкалья // Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. Зимовники: Изд-во Зимовниковского краеведческого музея, 2015. С. 101–111.

Ташак, Антонова, 2018 – *Ташак В.И., Антонова Ю.Е.* Шара-Тебсег — древний культовый и археоастрономический объект в Западном Забайкалье // *Известия Лаборатории древних технологий*. 2018. Т. 14. № 2. С. 74–92.

Ярыгин и др., 2022 – *Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Ильдеряков Н.Н.* Архитектура каменных сооружений эпохи бронзы в окрестностях Бурабая // *Вестник Карагандинского государственного университета.* Серия «История. Философия». 2022. № 4 (108). С. 152–163. DOI: 10.31489/2022HPh4/152-163

Ярыгин, Сакенов, 2023 – *Ярыгин С.А., Сакенов С.К*. Рельефный гранитный блок из мегалитического комплекса Таскамал в Бурабае // *Вестник Карагандинского государственного университета.* Серия «История. Философия». 2023. № 3 (111). С. 140–151. DOI: 10.31489/2023HPh3/140-151

Шмидт, 2011 – *Шмидт К.* Они построили первый храм. Таинственное святилище охотников каменного века в Гёбекли-Тепе / пер. с нем. А.С. Пащенко; отв. ред., примеч. Т.В. Корниенко. СПб.: Алетейя, 2011. 320 с.

Черников, 1948 – *Черников С.С.* Древние горные работы в районе Степняка (в 1938 г.) // *Известия Академии наук КазССР*. Серия археологическая. 1948. № 1. С. 13–32.

Childe, 1930 – *Childe V.G.* The Bronze Age. Cambridge: Cambridge University Press., 1930. 240 p.

Frachetti, 2012 – *Frachetti M.D.* Multiregional emergence of mobile pastoralism and nonuniform institutional complexity across Eurasia // *Current Anthropology.* 2012. Vol. 53. No. 1. P. 2–38.

Goff, 1963 – *Goff B.L.* Symbols of Prehistoric Mesopotamia. New Haven; London: Yale University Press, 1963. 176 p.

Hall, 1922 – *Hall H.R.* Discoveries at Tell el-Obeid in Southern Babylonia and Some Egyptian Comparisons // *Journal of Egyptian Archaeology.* 1922. Vol. 8. P. 201–215. DOI: 10.1177/030751332200800135.

Hermes, et al., 2018 – *Hermes T.R., Frachetti M.D., Bullion E.A., Maksudov F., Mustafokulov S., Makarewicz C.A*. Urban and nomadic isotopic niches reveal dietary connections along Central Asia’s Silk Roads // *Scientific Reports.* 2018. Vol. 8. Article 5177.

Landau, 1977 – *Landau J.* Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne (IIIe–Ier millénaires). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1977. 108 p.

Kulmaganbetova, 2022 – *Kulmaganbetova G.K* The research of cult objects of the bronze age in the territory of the Burabay mountain forest massif // ACCU Nara International Correspondent – Vol. 29 The Twenty-ninth Regular Report Cultural Heritage Protection Cooperation Office, Asia-Pacific Cultural Centre for UNESCO (ACCU). 2022. P. 29–36.

Marro, Stöllner, 2021 – *Marro C., Stöllner T.* About Salt, Copper and Gold: The Story of Shepherds, Metallurgists and Miners in the First Mining Enterprises of the Caucasus // On Salt, Copper and Gold: The Origins of Early Mining and Metallurgy in the Caucasus. Lyon: MOM Éditions, 2021. P. 13–28. DOI: 10.4000/books.momeditions.12402.

McCormick, 2012 – *McCormick F.* Cows, Milk and Religion: The Use of Dairy Products in Early Societies // *Anthropozoologica.* 2012. Vol. 47. No. 2. P. 101–113. DOI: 10.5252/az2012n2a7.

Outram, et al., 2009 – Outram A.K., Stear N.A., Bendrey R., Olsen S., Kasparov A., Zaibert V., Thorpe N., Evershed R.P. The Earliest Horse Harnessing and Milking // *Science.* 2009. Vol. 323. P. 1332–1335.

Sakenov, 2017 – *Sakenov S.K.* Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement // *Antropologicheskie dnevniki.* 2017. Vol. 23. No. 2. P. 83–98.

Spengler et al., 2013 – *Spengler R.N. III, Frachetti M.D., Fritz G.J.* Ecotypes and Herding Strategies in the Bronze and Iron Age Steppe-Mountain Ecotone of Central Asia // *Journal of Ethnobiology.* 2013. Vol. 33. No. 1. P. 125–147.

Woolley, 1924 – *Woolley C.L.* Excavations at Tell el-Obeid // *The Museum Journal.* 1924. Vol. 15. No. 4. P. 237–251. URL: https://www.penn.museum/sites/journal/1272/.

Yarygin et al., 2024 – *Yarygin S., Tavukchu A.A., Sakenov S.K.* Megaliticheskie sooruzheniya Burabaya: zolotodobycha i kul'tovye soobshchestva pozdnego bronzovogo veka Severnogo Kazakhstana // *Archaeological Research in Asia.* 2024. Vol. 39. DOI: 10.1016/j.ara.2024.100536.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1530-1550, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1530-1550

ABAT-BAYTAK MAUSOLEUM AS A UNIQUE MONUMENT OF THE GOLDEN HORDE (ULUS OF JOCHI) PERIOD IN WESTERN KAZAKHSTAN (THE UIL-KOBDA LOCAL MICRO-REGION)

Beknazarov Rakhym Agibaevich [1], Bisembaev Arman Auganovich [2], Khavansky Alexey Ivanovich [3]

[1]K. Zhubanov Aktobe Regional University
(263 Zhubanov Brothers St., 030000, Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Vice-Rector, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-1033-9660. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

[2]A. Kh. Margulan Institute of Archaeology
(44 Dostyk Avenue, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Leading Researcher, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0003-4022-9910. E-mail: abissembaev@mail.ru

[3]Bauman Moscow State Technical University
(5, 2nd Baumanskaya St., 105005, Moscow, Russia)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-8502-8883. E-mail: arkaim01@yandex.ru

© Valikhanov IHE, 2026
© Beknazarov R/, Bisembaev A., KhavanskyA., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines recent research on monuments of the Ulus of Jochi period in the Aktobe Region. Fieldwork focused on the Abat-Baytak mausoleum and its surroundings, where monumental funerary architecture is associated with the presence of the nomadic elite and nearby settlement sites. *Aim and objectives.* The study aims to examine the mausoleum and its settlement environment in the Uil-Kobda local micro-region and to assess the relationship between funerary monuments, settlement sites and changes in burial practices. *Materials and methods.* The research combines the processing and analysis of materials collected from the second half of the nineteenth century to the present, archaeological surveys to identify promising areas, and exploratory excavations. The material includes the Abat-Baytak mausoleum and its surroundings, the Koptam necropolis and settlement, and comparative evidence from the Kyzyltam mausoleum. *Results.* The monuments reveal the gradual spread of Islamic burial practices and increasing similarity in the composition and typology of grave goods, described as an “imperial” style. Settlement remains, irrigation structures and monumental architecture provide evidence for interaction between nomadic and sedentary communities. *Conclusion.* From the mid-fourteenth century, Islamic features became increasingly evident in the burial practices examined. These include shrouded burials oriented towards Mecca and the reduction or absence of grave goods. Other burials retained earlier ritual

features. Some archaeological assemblages also suggest population movements, including possible links with Southern Siberia.
Keywords: Ulus of Jochi; burial rite; Golden Horde; nomadic groups; Mongols; Kipchaks; Islamisation.
Acknowledgements. This article was prepared with grant funding from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2027, project IRN AP26103583.
For citation: Beknazarov R.A., Bisembaev A.A., Khavansky A.I. Abat-Baytak Mausoleum as a Unique Monument of the Golden Horde (Ulus of Jochi) Period in Western Kazakhstan (the Uil-Kobda Local Micro-Region) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1530–1550. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1530-1550

АБАТ-БАЙТАҚ КЕСЕНЕСІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ (ОЙЫЛ-ҚОБДА ЖЕРГІЛІКТІ МИКРОАЙМАҒЫ) АЛТЫН ОРДА (ЖОШЫ ҰЛЫСЫ) ДӘУІРІНІҢ БІРЕГЕЙ ЕСКЕРТКІШІ РЕТІНДЕ

Бекназаров Рахым Ағыбайұлы [1], Бисембаев Арман Ауғанұлы [2], Хаванский Алексей Иванович [3]

[1]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(Жұбановтар көшесі, 263, 030000, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Проректор, тарих ғылымдарының докторы, доцент
https://orcid.org/0000-0002-1033-9660. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

[2]Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты
(Достық даңғылы, 44, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
https://orcid.org/0000-0003-4022-9910. E-mail: abissembaev@mail.ru

[3]Н. Э. Бауман атындағы Мәскеу мемлекеттік техникалық университеті
(2-ші Бауман көшесі, 5, 105005, Мәскеу, Ресей)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
https://orcid.org/0000-0002-8502-8883. E-mail: arkaim01@yandex.ru

© Ш. Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Бекназаров Р., Бисембаев А, Хаванский А., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақала Ақтөбе облысындағы Жошы ұлысы дәуірінің ескерткіштеріне қатысты соңғы зерттеулерге арналған. Далалық жұмыстар Абат-Байтақ кесенесі мен оның маңында жүргізілді. Мұндағы монументалды жерлеу сәулеті көшпелі элитаның және жақын маңдағы отырықшы қоныстардың болуымен байланысты қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты — Ойыл-Қобда жергілікті микроаймағындағы кесене мен оның айналасындағы қоныстарды зерделеп, жерлеу ескерткіштері, қоныстар және жерлеу ғұрпындағы өзгерістер арасындағы байланысты анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу XIX ғасырдың екінші жартысынан бүгінге дейін жинақталған материалдарды өңдеу мен талдауды, перспективалы учаскелерді анықтауға бағытталған археологиялық барлауды және барлау қазбаларын қамтиды. Абат-Байтақ кесенесі мен оның маңындағы ескерткіштердің, Көптам қорымы мен қонысының материалдары, сондай-ақ Қызылтам кесенесіне қатысты салыстырмалы деректер пайдаланылды. *Нәтижелер.* Ескерткіштерден исламдық жерлеу ғұрпының біртіндеп таралуы және жерлеу мүкәммалының құрамы мен типологиясының бірізденуі байқалады. Бұл құбылыс «империялық» стиль ретінде сипатталады. Қоныстардың, ирригациялық құрылыстардың қалдықтары мен монументалды сәулет көшпелі және

отырықшы қауымдардың өзара байланысын көрсетеді. *Қорытынды.* XIV ғасырдың ортасынан бастап зерттелген жерлеу дәстүрлерінде исламдану белгілері айқындала түскен: мәйітті кебінге орау, жүзін Меккеге қаратып жерлеу, жерлеу мүкәммалының азаюы немесе мүлде болмауы. Өзге жерлеулерде бұрынғы ғұрыптық белгілер сақталған. Кейбір археологиялық кешендер халықтың қоныс аударғанын, соның ішінде Оңтүстік Сібірмен ықтимал байланыстарын болжауға мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: Жошы ұлысы; жерлеу ғұрпы; Алтын Орда; көшпелі топтар; моңғолдар; қыпшақтар; исламдану
Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025–2027 жылдарға арналған гранттық қаржыландыруы аясында дайындалды. Жобаның ЖТН: AP26103583.
Дәйексөз үшін: Бекназаров Р.А., Бисембаев А.А., Хаванский А.И. Абат-Байтақ кесенесі Батыс Қазақстандағы (Ойыл-Қобда жергілікті микроаймағы) Алтын Орда (Жошы ұлысы) дәуірінің бірегей ескерткіші ретінде // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1530–1550 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1530-1550

МАВЗОЛЕЙ АБАТ-БАЙТАК КАК УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ (УЛУСА ДЖУЧИ) В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ (УИЛО-КОБДИНСКОМ ЛОКАЛЬНОМ МИКРОРАЙОНЕ)

Бекназаров Рахым Агибаевич [1], Бисембаев Арман Ауганович [2], Хаванский Алексей Иванович [3]

[1]Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова
(ул. Бр. Жубановых, 263, 030000, Актобе, Республика Казахстан)
Проректор, доктор исторических наук, доцент
https://orcid.org/0000-0002-1033-9660. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

[2]Институт археологии им. А. Х. Маргулана
(пр. Достык, 44, 050000, Алматы, Республика Казахстан)
Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук, доцент
https://orcid.org/0000-0003-4022-9910. E-mail: abissembaev@mail.ru

[3]Московский государственный технический университет им. Н. Э. Баумана
(ул. 2-я Бауманская, 5, 105005, Москва, Россия)
Кандидат исторических наук, доцент
https://orcid.org/0000-0002-8502-8883. E-mail: arkaim01@yandex.ru

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2026
© Бекназаров Р., Бисембаев А., Хаванский А., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена последним исследованиям памятников эпохи Улуса Джучи на территории Актюбинской области. Работы проводились в окрестностях мавзолея Абат-Байтак, где монументальная погребальная архитектура связана с присутствием кочевой элиты и близлежащими памятниками оседлого населения. *Цель и задачи.* Цель исследования — изучить мавзолей и его поселенческую округу в Уило-Кобдинском локальном микрорайоне и рассмотреть взаимосвязь погребальных памятников, поселений и изменений погребального обряда. *Материалы и методы.* Исследование включает обработку и анализ материалов, полученных со второй половины XIX века по настоящее время, археологические разведки для выявления перспективных участков и рекогносцировочные раскопки. Использованы материалы мавзолея Абат-Байтак и его окрестностей, некрополя и поселения Коптам, а также сравнительные данные по мавзолею Кызылтам. *Результаты.* На памятниках прослеживаются

постепенное распространение исламского погребального обряда и унификация состава и типологии погребального инвентаря, характеризуемая как «имперский» стиль. Остатки поселений, ирригационных сооружений и монументальная архитектура свидетельствуют о взаимодействии кочевых и оседлых сообществ. *Заключение.* С середины XIV века в изученных погребальных традициях всё явственнее проявляются признаки исламизации: захоронение в саване, ориентация лица умершего в сторону Мекки, сокращение или отсутствие инвентаря. В других погребениях сохранялись более ранние обрядовые черты. Ряд археологических комплексов также позволяет предполагать перемещения населения, в том числе связи с Южной Сибирью.

Ключевые слова: Улус Джучи; погребальный обряд; Золотая Орда; кочевые группы; монголы; кыпчаки; исламизация.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК на 2025–2027 годы. ИРН проекта: AP26103583.

Для цитирования: Бекназаров Р.А., Бисембаев А.А., Хаванский А.И. Мавзолей Абат-Байтак как уникальный памятник эпохи Золотой Орды (Улуса Джучи) в Западном Казахстане (Уило-Кобдинском локальном микрорайоне) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1530–1550. (На Анг.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1530-1550

Introduction

A debate has arisen among the modern Turkic-speaking states of the post-Soviet space over which should be considered the direct successor to the Golden Horde. Periods of economic instability and the desire to formulate ideological concepts that unite the population serve as catalysts for works in the “folk history” genre. Direct archaeological evidence can help provide a sound basis for assessment. The aim of this study is to examine the Abat-Baytak mausoleum and its surrounding settlement area in the Aktobe Region of the Republic of Kazakhstan as a monument associated with the nomadic elite and one of the centres of the Ulus of Jochi (the Golden Horde).

Archaeological sites of the Ulus of Jochi period (thirteenth–fourteenth centuries) in Kazakhstan significantly outnumber those of the preceding Kipchak period (eleventh–early thirteenth centuries). The earlier Oghuz-Pecheneg period (eighth–early eleventh centuries) was characterised by conflicts involving the Pechenegs and Oghuz, as well as Old Rus’, Hungarian and Turkic political formations, including the Khazar Khaganate and Volga Bulgaria.

The Aktobe Region, which comprises a significant part of the larger region of Western Kazakhstan, is one such region with distinctive monuments from the medieval era. The region extends for approximately 800 km in a north-south direction and comprises several natural-geographical zones: forest-steppe, steppe, desert and semi-desert. The presence of these zones, the state of the water network, the temperature regime, and the richness of the flora and fauna collectively determine the suitability of the ecological niche for human communities and thus influence the number, nature and distribution of archaeological sites from various eras.

The Aktobe Region, bordered to the north by a major river – the Ural – and bisected from south to north by its largest left-bank tributary, the Ilek, was a well-settled area during the Middle Ages. The vast territory stretching from the Caspian Lowland in the west, the Turan Depression in the south-east, the Ustyurt Plateau in the south, and the Ural River valley in the north encompasses the range of geographical zones mentioned above. A desert zone, in the form of the Big and Small Barsuk sand dunes, is found in the Northern Aral region. The northern part of the region under consideration is occupied by the forest-steppe: small in area, with no clearly defined southern boundary, and extending into the steppe in the form of separate islands. A relict forest area, Urkach (Orkash), with a concentration of forest patches, extends deep into the steppe, in the area of the Ilek, Emba and Or river basins (Chibilev, 1987: 86–103).

From a geographical perspective, the term “Aral-Mugalzhar Region” applies to the Aktobe Region, with its extensive river network, the Mugalzhar mountain range, the relict sands of Orkash and Barkyn, the massifs of the Barsuks Deserts, and the Nurin floodplains. The richness and diversity of geographical niches suggest a wide range of archaeological sites, as evidenced not only by existing,

discovered and studied sites, but also by those that remain poorly understood, information on which is derived from chance finds and collections. A clear division into four geographical micro-regions can be traced, linked to the river network – the primary aspect of life support throughout all periods of human history. River courses also served as factors in the demarcation of nomadic territories, to some extent defining the boundaries of ethnic and political groups.

The main river of the Northern Aral (Aktobe Region) – the Ilek, together with its tributaries – flows northwards, gradually veering westwards towards its confluence with the Ural. The Ilek basin, together with its tributaries, constitutes the first micro-region. The largest number of Early Iron Age sites are concentrated in the Ilek basin, which is explainable from a physical-geographical perspective. The Ilek is a major, left-bank tributary of the Urals, carrying its waters along a meridian; thus, it is ideally suited for nomadic movements from north to south along its banks. It is full-flowing and has rich tributaries of its own, capable of supporting the livelihoods of large pastoralist communities.

The second micro-region – the Uil-Kobda micro-region, situated in the west – encompasses two administrative districts of the Aktobe Region, Kobda and Uil, as well as the northern part of the Baiganin District. The Kobda River, also known as Great Kobda, flows in a meridional direction, whilst the Uil flows largely in a latitudinal direction; however, on the whole they form a single geographical complex, as confirmed by ethnographic data.

The third micro-region, the Temir-Emben micro-region, is situated in the central part of the Aktobe Region, in its southern half. The presence of contract territories belonging to oil-producing companies presents difficulties. The territory is rich in historical monuments from various eras and covers the areas of the Mugalzhar, Temir and the northern part of the Shalkar districts. The micro-region is bisected by the Mugalzhar Mountains, which stretch from north to south. This extension of the Ural Mountains is, in modern geographical tradition, designated as the conventional boundary between Europe and Asia. Although the mountains themselves do not constitute an insurmountable obstacle, certain differences can be observed between the eastern and western parts of the micro-region, both in terms of the monuments and the natural features. This factor may account for the identification of local variants within the group of monuments under study.

The fourth micro-region is designated as the Or-Irgiz micro-region and covers the south-eastern part of the Aktobe Region, extending across the territory of the present-day Irgiz, Khromtau and Aitekebi districts. Like the Uil-Kobda micro-region, this micro-region is characterised by a transition from steppe to semi-desert, but it also comprises the Eastern Mugalzhars, extending to the Nura floodplains (Akhatov, Bisembaev, 2015: 503–505).

The Great Kobda basin covers the western part of the Aktobe Region. This watercourse originates in the western spurs of the Mugalzhar Mountains, flows across the Sub-Ural Plateau, almost parallel to the middle Ilek, into which it flows at the border with the Orenburg Region of Russia in the north-western direction. It provides a waterway, together with its tributaries, that is well-suited to north-south travel. This feature, combined with the rich steppes of feather grass on both banks, presents a highly favourable ecological niche for the habitation of ancient communities across various historical periods. A preliminary analysis of the archaeological and ethnographic sites in the Kobda District reveals the richness and diversity of its cultural and historical heritage.

The Kobda River basin demonstrates a close connection with the Uil River basin in the western part of the Aktobe Region, evidenced by the similarity of the archaeological sites. This similarity creates a local concentration of such sites, spanning a variety of eras. This is also confirmed ethnographically: on both banks of the rivers lie the necropolises of the same Kazakh clans of the Junior Zhuz (jüz), who roamed the Kobda and Uil regions. In a broader geographical context, the Uil-Kobda micro-region forms part of the Aral-Caspian historical and cultural region, which encompasses the Turan Plain, the Caspian Lowlands, the Mugalzhar, Mangistau and Ustyurt. Administratively, it forms part of Western Kazakhstan, which comprises four major regions: Aktobe, West Kazakhstan, Mangistau and Atyrau. This is the central zone of the Eurasian continent and the Steppe Belt. Such a geographical setting inevitably influences the richness and diversity of the local historical and cultural heritage.

Materials and methods

Research into monuments from the High and Late Middle Ages in the Aktobe Region was conducted along three main lines: the processing and analysis of existing materials obtained from studies carried out across the region from the second half of the XIX century to the present day; the conduct of exploratory work to identify the most promising areas for the location of Golden Horde monuments; and reconnaissance excavations.

Archaeological sites dating from the period of the Ulus of Jochi or the Golden Horde (thirteenth–fourteenth centuries) are more numerous in Kazakhstan than those from the preceding period: the pre-Mongol, Kipchak period, spanning the mid-XI to the early XIII centuries. The earlier Oghuz-Pecheneg period in the steppe, dating from the eighth to the early eleventh century, has been studied in connection with conflicts between the Pechenegs and Oghuz, the involvement of Hungarian groups, and relations with the Khazar Khaganate, Volga Bulgaria and Kievan Rus’ (Artamonov, 1962: 352–419; Pletneva, 1958). Archaeological sites from the Kipchak, pre-Mongol period – the mid-XI to early XIII centuries – which are well documented in the literature, are for the most part located in the Northern Black Sea region. Their origins are linked to the western group of the Kipchaks, known in Russian chronicles as the Cumans. In Kazakhstan, sites from this period are very limited, and their discovery is largely fortuitous, as the vast majority of burials are situated within large burial mounds dating from the Bronze Age or the Early Iron Age (Bisembaev et al., 2006: 409–413). The scarcity of sites, which often lack their own burial mounds and are instead “embedded” within mounds of earlier periods, is likely due to the “depopulation” of the steppe in the early centuries of the second millennium and the general instability of the situation, which forced the population to “conceal” their burials. This aspect was most likely linked to a complex set of causes, the main ones being environmental and political factors, which were interconnected. The periodically alternating phases of aridity (drying) and humidity (moistening) in the steppe had a significant impact on such a finely tuned economic mechanism as nomadic pastoralism. The vast steppe belt stretching from the Danube to Ordos, spanning more than ten thousand kilometres, exhibits varying conditions along its entire length. In the western part, it encompasses the naturally fertile steppes of southern Ukraine, the steppe region of Crimea, and the Northern Ciscaucasia. In the central part, it comprises the Southern Urals and Western Kazakhstan; to the east, it extends from Sary-Arka to the borders of Southern Siberia, Transbaikal and Western Mongolia. Within this distinctive natural and climatic region, a cultural and historical unity emerged amongst the nomadic peoples, a pattern that recurred from the Early Iron Age, and continued into the Hunnic and Turkic eras. The settlement of the steppes, which had begun in economic terms as far back as the Bronze Age, was actively continued by nomadic populations in the Middle Ages.

Archaeological sites from the Golden Horde period in the steppe zone are divided into two main categories: burial and settlement sites. This fact was noted by the eminent researcher of nomadic antiquities, G. A. Fedorov-Davydov, who emphasised that this was an artificial coexistence between the nomadic steppe and the city, sustained by the unifying force of the despotic authority that khans possessed (Fedorov-Davydov, 1976: 114).

Results

Abat-Baytak mausoleum and its chronology

In the picturesque Beskopa tract, on the left bank of the Great Kobda, a major tributary of the Ilek River, stands the majestic mausoleum of Abat-Baytak, dating from the Golden Horde era (Fig. 1).

Fig. 1. Abat-Baytak mausoleum before restoration. Photograph from the collections of the Centre for Preservation, Research and Restoration of the Aktobe Region Department of Culture.

In this part of the Aktobe Region, numerous archaeological sites from various periods are concentrated around the waterways of the Kobda River basin and its tributaries. The main north-south orientation, together with the Ilek River, makes this waterway particularly attractive for a nomadic way of life. The presence of this well-preserved archaeological and architectural monument has made this place a sacred site for Kazakhs not only from the neighbouring areas but also from the entire West Kazakhstan region.

The Abat-Baytak Mausoleum, which holds not only archaeological and historical but also sacred significance, is situated in the Great Kobda river basin. Its location is closely linked to the history of the nomadic tribes that played a significant role within the Ulus of Jochi. The name of the river, Great Kobda, may be related to a hydronym in Western Mongolia, where the Kobdo River flows (Bol'shoi slovar'…, 2003: 311–312). In the basin of the Great Kobda River, archaeologists have discovered the remains of late medieval settlements, as well as numerous fragments of saqiyah vessels used for drawing water. Various small funerary structures are situated around the mausoleum of Abat-Baytak. They date from the Golden Horde period. However, research into the area surrounding the mausoleum is hampered by the rapid expansion of the modern cemetery, which encroaches upon the site of the more ancient burials and often covers them over.

Records of the Abat-Baytak mausoleum date back to the XVIII century. P. I. Rychkov, author of “Topography of Orenburg”, refers to the monument as “Baytak”, noting that it was first depicted in a drawing by A. I. Rigelman. The author notes that “along the river known as Great Kobda, near the Baytak tract, there are signs of an ancient town, where dug canals, arable fields and vegetable gardens are still visible to this day. There is also an ancient building with vaults…” (Rychkov, 1887: 276).

The mausoleum had long attracted the attention of J. A. Castagne, an enthusiast of the Orenburg Regional Archaeological Society (ORAS), who included a description of this site in his seminal work “Antiquities of the Kyrgyz Steppe and the Orenburg Region”. In this book, the mausoleum is mentioned alongside famous sites such as the Balgasyn Tower and the Kyzyl-Tam mausoleum on the Kargala River, also known as the “twin” of Baytak (Kastan'e, 1910: 73–75; Kastan'e, 1911: 91–92). In the late twentieth century, discussion of this monument focused largely on its architectural and planning aspects (Adzhigaliev, 1983; Mendikulov, 1987) (Fig. 2). During this period, the first steps were taken towards its restoration, which involved reinforcing the collapsed portal with modern brickwork set on a foundation of modern cement. However, the accelerated destructive processes that

soon began at the interface between ancient and modern technologies forced the restoration efforts to be halted until the beginning of the XXI century. In 2004, as part of the “Cultural Heritage” programme, comprehensive work was carried out, including both excavations and restoration activities, which led to both positive and negative consequences in terms of drawing attention to this mausoleum.

The mausoleum is included in the State List of Historical and Cultural Monuments of National Significance approved by Order No. 318-НҚ of the Minister of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, dated 11 July 2025.

Fig. 2. Abat-Baytak mausoleum after restoration.

In the context of this study, the attempts at cultural and chronological interpretation previously undertaken by researchers of the mausoleum are of greater significance. For instance, the architect M. Mendikulov dated its construction to the pre-Mongol period, i.e. the first quarter of the XIII century, correctly suggesting, on the whole, that its architectural principles had Khorezmian roots (Mendikulov, 1987: 46). S. I. Adzhigaliev (now known as S. E. Azhigali) was categorical in his assessment, dating the mausoleum to the turn of the XIV–XV centuries and even to the early XV century (Adzhigaliev, 1983: 58–59). E. A. Smagulov, who carried out excavations inside Abat-Baytak in 2004, suggests that the construction of the mausoleum, as well as similar structures at the Zhayik settlement in the West Kazakhstan Region, took place in the first half of the XIV century, during the reign of Khan Uzbek, when Islam became the state religion (Smagulov, 2006: 133–135). An interesting artefact was recovered from the main burial: a staff finial, fashioned in the shape of a six-flanged mace (Fig. 3). In addition to this artefact, iron coffin fittings and remnants of clothing were found.

Fig. 3. Iron finial from the Abat-Baytak mausoleum.

The devastating campaigns waged by Timur in the late fourteenth century severely affected the Golden Horde and displaced part of its population. This context is relevant to the dating of monumental construction, but does not by itself establish the date of Abat-Baytak. Its architectural similarity to the Trans-Ural mausoleum of Kesene, or the “Tamerlane Tower”, in the Varnensky District of the Chelyabinsk Region, dated by the cited researchers to the first half of the fourteenth century, supports a comparative assessment (Botalov, Malamud, 2001: 162–167). Taken together, the published datings remain divergent, and a more precise chronology requires further evidence.

The mace head is currently housed in the repository of the West Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore.

The active engagement of the public and a large-scale media campaign at the turn of the century, on the one hand, brought this religious monument out of obscurity; on the other, some damage was sustained. At present, on the northern side, the modern cemetery has encroached almost right up to the walls of the mausoleum, making it impossible to obtain authentic photographs from the north. Virtually all photographs taken since the restoration have been taken from the south-west, from the site of the late medieval necropolis that sprang up almost immediately following the mausoleum, from where the modern graves, clad in white silicate brick, are not visible. An example of the rapid emergence of a necropolis around its patron from ethnographic times is “Khan Molasy”, a large modern burial ground that sprang up around the site of the presumed burial of Abulkhair Khan, ruler of the Junior Zhuz, in the mid-XVIII century. This necropolis also expanded southwards from the main burial site.

The preceding discussion suggests the following conclusions:

the mausoleum belongs to the medieval architectural tradition of the Golden Horde, although its precise date remains debated;

its dating should be considered alongside regional evidence for Islamisation, without assuming that the adoption of Islam occurred simultaneously across the entire population;

the location of the mausoleum marks the ancestral grazing grounds of an elite group within the ulus system of the western wing of the Ulus of Jochi (just as Kesene denotes an elite group within the Ulus of Shiban in the Trans-Ural region);

the construction of the mausoleum led to the formation of a three-layered (chronologically) and three-part necropolis around it – Late Medieval to the south, Early Modern to the west and Modern to the north;

given the scale and significance of the site, labour may have been drawn not only from the local community but also from more distant settlements, possibly including Koptam (Bisembaev et al., 2024);

despite significant human impact in the twentieth century, traces of settlement and brick production may survive in the surrounding area;

the construction of such a complex implies access to specialised architectural knowledge and resources; settlement sites in its vicinity may help identify the communities involved.

The main artefact from the primary burial chamber

In the central grave (burial No. 1), the incomplete skeleton of a mature adult male was identified. At the bottom of the pit, amongst decayed wood, iron components (plates, brackets, angle irons) from the coffin’s fastenings were uncovered. Among these parts, an iron six-flanged mace head was discovered, featuring a ribbed head and a round socket for the handle. Its reported total height is 9.5 cm, and the diameter of the socket is 2.6 cm (Smagulov, 2004: 40). Our aim is to provide a detailed description and analysis of this artefact.

Undoubtedly, this is a pommel for a wooden handle. Unfortunately, the burial had been looted, so no traces of the original position of the shaft have survived. The pommel is cast in one piece from high-quality iron; it was originally well-finished and polished on the outer surface (which undoubtedly contributed to its better preservation from rust within the grave). It consists of a central, main biconical section, the surface of which is divided into six equal segments (a six-segment design) by triangular recesses and grooves. The apexes of the cones, which are paired with their wide sections facing each other, are beveled. On one side of the bicone, two paired round washers are cast in a stepped arrangement, upon which, in turn, a small, four-sided bipyramidal cap is mounted. On the opposite side of the finial, a cylindrical hollow sleeve is cast. Overall, the artefact is in good condition, apart from a shallow layer of rust covering the entire surface of the discovery.

What could this have been? – A staff? A sceptre? A rod? Whichever interpretation is true, it is clear that this object from the central grave of the Abat-Baytak mausoleum was not placed there by chance and represents one of the symbols of the buried individual’s authority and honour. In various religious and mythological traditions, staffs and sceptres were associated with divine power, creation and fertility. The scope of use for staffs is very broad. In particular, J. J. Frazer, in his work ‘The Golden Bough’, notes that ‘after the autumnal equinox, the Egyptians celebrated a festival known as “the birth of the solar staff”. It was believed that as sunlight and warmth waned with each passing day, the sun felt the need to lean on a staff’ (Frezer, 1980: 88). In many world mythologies, the staff (sceptre) is associated with the symbol of the creation of the world and fertility, and is sometimes seen as a link between the earthly world, the cosmos and the afterlife (refer to the parallels with the symbol of the tree – the Bayterek of Turkic mythology!). In the biblical narrative, the prophet Moses (Musa, Moshe) used a staff when he parted the sea with it and brought water from a rock during his wanderings in the desert. Closer to our region, objects serving as staffs or staff finials, dating back to the Neolithic era, were crafted from stone and, evidently, from bone. The Bronze Age saw the emergence of so-called animalistic sculpture, known chiefly in Central Kazakhstan. Examples of this often echo the compositional features of small-scale anthropomorphic sculpture – such as, for example, the stone staff from Semey (Semipalatinsk), a pestle with a horse’s head depicted with a high-raised mane, and a stone depiction of a camel’s head, all cited by Academician A. H. Margulan in his work. Similar stylistic features in the depiction of the horse’s head can also be observed on stone finials from the Novo-Orsk region (Beknazarov, 2005: 16–19).

It is also necessary to mention that artefacts similar to our finial are frequently found in rich Scythian burial mounds; these are “bronze and iron objects intended for attachment to a shaft, usually fitted with slotted bells or suspended bells and decorated at the top with a zoomorphic or – less commonly – anthropomorphic image and a geometric symbol” (Perevodchikova, Raevskii, 1981: 42). What is particularly interesting is that a distinctive feature of Scythian artefacts is the detailing of fluted elements on the body of the pommel, similar to our artefact. The closest parallels can also be found among the Oghuz, where “the elders would elect a king by throwing their staffs upwards (towards the gods); the one whose staff landed in the centre of a circle drawn on the ground was therefore made ruler” (Basilov, 1992: 29).

By the XIV–XV centuries, during the Golden Horde period, most of the territory of Western Kazakhstan had come under the influence of Islam, in particular one of its branches – Sufism, a mystical and ascetic tradition within Islam (Azhigali, 2000: 84–94). The ardent preachers of this doctrine were called dervishes; new members were admitted to their ranks through a special initiation rite and were presented with the following attributes: a cloak (khirqa), a rug (serzhade), the order’s banner (aleem), a drum (tabla or tabl), a headdress or crown (taje) and a staff (asa) (Trimingem, 1989: 155).

In this regard, we would like to focus on the staff of a prominent preacher of Sufi Islam in Western Kazakhstan during the XVIII–XIX centuries: Beket Myrzagululy (Beket-Ata). The staff is made of wrought steel, with a square cross-section and a cylindrical pommel; steel loops are forged onto the main shaft in two places. Why does the staff have these loops? According to ethnographic evidence, this iron object was not intended as a walking aid; on the contrary, its owner carried it on his back in a case, as indicated by the elaborate design of the loops and the sharp lower end.

The ritual use of Beket-Ata’s iron staff, known as “kök asa”, raises a question about its function beyond that of a walking aid. In the ethnographic interpretation discussed here, it was used in rituals associated with ancestral spirits (aruaq). The element “kök” can mean “blue” or “sky”. The noun “asa” (“staff”) should be distinguished from the intensifying adverb “asa” (“very”, “extremely”) (Makhmudov, Musabaev, 1987: 41). The etymology of the ritual term requires a separate linguistic analysis.

The main artefact discovered in the central burial chamber of the Abat-Baytak mausoleum was long regarded as the pommel of a staff (sceptre) belonging to a prominent figure of the Kazakh-Nogai period in the West Kazakh steppe, who adhered to Islam (burial in a sagan, westward orientation, face turned towards the Qibla, etc.) and was evidently of the Sufi tradition of the late medieval period.

However, the paper by the renowned Mongolian archaeologist Tsagaan Turbat, “Elite Burials from the Mongol Period in Eastern Mongolia”, which he presented at the International Symposium “The Golden Horde as a Model of Steppe Civilisation: History, Archaeology, Culture, Identity”, held in Astana on 19–20 May 2026 under the patronage of the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, introduces significant revisions to the aforementioned viewpoint. A miniature from a medieval manuscript clearly illustrates the purpose of this object as, first and foremost, a sceptre, and, probably, as a mace or “six-pointed club” (Fig. 4). The specimen from Abat-Baytak has a very small hole for the handle, which creates a risk of breakage when blocking a blow. Therefore, the former purpose is the most likely. If, according to the Mongolian archaeologist’s dating, his specimens date from the XIII century, whilst the date of Abat-Baytak remains debated, then the possibility that such an object was passed down through generations should be considered. Alternatively, it may have been crafted as a marker of membership within the elite.

Fig. 4. Slide from Tsagaan Turbat’s presentation “Elite Burials from the Mongol Period in Eastern Mongolia”, delivered at the International Symposium “The Golden Horde as a Model of Steppe Civilisation: History, Archaeology, Culture, Identity”, Astana, 19–20 May 2026.

The settlement area surrounding the mausoleum

The aura of legend surrounding the mausoleum should not hinder scientific research. For instance, oral folk tradition links the mausoleum to the burial site of Abat, son of Asan “Kaigy”, a philosopher of the turn of the XIV–XV centuries. The prefix “Baytak”, in this case meaning “broad” or “universal”, is intended to explain the rapid construction of this structure (according to legend, in three days; and, again according to legend, the use of chopped horsehair and birds’ eggs in the moulding mixture).

One of the sites under investigation in the vicinity of Abat-Baytak is the settlement of Kosotkel, which appears to have been occupied by a sedentary population, possibly including migrants from Central Asia. They may subsequently have been joined by groups of impoverished nomads, cut off from their traditional nomadic way of life due to a shortage of livestock and the inability to migrate. The settlement is situated on the right bank of the Great Kobda River, opposite the modern village of Baytak (formerly known as Ropovka) (Fig. 5).

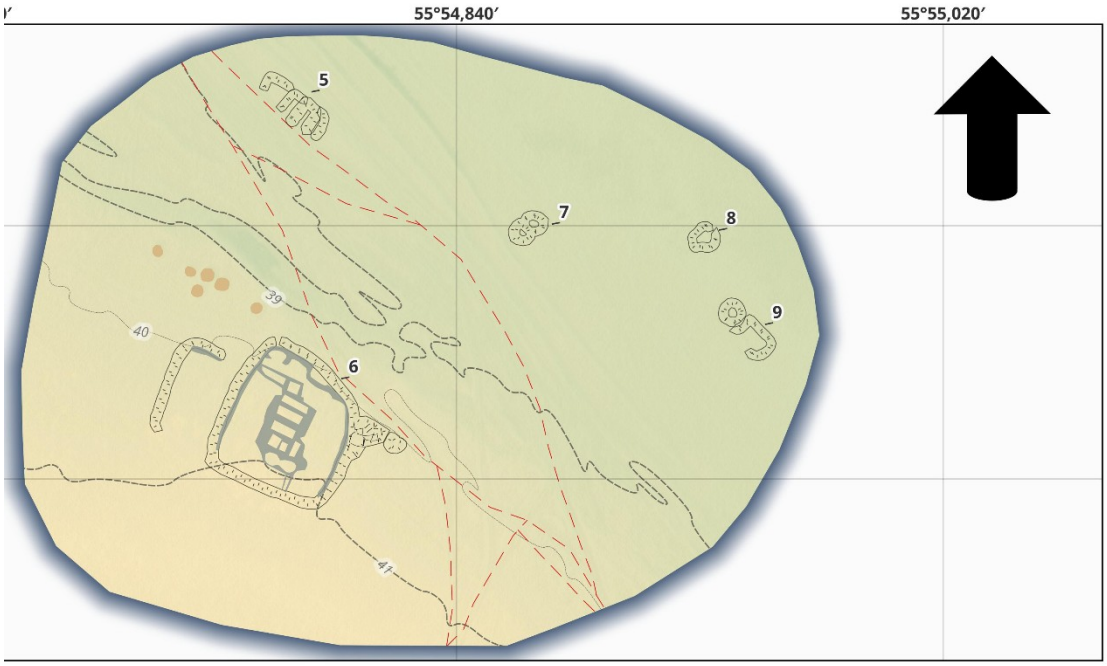

Fig. 5. Topographic map of the Baytak settlement.

In 2006 and 2023, excavations and exploratory pits were carried out on the site of the settlement. The largest of these measured 7 × 7 m and 10 × 5.5 m. These excavations were conducted with the aim of studying the layout of the residential complex, its architectural features and overall planning. The remains of Structure No. 1 consist of a small, almost square mound measuring 19 × 18.50 m, with clearly defined boundaries in the form of trenches up to 0.4 m deep. To the south-east, the structure adjoins a larger and probably later structure. The excavation was carried out in the south-eastern part, covering a corner of the building and the space between dwellings. During the work, the structure of a wall built of unfired bricks was revealed. The space between the dwellings presumably served a drainage function. The stratigraphy of this structure was characterised by complex interactions between hydrological, aeolian and anthropogenic factors.

The remains of Structure No. 2 consist of a square-shaped elevation measuring 39 × 38 m, with clearly defined boundaries marked by trenches up to 0.6 m deep. Excavations were carried out in the north-western part, covering the entrance and part of the external drainage trench. The remains of Structure No. 3 are characterised by a complex shape: in the eastern part they are oval, whilst in the western part they are square. The overall dimensions are 40 × 20 m, also bounded by trenches up to 0.6 m deep. Here, the excavations were concentrated in the central part, extending to the inner wall.

The dwellings at the Kosotkel settlement were built exclusively from unfired bricks. No kilns or fragments of finished products were found, suggesting that the bricks for the Abat-Baytak mausoleum were produced and fired elsewhere. This points to the need to commence new exploratory work to identify settlement sites around the Abat-Baytak mausoleum.

For instance, targeted exploratory work along the tributaries of the Uil and Kobda rivers led to the discovery of the large Koptam necropolis, situated on top of a former settlement dating from the era of the Ulus of Jochi. The Koptam necropolis and settlement are situated 12.5 kilometres south-west of the village of Taskop in the Temir District of the Aktobe Region, on both banks of a major tributary of the Ashchiuil. The total distance as the crow flies from Abat-Baytak is just over 100 km. A topographical survey was carried out on the main group of mausoleums, and a detailed plan of the layout of the sites and irrigation structures was drawn up.

Further comprehensive archaeological, ethnographic, cultural studies and natural science research should provide the basis for extensive cultural and historical reconstructions. The aim is to obtain an objective picture of the origins and functioning of this religious monument in Western Kazakhstan – the Abat-Baytak mausoleum and necropolis – and to clarify its role and significance in the history of the Ulus of Jochi.

Between 2025 and 2026, exploratory excavations were carried out at two large settlement complexes on the right and left banks of the Kobda River. On the right bank lies the Bulak settlement complex, covering an area of approximately 150 hectares and consisting of two blocks. It is characterised by thick layers of animal bone ash, finds of red-clay pottery, and fragments of metal artefacts.

The Baytak settlement complex is situated on the left bank of the Kobda River, in the immediate vicinity of the mausoleum itself. It consists of three separate blocks, bounded by silted-up ditches and the ruined remains of walls. The complex extends in a north-south direction. The smaller section, designated by the letter A, is situated to the south, adjacent to a modern farm; further north lies section B, which is larger in area, and the northernmost section, C. The total area of the settlement complex exceeds 200 hectares.

Like the Bulak settlement complex, it contains deposits of ash, pottery and fragments of metal artefacts. Thus, material has been obtained at the intersection of archaeology and ethnography—taking into account the extensive necropolis surrounding the mausoleum—which will allow us to take a fresh look at the issue of the ethnogenesis of the Kazakh people, the initial stage of which took place in the Ulus of Jochi.

Consequently, the settlements of Kosotkel, Baytak and Bulak can be linked to the builders of the mausoleum or to those who served the social elite of the local nobility. At the same time, it has become clear that a whole “cluster” of such settlements was in operation, possibly each with its own economic specialisation. The main focus of further research should be on a comprehensive archaeological and ethnographic study of not only the Abat-Baytak mausoleum and its immediate surroundings, but also the wider area within the Uil-Kobda local micro-region and neighbouring territories. The comprehensive nature and interdisciplinary approach to the study of the material and spiritual monuments of this chronological and ethnographic period will enable a systematic reconstruction of the ethno-cultural, social and demographic processes, issues of clan settlement, centres of spiritual life and much more in the region.

The most thorough systematisation of funerary monuments, dating back to XIII and XIV centuries, has been carried out in Western Kazakhstan, where systematic research has been conducted over the last thirty years and the findings of previous years’ work have been summarised (Bisembaev, 2010: 121–180; Maryksin, 2012: 243–248).

Overall, across the Eurasian steppe belt stretching from the Altai Mountains to the lower reaches of the Danube, there are approximately 3,000 burials dating from the Golden Horde period, more than half of which are those of Golden Horde Muslims (Ivanov, 2015: 17). The highest concentration of these is found in the administrative centre of the Golden Horde – the Middle and Lower Volga regions. Next come the neighbouring regions of the Southern Urals and the Southern Trans-Urals.

Monuments from the second half of the XI to the XIV centuries have been the most extensively studied. This phenomenon can be explained by the abundance of material from this period, the presence of a significant number of striking monuments with a wide range of parallels, and the emergence of large series of similar monuments in major burial grounds. There are far fewer plundered burials. All this points to a significant stabilisation of the situation in the steppe during the period under consideration. In a number of burial grounds that were in use for a long period, common, characteristic features emerge, indicating that people who were close relatives were buried at these sites. The presence of burial grounds containing several graves of the same type allows such groups of burial mounds to be compared with one another on the basis of a number of characteristics, revealing certain differences.

The direction in which a burial is oriented is an important part of the funeral ritual. It reflects religious prescriptions, including the Islamic requirement that the face of the deceased be directed towards Mecca, and may also provide information about the cultural traditions of pre-Islamic communities. For instance, a westward orientation has been associated with pre-Mongol Kipchak groups. The emergence of north-facing burials has been interpreted as a possible marker of groups arriving from the east. A similar pattern is clearly evident in the first centuries AD, indicating the

penetration of Hunnic groups into Alani territory. Overall, the orientation of the skeletons varies – westward, southward with deviations to the east or west, and north-eastward; north-westward and eastward orientations are represented in small numbers. Northward-facing burials account for one-tenth of the total, which does not contradict the overall picture. This is further reinforced by the recent research in Ulytau, a sacred centre of the Middle Ages, revealing a difference in the location of north-facing burials, which are situated in entirely different topographical niches to the sites from the preceding period of the Kazakh steppes (Usmanova et al., 2020: 184–217).

Regional archaeological context

When discussing promising areas for further research, it is worth noting the presence within the Aktobe Region of large mausoleums dating from the Golden Horde period – Abat-Baytak, Kyzyltam and Balgasyn – which served as markers indicating the locations of large nomadic groups during the late medieval period. The construction of such grandiose monuments would not have been possible without a significant concentration of human resources, the presence of sedentary agricultural communities knowledgeable in architectural techniques and methods, and the capacity to produce large quantities of fired bricks.

The dense arrangement of the mausoleums, built from both unfired and fired bricks of the Golden Horde standard size (25 × 25 × 5 cm), suggests that a brick-firing complex may be discovered in the future. The bricks were reused in the mausoleums. They often bear tamga marks in the form of various lines and spiral patterns, made with the fingers whilst the bricks were still wet. Reconnaissance excavations revealed original architectural techniques used in the construction of these structures. The necropolis, which overlays the former residential structures, is situated on both banks of the Ashchiuil River and its small tributaries. Furthermore, the entire area is covered by artificial canals, water catchments and drainage channels, forming a dense network of irrigation structures erected during the settlement's period of active use. Preliminary studies have demonstrated the potential for further research into this settlement and its surroundings. Unfortunately, research, as before, remains sporadic and fragmentary. Recent specialised studies have also examined major monuments of this period, including the Jochi Mausoleum (Usmanova et al., 2022: 74–80).

The chronological group of monuments from the High and Late Middle Ages is highly representative. The total volume of material is quite sufficient for cartographic and other analyses. A number of burial grounds, situated very close to one another and sharing a single common name but with different numerical designations – I, II, III, IV, etc. are designated by a single symbol on the map, as in most cases they represent a single complex divided into parts by the authors of the studies. The overall distribution of the burial grounds on the map shows their even distribution across the area of the region under study. A certain concentration is observed in the western part beyond the Ural River, in the basins of the Bolshoy Uzen and Maly Uzen. The eastern zone is slightly less rich in terms of the number of sites. These sites are completely absent in the southern part, within the desert zone. However, this does not indicate their absolute absence. This is explainable by the fact that the southern part of Western Kazakhstan has been poorly studied. Mapping of sites from the pre-Mongol and Golden Horde periods, grouped chronologically into the 11th–14th centuries, shows that the distribution of burial mounds with different ritual characteristics, as presented in the literature, into two local groups, which are burial mounds with earthen mounds in the western group and those with stone mounds in the eastern group, with the boundary between the groups running along a meridian line near the city of Aktobe —has not been confirmed (Ivanov, Kriger, 1988: 43; Ivanov, Yaminov, 1993: 154–160). Furthermore, the number of secondary burials is significantly reduced.

Discussion

The turbulent political events of the XI–XIV centuries are also reflected in the archaeological evidence, enabling researchers to divide the sites into three chronological groups: 1) pre-Mongol (11th–early 13th centuries); 2) the Golden Horde, pagan period (mid-13th to the first third of the 14th centuries); 3) the Golden Horde, Muslim period (mid-XIV to early XV centuries). This chronological division is based on the dating system developed by G. A. Fedorov-Davydov. The reliability of the

dating is further supported by burials containing coins. An established nomenclature exists in the literature, with a traditional scheme of classification into types based on existing classification systems, which has stood the test of time. Thus, there is no need to develop a new classification (Fedorov-Davydov, 1966; Ivanov, Kriger, 1988).

The similarities in the features of the burial rite are complemented by the fact that the composition of the grave goods placed in the grave, and their individual categories—such as stirrups, bits, arrowheads, mirrors, scissors and earrings—undergo a process of “standardisation”. A certain degree of unification is taking place: graves with similar rites contain a specific set of objects, characterised by typological similarity. Drawing on existing chronological studies in the literature concerning artefact assemblages, and taking into account the geographical location of the Western Kazakh sites themselves, it appears plausible to offer a chronological interpretation of these assemblages and, to some extent, an ethnocultural one as well.

The rapid advance of the Mongols, who reached the borders of Western Europe, bore some resemblance to the Hunnic multi-ethnic invasion of the IV–V centuries, which followed the same routes. The similarity in this case was also evident in the fact that, as they advanced westwards, the Mongols drew the tribes of the nomadic circle, who had been defeated and subjugated, into the orbit of their invasion. The year 1243, in which Batu established himself on the Lower Volga, is conventionally associated with the consolidation of the western Jochid polity known as the Golden Horde. By the mid-thirteenth century, the Golden Horde controlled an extensive territory, stretching from the Prut-Dniester interfluve, to the Irtysh and Balkhash. In this case, transitional landscapes served as a natural boundary. In essence, the Golden Horde fully incorporated the territories in which the Cuman-Kipchaks had previously settled (Egorov, 1985: 31–47). Subsequently, geographical trends moved towards a reduction in territory.

Scholarly research frequently refers to a thesis from the works of a medieval author, mentioned by V. G. Tizengauzen, stating that Genghis Khan assigned a force of 4,000 warriors to his eldest son, Jochi (Tizengauzen, 1884: 33). This reported figure has been used to explain the absence of a specific archaeological group associated with the Mongols; that is, there is no certainty regarding the identification of any sites that could be unequivocally linked to their culture. Nevertheless, the archaeological evidence does record changes associated with the Mongol invasion. There is a significant increase in the number of north-facing burials, which likely indicates the advance of tribes from the east. This change in orientation may be an indicator of ethnic and religious shifts, reflected in the fact that for the Mongols, the south was the sacred direction.

The archaeological finds under study include birch-bark tubes and small figurines carved from metal (silver, bronze, copper and others), known as ongons. These figurines are concentrated predominantly in the Volga region, whilst objects known as “bokka” are a characteristic feature of XIII–XIV-century female burials. The prevalence of these objects can be partly explained by the influence of fashion trends in the nomadic society of the time, similar to the prevalence of ornamented bone inlays on quivers, which served primarily decorative purposes.

G. A. Fedorov-Davydov identified another feature of the burial rite that was adopted from the East—the construction of burial mounds. His works systematise the changing ritual practices of the Golden Horde period, including a significant increase in the number of north-facing burials, the absence of horse bones in graves, stone linings above the burials, and the use of burial platforms (Fedorov-Davydov, 1966: 160).

The period of the Golden Horde’s existence is characterised by significant migratory processes, directed both westwards and eastwards. These migrations were probably not driven by natural-geographical factors, but by forced resettlements of tribes organised by the Mongols. This is evidenced by the appearance of early types of burials characteristic of the Oghuz and Pecheneg periods in the Volga region, whilst the number of similar sites in the Porosye, Lower Don and Azov regions is declining. This points to a mixing of various types of burials and grave goods with different chronological and geographical contexts.

The late XIII and early XIV centuries were marked by a temporary economic upturn in the conquered territories, thanks to the actions of certain groups of Mongol feudal lords. They realised

that constant plundering led to the impoverishment of the population and only short-term enrichment. Sustainable economic exploitation required the restoration of the former economic infrastructure. From the late XIII century through to the 1360s, there was a revival of old economic ties, which significantly influenced urban development throughout the territory of the Golden Horde. However, the hasty construction of urban centres using forced labour took place without taking historical, geographical and economic factors into account. This has been proposed as one factor affecting the subsequent abandonment and limited recovery of some urban centres (Shnaidshtein, 1985: 78–81).

The cities of the Golden Horde generally existed for a relatively short time compared with the centres of Semirechye and Southern Kazakhstan. The largest number of burials dates precisely to the XIII–XIV centuries, the period of the Golden Horde’s existence. The burials are classified into two main groups: those carried out according to pagan traditions and those bearing traces of Islamic influence. The first group spans a broad chronological period across the thirteenth and fourteenth centuries and exhibits considerable diversity in the characteristics of the funeral rites.

The location of the iconic, sacred mausoleum of Abat-Baytak in the Great Kobda basin is directly linked to the presence of a large nomadic group that held significant influence within the Ulus of Jochi. A possible connection with the hydronym Kobdo in Western Mongolia has been proposed. Traces of late medieval settlements have been found along the course of the Uly Kobda River. A large number of fragments of saqiyah (water-carrying) vessels have been discovered. The area around the Abat-Baytak mausoleum itself is dotted with small burial structures dating from the Golden Horde period. Surveying the area adjacent to the mausoleum is hampered by the rapid expansion of the modern cemetery, whose structures are covering the ancient burials.

In this respect, the absence of a large settlement (such as the village of Taldysay near Abat-Baytak) close to the heavily damaged Kyzyltam mausoleum in the Kargaly District of the Aktobe Region has allowed the area adjacent to the mausoleum to be preserved in the state in which it existed at the time of the mausoleum’s construction. Unfortunately, the mausoleum, situated on the north-western shore of the large Kargaly Reservoir, 14 km south-west of the village of Kos-Estek, is now severely dilapidated. Its original condition can only be surmised. The surrounding area, just like that of Abat-Baytak, is dotted with small burial structures from the medieval period. A natural-geographical factor plays a role here – Kyzyltam is situated on a grass-covered rocky hill, and the entire soil is filled with fine gravel, which makes it difficult to construct burial structures and dig gravel pits, in contrast to the location of Abat-Baytak, on the loose sandy soils of the left bank of the Great Kobda.

Conclusion

The Golden Horde period is characterised by significant transformations in burial rites, reflecting a shift in their geographical orientation from east to west and north. Burial mounds continue to be constructed using stone materials, as in the preceding period, and traces of funeral feasts can still be identified here. At the same time, the shapes of the grave pits became simpler. There was a noticeable disappearance of the practice of burying horses alongside the deceased, which was replaced by their symbolic presence in the form of horse-harness elements accompanying the deceased. A section of the population with Oguz-Pecheneg roots, resettled by the Mongols from Eastern Europe, retained the tradition of placing bones in the grave, albeit in a diminished form – often limited merely to placing hooves near the deceased or at their feet. It is likely that changes in the custom of burying horses are linked to the consequences of the Mongol invasion, which significantly weakened the economic foundations of the local population.

Furthermore, during the Golden Horde period, burials were recorded in various regions whose evolutionary roots can be traced back to earlier times in Southern Siberia. However, such finds are still relatively few in number (Botalov, 1992: 230–239). The grave goods from burials of this period are undergoing a process of unification, both in terms of their composition and typology. A notable feature is the appearance of birch-bark tubes, which were particularly common in female burials of this era. Moreover, the process of “standardisation” of grave goods is observed across a vast territory, spanning an area from the southern Russian steppes to Eastern Kazakhstan.

From the mid-fourteenth century onwards, the influence of Islamisation became evident in the burial customs of nomadic societies. A section of the population, particularly those living near urban centres, began to bury the dead strictly in accordance with religious requirements: they built brick crypts, wrapped the bodies in shrouds and laid them facing Mecca, leaving no additional objects beside them.

At the same time, a distinction can be observed in the rites for women and children, whose funerals were conducted according to a simplified ritual. Another section of the population, whilst continuing to follow nomadic traditions, still formally observed Islamic rites, but continued to orient burials according to the previous directions and to place grave goods in the graves.

The assemblage of objects discovered in XIII–XIV century burials is an important element of the culture of that period. Some of these objects have clear chronological boundaries, which helps to date archaeological sites more accurately. Other artefacts may span a wider time period and are used as supplementary chronological markers. All of them clearly reflect the nomadic nature of the people, and their presence in the burials may contribute to assessments of the gender of the deceased and, to a certain extent, social distinctions within society.

It should therefore be emphasised that major events in the political life of the nomads of the Eurasian steppe, reflected in shifts in the dominant tribal groups, also led to changes in ethno-cultural processes, which in turn were reflected in the archaeological material. Despite all these changes, the general trends in funerary rites can be reconstructed and allow us to trace the evolution of ritual elements across chronological periods. During the High and Late Middle Ages, the territory of the Aktobe Region constituted one of the centres of nomadic confederations. Evidence of this is provided by large religious architectural structures – the mausoleums of Balgasyn, Abat-Baytak and Kyzyltam – the construction of which would have required the following conditions to be in place: the presence of a settled population familiar with architectural techniques and capable of producing a significant quantity of fired bricks; a high concentration of human resources; and the considerable financial and economic resources of the clan group that erected such structures in honour of their revered kinsman, etc.

References

Adzhigaliev, 1983 — *Adzhigaliev, S.* Abat-Baitak – vydayushchiisya kompleks pamyatnikov narodnogo zodchestva [Abat-Baytak: An Outstanding Complex of Vernacular Architectural Monuments]. Izvestiya AN KazSSR. Seriya filologicheskaya [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philological Series]. 1983. No. 2. P. 56—63. (In Russ.).

Akhatov, Bisembaev, 2015 — *Akhatov, G. A., Bisembaev, A. A.* Kharakteristika prirodno-geograficheskikh uslovii Zapadnogo Kazakhstana kak ekonishi kochevogo naseleniya rannego zheleznogo veka i srednevekov'ya [The Natural and Geographical Conditions of Western Kazakhstan as an Ecological Niche for Nomadic Populations in the Early Iron Age and Middle Ages]. Kazakhskoe khanstvo v potoke istorii: sbornik nauchnykh statei, posvyashchennykh 550-letiyu obrazovaniya Kazakhskogo khanstva [The Kazakh Khanate in the Flow of History: Articles Marking the 550th Anniversary of the Kazakh Khanate]. Almaty, 2015. P. 503—513. (In Russ.).

Artamonov, 1962 — *Artamonov, M. I.* Istoriya khazar [History of the Khazars]. Leningrad: Gosermitazh, 1962. 523 p. (In Russ.).

Azhigali, 2000 — *Azhigali, S. E.* U beregov Prikaspiiskoi istorii – Tarikh tagylymy [On the Shores of Caspian History — Lessons of History]. Book 2 of the series Kaspii kairany. Almaty: Dzhuldas i kompaniya, 2000. 328 p. (In Russ. and Kaz.).

Bartol'd, 1897 — *Bartol'd, V. V.* Otchet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoi tsel'yu. 1893—1894 gg. [Report on a Research Trip to Central Asia in 1893–1894]. Saint Petersburg, 1897. 152 p. (In Russ.).

Basilov, 1992 — *Basilov, V. N.* Shamanstvo u narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Shamanism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow: Nauka, 1992. 328 p. (In Russ.).

Beknazarov, 2005 — *Beknazarov, R. A.* Qazaqtyn dasturli tas qashau oneri [Traditional Kazakh Stone-Carving Art]. Almaty: Tipografiya OP, 2005. 160 p. (In Kaz.).

Bisembaev, 2010 — *Bisembaev, A. A.* Kochevniki srednevekov'ya Zapadnogo Kazakhstana [Medieval Nomads of Western Kazakhstan]. Aktobe, 2010. 248 p. (In Russ.).

Bisembaev et al., 2006 — *Bisembaev, A. A., Usmanova, E. R., Botalov, S. G.* Pamyatniki kypchaksko-polovetskogo etapa (XI – nachalo XIII veka) [Monuments of the Kipchak-Cuman Period (Eleventh—Early Thirteenth Centuries)]. Arkheologiya Yuzhnogo Urala. Step' [Archaeology of the Southern Urals. The Steppe]. Chelyabinsk: Rifei, 2006. P. 409—413. (In Russ.).

Bisembaev et al., 2024 — *Bisembaev, A. A., Khavanskii, A. I., Zhanuzak, R. Zh.* Issledovaniya srednevekovykh mavzoleev v urochishche Koptam v Zapadnom Kazakhstane [Research on Medieval Mausoleums in the Koptam Tract in

Western Kazakhstan]. Arkheologiya Evraziiskikh stepei [Archaeology of the Eurasian Steppes]. 2024. No. 2. P. 328—339. (In Russ.).

Bol'shoi slovar'…, 2003 — Bol'shoi slovar' geograficheskikh nazvanii [Comprehensive Dictionary of Geographical Names]. Ekaterinburg: U-Faktoriya, 2003. 832 p. (In Russ.).

Botalov, 1992 — *Botalov, S. G.* Askizskii kurgan mongol'skogo vremeni Kula-Aigyr [The Askiz Burial Mound of Kula-Aigyr from the Mongol Period]. Rossiiskaya arkheologiya [Russian Archaeology]. 1992. No. 2. P. 230—239. (In Russ.).

Botalov, Malamud, 2001 — *Botalov, S. G., Malamud, G. Ya.* Pogrebal'nyi kompleks Kesene [The Kesene Funerary Complex]. Ufimskii arkheologicheskii vestnik [Ufa Archaeological Herald]. Iss. 3. Ed. by V. K. Fedorov. Ufa: NM RB, 2001. P. 162—167. (In Russ.).

Chibilev, 1987 — *Chibilev, A. A.* Reka Ural: istoriko-geograficheskie i ekologicheskie ocherki o basseine r. Ural [The Ural River: Historical, Geographical and Ecological Essays on the Ural River Basin]. Leningrad: Gidrometeoizdat, 1987. 168 p. (In Russ.).

Egorov, 1985 — *Egorov, V. L.* Istoricheskaya geografiya Zolotoi Ordy v XIII—XIV vv [Historical geography of the Golden Horde in the 13th-14th centuries]. Moscow: Nauka, 1985. 245 p. (In Russ.).

Fedorov-Davydov, 1966 — *Fedorov-Davydov, G. A.* Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]. Moscow: Izd. MGU, 1966. 272 p. (In Russ.).

Fedorov-Davydov, 1976 — *Fedorov-Davydov, G. A.* Iskusstvo kochevnikov i Zolotoi Ordy. Ocherki kul'tury i iskusstva narodov Evraziiskikh stepei i zolotoordynskikh gorodov [Art of Nomads and the Golden Horde: Essays on the Culture and Art of the Peoples of the Eurasian Steppes and Golden Horde Cities]. Moscow: Iskusstvo, 1976. 228 p. (In Russ.).

Frezer, 1980 — *Frezer, Dzh. Dzh.* Zolotaya vetv'. Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: A Study of Magic and Religion]. Moscow: Politizdat, 1980. 832 p. (In Russ.).

Ivanov, 2015 — Ivanov, V. A. Kochevniki Zolotoi Ordy. Istoriya, kul'tura, religiya [Nomads of the Golden Horde: History, Culture and Religion]. Ufa: Izdatel'stvo BGPU, 2015. 208 p. (In Russ.).

Ivanov, Kriger, 1988 — *Ivanov, V. A., Kriger, V. A.* Kurgany kypchakskogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII—XIV vv.) [Burial Mounds of the Kipchak Period in the Southern Urals (Twelfth—Fourteenth Centuries)]. Moscow: Nauka, 1988. 103 p. (In Russ.).

Ivanov, Yaminov, 1993 — *Ivanov, V. A., Yaminov, A. F.* Pogrebal'nyi obryad zolotoordynskogo vremeni v Yuzhnom Priural'e (sravnitel'no-tipologicheskaya kharakteristika) [Burial Rites of the Golden Horde Period in the Southern Urals: A Comparative Typological Assessment]. Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepei [Nomads of the Ural-Kazakhstan Steppes]. Ekaterinburg: Nauka, 1993. P. 154—161. (In Russ.).

Kastan'e, 1910 — *Kastan'e, I. A.* Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraya [Antiquities of the Kyrgyz Steppe and the Orenburg Region]. Orenburg: Tipo-lit. T-va "Karimov, Khusainov i K-o", 1910. 336 p. (In Russ.).

Kastan'e, 1911 — *Kastan'e, I. A.* Nadgrobnye sooruzheniya Kirgizskikh stepei [Funerary Structures of the Kyrgyz Steppes]. Orenburg, 1911. Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii. Iss. XXVI. 187 p. (In Russ.).

Makhmudov, Musabaev, 1987 — *Makhmudov, Kh. Kh., Musabaev, G. G.* Kazakhsko-russkii slovar' [Kazakh-Russian Dictionary]. 2nd ed., revised and expanded. Alma-Ata: Gl. red. Kaz. sov. entsikl., 1987. 507 p. (In Kaz. and Russ.).

Maryksin, 2012 — *Maryksin, D. V.* Ob odnom tipe syrtsovykh ogradok Zapadnogo Kazakhstana [A Type of Adobe Enclosure in Western Kazakhstan]. Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk [Bulletin of the Samara Scientific Centre of the Russian Academy of Sciences]. 2012. Vol. 14. No. 3. P. 243–248. (In Russ.).

Mendikulov, 1987 — *Mendikulov, M. M.* Pamyatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Folk architecture monuments of Western Kazakhstan]. Alma-Ata, 1987. 160 p. (In Russ.).

Perevodchikova, Raevskii, 1981 — *Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S.* Eshche raz o naznachenii skifskikh navershii [Reconsidering the Function of Scythian Finials]. Srednyaya Aziya i ee sosedi v drevnosti i srednevekov'e [Central Asia and Its Neighbours in Antiquity and the Middle Ages]. Moscow: GRVL, 1981. P. 42–52. (In Russ.).

Pletneva, 1958 — Pletneva, S. A. Pechenegi, torki i polovtsy v yuzhnorusskikh stepyakh [Pechenegs, Torks and Cumans in the Southern Russian Steppes]. Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii [Proceedings of the Volga-Don Archaeological Expedition]. Vol. I. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. No. 62. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1958. P. 151–226. (In Russ.).

Rychkov, 1887 — *Rychkov, P. I.* Topografiya Orenburgskoi gubernii: sochinenie P. I. Rychkova 1762 goda [Topography of Orenburg Province: P. I. Rychkov's Work of 1762]. Orenburg: Tip. B. Breslina, 1887. 405 p. (In Russ.).

Shnaidshtein, 1985 — *Shnaidshtein, E. V.* Pechenezhskie pamyatniki Nizhnego Povolzh'ya [Pecheneg Monuments of the Lower Volga Region]. Istoricheskaya etnografiya [Historical Ethnography]. Leningrad: Izdatel'stvo LGU, 1985. P. 79–86. (In Russ.).

Smagulov, 2006 — *Smagulov, E. A.* Mavzolei Abat-Baitak: nekotorye itogi arkheologicheskogo issledovaniya [Abat-Baytak Mausoleum: Some Results of Archaeological Research]. Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk [Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series]. 2006. No. 1. P. 126–135 (In Russ.).

Tizengauzen, 1884 — *Tizengauzen, V. G.* Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. Vol. I: Izvlecheniya iz sochinenii arabskikh [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. I: Extracts from Arabic Works]. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk, 1884. 563 p. (In Russ.).

Trimingem, 1989 — *Trimingem, Dzh. S.* Sufiiskie ordeny v islame [The Sufi Orders in Islam]. Translated from English. Ed. and introduction by O. F. Akimushkin. Moscow, 1989. 328 p. (In Russ.).

Usmanova et al., 2020 — *Usmanova, E. R., Dremov, I. I., Panyushkina, I. P.* Etnokul'turnyi kod voinskikh formirovanii Ulusa Dzhuchi (po arkheologicheskim svidetel'stvam mogil'nika Karasuyr, Ulytau, Tsentral'nyi Kazakhstan) [Ethnocultural Code of Military Formations of the Ulus of Jochi (Based on Archaeological Evidence from the Karasuyr Burial Ground, Ulytau, Central Kazakhstan)]. Dzhuchi: lichnost', epokha, pamyat' [Jochi: Personality, Era, Memory]. Ed. by A. K. Kushkumbaev. Almaty, 2020. P. 184—217. (In Russ.).

Usmanova et al., 2022 — *Usmanova, E. R., Uskenbai, K. Z., Kozha, M. B., Panyushkina, I. P., Solov'eva, L. N., Akhatov, G. A.* Mavzolei Dzhuchi-khana: realii, legendy i obryad [The Mausoleum of Jochi Khan: Realities, Legends and Ritual]. Arkheologiya Evraziiskikh stepei [Archaeology of the Eurasian Steppes]. 2022. No. 3. P. 74—80. (In Russ.).

Литература

Аджигалиев, 1983 — *Аджигалиев С.* Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества // Известия АН КазССР. Серия филологическая. 1983. № 2. С. 56—63.

Ажигали, 2000 — *Ажигали С. Е.* У берегов Прикаспийской истории – Тарих тағылымы [2-я кн. из серии «Каспий қайраңы»]. Познават. издание. Алматы: Джулдас и компания, 2000. 328 с.

Артамонов, 1962 — *Артамонов М. И.* История хазар. Л.: Госэрмитаж, 1962. 523 с.

Ахатов, Бисембаев, 2015 — *Ахатов Г. А., Бисембаев А. А.* Характеристика природно-географических условий Западного Казахстана как экониши кочевого населения раннего железного века и средневековья // Казахское ханство в потоке истории: Сборник научных статей, посвященных 550-летию образования Казахского ханства. Алматы, 2015. С. 503–513.

Бартольд, 1897 — *Бартольд В. В.* Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг. СПб., 1897. 152 с.

Басилов, 1992 — *Басилов В. Н.* Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1992. 328 с.

Бекназаров, 2005 — *Бекназаров Р. А.* Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері. Алматы: Типография ОП, 2005. 160 с.

Бисембаев, 2010 — *Бисембаев А. А.* Кочевники средневековья Западного Казахстана. Актобе, 2010. 248 с.: ил., цв. фото.

Бисембаев и др., 2006 — *Бисембаев А. А., Усманова Э. Р., Боталов С. Г.* Памятники кыпчакско-половецкого этапа (XI – начало XIII века) // Археология Южного Урала. Степь. Челябинск: Рифей, 2006. С. 409–413.

Бисембаев и др., 2024 — *Бисембаев А. А., Хаванский А. И., Жанузак Р. Ж.* Исследования средневековых мавзолеев в урочище Коптам в Западном Казахстане // Археология Евразийских степей. 2024. № 2. С. 328–339.

Большой словарь…, 2003 — Большой словарь географических названий. Екатеринбург: У-Фактория, 2003. 832 с.: ил.

Боталов, 1992 — *Боталов С. Г.* Аскизский курган монгольского времени Кула-Айгыр // Российская археология. 1992. № 2. С. 230–239.

Боталов, Маламуд, 2001 — *Боталов С. Г., Маламуд Г. Я.* Погребальный комплекс Кесене // Уфимский археологический вестник. Вып. 3 / отв. ред. В. К. Федоров. Уфа: НМ РБ, 2001. С. 162—167.

Егоров, 1985 — *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М.: Наука, 1985. 245 с.

Иванов, 2015 — *Иванов В. А.* Кочевники Золотой Орды. История, культура, религия. Уфа: Издательство БГПУ, 2015. 208 с.: ил.

Иванов, Кригер, 1988 — *Иванов В. А., Кригер В. А.* Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII—XIV вв.). М.: Наука, 1988. 103 с.

Иванов, Яминов, 1993 — *Иванов В. А., Яминов А. Ф.* Погребальный обряд золотоордынского времени в Южном Приуралье (сравнительно-типологическая характеристика) // Кочевники Урало-Казахстанских степей. Екатеринбург: Наука, 1993. С. 154—161.

Кастанье, 1910 — *Кастанье И. А.* Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург: Типо-лит. Т-ва "Каримов, Хусаинов и К-о", 1910. 336 с.

Кастанье, 1911 — *Кастанье И. А.* Надгробные сооружения Киргизских степей. Оренбург, 1911 (Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. XXVI). 187 с.

Марыксин, 2012 — *Марыксин Д. В.* Об одном типе сырцовых оградок Западного Казахстана // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2012. Т. 14. № 3. С. 243–248.

Махмудов, Мусабаев, 1987 — Махмудов Х. Х., Мусабаев Г. Г. Казахско-русский словарь. 2-е изд., испр. и доп. Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1987. 507 с.

Мендикулов, 1987 — *Мендикулов М. М.* Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата, 1987. 160 с.

Переводчикова, Раевский, 1981 — *Переводчикова Е. В., Раевский Д. С.* Ещё раз о назначении скифских наверший // Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье. М.: ГРВЛ, 1981. С. 42—52.

Плетнева, 1958 — Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. I. Материалы и исследования по археологии СССР. № 62. М.; Л.: Издательство АН СССР, 1958. С. 151–226.

Рычков, 1887 — *Рычков П. И.* Топография Оренбургской губернии: сочин. П. И. Рычкова 1762 года. – Оренбург: Тип. Б. Бреслина, 1887. 405 с.

Смагулов, 2006 — *Смагулов Е. А.* Мавзолей Абат-Байтак: некоторые итоги археологического исследования // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2006. № 1. С. 126–135.

Тизенгаузен, 1884 — *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1884. 563 с.

Тримингэм, 1989 — *Тримингэм Дж. С.* Суфийские ордены в исламе / пер. с англ.; под ред. и с предисл. О. Ф. Акимушкина. М., 1989. 328 с.

Усманова и др., 2020 — *Усманова Э. Р., Дремов И. И., Панюшкина И. П.* Этнокультурный код воинских формирований Улуса Джучи (по археологическим свидетельствам могильника Карасуыр, Улытау, Центральный Казахстан) // Джучи: личность, эпоха, память: сборник научных статей / отв. ред. А. К. Кушкумбаев. Алматы, 2020. С. 184–217.

Усманова и др., 2022 — *Усманова Э. Р., Ускенбай К. З., Кожа М. Б., Панюшкина И. П., Соловьева Л. Н., Ахатов Г. А.* Мавзолей Джучи-хана: реалии, легенды и обряд // Археология Евразийских степей. 2022. № 3. С. 74–80.

Федоров-Давыдов, 1966 — *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М.: Изд. МГУ, 1966. 272 с.

Федоров-Давыдов, 1976 — *Федоров-Давыдов Г. А.* Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. М.: Искусство, 1976. 228 с.

Фрэзер, 1980 — *Фрэзер Дж. Дж.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. М.: Политиздат, 1980. 832 с.

Чибилев, 1987 — *Чибилев А. А.* Река Урал: историко-географические и экологические очерки о бассейне р. Урал. Л.: Гидрометеоиздат, 1987. 168 с.

Шнайдштейн, 1985 — *Шнайдштейн Е. В.* Печенежские памятники Нижнего Поволжья // Историческая этнография. Л.: Издательство ЛГУ, 1985. С. 79—86.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 5, pp. 1551-1569, 2026
Journal homepage: https://ajspiie.com

IRSTI / ҒТАХР / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1551-1569

PRESENTATION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN TOURISM, RECREATIONAL AND MUSEUM PRACTICES

Ashimova Saltanat[1], Kartayeva Tattigul[2]*

[1]Deputy Director for General and Organizational Issues of the International Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO
(94 Kabanbai Batyr Str. Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan).
PhD
https://orcid.org/0000-0003-3493-9457 E-mail: salta-03.04@mail.ru

[2]Al-Farabi Kazakh National University
(71 al-Farabi Ave., Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
https://orcid.org/0000-0001-6180-4107. E-mail: kartaeva07@gmail.com
*Corresponding author

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Ashimova S., Kartayeva T., 2026

Abstract. *Introduction.* Kazakhstan’s ratification of the 2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (hereinafter referred to as the ICH) demonstrates the importance of Kazakhstan’s political and cultural integration with other states. A deeper societal understanding of the essence of ICH and the importance of its preservation contributes to strengthening ties, promoting cultural exchange, and fostering mutual understanding between people. Promoting ICH through museum initiatives and tourism and recreational practices not only contributes to its preservation and safeguarding but also promotes interstate cooperation. Protecting and preserving cultural heritage, including preventing its loss due to globalization or political conflicts, are priorities for museums and tourism organizations specializing in ethnotourism. *Goals and objectives* of this study are to analyze the processes of heritage preservation and public presentation within the museum institutions and local communities, as well as to substantiate the role and importance of state museums in sustaining tourist flows and enhancing the attractiveness of tourism destinations. *Materials and methods*. The article is based on UNESCO documents and resources on intangible cultural heritage (ICH). The authors used the method of museum attribution offers a methodological framework for analyzing the representation of ICH in museum exhibitions and its integration into museum communication practices. Other methods used in this study are empirical observation and documentation *Results*. Despite significant scholarly achievements, existing research has not yet provided a systematic understanding of the essence of museum ethnographic monuments or the role of museums in their preservation and public presentation.Within the national museum practice, there is a need to develop the concept of museum ethnographic monuments within the framework of “museum ethnographic monument studies.” Research in the museum sector should move beyond traditional approaches and evolve into interdisciplinary, technology-oriented, and goal-driven research. It is particularly important to promote ICH within the

context of the development of ethno-tourism and ecotourism. *Conclusion*. By promoting the ICH, the museum creates and presents to the public a model of a particular intangible phenomenon. In this context, the museum functions as a complex encoding mechanism that selects and studies cultural phenomena and conveys them to society, while simultaneously creating a dynamic space for interpreting the diversity of the ICH.
Keywords: cultural heritage, museography, cultural diversity, museum ethnography, living heritage, cultural communication
Acknowledgments: The article was written according to a target project: «BR28713619 – Interdisciplinary research and replenishment of paleontology, zoology, archaeology, archeography collections with new materials (based on the «Gylym Ordasy» museums)»
For citation: Ashimova S., Kartaeva T. Presentation of intangible cultural heritage in tourism, recreational and museum practices// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1551–1569. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1551-1569

МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИОНДЫҚ ЖӘНЕ МУЗЕЙЛІК ҚЫЗМЕТТЕ КӨРСЕТІЛУІ

Ашимова Салтанат [1], Картаева Тәттігүл [2*]

[1]ЮНЕСКО қамқорлығындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығы директорының орынбасары
(94, Қабанбай батыр көшесі, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD
https://orcid.org/0000-0003-3493-9457 E-mail: salta-03.04@mail.ru

[2] әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
https://orcid.org/0000-0001-6180-4107. E-mail: kartaeva07@gmail.com
* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Ашимова С., Картаева Т., 2026.

Аңдатпа. *Кіріспе*. Қазақстанның ЮНЕСКО 2003 жылы қабылдаған Материалдық емес мәдени мұраны (бұдан әрі – МЕММ) қорғау туралы Конвенциясын ратификациялауы әлем елдері арасындағы саяси-мәдени ықпалдастығының зор екенін айғақтайды. МЕММ мен оны қорғаудың маңыздылығын қоғамда неғұрлым терең ұғыну қажеттілігі – адамдар арасындағы өзара жақындасуға, алмасуға және өзара түсіністікке ықпал ететін фактор. МЕММ-ді сақтау, қорғаумен қатар музейлендіру, туристік-рекреациондық қызмет арқылы насихаттау мемлекетаралық ынтымақтастықты арттыра түседі. Мәдени мұраның жаһандану немесе саяси қақтығыстар әсерінен жойылып кетпеуін қамтамасыз ету, қорғау, сақтау ісі музейлер мен этнотуризм бағытындағы туристік мекемелердің негізгі бағытының бірі. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері*. МЕММ-ді музей қызметі жүйесінде және қауымдастық ортасында сақтау, халыққа ұсынуды талдау, МЕММ арқылы туристерді тұрақтандыруда, туристік дистинациядағы ролі мен орнын айғақтау. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланың негізі ретінде материалдық емес мәдени мұраға (МЕММ) қатысты ЮНЕСКО-ның құжаттары мен ресурстары алынды. Авторлар материалдық емес мәдени мұраның (МЕММ) музей көрмелерінде көрсетілуін және оның музейлік коммуникациялық тәжірибелерге енгізілуін талдау үшін әдіснамалық негіз қызметін атқаратын музейлік атрибуция әдісін қолданды. Бұл зерттеуде қолданылған басқа әдістерге эмпирикалық бақылау және құжаттамамен жұмыс жатады.

Нәтижелер. Бірқатар ғылыми жетістіктерге қарамастан, зерттеулер МЕММ-нің мәнін және оны сақтау мен ұсынудағы музейлердің рөлін жүйелі түрде түсінуді қамтамасыз етпейді. Отандық музейлік тәжірибеде МЕММ-ді «музейлік этнографиялық ескерткіштану» бағытында қоса дамытқан дұрыс. Музейлік ғылыми зерттеулер дәстүрлі ұстанымнан шығып, пәнаралық-технологиялық мақсатты зерттеулерге ұласуы қажет. МЕММ-ді насихаттауды этнотуризм, экотуризмге негізделген туристік дестинация ісінде дамыту аса маңызды. *Қорытынды.* Музейде МЕММ-ді насихаттау белгілі бір материалдық емес құбылыстың моделін жасайды және халыққа береді. Бұл тұрғыда музей мәдени құбылыстарды таңдайтын, зерттейтін және халыққа жеткізетін күрделі кодтау механизмі ретінде әрекет етеді, әрі МЕММ-нің алуантүрлілігін түсіндірудің динамикалық өрісін жасайды.

Түйін сөздер: Мәдени мұра, музеография, мәдени алуантүрлілік, музейлік этнография, жанды мұра, мәдени коммуникация

Алғыс айту: Мақала «BR28713619 – Палеонтология, зоология, археология, археография қор жинақтарын пәнаралық зерттеу және жаңа материалдармен толықтыру («Ғылым ордасы» музейлері негізінде)» атты мақсатты жоба аясында жазылды.

Дәйексөз үшін: Әшімова С., Картаева Т. Материалдық емес мәдени мұраның туристік-рекреациондық және музейлік қызметте көрсетілуі// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1551–1569 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1551-1569

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОЙ И МУЗЕЙНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ашимова Салтанат Алиякпаркызы[1], Картаева Таттигул Ерсайыновна[2*]

[1] Заместитель директора Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО
(94, ул. Кабанбай батыра, Алматы, 050000, Республика Казакстан).
PhD
https://orcid.org/0000-0003-3493-9457 E-mail: salta-03.04@mail.ru

[2]Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
(71, проспект аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
https://orcid.org/0000-0001-6180-4107. E-mail: kartaeva07@gmail.com
* Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Ашимова С., Картаева Т. 2026

Аннотация. *Введение.* Ратификация Казахстаном Конвенции ЮНЕСКО 2003 года об охране нематериального культурного наследия (далее – НКН) свидетельствует о значимости политической и культурной интеграции страны с другими государствами. Более глубокое понимание обществом сущности НКН и важности его сохранения способствует укреплению связей, развитию обмена и взаимопониманию между людьми. Популяризация НКН посредством музейных инициатив и туристско-рекреационной деятельности не только обеспечивает его сохранение и защиту, но и дополнительно стимулирует межгосударственное сотрудничество. Защита и сохранение культурного наследия – предотвращение его утраты вследствие глобализации или политических конфликтов – являются приоритетными задачами для музеев и туристических организаций, специализирующихся на этнотуризме. *Цель и задачи д*анного исследования заключаются в анализе процессов сохранения и публичной презентации наследия в рамках музейной системы и местных сообществ, а также в обосновании роли и значимости государственных музеев в удержании туристического потока и повышении привлекательности туристических направлений. *Материалы и методы*. В основу статьи положены документы и ресурсы ЮНЕСКО, касающиеся нематериального культурного

наследия (НКН). Авторы использовали метод музейной атрибуции, который служит методологической основой для анализа репрезентации НКН в музейных экспозициях и его интеграции в музейные коммуникационные практики. К числу других методов, примененных в данном исследовании, относятся эмпирическое наблюдение и работа с документацией. *Результаты.* Несмотря на ряд научных достижений, существующие исследования не дают системного представления о сущности музейных этнографических памятников или о роли музеев в их сохранении и презентации. В отечественной музейной практике целесообразно разрабатывать концепцию музейных этнографических памятников в рамках «музейного этнографического памятниковедения». Научные исследования в музейной сфере должны выйти за рамки традиционных подходов и трансформироваться в междисциплинарные, технологически ориентированные и целеполагающие изыскания. Крайне важно популяризировать НКН в рамках туристических направлений, основанных на этно- и экотуризме. *Выводы.* Продвигая НКН, музей создает и представляет публике модель конкретного нематериального феномена. В этом контексте музей выступает как сложный механизм кодирования, который отбирает и изучает культурные явления, а также транслирует их обществу, одновременно формируя динамичное пространство для интерпретации многообразия НКН.

Ключевые слова: Культурное наследие, музеография, культурное разнообразие, музейная этнография, живое наследие, культурная коммуникация

Благодарность: Статья написана по целевому программу «BR28713619 – Междисциплинарные исследования и пополнение коллекций палеонтологии, зоологии, археологии, археографии новыми материалами (на базе музеев «Ғылым ордасы»).

Для цитирования: Ашимова С., Картаева Т. Представление нематериального культурного наследия в туристско-рекреационной и музейной деятельности// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1551–1569. (На Анг.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1551-1569

Introduction. In addition to the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (hereinafter referred to as the ICH Convention), adopted by UNESCO in 2003, stands as a key international instrument for fostering cooperation among participating States. Kazakhstan, as a Member State of the United Nations, has ratified the ICH Convention and participates as a State Party (UNESCO, Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage, https://ich.unesco.org/en/lists; Ashimova, 2026)_ This engagement strengthens Kazakhstan’s position within the community of UNESCO Member States. UNESCO’s initiative to safeguard intangible cultural heritage (ICH) emerged in response to increasing concerns regarding the transformation and potential disappearance of cultural traditions and practices developed over centuries. In the context of globalization and rapid technological advancement, traditional cultural heritage faces heightened risks of change, erosion, and loss. As a result, the preservation, interpretation, and presentation of ICH in museums, tourism, and recreational activities have become essential components of lifelong learning, cultural tourism, and the leisure industry.

Historical tourism and ethnocultural tourism can play a significant role in preserving and developing cultural heritage. However, inadequate management of tourism may result in the deconstruction, commodification, or excessive commercialization of cultural heritage. In the tourism sector, both tangible and intangible cultural heritage are often treated as assets that can be converted into resources and tourism products. Heritage sites, traditions, and cultural expressions typically serve as focal points for interpretation and visitor engagement.

In recent years, UNESCO has increasingly focused on the relationship between cultural heritage and tourism. A core principle of UNESCO’s approach is that communities, groups, and individuals connected to cultural heritage must be the primary beneficiaries of tourism activities and should assume a leading role in their planning and management. The knowledge, skills, and cultural practices of heritage bearers and communities must be protected from unauthorized appropriation, misuse, or

excessive commercialization, as these actions could threaten the viability and continuity of their cultural heritage.

This perspective aligns with the principles of contemporary sustainable tourism, which emphasize the active participation of local communities in the development, implementation, and management of tourism programs. The World Tourism Organization (UNWTO) defines sustainable tourism as the balanced interaction of three interconnected dimensions: environment, society, and economy. This framework requires conserving and responsibly using natural resources, respecting the cultures and values of local communities, supporting local economic development, and equitably distributing the economic benefits generated by tourism.

Materials and Methods. Cultural tourism represents an interdisciplinary field that includes both tangible and intangible values produced by societies throughout history, preserved across generations. UNESCO documents and resources on intangible cultural heritage (ICH), especially its digital databases, serve as key data sources for research in this area (UNESCO, Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage, https://ich.unesco.org/en/lists). The theoretical framework of this study is further supported by the works of international and national scholars and experts specializing in intangible cultural heritage.

A significant contribution to the study of intangible cultural heritage and its connection with tourism is the bilingual Turkish-English volume Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği: Türkiye Deneyimi / The Future of Intangible Cultural Heritage: Turkey's Experience, edited by O. Oğuz, E. Ölçer, and S. Gürçayır. The contributors analyze the role of intangible cultural heritage in Turkey's political, cultural, and tourism development, emphasizing the integration of ICH into the tourism sector as a key element of the country's economic growth (Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği: Türkiye Deneyimi, 2013). Oğuz's research, which focuses on documenting, studying, and promoting intangible cultural heritage, illustrates the systematic initiatives in Turkey to collect, classify, document, and disseminate ICH (Oğuz, 2003: 247–253).

Oğuz's Ankara'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası, grounded in the documentation and systematic study of intangible cultural heritage, offers a comprehensive account of activities at the Intangible Cultural Heritage Museum in Ankara, Turkey, including exhibitions and collections. The publication highlights diverse manifestations of Turkish intangible cultural heritage, such as traditional national games. The section on 'Social Practices' details Turkish customs and traditions related to the human life cycle, from birth to death (Oğuz, 2012).

Oğuz's work, Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir? focuses on explaining and promoting the principles, documents, and programs related to UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, adopted on 17 October 2003. The publication has been expanded and revised, with the fourth edition now available. Oğuz asserts that Turkey's accession to and ratification of the UNESCO Convention demonstrates the nation's commitment to safeguarding, continuity, and sustainable transmission of the intangible cultural heritage of the Turkish people (Oğuz, 2025).

The book Gelecekten Ödünç Almak: Somut Olmayan Kültürel Miras ve Sürdürülebilir Kalkınma (Borrowing from the Future: Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development) by Professor Evrim Ölçer, an expert with the Turkish National Commission for UNESCO, holds significant theoretical and methodological value. Ölçer focuses on the cultural dimension of sustainable development and underscores the necessity to «raise awareness within society to bring culture to the forefront as an essential component of sustainable development initiatives» (Ölçer, 2023: 12). By analyzing both the contributions and potential risks of the relationship between intangible cultural heritage (ICH) and sustainable development, Ölçer establishes a theoretical framework for understanding the complex dynamics of heritage safeguarding and sustainable development.

In the research article Geleneğin Geleceği: Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Olarak Ashyklik (The Future of Tradition: Ashyklik as an Element of Intangible Cultural Heritage), Ölçer analyzes traditional practices within the framework of intangible cultural heritage, focusing specifically on the ashyklik tradition as a manifestation of intangible cultural heritage (ICH) (Ölçer, 2019: 39–45).

Tuna Yıldız's work, Somut Olmayan Kültürel Miras Yönetimi: Sivil Toplum Katılımı (Intangible Cultural Heritage Management: Civil Society Participation), explores the role of civil society in managing and safeguarding intangible cultural heritage (Yıldız, 2020). Similarly, Ahmet-Erman Aral's study, Somut Olmayan Kültürel Miras: Örgün, Yaygın, Sargın Eğitim, analyzes the preservation, transmission, and development of intangible cultural heritage within formal, non-formal, and informal educational contexts (Aral, 2020).

The reference work Intangible Cultural Heritage of the Republic of Kazakhstan, compiled by A. B. Nauryzbayeva, S. P. Kulsariyeva, Zh. N. Shaigozova, and V. V. Shakhgulyari – members of the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and UNESCO –introduced the country's first National Inventory of Intangible Cultural Heritage (Nauryzbayeva, Kulsariyeva, et al., 2015). Kazakhstan's participation in the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage has fostered increased interest among museum professionals and local communities in the identification, safeguarding, and transmission of cultural heritage.

Under the academic supervision of A. Maulet, museum-based field expeditions in the Akmola and North Kazakhstan regions documented and recorded manifestations of folk culture, followed by scholarly analysis and inclusion in the National Inventory (Maulet, 2022). In this context, research reports, catalogues, and scholarly collections form a significant part of the museographic corpus and provide a scientific and informational foundation for documenting, interpreting, and safeguarding intangible cultural heritage (National Report on the Implementation of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2024).

A major component of the museographic corpus of the National Central Museum is the five-volume ethnographic encyclopedia The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms, produced through comprehensive research. This work provides a systematic approach to the scholarly and educational interpretation of museum ethnography, addressing both tangible culture and intangible cultural heritage. It serves as an advanced example of museum interpretation and discourse, as well as the dissemination of research findings. The encyclopedia is among the first comprehensive scholarly reference works in Kazakhstan dedicated to interpreting and explaining intangible cultural heritage.

The encyclopedia compiles knowledge about intangible cultural heritage (ICH) based on field-based ethnographic research by museum professionals and contributing authors. In the absence of historical photographic documentation, graphic illustrations, drawings, and visual reconstructions were used to represent and explain cultural phenomena. The development of museum collections documenting intangible cultural heritage has emerged as a significant area within museum ethnography. Ethnographic collections in museums encompass both tangible aspects of culture, such as domestic life, economic activities, and traditional occupations, and intangible cultural heritage, including traditions, beliefs, folklore, and other forms of cultural knowledge and practice.

A notable methodological and linguistic characteristic of the five-volume publication is its application of specialized metalanguage to describe, interpret, and classify cultural phenomena within historical, mythological, and ethnographic contexts. Consequently, the ethnographic encyclopedia serves as a significant scholarly foundation for documenting elements of intangible cultural heritage for inclusion in Kazakhstan's National Inventory and for preparing documentation for submission within the UNESCO framework (The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms, 2017).

The illustrated catalogue Kazakhstan's Living Heritage (2024) exemplifies Kazakhstan's applied research and documentation practices, having been prepared as part of the country's implementation of the UNESCO Convention. This publication outlines methods for inventorying Kazakhstan's intangible cultural heritage and presents descriptions and illustrations of the fourteen ICH elements from Kazakhstan inscribed within the UNESCO intangible cultural heritage framework. Accordingly, the catalogue demonstrates national expertise in identifying, documenting, interpreting, and safeguarding intangible cultural heritage (Kazakhstan's Living Heritage, 2024).

Experts from the National Committee for Intangible Cultural Heritage have developed the Guidelines on Comprehensive Measures for the Preservation and Revitalization of Traditional Crafts

in Kazakhstan. This publication consolidates practical and methodological information regarding the definition of intangible cultural heritage, criteria for identifying and selecting ICH elements, and strategies for developing a national database of traditional craftspeople and artisans. As a result, it serves as a key methodological resource for the documentation, preservation, and revitalization of Kazakhstan’s traditional craftsmanship (Guidelines on Comprehensive Measures for the Preservation and Revitalization of Traditional Crafts in Kazakhstan, 2022).

Volume I of Intangible Cultural Heritage of the North Kazakhstan Region: Expeditionary Research, compiled by A. Maulet, presents recent research findings on the preservation and safeguarding of intangible cultural heritage (ICH) in northern Kazakhstan. Musical works documented during the field expedition and performed by local traditional musicians were transcribed into musical notation for the first time. The materials collected through field research by specialists from the National Museum offer a substantial empirical foundation for analyzing both tangible and intangible cultural heritage of the Kazakh people, with particular emphasis on regional characteristics (Maulet, 2022).

Specialized museum dictionaries have addressed terminology related to cultural heritage and intangible cultural heritage, indicating that ICH is a significant focus within museum-based heritage studies (Kartayeva, Bekseitov, 2018: 320) The participation of various specialized disciplines in the musealization of ICH, along with their attention to specific aspects of its safeguarding and utilization, requires an interdisciplinary approach that combines museological methodology with techniques from related fields.

The method of museum attribution offers a methodological framework for analyzing the representation of ICH in museum exhibitions and its integration into museum communication practices. In this study, empirical observation and documentation were utilized to investigate international practices in safeguarding intangible cultural heritage. This aspect of the research included field visits to China, Turkey, and Azerbaijan, countries recognized for their established practices and extensive experience in the safeguarding, documentation, and promotion of ICH. These visits facilitated direct observation and documentation of relevant approaches and practices within their respective cultural and institutional contexts.

The Relevance of Developing Intangible Cultural Heritage through Tourism and Recreational Activities

Rapid social, economic, and cultural transformations worldwide, together with continuous technological development, are increasingly shaping local cultural values. These processes have heightened the importance of UNESCO’s efforts to safeguard cultural heritage. The 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage emerged in response to the growing need to protect cultural practices and expressions threatened by globalization and has also contributed to the development of approaches to their musealization. Within this framework, museums dedicated to intangible cultural heritage (ICH) have become important cultural institutions that provide visitors with opportunities to acquire knowledge and gain first-hand experience through diverse exhibition, interpretation, and participatory practices.

In this context, the Intangible Cultural Heritage Museum in Beypazarı, one of Turkey’s pioneering museums of applied cultural heritage, provides an illustrative example of the role those recreational activities can play in safeguarding, presenting, and transmitting ICH to future generations. Its activities demonstrate the potential of museums not only to preserve cultural heritage but also to engage visitors actively with living cultural practices. Such an approach is particularly significant for strengthening the relationship between museums, recreation, and cultural tourism.

Museum activities and tourism are closely interconnected. One example is the «Bursa 1001 Nights" Storytelling Festival, which has gained recognition in both domestic and international tourism and is organized with the active involvement of Bursa’s Museum institutions. The festival illustrates how living cultural expressions, storytelling traditions, museum activities, and tourism can be integrated to promote intangible cultural heritage while providing participatory cultural experiences for visitors.

Almost all museums specializing in ICH in Turkey have been incorporated into tourism programs. These include the Ankara Intangible Cultural Heritage Museum (2013) and the Intangible Cultural Heritage Museum of Kahramanmaraş Dulkadiroğlu Municipality (2019). Other museums associated with the safeguarding and presentation of living cultural heritage include the Beypazarı Living Museum (2007), Ünye Living Cultural Heritage Museum (2009), Bursa Living Culture Museum (2018), Adıyaman University Museum of Living Cultural Treasures (2018), NEVÜ Cappadocia Living Heritage Museum at Nevşehir Hacı Bektaş Veli University (2019), and Boyabat Living Cultural Heritage Museum (2020).

In addition, the Intangible Cultural Heritage Museum (2005), operating within the Turkish Folklore Application and Research Center at Ankara Hacı Bayram Veli University, functions as an educational and methodological laboratory for professional training. Through the integration of academic instruction, museum practice, and heritage interpretation, the museum helps prepare specialists capable of promoting the interconnected development of museums and tourism (Oğuz, Ölçer, Aral, 2018; APR).

UNESCO, through this Convention, introduced a new approach characterized by a shift from «safeguarding without people» to ‘safeguarding with people and for humanity’. The Convention underscores the significance of preserving cultural heritage as a living and continuously transmitted phenomenon, with particular emphasis on the individuals and communities who create, practice, and transmit it. Metin Ekici and Pınar Fedakar contend that the Convention highlights the essential role of new generations and cultural spaces in safeguarding intangible cultural heritage. Consequently, museums are increasingly recognized as institutions responsible for identifying, researching, evaluating, safeguarding, presenting, and systematically teaching cultural values on a scholarly basis (Ekici, Fedakar, 2013: 53–59).

The symposium titled Musealization of Intangible Cultural Heritage, organized by the Turkish Folklore Application and Research Centre (THBMER) of Gazi University from 4 to 6 March 2004, constituted a significant advancement in the musealization and promotion of intangible cultural heritage in Turkey. This event also contributed to broader initiatives aimed at preserving cultural diversity and enhancing intercultural relations between countries (Yıldız, 2020: 100; Aral, 2020: 157). In alignment with the principles introduced by the 2003 Convention, the concept of the museum was reconsidered and expanded. In 2007, the International Council of Museums (ICOM) integrated the concept of ‘intangible heritage’ into the evolving framework of museum practice, facilitating a transition from an exclusively object-centered approach to a more human- and community-centered conception of museums.

Within this expanded framework, museums are regarded as permanent, non-profit institutions serving society by researching, collecting, conserving, interpreting, and exhibiting both tangible and intangible heritage. Museums are expected to remain open to the public, accessible, and inclusive, while promoting diversity and sustainability. They must operate and communicate ethically and professionally, increasingly involving communities in their activities and providing diverse experiences for education, enjoyment, reflection, and knowledge sharing.

The growth of tourism has generated new formats for presenting intangible cultural heritage, allowing tourists to engage more directly with living traditions and cultural practices. This engagement can foster a deeper understanding of local cultures and offer visitors opportunities to become familiar with the traditions, knowledge, and practices of host communities. However, safeguarding and sustainably developing intangible cultural heritage require ongoing institutional, social, and economic support.

Evrim Ölçer provides a critical perspective on the relationship between the musealization of intangible cultural heritage, the tourism industry, and the tourism economy. Under the theme ‘The Pot Will Not Boil Unless One Earns through Labor: Inclusive Economic Development’ she analyzes the relationship between intangible cultural heritage and economic development through agriculture, traditional craftsmanship, and tourism. In the section titled ‘Own Pot Does Not Cook Food by Itself: Food Security’ she explores the processing of livestock products, traditional methods of processing

natural resources, horticultural practices, and their connections to food and culinary culture within the context of sustainable development goals.

Within the theme Many Guests, Much Trade: Overcommercialization and Tourism, Ölçer investigates several potential risk areas, including excessive commercialization, overtourism, over-heritagization, over-professionalization, and decontextualization. She emphasizes the necessity of maintaining a balance among tourism development, commercialization, and the safeguarding of intangible cultural heritage. Ölçer contends that transforming traditional heritage into an economic tourism resource may accelerate cultural transformation, conceptualizing these developments within a broader 'risk zone' framework (Ölçer, 2023: 148).

Advancing the Promotion and Development of Intangible Cultural Heritage through Museums

Within States Parties to the Convention, the creation of specialized museums and museum exhibitions has emerged as a prevalent strategy for safeguarding, promoting, and developing intangible cultural heritage (ICH). These exhibitions, including dedicated galleries and both temporary and permanent displays, are typically organized thematically according to ICH elements recognized by the UNESCO framework and national inventories. Such strategies facilitate the interpretation and presentation of intangible heritage within broader cultural and social contexts.

The Intangible Cultural Heritage Museum in Chengdu, China, ranks among the world's largest and most comprehensive institutions dedicated to ICH. Its organizational structure aligns with China's national policies for safeguarding and promoting intangible cultural heritage and adheres to the principles of the 2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. The museum's activities are structured across several key areas to ensure comprehensive representation and interpretation of ICH.

The museum features permanent exhibition halls dedicated to China's ICH elements inscribed on UNESCO lists, with displays organized by typological, geographical, and thematic criteria. It also offers demonstration laboratories and workshops focused on traditional crafts, a research center specializing in traditional technologies, and open spaces and performance stages where heritage practitioners and bearers present various forms of traditional arts and knowledge, such as shadow puppetry, calligraphy, and traditional medicine. Additionally, gastronomic areas acquaint visitors with traditional food culture, while research laboratories and a digital documentation center facilitate the systematic study and preservation of ICH.

A distinctive feature of the museum is its system of long-term residencies for practitioners and masters of intangible cultural heritage who have received official national recognition. The museum also facilitates interdisciplinary research, bringing together anthropologists, cultural studies scholars, specialists in traditional technologies, and heritage bearers. Its principal activities include developing comprehensive ICH databases, conducting research on traditional craft technologies at the intersection of the humanities and technical sciences, organizing international exhibitions involving countries and regions across Asia, Europe, and Africa, and participating in projects led by UNESCO and the International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region (ICHCAP).

The museum is further distinguished by its advanced digital infrastructure. Virtual reality facilities, interactive multimedia panels, digital catalogues, and online platforms are utilized to offer immersive engagement with traditions, customs, rituals, festivals, and craft-making processes. Digital technologies also support the documentation, preservation, and modeling of ICH practitioners' techniques and practices. In this context, digitization is considered an essential and equally significant form of museum representation, substantially broadening public access to and engagement with intangible cultural heritage.

Within the broader framework of national intangible cultural heritage (ICH) policy and the creative industries, the Chengdu ICH Museum plays a significant role in the city's strategy to position itself as an international tourism destination, a center for creative industries, and an interregional platform for the exchange of intangible cultural heritage. The museum demonstrates how ICH can serve as an essential element of cultural diplomacy, regional development, the craft economy, and the

construction and reinforcement of national identity (Chengdu Museum https://www.cdmuseum.com/en/zhanlan/).

The Ankara Intangible Cultural Heritage Museum, inaugurated on 15 June 2013 in the historic district of Ankara Kalesi (Ankara Castle), was the first institution in Turkey to specialize exclusively in intangible cultural heritage (ICH). The museum features exhibitions on Turkish traditions and customs, traditional crafts, rituals, ceremonial practices, and gastronomy. It also includes interactive spaces for education and hands-on learning, laboratories for documenting oral heritage and traditional music, and dedicated areas for engagement and collaboration with local communities.

Rather than serving solely as a repository for collections, the museum enables intangible cultural heritage to be experienced, practiced, and transmitted within its environment. Through diverse participatory activities, various cultural traditions and practices are revitalized and presented in experiential formats. Traditional performances and forms of play showcased at the museum include Karagöz-Hacivat shadow theatre, orta oyunu (traditional Turkish improvisational theatre), meddah storytelling, village theatrical performances, and children's games. Visitors may also engage in workshops to create traditional Turkish patterns using wooden printing blocks and natural dyes.

A broad spectrum of cultural expressions and social practices are staged and interpreted within the museum. These include Turkish folk tales, folk songs, traditional narratives, lullabies, and storytelling gatherings, as well as symbolic representations of customary rituals and life-cycle traditions. Notable examples are kına gecesi (henna night), diş hediği (the celebration of a child's first tooth), customs related to a young man's departure for military service and his mother's preparations, and henna rituals associated with traditional weddings. Through these performances and participatory activities, visitors gain insight into both the external forms and the cultural meanings and social contexts of these traditions.

The museum's spatial organization is guided by the principle of dynamically representing living cultural practices. Thematic galleries focus on traditional craftsmanship, music, gastronomy, and oral traditions, including türkü (folk songs), masal (folk tales), and the ashyk geleneği (minstrel tradition). Specialized workshops are offered for crafts such as ahşap oyma (wood carving), bakır işçiliği (copper craftsmanship), and kilim dokuma (kilim weaving). Additionally, the museum features a performance space for traditional dances, such as halay and zeybek, and for musical performances.

A distinctive aspect of the Turkish approach to safeguarding intangible cultural heritage, as exemplified by this museum, is its multifunctionality. Each heritage element may simultaneously serve exhibition, performative, educational, and transmission purposes. Intangible cultural heritage is thus presented not as a static object, but as a living practice that can be demonstrated, experienced, interpreted, and transmitted within the museum. The museum also collaborates actively with ICH practitioners, heritage bearers, and local communities, facilitating their direct involvement in the safeguarding, representation, and intergenerational transmission of intangible cultural heritage.

In the activity-based approach adopted by the museum, heritage bearers are recognized as active participants in museum practice rather than as objects of representation. This approach is realized through regular workshops led by traditional craftspeople, open sessions with folk musicians and storytellers, educational programs for children and youth, and thematic weeks dedicated to specific cultural traditions, such as a gastronomic week on Anatolian cuisine. Emphasis is placed on the intergenerational transmission of knowledge and skills, aligning with the principles of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.

Educational and Research Initiatives

Regarding educational and research activities through collaborations with several universities in Ankara, such as Hacettepe University and Gazi University, as well as with research institutes specializing in ethnology and folklore. These partnerships facilitate the implementation of educational programs on intangible cultural heritage, the organization of lectures and seminars on documentation methodologies, and the conduct of scholarly research in areas including traditional craft technologies, musical anthropology, and gastronomic heritage (Ekici, Fedakar, 2013: 55–60; Aral, 2020: 110–119).

Digitization and documentation activities represent another significant aspect of the museum's work. These efforts encompass the development of digital archives for traditional crafts and oral traditions, the creation of video repositories documenting workshops and demonstrations, and the production of three-dimensional models of traditional craft tools and technologies. These digital resources support the documentation and preservation of cultural knowledge while enhancing its accessibility for research, education, and future generations.

The Educational and Methodological Museum of Intangible Cultural Heritage, located within the Department of Turkish Folklore at Ankara Hacı Bayram Veli University, advances knowledge and skills related to traditional craftsmanship and broader Turkish cultural traditions. Exhibitions feature examples of folk crafts, a reconstructed interior of a traditional Turkish pastoralist dwelling in a yayla (highland summer pasture), and traditional Turkish clothing. Through these representations, the museum conveys knowledge of traditional worldviews, cultural practices, and craftsmanship. The establishment of the Gölbaşı Intangible Cultural Heritage Museum by the Gölbaşı District Municipality in Ankara further exemplifies the outcomes of systematic activities within Turkey's national framework for safeguarding intangible cultural heritage (Oğuz, 2003: 111–115).

The Intangible Cultural Heritage Museum established by Gölcük Municipality exemplifies a community-oriented museum model in Turkey. Its mission is to document and visually represent the region's living cultural practices while facilitating their intergenerational transmission. Located in Kocaeli Province, the museum is part of a local cultural strategy to safeguard traditional practices of the Marmara Region and to strengthen regional cultural identity. It is recognized as one of the earliest examples of a municipal-level intangible cultural heritage museum, indicating that safeguarding intangible cultural heritage can be achieved effectively at the local government level, rather than solely through centralized state institutions.

The museum is organized according to the structural model of a traditional Turkish house, adapted to integrate multimedia approaches to heritage interpretation. Thematic rooms are dedicated to regional crafts; exhibitions reconstruct aspects of traditional daily life, such as the kitchen, guest room, and workshop; and spaces are provided for musical practice and interactive activities for children and young people. This approach enables the museum to move beyond the display of individual objects, reconstructing a holistic cultural environment in which tangible objects, practices, knowledge, and social contexts are presented as interconnected aspects of living heritage.

The museum places particular emphasis on traditional crafts characteristic of the Marmara Region, such as wood carving, traditional furniture making, textile production, copper craftsmanship, and various decorative and applied arts. Regularly scheduled workshops transform the museum into an ongoing space for hands-on cultural practice, rather than a solely exhibition-focused institution. This model allows visitors to observe traditional knowledge and skills as living practices and, when appropriate, to participate directly in their transmission.

Museum staff conduct field-based documentation activities, such as interviews with heritage bearers and practitioners, audiovisual documentation of customs and traditional craft processes, and the collection and recording of local folklore. The materials produced through this fieldwork are incorporated into multimedia displays, thereby integrating field documentation, museum interpretation, research, and public engagement within a unified institutional framework.

The Gölcük Museum exemplifies a community-based approach to intangible cultural heritage (ICH) in Turkey. Serving as a catalyst for a sustainable local craft economy, the museum's strategy aligns closely with UNESCO's international principles for safeguarding ICH. Additionally, the museum plays a significant role in shaping cultural policy and advancing regional development. It demonstrates the practical implementation of the 2003 Convention at the local level, provides an effective model for municipal participation in ICH safeguarding, illustrates mechanisms for integrating intangible cultural heritage into regional sustainable development, and offers practical experience in connecting museum activities with creative craft industries.

Within the broader Turkic cultural context, the Gölcük Museum stands out as an institution that integrates multiple functions within a single community-oriented model. The museum has contributed to the cultural branding of the Kocaeli region and actively participates in Turkey's national ICH

programmes. Its experience demonstrates that, even within a relatively small urban community, intangible cultural heritage can serve as a foundation for territorial identity and sustainable development (Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği: Türkiye Deneyimi, 2013).

The Karagöz Museum in Bursa is recognized as a significant institutional site dedicated to intangible cultural heritage in Turkey. It serves as a cultural and educational center focused on the systematic safeguarding, study, transmission, and public accessibility of the traditional shadow theatre of Karagöz and Hacivat, a prominent form of Turkish folk dramatic tradition. Established to represent and sustain the shadow-theatre tradition within Turkey's contemporary cultural landscape, the museum is closely integrated into the historical and cultural environment of Bursa. (https://www.bursamuze.com/karagoz-muzesi).

The museum's structural model encompasses three principal functions. First, the exhibition space presents the historical evolution of Karagöz theatre, its character system, and its material components, including traditional figures crafted from translucent animal hide, stage elements, and tools used by craftspeople and performers. Second, workshops and practical laboratories offer hands-on instruction in traditional figure-making techniques and introduce participants to established performance styles. Third, as a living heritage center, the museum regularly hosts performances featuring local practitioners, performers, and craftspeople. This model reinforces the community's active role in safeguarding and transmitting its cultural heritage.

The Karagöz Museum regards shadow theatre not only as a historical legacy but also as a living social practice. This perspective aligns with the principles of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. A participatory, community-based model is central to the museum's heritage representation, with performers serving as living practitioners and bearers of the tradition. Simultaneously, the repertoire and performance styles remain open to dynamic transformation, allowing the tradition to adapt to and engage with contemporary urban culture.

To promote intangible cultural heritage, the museum supplements its exhibition and performance activities with systematic educational programs. These initiatives include interactive guided programs for schoolchildren, seminars on theatre anthropology, traditional performance practices, and intangible cultural heritage studies, as well as research projects examining the regional characteristics of Karagöz theatre, its development during the Ottoman period, and its contemporary transformations. Through these activities, the museum integrates heritage safeguarding with education, research, public participation, and cultural transmission.

By encompassing a wide range of practices related to storytelling and traditional performance, the Karagöz Museum serves as a local model for the institutionalization of intangible cultural heritage in Turkiye. Key characteristics of this model include partnerships between municipal authorities and local communities, integration of cultural heritage with urban tourism and creative industries, and adaptation of traditional theatre to contemporary channels of cultural communication through festivals, animation programs, public performances, and other cultural events. In doing so, the museum demonstrates how a traditional performance form can be safeguarded as cultural heritage, transmitted as a living practice, incorporated into contemporary cultural life, and utilized as a resource for local cultural and tourism development.

The Karagöz Museum holds strategic significance in shaping and reinforcing the cultural identity of Bursa. By integrating both tangible and intangible aspects of traditional shadow theatre within a comprehensive museum framework, the institution ensures the viability of intangible cultural heritage (ICH), supports intergenerational cultural transmission, and enhances the international visibility of Turkey's theatrical heritage (https://www.bursamuze.com/karagoz-muzesi).

The Gölbaşı Intangible Cultural Heritage Museum, established through collaboration between Gölbaşı Municipality and the Turkish Folklore Application and Research Centre (THBMER) at Ankara Hacı Bayram Veli University, was developed to safeguard Gölbaşı's intangible cultural heritage and facilitate its transmission to future generations. Additionally, the museum aims to strengthen the region's potential for cultural tourism and to increase public awareness and appreciation of its cultural heritage.

During the museum’s establishment, experts conducted extensive long-term field research in the Gölbaşı district to identify, document, and interpret local manifestations of intangible cultural heritage. The museum places particular emphasis on family traditions and social practices associated with various stages of the human life cycle, from birth to death. Cultural heritage is presented through both material objects and interactive interpretive methods. To facilitate the transmission of cultural heritage to future generations, the museum encourages visitors to actively participate in cultural experiences rather than remain passive observers. This participatory approach transforms the museum into a space where local traditions are experienced, interpreted, and transmitted rather than simply displayed (https://www.ankaragolbasi.bel.tr/golbasi-somut-olmayan-kulturel-miras-muzesi).

The Inner Mongolia Museum is located in Hohhot, the capital of the Inner Mongolia Autonomous Region in northern China. The intangible cultural heritage of Inner Mongolia is an integral part of China’s traditional cultural heritage and a significant expression of the historical experience, knowledge, cultural practices, and spiritual values accumulated by local communities over generations. Its safeguarding and interpretation therefore contribute not only to the preservation of regional cultural traditions but also to a broader understanding of cultural diversity and human civilization.

One of the museum’s important spaces for representing and interpreting this heritage is the ethnographic exhibition hall devoted to the National Intangible Cultural Heritage of Inner Mongolia. The exhibition provides an institutional setting for the study, interpretation, and public presentation of representative forms of ICH associated with the peoples of Inner Mongolia. Through the documentation and interpretation of these cultural practices, the museum contributes to the preservation of cultural memory, the transmission of traditional knowledge, and the strengthening of cultural identity. In this respect, the exhibition demonstrates how museum institutions can provide an important cultural and educational foundation for sustaining intangible cultural heritage while situating regional traditions within the broader context of China’s cultural development.

Established in Hohhot in 1957 to mark the tenth anniversary of the Inner Mongolia Autonomous Region, the Inner Mongolia Museum houses a collection of more than 44,000 objects related to the region’s ethnic and cultural history. The museum’s holdings include rare and historically significant artifacts preserved in China, with notable collections associated with the Xiongnu, Xianbei, Khitan, Mongols, and other northern peoples and communities. These materials offer critical evidence for understanding the evolution of ancient nomadic civilizations, patterns of ethnocultural interaction, and the region's historical dynamics.

Recognized as a leading museum institution in northern China, the Inner Mongolia Museum serves as a major research and educational center dedicated to the systematic representation of the region’s ethnocultural history, the ethnographic interpretation of its archaeological heritage, and the traditional cultures of its diverse ethnic communities. After China joined the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, the museum’s ethnographic gallery was reorganized to emphasize intangible cultural heritage (ICH). Exhibitions and research programs focused on ICH aim to represent the cultural diversity of Inner Mongolia, the historical continuity of its ethnic communities, and the safeguarding of traditional cultural practices in contemporary contexts.

Traditional craftsmanship, musical and performing arts, elements of nomadic culture, and ethnic ritual practices are highlighted as essential components of the region’s cultural identity. This approach positions the museum as both a repository for historical artefacts and a platform for the revitalization, interpretation, and public communication of cultural heritage.

A distinctive aspect of the Inner Mongolia ICH exhibition is its portrayal of traditional practices as interconnected systems of knowledge, skills, material culture, and social experience. The exhibition features the construction and dismantling of the traditional Mongolian dwelling, the ger (yurt), as well as temporary shelters, such as hunters’ shelters made from birch. It also includes traditional technologies and transportation, such as carts, and water transportation, including boats. Traditional medical practices are represented by techniques such as therapeutic massage, surgical procedures, and acupuncture, while traditional sporting practices are exemplified by Mongolian

wrestling. The museum further presents elements of traditional Mongolian military and martial culture. Collectively, these displays demonstrate a distinctive approach to the musealization, and interpretation of intangible cultural heritage compared to practices in other national contexts.

Located along China’s northern frontier, the Inner Mongolia Autonomous Region represents a distinctive cultural and geographical landscape. The region’s diverse ethnic communities have preserved rich historical and cultural traditions developed over centuries. Through accumulated knowledge, skills, labor, and creativity, these communities have produced a range of intangible cultural heritage, cultural practices, and expressions unique to the region. Collectively, these traditions form a significant component of humanity's broader cultural heritage and demonstrate the historical continuity and diversity of Chinese civilization.

Currently, Inner Mongolia features 98 projects encompassing 106 protected elements listed in the National List of Intangible Cultural Heritage. The permanent exhibition showcases 68 forms of intangible cultural heritage (ICH) from Inner Mongolia, offering visitors a comprehensive interpretation of traditional culture and highlighting the contributions of the region’s various ethnic communities to China’s diverse and interconnected cultural landscape. The exhibition emphasizes both the safeguarding of individual heritage elements and their connections to collective memory, regional identity, cultural continuity, and intergenerational transmission.

The transmission, ongoing development, and enrichment of this heritage for future generations are key objectives for safeguarding valuable cultural resources. Within the museum’s interpretive framework, intangible cultural heritage (ICH) is linked to strengthening social cohesion, maintaining shared cultural values, supporting individual cultural development, and enhancing community life. Accordingly, the museum has established a comprehensive model to promote and transmit the intangible cultural heritage of Mongolian communities in Inner Mongolia.

The Inner Mongolia Museum holds significant relevance for research in cultural studies and museology, serving as a major scientific and institutional center for the safeguarding, study, interpretation, and transmission of ethnocultural heritage in northern China. The museum’s practices integrate advanced digitization methods and information technologies with traditional forms of representation, such as staged reconstructions, photographic collages, scale models, mannequins, and other visual and spatial techniques. By combining digital, visual, material, and performative forms of representation, the museum presents intangible cultural heritage as a dynamic phenomenon, rather than limiting interpretation to material objects (Inner Mongolia National Museum http://www.goinnermongolia.com.cn/).

In 2010, the nomination ‘Traditional art of Azerbaijani carpet weaving in the Republic of Azerbaijan’ was inscribed on UNESCO’s Representative Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity (Azerbaijan – ICH https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ?info=elements-on-the-lists). Following this international recognition and the safeguarding of this heritage element within the UNESCO framework, the Azerbaijan National Carpet Museum expanded its activitieits activities s to incorporate the principles and objectives of safeguarding and promoting intangible cultural heritage (ICH).

The Azerbaijan National Carpet Museum, a leading cultural institution in Baku, houses one of the world’s most significant collections of Azerbaijani carpets and traditional crafts. The museum was established through the efforts of Latif Karimov, a renowned scholar, carpet expert, artist, and educator, recognized for his systematic study of Azerbaijani carpet weaving and as the author of the foundational work Azerbaijani Carpet. Founded in 1967, the museum relocated to its current purpose-built premises in 2014. The contemporary building, designed by Austrian architect Franz Janz, features a distinctive architectural form resembling a rolled carpet.

The museum’s collection of Azerbaijani carpets, dating from the seventeenth to the twentieth centuries, represents a range of regional schools and traditions of carpet weaving. The museum also houses more than 10,000 objects, including textiles, metalwork, ceramics, jewellery, traditional clothing, embroidery, and other forms of decorative and applied art. As such, the Azerbaijan National Carpet Museum serves not only as a repository of historical collections but also as a centre for research, safeguarding, interpretation, and promotion of national culture and traditional

craftsmanship. Through these activities, the museum demonstrates the cultural significance of Azerbaijani carpet weaving at both national and international levels.

In 2004, with the museum's involvement, the Law on the Protection and Development of Azerbaijani Carpet Art was developed and adopted. This legislation established key measures to safeguard and develop the tradition of carpet weaving, such as compiling a collection of Azerbaijani carpets, providing state support for traditional craftsmanship, and training specialized research and methodological personnel.

A distinctive feature of the museum, aligned with contemporary approaches to the musealization of intangible cultural heritage, is the adoption of a “living exhibition” model. Traditional carpet weavers demonstrate the process of carpet making on weaving looms and conduct practical workshops within the museum setting. As a result, visitors have opportunities not only to observe the traditional production process but also to participate in carpet weaving. This participatory approach transforms the museum exhibition from an object-centred display into a space for the practical demonstration, experience, and transmission of traditional knowledge and skills (Azerbaijan – ICH https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ; Azerbaijan National Carpet Museum https://azcarpetmuseum.az/).

The Intangible Cultural Heritage Hall at the National Museum of the Republic of Kazakhstan in Astana was established based on the museum’s ethnographic collections. The exhibition is organized thematically and presents diverse aspects of Kazakh traditional culture, primarily from the nineteenth and twentieth centuries. Displays feature traditional jewellery, various types of carpets, examples of traditional clothing, and household objects crafted from felt.

Traditional Kazakh jewellery is showcased through exemplary works produced by skilled artisans. Carpet weaving and felt-making traditions are illustrated by objects such as syrmaq (ornamented felt carpets) and tekemet (traditional felt floor coverings). These crafts, passed down through generations, reflect distinctive features of Kazakh ethnic culture, aesthetic traditions, and worldviews. The exhibition also includes significant examples of traditional clothing, allowing visitors to examine characteristic elements of Kazakh cultural identity and the diversity of ornamental patterns and decorative motifs.

The exhibition also features representative examples of traditional household furniture and domestic objects, including sandyq (traditional chests), kebezhe (wooden storage chests for food and household provisions), asadal (traditional cupboards), and other items associated with daily life. Notably, valuable examples of traditional craftsmanship, such as felt products, carpets, and syrmaq, are prominently displayed.

The primary objective of the ICH Hall is to communicate Kazakhstan’s policies and practices for promoting cultural heritage, while enhancing public awareness of the nation’s cultural legacy. A central mission of the National Museum in establishing the ICH Hall is to ensure sustained representation of Kazakhstan’s ICH elements recognized by UNESCO, alongside broader expressions of traditional Kazakh culture, and to facilitate their transmission to future generations.

At the National Museum, Kazakhstan’s ICH elements recognized by UNESCO are also presented using digital and information technologies. Documentary and audiovisual materials introduce visitors to cultural practices such as aitys (the traditional art of improvised poetic competition), the performance of küy on the dombra, and traditions related to the preparation of qatyrma bread. These digital resources serve educational and interpretive purposes, providing contextual information about living cultural practices that cannot be fully conveyed through material displays alone.

A distinguishing feature of the ICH Hall, in contrast to the National Museum’s conventional ethnographic galleries, is its explicit incorporation of the National Inventory of Intangible Cultural Heritage of the Republic of Kazakhstan into exhibition interpretation, guided-tour narratives, and educational programs. The ICH Hall can thus be considered one of Kazakhstan’s first permanent museum exhibitions specifically designed around the concept of intangible cultural heritage.

The reconstruction of traditional trading stalls and medieval craft workshops within the National Museum, serving as museum-based ethnographic spaces, further enhances the interpretation

and promotion of ICH. These reconstructed environments allow traditional crafts, skills, and everyday cultural practices to be presented within a contextualized museum setting. From a museum ethnography perspective, interpreting national heritage supports the preservation, reconstruction, and transmission of collective historical memory (The Traditional System of Ethnographical Categories, Conceptions, and Designation of Kazakhs, 2017; Yermekbayeva, 2025: 173).

Museums engaged in the promotion and interpretation of intangible cultural heritage (ICH) should ensure that guided-tour narratives address both contemporary manifestations of ethnographic heritage and their historical origins, continuity, and significance across various historical periods. Museum-based field expeditions and the systematic development of a scholarly museographic corpus are also essential for the documentation, standardization, and inventorying of ICH. These research and documentation activities form a critical foundation for museums to fulfill their role as institutions of lifelong learning, allowing visitors to gain a deeper and more contextualized understanding of cultural heritage.

Conclusion. Cultural heritage comprises the values, knowledge, and practices through which the ideas, worldviews, and ways of life of specific communities are expressed and transmitted. This includes customs, rituals, arts, traditional crafts, music, practices related to the natural environment, language, beliefs, and various forms of traditional and folk knowledge. Although only twenty-three years have elapsed since the adoption of the 2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, the creation of specialized ICH museums, thematic exhibitions, and dedicated museum displays in several countries demonstrates the increasing institutional significance of intangible cultural heritage in contemporary museum practice. These developments further highlight museums' ability to expand their functions beyond the preservation of material objects and to integrate the diversity of living heritage into research, interpretation, education, and public engagement.

The effective implementation of a museum model or practice can serve as a foundation for the development of similar initiatives in other institutions, facilitating the exchange and adaptation of effective approaches to ICH safeguarding. Interpreting cultural heritage through museums and tourism also fosters social cohesion by providing spaces where communities and visitors can encounter, experience, and engage with cultural traditions. The degree to which cultural heritage is understood, safeguarded, and integrated into contemporary social and cultural life can be considered a key indicator of cultural development. Consequently, intangible cultural heritage is now firmly established as a significant field within museum heritage studies and museum ethnography.

Museum involvement in safeguarding ICH and integrating it into tourism and recreational activities generates new opportunities for the tourism industry and enhances public awareness of the significance and diversity of cultural heritage. States Parties to the Convention increasingly utilize museums as institutional platforms to communicate their approaches to ICH safeguarding, preservation, interpretation, and transmission to the public. Simultaneously, individual countries develop distinctive museum and tourism practices that reflect their specific cultural contexts, heritage traditions, and institutional frameworks.

International experience in the musealization of intangible cultural heritage (ICH) indicates that effective strategies encompass the collection, systematization, documentation, interpretation, presentation, and promotion of living cultural heritage through specialized museums, dedicated permanent or temporary exhibitions, and integration into tourism destinations. These practices enable museums to serve not only as repositories of cultural objects but also as dynamic environments where heritage knowledge and skills are practiced, interpreted, experienced, and transmitted. Furthermore, such approaches foster increased participation by heritage bearers, practitioners, and local communities in the representation and safeguarding of their cultural heritage.

Contemporary cultural tourism increasingly emphasizes creativity, participatory experiences, and engagement with traditional culture, thereby enhancing the relevance of sustainable and responsible tourism concepts. The integration of museum activities with tourism has become a critical element in developing and implementing sustainable tourism strategies that incorporate cultural heritage. There is an intrinsic relationship between safeguarding cultural heritage and the

sustainability of tourism. If associated risks are not effectively managed, tourism can negatively impact heritage viability, while the degradation or decontextualization of cultural heritage may undermine the sustainability and authenticity of tourism experiences.

The musealization of intangible cultural heritage and its integration into tourism and recreational activities constitute significant expressions of contemporary cultural diversity. When guided by principles of community participation, intergenerational transmission, responsible interpretation, and sustainable tourism, museums can act as key mediators between heritage safeguarding and tourism development. In doing so, they contribute to the preservation and transmission of living cultural practices, the reinforcement of cultural identity, public education, community engagement, and the sustainable development of cultural tourism.

References

Aral, 2020 — *Aral A-E.* Somut olmayan kültürel miras. Örgün, yaygın, sargın eğitim [Intangible Cultural Heritage: Formal, Non-Formal, and Informal Education] Ankara: Geleneksel yayıncılık, 2020. 232 p. (In Turk.).

Ashimova, 2026 — *Ashimova S.A.* Materialdyq emes mädeni mūrany saqtau jäne muzeilendıru (otandyq jäne şeteldık täjıribelerdı salystyrmaly saraptau) disertasialyq jūmystyñ qoljazbasy [Preservation and museumification of intangible cultural heritage (comparative analysis of homeland and foreign experience] manuscript of the dissertation. Almaty: 2026. 202 p. (In Kaz.).

Avtorlardyn tajiribelik zertteui negızında jinalgan materialdary: Türkiya, Bursa – 2022; Äzerbaijan, Baku – 2024; Turkiya, Ankara – 2024, 2025; Işkı Mongolia, Ho-Hoto – 2025; Astana kalasy – 2022–2026 [Authors’ Practical Research Materials compiled based on the authors’ field research: Bursa, Türkiye – 2022; Baku, Azerbaijan – 2024; Ankara, Türkiye – 2024, 2025; Inner Mongolia, Hohhot, 2025; Astana, 2022–2026.

Azerbaijan — *Azerbaijan.* ICH https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ (access date: 05.09.2026)

Azerbaijan National Carpet Museum — *Azerbaijan National Carpet Museum. ICH* https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ; Azerbaijani Carpet Museum https://azcarpetmuseum.az/ (access date: 05.09.2026); APR.

Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage — *Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage* and the Register of good safeguarding practices/ https://ich.unesco.org/en/lists (access date: 04.09.2026).

Chengdu Museum — *Chengdu Museum*. https://www.cdmuseum.com/en/zhanlan (access date: 08.08.2026).

Dalalyq Eurazia, 2020 – *Dalalyq Eurazia tösındegı Saryarqa mūrasy* [The Heritage of Saryarka in the Heart of the Eurasian Steppe] ‘Qazyna’ series. Vol. 6. Editor-in-Chief A. Ongaruly. Nur-Sultan: Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan: 2020. 352 p. (In Kaz.).

Ekici, Fedakar, 2013 — *Ekici M., Fedakar P.* ‘Ege üniversitesi’ deneyimleriyle somut olmayan kültürel mirasi ‘Yaşatarak koruma’ [Safeguarding by Keeping Intangible Cultural Heritage Alive”: Experiences of Ege University] Millî Folklor. 2013. Yıl 25. 100 p. P. 50-60. http://www.millifolklor.com (access date: 07.08.2026). (In Turk.).

Inner Mongolia National Museum — *Inner Mongolia National Museum (Hohhot)* //http://www.goinnermongolia.com.cn/;

Karagöz Müzesi — *Karagöz Müzesi* //https://www.bursamuze.com/karagoz-muzesi (access date: 08.08.2026).

Kartaeya, Bekseyitov, 2018 — *Kartaeya T., Bekseyitov G.* Muzei isi jane eskertkishtanu sozdigi [Dictionary of Museum Studies and Monument Studies] Almaty: Kazakh University, 2018. 320 p. (In Kaz.).

Kazakistan kolonerin saktau jane jangyrtu salasyndagy keshendi sharalar jonindegi nusqaulyk. Rukovodstvo po kompleksnym meram v oblasti sokhraneniya i vozrozhdeniya remesel Kazakhstana [Guide on integrated measures for the preservation and revival of crafts in Kazakhstan]. Comp. by S.P. Kulsarieva. Almaty: KazNAIIK, 2022. 145 p. (In Kaz., In Russ., In Eng.).

Kazakstan Respublikasynda materialdyk emes madeni murany korgau, 2013 — *Kazakstan Respublikasynda materialdyk emes madeni murany korgau* zhane damytu zhonindegi tuzhyrymdama turaly. Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2013 zhylgy 29 sauirdegi №408 kaulysy [On the Concept of Protection and Development of Intangible Cultural Heritage in the Republic of Kazakhstan. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 29, 2013 No. 408]. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408 (access date: 28.05.2026). (In Kaz.).

Kazakstannyn zhandy murasy, 2024 — *Kazakstannyn zhandy murasy* – 2024. Kazakstan Respublikasynyn UNESKO-nyn Materialdyk emes madeniet murasy konvenciyasyn (2013) iske asyruga katysty Ulttyk bayandamasy [Living Heritage of Kazakhstan – 2024. National report of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2013)]. Edited by R.R. Muzafarov. Astana, 2024.120 p. (In Kaz.).

Kazaktyn etnografialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesı, 2017 — *Kazaktyn etnografialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturlı juiesı* [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts, and terms] 5 tomdyq etnografialyq entsiklopediia. Gylymı redaktori Nursan Alımbai. Almaty: Adam Damu Integratsiia, 2017. 845 p. (In Kaz.).

Maulet, 2022 — *Maulet A.* Akmola oblysynynn materialdyq emes madeni murasy: keshendı ekspeditsiialyk zertteuler. 1-tom. Qazaq, orys, ağylşyn tilderınde [Intangible Cultural Heritage of Akmola Region: Comprehensive Expeditionary Research. Volume 1. In Kazakh, Russian, and English]. Astana: 2022. 600 p. (In Kaz. In Rus. In Eng.)

Nauryzbayeva et al., 2015 — *Nauryzbayeva A., Kulsariyeva S.*, Shaigozova Zh., Shakhgulyari V. Qazaqstan Respublikasynyñ materialdyq emes madeni murasy: qazaq, orys, ağylşyn tilderinde [Intangible Cultural Heritage of the Republic of Kazakhstan: In Kazakh, Russian, and English], National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO: 2015. 100p. (In Kaz., In Russ., In Eng.)

Oğuz, 2003 — *Oğuz O.* Halk Bilimi Çalışmalarının Yeni Dönemi: Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Milli Folklor) [A New Era of Folklore Studies: The Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage] (Milli Folklor). 2003. 60. P. 247-253. (In Turk.).

Oğuz, 2012 — Oğuz, M. Öcal. Ankara’nın Somut Olmayan Kültürel Mirası [The Intangible Cultural Heritage of Ankara]. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012. 256 p. (In Turk.).

Oğuz, 2018 — Oğuz, M. Öcal. Somut olmayan kulturel miras nedir? [What is Intangible Cultural Heritage?] Ankara: Geleneksel yayincilik, 2025. 255 p. (In Turk.).

Oğuz, Ölçer, Aral, 2018 — Öcal M. Oğuz, Evrim Ö. Özünel, Ahmet E. Aral SOKÜM sözleşmesi. Yönelimler, Eğilimler, Eleştiriler [The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: Directions, Trends, and Criticisms]. Ankara: Geleneksel yayıncılık, 2018. 168 p. (In Turk.).

Oğuz, Ölçer, Teke, 2013 — Oğuz O, Ölçer E, Teke S. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği Türkiye Deneyimi [The Future of Intangible Cultural Heritage The Turkish Experience]. Ankara, 2013. 244 p. (In Turk.).

Ölçer, 2019 — *Ölçer E.* Geleneğin Geleceği: Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Olarak Âşıklık. [The Future of Tradition: The Âşıklık Tradition as an Element of Intangible Cultural Heritage]. Journal of the Faculty of Letters, Ankara Hacı Bayram Veli University. 2019. No. 1. P. 39-45 (In Turk.).

Ölçer, 2023 — *Ölçer E.* Gelecekten Ödünç Almak: Somut Olmayan Kültürel Miras ve Sürdürülebilir Kalkınma [Borrowing from the Future: Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development]. Ankara: Grafiker Yayınları, 2023. 248 p. (In Turk.).

Yermekbaeva, 2025 — *Yermekbaeva A. Sh.* Qazaqstan muzeilerındegı etnografialyq koleksia: qūramy, tipologiasy, ğylymi-tanymdyq mañyzy disertasialyq jūmystyñ qoljazbasy [Ethnographic Collections in Kazakhstan's Museums: Composition, Typology, and Scientific-Educational Significance] manuscript of the dissertation. Almaty: 2025. 173 p. (In Kaz.).

Yildiz, 2020 — *Yildiz T.* Somut Olmayan Kültürel Miras Yönetimi: Sivil Toplum Katılımı [Intangible Cultural Heritage Management: Civil Society Participation]. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2020. 157 p. (In Turk.).

Әдебиеттер

Әшімова, 2025 — *Әшімова С.Ә.* Материалдық емес мәдени мұраны сақтау және музейлендіру (отандық және шетелдік тәжірибелерді салыстырмалы сараптау) диссертациялық жұмыстық қолжазбасы. Алматы: 2026. 202 б.

Далалық Еуразия, 2020 – *Далалық Еуразия төсіндегі Сарыарқа мұрасы.* «Қазына» сериясы, VI шығарылым (том) / бас редакторы А. Оңғарұлы. Нұр-Сұлтан: ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты, 2020. 352 б.

Ekici, Fedakar, 2013 — *Ekici M., Fedakar P.* «Ege üniversitesi» deneyimleriyle somut olmayan kültürel mirasi «Yaşatarak koruma» Millî Folklor, 2013, Yıl 25. 100 p. P. 50-60. http://www.millifolklor.com (Қаралған күні: 07.08.2026).

Ермекбаева, 2025 — *Ермекбаева А.Ш.* Қазақстан музейлеріндегі этнографиялық коллекция: құрамы, типологиясы, ғылыми-танымдық маңызы. Диссертациялық жұмыстың қолжазбасы. Алматы: 2025. 173 б.

Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысы. – 5 б. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408 (Қаралған күні: 28.05.2026).

Қазақстан қолөнерін сақтау және жаңғырту саласындағы кешенді шаралар жөніндегі нұсқаулық / Руководство по комплексным мерам в области сохранения и возрождения ремесел Казахстана / Guide on integrated measures for the preservation and revival of crafts in Kazakhstan. Құрастырған Кульсариева С.П. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. Алматы, КазНИИК, 2022. 145с.

Қазақстанның жанды мұрасы, 2024 — 2024. Қазақстанның жанды мұрасы — 2024. Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдениет мұрасы конвенциясын (2013) іске асыруға қатысты Ұлттық баяндамасы. Редакцияны басқарған Мұзафаров Р.Р. Астана, 2024. 120 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық этнографиялық энциклопедия / Ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбай. Алматы: Адам Даму Интеграция, 2017. 845 б.

Маулет, 2022 — *Маулет А.* Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұрасы: кешенді экспедициялық зерттеулер. 1 том. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. Астана, 2022. 600 б.

Наурызбаева А., Кульсариева С., Шайгозова Ж., Шахгуляри В., 2015 — *Наурызбаева А., Кульсариева С., Шайгозова Ж., Шахгуляри В.* Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасы. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. ЮНЕСКО және ИСЕСКО істері жөніндегі ҚР Ұлттық комиссиясы, 2015. 100 б.

Картаева, Бексейтов, 2018 — *Картаева Т., Бексейтов Ғ.* Музей ісі және ескерткіштану сөздігі. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 320 б.

Aral, 2020 — *Aral A-E.* Somut olmayan kültürel miras. Örgün, yaygın, sargın eğitim. Ankara: Geleneksel yayıncılık, 2020. 232 p.

Azerbaijan — *Azerbaijan*. ICH https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ (Қаралған күні: 05.09. 2026).

Azerbaijan — *Azerbaijan National Carpet Museum*. ICH //https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ; Azerbaijani Carpet Museum https://azcarpetmuseum.az/ (Қаралған күні: 05.09. 2026).

Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage — Browse *the Lists of Intangible Cultural Heritage* and the Register of good safeguarding practices. https://ich.unesco.org/en/lists (Дата обращения: 04.09.2026).

Chengdu Museum — *Chengdu Museum.* https://www.cdmuseum.com/en/zhanlan (Қаралған күні: 07.08.2026).

Inner Mongolia National Museum — *Inner Mongolia National Museum* //http://www.goinnermongolia.com.cn / (Қаралған күні: 05.09. 2026).

Karagöz Müzesi — *Karagöz Müzesi* //https://www.bursamuze.com/karagoz-muzesi (Қаралған күні: 08.08. 2026).

Oğuz, 2003 — *Oğuz O.* Halk Bilimi Çalışmalarının Yeni Dönemi: Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi. (Milli Folklor). 2003. 60. P. 247-253.

Oğuz, 2012 — Oğuz, M. Öcal. Ankara’nın Somut Olmayan Kültürel Mirası. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012. 256 p.

Oğuz, 2018 — Oğuz, M. Öcal. Somut olmayan kulturel miras nedir? Ankara: Geleneksel yayincilik, 2025. 255 p.

Oğuz, Ölçer, Aral, 2018 — *Öcal M.* Oğuz, Evrim Ö. Özünel, Ahmet E. Aral SOKÜM sözleşmesi. Yönelimler, Eğilimler. Ankara: Geleneksel yayıncılık, 2018. 168 p.

Oğuz, Ölçer, Teke, 2013 — *Oğuz O, Ölçer E, Teke S.* Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği Türkiye Deneyimi. Ankara, 2013. 244 p.

Ölçer, 2019 — *Ölçer E.* Geleneğin Geleceği: Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Olarak Âşıklık. Ankara Hacı Bayram Veli University, 2019. №1. P. 39-45.

Ölçer, 2023 — *Ölçer E.* Gelecekten Ödünç Almak: Somut Olmayan Kültürel Miras ve Sürdürülebilir Kalkınma. Ankara: Grafiker Yayınları, 2023. 248 p.

Yildiz, 2020 — *Yildiz T.* Somut Olmayan Kültürel Miras Yönetimi: Sivil Toplum Katılımı. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2020. 157 p.

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Seitmagambetova Zh.T., Ualiev T.A. THE EVOLUTION OF HISTORICAL SCHOLARSHIP ON THE GOLDEN HORDE IN KAZAKHSTAN.....1243
Oralkhanova A.Zh., Kalshabayeva B.K. THE HISTORY OF THE TATAR DIASPORA IN KAZAKHSTANI AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY.....1262
Kariyeva T.A., Mukataeva Z.K. THE REGIONAL NATURE OF THE DECEMBER 1986 UPRISING: BASED ON EYEWITNESS ACCOUNTS OF THE ZHETYSU AND ABAI REGIONS.....1274

HISTORY

Ushkenov Ye.M. «OTHER CULTS» IN THE GOLDEN HORDE (TOTEMS AMONG TURKO-MONGOL TRIBES IN THE MEDIEVAL PERIOD).....1299
Suleimenova D.K., Agatay O.M. NOGAI AND THE POLITICAL HISTORY OF THE JOCHID ULUS.....1315
Jumagaliyev D.A., Sabitov Zh.M. ANCESTORS OF THE RULERS OF THE NOGAI HORDE.....1326
Tylakhmetova A., Baidaly R. MILITARY AND DIPLOMATIC RELATIONS OF THE SENIOR KHAN OF THE KAZAKH KHANATE ABILMAMBET WITH THE DZUNGARS.....1339
Toraigyrov Ye.M., Beisembayeva A.R., Dzhumashev A.M. LEASE RELATIONS IN THE IRTYSH TEN-VERST STRIP.....1353
Espenbetova A.M., Begimbayeva Zh.S. THE INSTITUTE OF BIYS AND BATYRS IN KAZAKH SOCIETY AND THEIR TRANSFORMATION IN THE 19TH CENTURY.....1373
Dzhursinbaev B. A., Toibayev A. Zh. MILITARY-ADMINISTRATIVE AND AGRARIAN COLONIZATION OF ZHETYSU IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES.....1391
Bizhigitova K.S., Serkenova S.S., Jampeissova Zh.M. BEKBOLAT ASHEKEEV: LEADER, DEFENDANT, AND SYMBOL.....1410
Zhussip S.A., Kozybayeva M.M., Tuleubayev J.Z. ALASH ORDA IN INTERNATIONAL POLITICAL PROCESSES: THE PROBLEM OF THE PRINCELY ISLANDS CONFERENCE.....1426
Shashayeva M.A., Rysbekov K.K., Azimkhan B.U. SOVIET POLICY TOWARDS KAZAKH WOMEN IN THE 1920S–1930S: INVOLVEMENT IN PUBLIC LIFE AND EMPLOYMENT.....1441
Assanova G., Shamsiyeva I. REJECTION OF INDIGENIZATION AS AN INTEGRAL PART OF THE FORCED IMPLEMENTATION OF THE REVOLUTIONARY POLICY OF THE «SMALL OCTOBER IN KAZAKHSTAN» (1920S–1930S).....1457
Bekenova A.A., Kaipbayeva A.T. THE HISTORY OF CARE FOR HOMELESS CHILDREN IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S.....1470
Shapagatova D.D., Zhumanova A.Z., Ybyraykhan M.Y. CHILD NEGLECT IN KARAGANDA REGION IN THE LATE 1940S – EARLY 1960S.....1489

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Kulmaganbetova G., Auezov K., Sakenov S. BRONZE AGE GOLD MINING CENTERS AND THE MEGALITHIC COMPLEX TASKAMAL IN BURABAY.....1508
Beknazarov R.A., Bisembaev A.A., Khavansky A.I. ABAT-BAYTAK MAUSOLEUM AS A UNIQUE MONUMENT OF THE GOLDEN HORDE (ULUS OF JOCHI) PERIOD IN WESTERN KAZAKHSTAN (THE UIL-KOBDA LOCAL MICRO-REGION).....1530
Ashimova S., Kartayeva T. PRESENTATION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN TOURISM, RECREATIONAL AND MUSEUM PRACTICES.....1551

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Сейтмағамбетова Ж.Т., Уалиев Т.А. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ....1243

Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ТАРИХНАМАДАҒЫ ТАТАР ДИАСПОРАСЫ ТАРИХЫ....1262

Кариева Т.А., Мұқатаева З.Қ. 1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ АЙМАҚТЫҚ СИПАТЫ: ЖЕТІСУ ЖӘНЕ АБАЙ ОБЛЫСТАРЫ КУӘГЕРЛЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ....1274

ТАРИХ

Өшкенов Е.М. АЛТЫН ОРДАДАҒЫ «ӨЗГЕ КУЛЬТТЕР» (ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТАЙПАЛАРЫНДАҒЫ ТОТЕМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ)....1299

Сулейменова Д.Қ., Ағатай Ө.М. НОҒАЙ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫ....1315

Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М. НОҒАЙ ОРДАСЫ БИЛЕУШІЛЕРІНІҢ АТА-БАБАЛАРЫ....1326

Тылахметова А., Байдалы Р. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ АҒА ХАНЫ ӘБІЛМӘМБЕТТІҢ ЖОҢҒАРЛАРМЕН ӘСКЕРИ, ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ....1339

Торайғыров Е.М., Бейсембаева А.Р., Джумашев А.М. ЕРТІС ОН ШАҚЫРЫМДЫҚ БЕЛДЕУІ АУМАҒЫНДАҒЫ ЖАЛГЕРЛІК ҚАТЫНАСТАР....1353

Еспенбетова А.М., Бегимбаева Ж.С. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР МЕН БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ XIX Ғ. ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ....1373

Жүрсінбаев Б. Ә., Тойбаев А. Ж. XIX ҒАСЫР – XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУДЫ ӘСКЕРИ-ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУ....1391

Бижигитова Қ.С., Серкенова С.С., Джампеисова Ж.М. БЕКБОЛАТ ӘШЕКЕЕВ: КӨТЕРІЛІС КӨСЕМІ, АЙЫПТАЛУШЫ, ТАРИХИ ЖАД СИМВОЛЫ....1410

Жусіп С.А., Қозыбаева М.М., Төлеубаев Ж.З. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САЯСИ ҮДЕРІСТЕРДЕГІ АЛАШ ОРДА: ХАНЗАДА АРАЛДАРЫ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ МӘСЕЛЕСІ....1426

Шашаева М. А., Рысбеков Қ.Қ., Әзімхан Б. Ү. 1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ: ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРГЕ ЖӘНЕ ЕҢБЕККЕ ТАРТУ....1441

Асанова Г.К., Шамсиева И.М. ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУДЕН БАС ТАРТУ, «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ҚАЗАН» РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН КҮШТЕП ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ (1920-1930 ЖЖ.)....1457

Бекенова А.А., Қайпбаева А.Т. XX Ғ. 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАРДЫ ҚАМҚОРШЫЛЫҚҚА АЛУ ТАРИХЫ....1470

Шапагатова Д.Д., Жуманова А.З., Ыбырайхан М.Ы. ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1940-ЖЫЛДАРДЫҢ СОҢЫ – 1960-ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАУСЫЗ ҚАЛҒАН БАЛАЛАР МӘСЕЛЕСІ....1489

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Күлмағанбетова Г., Әуезов Қ., Сакенов С. БУРАБАЙДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ТАСҚАМАЛ МЕГАЛИТТІК КЕШЕНІ ЖӘНЕ АЛТЫН КЕН ОРЫНДАРЫ....1508

Бекназаров Р.А., Бисембаев А.А., Хаванский А.И. АБАТ-БАЙТАҚ КЕСЕНЕСІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ (ОЙЫЛ-ҚОБДА ЖЕРГІЛІКТІ МИКРОАЙМАҒЫ) АЛТЫН ОРДА (ЖОШЫ ҰЛЫСЫ) ДӘУІРІНІҢ БІРЕГЕЙ ЕСКЕРТКІШІ РЕТІНДЕ....1530

Ашимова С., Картаева Т. МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИОНДЫҚ ЖӘНЕ МУЗЕЙЛІК ҚЫЗМЕТТЕ КӨРСЕТІЛУІ....1551

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Сейтмагамбетова Ж.Т., Уалиев Т.А. ЭВОЛЮЦИЯ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....1243

Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К. ИСТОРИЯ ТАТАРСКОЙ ДИАСПОРЫ В КАЗАХСТАНСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....1262

Кариева Т.А., Мукатаева З.К. РЕГИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДЕКАБРЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1986 ГОДА: НА ОСНОВЕ ВОСПОМИНАНИЙ ОЧЕВИДЦЕВ ЖЕТЫСУСКОЙ И АБАЙСКОЙ ОБЛАСТЕЙ.....1274

ИСТОРИЯ

Ужкенов Е.М. «ИНЫЕ КУЛЬТЫ» В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ (ТОТЕМЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ У ТЮРКСКО-МОНГОЛЬСКИХ ПЛЕМЕН В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД).....1299

Сулейменова Д.К., Агатай У.М. НОГАЙ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ.....1315

Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М. ПРЕДКИ ПРАВИТЕЛЕЙ НОГАЙСКОЙ ОРДЫ.....1326

Тылахметова А., Байдалы Р. ВОЕННЫЕ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ СТАРШЕГО ХАНА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА АБИЛМАМБЕТА С ДЖУНГАРАМИ.....1339

Торайгыров Е.М., Бейсембаева А.Р., Джумашев А.М. АРЕНДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ.....1353

Еспенбетова А.М., Бегимбаева Ж.С. ИНСТИТУТ БИЕВ И БАТЫРОВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ИХ ТРАНСФОРМАЦИЯ В XIX ВЕКЕ.....1373

Джурсинбаев Б. А., Тойбаев А. Ж. ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ И АГРАРНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ ЖЕТЫСУ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....1391

Бижигитова К.С., Серкенова С.С., Джампеисова Ж.М. БЕКБОЛАТ АШЕКЕЕВ: ЛИДЕР, ОБВИНЯЕМЫЙ, СИМВОЛ.....1410

Жусип С.А., Козыбаева М.М., Тулеубаев Ж.З. АЛАШ ОРДА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ: ВОПРОС О КОНФЕРЕНЦИИ НА ПРИНЦЕВЫХ ОСТРОВАХ.....1426

Шашаева М.А., Рысбеков К. К., Азимхан Б.У. СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В 1920–1930-Е ГОДЫ: ВОВЛЕЧЕНИЕ В ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ И ТРУДОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....1441

Асанова Г.К., Шамсиева И.М. ОТКАЗ ОТ КОРЕНИЗАЦИИ, КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ФОРСИРОВАННОЙ РЕАЛИЗАЦИИ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ «МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ» (1920-1930 ГГ.)1457

Бекенова А.А., Каипбаева А.Т. ОПЕКУНСТВО БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В 30-Е ГОДЫ XX В.....1470

Шапагатова Д.Д., Жуманова А.З., Ыбырайхан М.Ы. ДЕТСКАЯ БЕЗНАДЗОРНОСТЬ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ 1940-Х – НАЧАЛЕ 1960-Х ГГ.....1489

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кульмаганбетова Г., Ауэзов К., Сакенов С. ЗОЛОТОРУДНЫЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ И МЕГАЛИТИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС БРОНЗОВОГО ВЕКА ТАСКАМАЛ В БУРАБАЕ.....1508

Бекназаров Р.А., Бисембаев А.А., Хаванский А.И. МАВЗОЛЕЙ АБАТ-БАЙТАК КАК УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ (УЛУСА ДЖУЧИ) В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ (УИЛО-КОБДИНСКОМ ЛОКАЛЬНОМ МИКРОРАЙОНЕ).....1530

Ашимова С., Картаева Т. ПРЕДСТАВЛЕНИЕ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОЙ И МУЗЕЙНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....1551

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”
2026. 13(5)
Бас редактор:
Қабылдинов З. Е.

Компьютерде беттеген:
Ағзам Р. Р.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: https://ajspiie.com

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй